

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

RONALD GIPHART & MARK VAN VUGT

**TAŞ DEVRİ BEYNİMİZ BİZİ HER GÜN NASIL YANILTIYOR
VE BU KONUDA NE YAPABİLİRİZ?**

UYUM SUZ LUK

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

RONALD GIPHART & MARK VAN VUGT

**TAŞ DEVRİ BEYNİMİZ BİZİ HER GÜN NASIL YANILTIYOR
VE BU KONUDA NE YAPABİLİRİZ?**

Büyük ölçüde değiştirdiğimiz modern dünyada ilkel beynimizi kullanarak nasıl hayatta kalmaya çalışıyoruz?

Atalarımızın eskiden sürdürdüğü yaşam tarzıyla hiçbir alakası olmayan bir hayat sürmek nasıl bir şey?

“Uyum” ve “uyumsuzluk” önemli evrimsel kavramlardır. Doğada organizmalar çevrelerine uyum sağlar. Ancak kültürel evrimin işleyiş mekanizması, biyolojik evriminkinden çok daha hızlıdır. Genetik bir değişimin insan DNA’sında sabitleşmesi yüz binlerce yıl sürerken günümüzün modern bilgi toplumunda neredeyse her on yılda bir kültürel evrim geçiriyoruz.

Uyumsuzluk, biyolojimiz ve kültürümüz arasındaki çatışmayı anlatıyor. İnsanların geniş çayırlarda, küçük çaplı topluluklar arasında avcı-toplayıcılar olarak yaşadıkları, insanlık tarihinin ilk birkaç milyon yılı ile çok farklı bir sosyal yapıda rahat yaşamlar sunan Tarım Devrimi’ni ve arkasından gelen Dijital Devrim’i kapsayan 12 bin yıl arasındaki çarpıcı zıtlığı ele alıyor.

Fiziksel ve ruhsal sağlığımız, aşk hayatımız, çocuk sahibi olma ve yetiştirme şeklimiz, yönetilme biçimimiz, iş hayatı ve hatta yaşadığımız gezegen ile diğer canlı türleri de uyumsuzluklardan önemli derecede etkilenir. Hayatımız zihnimizin çalışma şekliyle ne kadar uyumlu olursa mutlu, sağlıklı ve üretken bir hayat sürme şansımız da o kadar yüksek olur.

Homo sapiens adındaki iki bacaklı primatın Taş Devri’nden bugüne geçirdiği biyolojik ve kültürel evrimi bir film şeridi gibi gözlerinizin önüne seren bu etkileyici çalışma, uyumsuzlukların içyüzünü anlayıp, doğurdukları sonuçların farkına varabilmemizi sağlıyor ve uyumu tekrar yakalayabilmemiz için çözüm önerileri sunuyor.

Ronald Giphart

Ronald Giphart, psikoloji ve insan davranışı konularına güçlü bir ilgi duyan, çoksatanlar listesine girmiş kitapları bulunan ödüllü bir yazardır. Profesör Mark van Vugt ile Amsterdam'da VU Üniversitesi'nde yaratıcı yazarlık dersleri alırken tanışmıştır.

Mark Van Vugt

Mark van Vugt, VU Üniversitesi'nde Evrimsel Psikoloji ile İş ve Örgütsel Psikoloji dersleri vermektedir. Ayrıca Oxford Üniversitesi'nde araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır. Uluslararası başarı kazanan *Naturally Selected: The Evolutionary Science of Leadership* (2011) isimli kitabın yazarıdır. BBC, Channel Four, ABC, CNN, Nature, New Scientist, *The Times* ve *The Daily Telegraph* gibi ulusal ve uluslararası medya kanallarında yazıları ve konuşmalarıyla yer almaktadır. Ayrıca çeşitli psikoloji dergilerinde danışman editör olarak da görev almaktadır.

Toplum ve İnsan Dizisi 28

Uyumsuzluk - Taş Devri Beynimiz Bizi Her Gün Nasıl Yanıltıyor
ve Bu Konuda Ne Yapabiliriz?

Ronald Giphart & Mark Van Vugt

© Paloma Yayınevi, 2016

Orijinal adı: Mismatch - Hoe we dagelijks worden misleid door ons
oeroude brein

Copyright © 2016 PODIUM. All rights reserved. Originally published in the
Dutch language under the title: MISMATCH: hoe we dagelijks worden misleid
door ons oeroude brein.

1. Baskı / Şubat 2018

ISBN: 978-605-9200-36-3

Hollandacadan çeviren: Mustafa Özen

Yayına hazırlayan: Banu Erol

Kapak tasarımı: dook creative

İç tasarım: Dilek Şişli

Baskı: Aurora Matbaa Basım Rek. Org. San. ve Tic. Ltd Şti. Maletpe Mah.
Litros Yolu Sok. No: 7 / 14 Zeytinburnu-İstanbul. Matbaa sertifika no: 33829

Bu kitap Hollanda Edebiyat Vakfı'nın çeviri desteğiyle
yayınlanmıştır. Desteğinden dolayı Vakfa teşekkür
ederiz.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

*This book is published with the support of the translation subvention grant of
the Dutch Foundation for Literature.*

Paloma Yayınevi—Paloma Medya Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti.

Yayınçılık sertifika no: 23401

Hocapaşa Mah. Ankara Cad. No: 28 Ankara İşhanı Kat: 2

Büro: 14-15 Cağaloğlu / İstanbul • tlf. (212) 514 27 20

info@palomayayinevi.com • palomakitap@gmail.com

www.palomayayinevi.com

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

RONALD GIPHART & MARK VAN VUGT

UYUMSUZLUK

Taş Devri Beynimiz Bizi Her Gün Nasıl Yanıltıyor
ve Bu Konuda Ne Yapabiliriz?

Çeviren: Mustafa Özen

İçindekiler

<i>Giriş: Çatışma</i>	7
1 Uyumsuzluk gözlüğü	14
2 Eski vücutlar, modern hastalıklar	65
3 Aşk denen küçük deli şey	115
4 Bu böyle gitmez	152
5 Liderin izinden git	184
6 Tanrı paradoksu	223
7 Savaşın ne faydası var?	241
8 Buzların erimesini beklemek	282
9 Hayaller ülkesi	320
10 Uyumsuzluk testi	364
<i>Teşekkür</i>	375
<i>Kaynakça</i>	376
<i>Dizin</i>	390

GİRİŞ

Çatışma

Bu kitabı yazma düşüncesi, bir roman yazarının “misafir yazar” olarak kaldığı üniversitede çalışan evrim psikoloğuna rastlamasıyla doğdu. Psikoloji ve edebiyat konusunda birlikte ders vermeye karar verdiklerinde “uyumsuzluk” kavramı ortaya çıktı; kelimenin gerçek anlamıyla hayal gücüne hitap eden bir terim. Bu kavram üzerine saatlerce, günlerce, haftalarca tartışıldı, ta ki bu konuya dair toplanan görüş ve bilgilerle bir şey yapılması gerektiği ortaya çıkana kadar.

Bu kitap bir biliminsanıyla bir yazarın ortak çalışmasının bir meyvesi; aslında pek sık rastlanmayacak türden bir ikili. Bilim, evrene dair "nasıl" ve "neden" sorularına cevap arar. Sayısız dinî ya da din dışı yaratılış hikâyesi bir yana, dünya, hayvanlar, insanlar ve bunları çevreleyen her şeyin, tüm evrenin tek bir gerçek kaynağı vardır.

Bilimin görevi bunun ardında yatan gerçeğin ne olduğunu bulmaya çalışmaktır. Bunu yaparken biliminsanları yalnızca akademik kanıtlar ve “somut olgular”dan yola çıkarlar. Bu arayış serüveninde bazen dokunaklı bir şekilde tökezleyip bazen de şiddetli kavga ve tartışmalara girseler de her biliminsanının ortak özlemi gerçeği bulmak, bulduğu gerçekleri bir temele oturtmaktır.

Yazarlar ise tam tersine, binlerce yıldan beri mümkün olduğunca olağanüstü ve şurukleyici bir biçimde kendi gerçeklerini yaratmak-

la meşguldürler. Yaratım sürecinde “soyut olgular”dan yola çıkar, dünyanın nasılı ve nedeni konusunda kendi yaratılış hikâyelerini kurgularlar. Yazarların herhangi bir şeyi kanıtlama zorunluluğu yoktur, özlemini çektikleri bir evren yaratabilir, bunu yaparken kimilerine –ya da kendilerine– göre bazen pek çok akademisyenin tersine gerçeğin daha bir yakınından geçebilirler.

Bu kitapta yazar ve bilimsanının birlikte aramaya çıktıkları günümüzün hayal gücüne en çok hitap eden hikâyelerinden birini; insanın hikâyesini bulacaksınız. Türümüzün hikâyesini anlatırken üzerinde yaşadığımız gezegene olan etkisine ve yeryüzünün diğer canlılarıyla olan çatışmasına da değinecek, soyut anekdotlar ve tarihten faydalanarak birtakım somut kanıt ve teoriler sunacağız.

Atalarımızın birkaç milyon yıl boyunca yaklaşık yüz ila yüz elli bireyden oluşan düzenli gruplar hâlinde Afrika savanlarında göç ederek yaşamış oldukları, somut bir olgudur. İki milyon yıl boyunca hayvan avına çıkmış; tohum, sert kabuklu yemiş, meyve ve bal toplamışlardır. Ve sonra... bir şeyler değişmeye başlamıştır.

Şiir sanatında bu tür bir değişim (İngilizcede) *volta* ya da *turn* diye adlandırılır; bu, bir dönüm noktası, her şeyi farklılaştıran noktadır. İnsanlık tarihinde tarımın keşfi bir dönüm noktasıydı. Geçtiğimiz on iki bin yıl boyunca insanlar –gitgide artan bir ölçüde– gıda üretmek için toprağın nasıl işlenmesi gerektiğini öğrendiler. Tarım nedeniyle ortaya çıkan kalori fazlalığı sayesinde atalarımız daha fazla çocuk sahibi olmaya, dünya nüfusu kayda değer bir şekilde artmaya başladı. Atalarımız önce koloniler kurdular, sonra bu yerleşim yerleri köylere ve ardından kentlere dönüştü, çok büyük kentler oluştu; savanlarda bir yerden bir yere göç ettikleri yüz, yüz elli kişilik gruplarla kıyaslanamayacak derecede büyüktü kentler. Tarım Devrimi’nden sonra birkaç dönüm noktası daha vardı. On dokuzuncu yüzyılda Sanayi Devrimi, İkinci Dünya Savaşı’nın ar-

dından türümüzün ve gezegenimizin eğlencesini doruk noktasına ulaştıran Dijital Devrim başladı.

O andan itibaren yiyip içmemizden yaşadığımız yerlere, giyiniş tarzımızdan çocuklarımızın doğumlarına, büyüme şekline, liderlerimize, çevremizle kurduğumuz ilişkiye, seyahat ve iletişime ve hastalıklarla mücadelemize kadar her şey değişmeye başladı. Bugünün insanı, tarih öncesinin insanı ve insansılarıyla kıyaslandığında sayısız alanda farklılıklar gösterir. Yoksa yanlışı mı var?

Bu kitap insanlık tarihinin ilk birkaç milyon yılıyla –Pleistosen ya da Buzul Çağı veya daha popüler bir deyişle Taş Devri diye adlandırılan dönem– Tarım Devrimi’ni izleyen on iki bin yıl arasındaki dramatik çatışmaya odaklanmaktadır. İnsanın evrimini saatmiş gibi düşünersek ilk 59 dakika ve 43 saniye ile son 17 saniye arasındaki çatışmadır bu; insanın biyolojik ve kültürel evrimi arasındaki çatışma.

Geniş çayırlarda avcı-toplayıcı olarak yaşamaya alışkın beden ve ruhlarımızın günümüzde birbirinden farklı mekânlarda tamamen farklı bir sosyal uyum içerisinde yaşıyor olması ne anlama geliyor? Bu hızda bir ilerleme, biz insanlar için faydalı mıydı? Taş Devri’nde biçimlenmiş ilkel beyinlerimizle her on yılda büyük ölçüde değişen günümüz modern bilgi toplumunda hayatta kalabilmeyi nasıl beceriyoruz? Başka bir deyişle merkezî ısıtmalı ve kendi ekmeğimizi pişirebileceğimiz, çamaşırlarımızı kurutabileceğimiz makinelerin çalışmalarını sağlayan elektrik donanımlı evlerde oturmak, tanımadığımız pek çok insanla birlikte şehirlerde yaşamak ve atalarımızın eskiden sürdürdüğü yaşam tarzı ve yemek alışkanlıklarıyla hiçbir alakası olmayan bir hayat sürmek nasıl bir şey?

Doğada organizmalar çevrelerine uyum sağlar. Bu uyum doğal seçim sayesinde gerçekleşir (bunun nasıl gerçekleştiğine Birinci Bölüm’de değineceğiz). İnsanlarda zamanla çevrelerini kendi elle-

riyle değiştirme becerisi oluşmuştur. Kültürel uyumlar aracılığıyla yaşadığımız çevreyi yiyecek, güvenlik ve üreme gibi evrimsel gereksinimlerimiz yönünde biimlendirebiliyoruz. Kulübeler inşa ederek ve kumaş parçalarına sarınarak soğuğa meydan okuyabiliyor, gzlk takarak veya lens kullanarak iyi görmeyen gözlerimizi görür hâle getiriyor, kırılan kemiklerimizi alçıya alıyor, ilaçlarla enfeksiyonları bastırıyor ve tüp bebek veya sezaryen gibi uygulamalar sayesinde ocuk sahibi olabiliyoruz. Ne mutlu bize.

Kültür, başka hiçbir hayvan türünde doğal zayıflıkları insan türünde olduğu kadar gizlemeyi ve telafi etmeyi beceremez. Kültürel evrimin işleyiş mekanizması, biyolojik evriminkinden bir parça daha hızlıdır. Genetik bir değişimin insan DNA'sında sabitleşmesi nesiller boyu, yani yüz binlerce yıl sürerken –akıllı telefon, Netflix veya Pharrell Williams'ın yeni hit şarkısı gibi– ortaya atılan iyi bir fikir çok çabuk dünyanın her bir tarafına yayılabilir. İnatçı ve tahmini zor yaşam koşullarına hızlı çözüm bulma ve çevreyi kendi isteklerimiz doğrultusunda değiştirme kabiliyetimiz, biz insanların Norveç'in ıssız fiyortlarından sıcaktan kavrulan çöllere, Hollanda'nın ücra bir köşesinden Anadolu bozkırlarına yeryüzünün her yerinde yaşayabilmelerini ve hayatta kalabilmelerini mümkün kılmaktadır. Kültürel becerimiz sayesinde bu gezegenin hâkimiyetini ele geçirmiş bulunmaktayız. Yaşasın! Yaşasın!

Ancak çok da öyle kendinden eminmiş gibi bir görüntü çizmeye-
yelim, zira bunun bir de br yüzü var. Çevremizde gerçekleşti-
diğimiz her değişiklik –ister kısa vadede olsun, ister uzun vade-
de– bizim için her zaman faydalı değildir. Bazen bir uyumsuzluk
söz konusudur; kelimenin gerçek anlamıyla “yanlış bir eşleşme”.
“Uyum” ve “uyumsuzluk” önemli evrimsel kavramlardır. Bu kav-
ramlar ilk olarak geçen yüzyılın altmışlı yıllarında değişen bir ik-
limde av hayvanlarıyla yrtici hayvanlar arasındaki ilişkiyi açıklaya-

bilmek amacıyla biyologlar tarafından kullanıldı. Örneğin göçmen kuşların ilkbaharda tam da tırtılların ortaya çıktığı bir dönemde Afrika'dan Avrupa'ya dönmesi ve dolayısıyla yeterince yiyeceğe sahip olması gibi. Ancak küresel ısınma sebebiyle günümüzde tırtıllar yumurtalarından daha erken çıkmakta ve göçmen kuşlar bu sebeple yiyeceklerinden mahrum kalmaktadırlar. Bu kuşların göç etme içgüdüğü, artık tırtılların ortaya çıkma zamanıyla eşleşmemekte, bunun sonucunda kuş popülasyonu zarara uğramaktadır.

Çevrede gerçekleşen bir değişim sebebiyle belli bir türün bireylerinin hayatta kalma ve üreme şansı azaldığı takdirde bunu uyumsuzluk diye adlandırıyoruz. Veya başka bir deyişle, türler artık çevrelerine yeterince uyum sağlayamıyorlarsa ve bunun sonucunda hayatta kalma ve üreme şansları engelleniyorsa uyumsuzluklar baş gösterir. Deprem veya yanardağ patlaması gibi ani bir doğal afet belli bir türün yaşadığı doğal çevreyi bu türün yok olmasına sebep olabilecek derecede değiştirebilir. Buna benzer bir olay yaklaşık 65 milyon yıl önce dinozorların başına gelmiştir. Bir meteorun dünyaya çarpmasıyla (en azından günümüzde hâlen geçerli olan bilimsel düşünceye göre) yeryüzünde yaşayan canlıların yaklaşık yarısı yeryüzünden silinmiş, ağırlığı beş kilonun üzerinde tek bir hayvan türü –toz bulutu ortadan kalktığında– bu galaksiler arası çarpışmadan canlı olarak kurtulmayı başaramamıştır. Bu hayvan türleri yaşadıkları çevredeki ani değişimi atlatabilecek durumda değillerdi (uyumsuzluk). Memeli hayvanlar, sürüngenler ve teropod (bir dinozor türü) gibi birçok küçük hayvan türü ise tam tersine tüm bu büyük türlerin ortadan kaybolması sayesinde gelişme imkânı bulabilmişlerdir (uyumluluk). Bu adı geçen memeli hayvanlardan sonuçta fil, aslan, şempanze, balina ve insanlar, teropoddan ise kuşlar türemiştir. Yani sonuç itibarıyla dinozorlar aile grubu olarak (en azından günümüzde geçerli olan teoriye göre) tamamen yok olmamıştır.

Uyumsuzluk, türlerin yaşadıkları çevreyi kendilerinin değiştirmesi sonucunda da ortaya çıkabilir. Bu değişimle sadece kendi türlerinin kendi değiştirdikleri çevreye uyum sağlamakta zorluk çekmesine değil, diğer türlerin de aynı sorunla karşı karşıya kalmalarına neden olabilirler. Bu kitapta insanların evrim geçiren özellikleri nedeniyle yaşadıkları çevreye müdahaleleri neticesinde kendi türü ve diğer türler için sayısız uyumsuzluğun doğmasına sebebiyet verdiklerini göstermek istiyoruz. Bu uyumsuzlukların sonuçları gitgide daha belirgin ve daha üzücü bir şekilde görünür hâle gelmektedir. Örneğin modern toplumlar bir dizi refah hastalıklarıyla boğuşmakta ve insanın doğaya müdahalesi sonucu biyoçeşitlilik ciddi ölçüde azalmaktadır; bunların her ikisi de uyumsuzluğun birer sonucudur.

Her ne kadar uyumsuzluklar sonuçta pek çok türün kaderini belirlese de biz bu kitapta daha çok bunların bireysel refahın, özellikle de insan türünün bireysel refahının üzerindeki etkilerine odaklanmak istiyoruz. Bu konu, insan beyni ve davranışlarının evrimini inceleyen bilim dalı olan evrimsel psikolojinin araştırma alanına girer. Bu konuya ileride ayrıntılı olarak değineceğiz. Evrimsel psikolojide eğer bir kişi belli bir ortamda kendi evrimsel çıkarları doğrultusunda veya hayatta kalmasını ve üremesini sağlayacak birtakım davranışlar gösteriyorsa burada belli bir uyumun varlığından bahsedilir. Aile kurmak için uygun bir partner aramak, bol kalorili besin toplamak ve gerçek tehlikelerden kaçmak; tüm bunlar evrimsel ihtiyaçlara birer örnektir.

Uyumsuzluklar, insanların kendi evrimsel çıkarlarına fayda sağlamak yerine daha çok zarar verecek davranışlarda bulunduklarında baş gösterir. Bu tür davranışlara örnek olarak yüksek kalorili besinlerin aşırı derecede tüketilmesini, var olmayan tehditlerden korkmayı veya yanlış kişiye aşık olmayı verebiliriz. Bu kitapta gös-

tereceğimiz gibi insan türü Tarım Devrimi'nden bu yana çok kısa bir zaman içerisinde –yani o bahsettiğimiz 17 saniyelik süre içinde– ve daha da hızlandırılmış bir şekilde Sanayi Devrimi (0,3 saniye önce) ve Dijital Devrim'in ardından (0,03 saniye önce) çevresini o denli değiştirmiştir ki beslenmeden eğitime, cinsellikten işe, siyaset ve savaşlardan doğaya kadar birçok alanda uyumsuzluk olasılığı artmıştır. Buna dikkat göstermemiz ve aynı zamanda çözümler aramamız gerekir; biz de bu görüşleri sizlerle paylaşmak istiyoruz.

Her şeyden önce uyumsuzlukların çeşitli bilimsel sonuçları vardır. Uyumsuzluk gözlüğüyle baktığımızda Facebook'un popüler olmasından estetik ameliyatlara gösterilen ilgiye ve mültecilere karşı tavrımıza kadar çeşitli sosyal, toplumsal ve teknolojik trendleri daha iyi anlayabiliriz. Bunun yanı sıra uyumsuzluklar, fiziksel ve psikolojik sağlığımız ve mutluluğumuz açısından da birtakım sonuçlar doğurur. Uyumsuzluk teorisinin yardımıyla, daha fazla hareket etme olsun, liderlerimizi seçme veya kendimizi işte ya da boş zamanlarımızda daha iyi hissetmenin yolları olsun, bu konuda bir şeyler yapılabilir. Son bir nokta ise uyumsuzlukların siyaset ve yönetim açısından doğurdukları sonuçlardır. Uyumsuzluklar hakkında daha fazla bilgi sahibi olan hükümet, kurum ve şirketler, insan tabiatına (ve kabiliyet ve sınırlarına) daha uygun ortamlar yaratabilirler. Örneğin, bilimsel araştırmalar insanların kendilerini doğayla çevrili ortamlarda –türümüzün evrimden geçtiği yer– daha iyi hissettiklerini gösteriyorsa çalıştığımız mekânları, okul meydanlarını ve hastaneleri biraz daha yeşillendirmemiz gerekmez mi?

Uyumsuzlukların içyüzünü anlamak ve doğurdukları sonuçların farkına varabilmek için Homo sapiens adındaki iki bacaklı primatın evrimi üzerine daha fazla bilgi edinmemiz gerekir. Toplayın valizlerinizi. Bizi milyonlarca yıl geriye götürecek bir yolculuğa çıkıyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM

Uyumsuzluk gözlüğü

Sekiz milyon yıl önce dünyanın farklı bölgelerinde iklimin değişmesiyle biliminsanlarının “açık ve yeşil alan” ya da savan diye adlandırdıkları bitki topluluğu oluşmuştur. Birtakım primatların yanı sıra antilop, sırtlan, yaban domuzu, fil ve at gibi o dönemlerin birçok memeli hayvanı bu yeni ortama uyum sağlamıştır. Bugün var olmamızı bu açık ve yeşil alanlara borçluyuz.

Yaklaşık altı milyon yıl önce, günümüzde Afrika diye adlandırdığımız yeryüzü parçasında, yukarıda sözü edilen açık ve yeşil alanları çevreleyen ormanlarda yaşayan ve kendi aralarında iki gruba ayrılan bir maymun çeşidi vardı; muhtemelen jeolojik koşullar yüzünden bu iki grup (geçici bir süre) birbirlerinden kopmuştu. Bu iki grubun birinden şempanze ve bonobolar, diğerinden ise –nihayet– insanlar türemiştir. Birinci grup ormanda yaşamaya devam etmiş, diğeryse birtakım yeni fırsatlar içeren açık ve yeşil alanlara yani savanlara geçmiştir. Ancak bu geçiş pek o kadar da kolay olmamıştır.

Biyologlar ve antropologlar, insan türünü şekillendiren doğal alanın o dönemlerde yaklaşık olarak nasıl görüldüğü konusuna eğilmişlerdir. Afrika’da savanlar o dönemlerde çoğu zaman Tolkien’in *Yüzüklerin Efendisi*’ndeki Orta Dünya gibi görünüyordu. Bitki örtüsü şu anda kırsal alanlarda da yaygın olan ve o dönemlerde daha

fazla nehrin bulunduğu bu bölgede sıcaklık yaklaşık yirmi derece Celsius'tu. Ev içinde bunu ideal sıcaklık olarak görmemiz boşuna değildir; insan vücudunun tarih öncesi dönemlerde uyum sağlamış olduğu sıcaklıktır bu. Bölgenin genel manzarasını nehir ve göller içeren engebeli, yeşil bir alan oluşturuyordu; yazları İngiltere ya da Fransa'da çadır tatiline çıktığımızda hâlâ takdir ettiğimiz cinsten bir manzara.

Fakat bir dakika! Konuya devam etmeden önce... İlk insanın nereden geldiği üzerine yapılan araştırmalar biliminsanları arasında yıllardan beri sert tartışmalara yol açmıştır. Farklı disiplinlerden araştırmacıların birbirlerinin teori ve yorumlarını böylesine acımasızca eleştirdikleri başka bir bilim dalı yoktur herhâlde. Bizim bu kitapla bu polemiğe katılmak gibi bir niyetimiz yok. Bu arada şu konuda herkes hemfikirmiş gibi görünüyor: Arada geçen zaman içinde insanlığın soyağacında kimisi sonradan kırılrsa da pek çok yeni dallar yeşerdi. Arkeologlar, paleontologlar, biyologlar ve antropologlar *Ardipithecus ramidus*, *Australopithecus africanus*, *Kenyanthropus platyops*, *Paranthropus robustus* gibi harika Latince isimler taşıyan “insansı türler” keşfettiler.

Bu kitabın başlangıcı olarak iki buçuk milyon yıl öncesinde maymuna benzeyen atalarımızın omurgalarının alt kısmında gelişen yegâne kıvrıntı sayesinde dik olarak yürümeye ve beyinlerinin hacminin hızla büyümeye başladığı ânı seçtik. O andan itibaren atalarımız, biliminsanlarına göre “insan” ya da gökkuşağının her rengine sahip bir Homo olarak adlandırılabilir: *Homo habilis*, *Homo erectus*, *Homo ergaster*, *Homo heidelbergensis*, *Homo neanderthalensis*, *Homo naledi*.

Yüz bin yıl önce muhtemelen tam altı (6!) insan çeşidi vardı ve bunların hepsinin pek o kadar da barış içinde yaşadıkları söylene-
mez. Bu mümkün değildi. Homo sapiens daha otuz bin yıl önce bile Endonezya adalarından Flores'te *Homo floresiensis* denilen ve

cücemsi yapısı nedeniyle “Hobbit” takma adlı bir *Homo erectus* türüyle yan yana yaşıyordu.

Bildiğimiz bir şey var ki o da sonuçta bir tek insan çeşidinin geriye kaldığıdır. Biz! Yaklaşık iki yüz ila yüz bin yıl önce ortaya çıkan ve Dünya İnsanlık Şampiyonası’ndan galip çıkan *Homo sapiens* türü! Fişekler atılsın, şampanyalar patlatılsın!

Neyse fazla uzatmayalım. *Homo ergaster* isimli insan türünün yaklaşık iki milyon yıl önce ateş kullandığına dair izler bulunmuştur. Bu ilk insan türleri ateşi yırtıcı hayvanlardan korunmak ve yiyecek hazırlamak için kullanmış olabilirler. Daha sonraları günümüz insanının uzak akrabalarından *Homo erectus*, geceleri hayvan sürülerini ateş kullanarak korkutmak suretiyle kaçamayacakları bir yerde kısıtılarak avlanmayı keşfedecekti. Geceleri ateş söndürülmez, yanık bırakılırdı.

Biliminsanları ateşin keşfedilmesi konusunda da hemfikir değildir; bazıları Taş Devri’nin ortalarında keşfedildiğini savunur. Fakat ne zaman keşfedilmiş olursa olsun ateşin ilk insanın gelişimindeki etkisinin sadece yemek pişirmek ya da yırtıcı hayvanlardan korunmakla sınırlı olmadığını belirtmekte fayda vardır. Her şeyden önce besinlerin ateşte kızartılmasıyla çok fazla ve uzun bir süre yenmesi ve –otlayan atlar gibi– uzun uzun çiğnenmesine gerek kalmadan daha etkin bir şekilde vücuda alınması mümkün hâle gelmiş, bu sayede bağırsaklarımız küçülmüş ve vücuda alınan fazla enerjiyle beyinlerimizin büyümesi sağlanmıştır. Aradan geçen iki buçuk milyon yıl içinde *Homo* beyninin hacmi üç katına çıkmıştır. Ayrıca kamp ateşi sayesinde insanların bir araya gelip kaynaşabilecekleri merkezî bir ortam oluşmuştur. Bir kış gecesi şömine ateşinin önünde sevdiklerimizle geçirdiğimiz anların verdiği haz bunun güzel bir örneğidir. Biz şimdi şömineye bir iki odun parçası daha atalım...

Tarih öncesi dönemlerde insan hayatı

On iki bin yıl öncesine kadar ya da o ilk 59 dakika 43 saniyede insanların hayatı nasıldı? Bu soruya dünyanın dört bir yanından !Kung (Namibya, Botswana), Hadza (Tanzanya), Tsimané (Bolivya) ve Enga (Yeni Gine) gibi günümüzde yaşayan avcı-toplayıcı toplumlar üzerine yapılan arkeolojik, genetik, psikolojik, nörolojik, kültürler arası ve antropolojik araştırmaların bilimsel verilerine kendi hayal gücümüzü de katarak yanıt vermeye çalışacağız.

Neredeyse tüm diğer primat türleri gibi insanlar da gruplar hâlinde yaşıyordu. Örneğin hemen hemen dokuz milyon yıl önce ortak bir ataya sahip olduğumuz gorillerin birlikte yaşadıkları gruplar yaklaşık on bireyden oluşuyordu. Daha önce de belirttiğimiz gibi, altı milyon yıl öncesine kadar ortak bir ataya sahip olduğumuz şempanzeler ise otuz ila elli bireyden oluşan gruplar hâlinde yaşıyorlardı. Fakat mevcut primatların en sosyali ve içinde yaşadığı grupların en büyüğüne sahip olarak, biz insanlar bir ilke imzamızı attık.

İlk insanların ailelerinden, arkadaşlarından ve tanıdıklarından oluşan sosyal ilişkiler ağı, yani tarih öncesi ilk kabile (*tribe*), yüz elli kişiyi bulabiliyordu. Kabile üyeleri tabii ki bütün gün birlikte değillerdi; büyük bir alana serpilmiş farklı kamplarda yaşarlardı. Kamplar belli sayıda ailelerden, aileler ise anne, baba ve birkaç çocuğun yanı sıra dede, nine, yeğen, amca, dayı ve teyzelerden oluşuyordu. Aile fertleri bazen yılda sekiz defa diğer kampları ziyaret ederlerdi. İster bu tür ziyaretler için olsun, ister su kaynağına giden yol olsun genelde hep aynı güzergâhı izlerlerdi. Kabile üyeleri yılda birkaç kez dedikodu yapmak, eğlenmek ve bir hayat arkadaşı bulmak amacıyla bir araya gelirdi; günümüzde yaptığımız akşamları eğlenmeye gitmek ya da açık hava müzik festivallerine katılmak gibi.

Doğumdan ölüme kadar, atalarımız hem yakın, hem uzak aile bireyleriyle neredeyse sürekli birlikteydiler. Birlikte ava çıkar, birlikte yer, birlikte uyur, birlikte göçebe hayatı sürerlerdi. Gruplar hâlinde yaşamak güvenliydi; grupça avlandıktan sonra avlar temizlenip bir araya getirilirdi. Toplanan yiyeceklerin paylaşılması en iyi hayatta kalma stratejilerinden biriydi. Birlikte yaşamak ve paylaşmak günümüz hayat sigortasının tarih öncesi bir versiyonuydu; tek fark geri ödeme hayattayken gerçekleşiyordu. Paylaşmak bizim doğamızda var.

Sosyal ilişkiler büyük önem taşıyordu. O kadar ki biz insanlar diğer primatlardan hiçbirinin sahip olmadığı bir şeye sahibiz: *sclera* ya da göz akı. Gözlerimizin büyük bir bölümü göz akıyla kaplı olduğu için grup içinde kimin kime baktığı çok çabuk anlaşılabilir. Diğer primat türleri birbirlerini daha çok başları yönünde izlerken biz insanlar birbirimizi bakışlarımız yönünde takip ederiz.

Bir insan grubu içinde nasıl bir sosyal ilişki olduğu gözlerin hareketinden anlaşılabilir. Liderlere takipçilerden daha fazla bakılır. Ve bir grubun lideri bir yere baktığında diğerleri de bakışlarını aynı yöne çevirir; çünkü liderin bakışı bazen bir tehlike sezdiğinin habercisi olabilir. İnsanlarda bebekler, yaklaşık üç aydan sonra anne babanın göz hareketlerini izlemeye başlarlar. Anne sağa bakarsa bebek de gözlerini aynı yöne çevirir. Bu konuşmaya başlamadan önceki ilk iletişim biçimidir. Dilin evriminin yaklaşık yüz bin yıl önce gerçekleştiği tahmin edilmektedir. Böylece bebekler daha bir yaşına basmadan sosyal “koordinasyon” konusuna başlamış olurlar. Annesinin bir nesneye baktığını gören bebek, önce bakışlarını aynı nesneye çevirir ve ardından annesiyle aynı şeyi gördüğünü tasdik etmek için tekrar annesine bakar. Biz insanlar gibi göz hareketleriyle toplu olarak yön tayin eden başka bir primat yoktur. Bizler

Bakan Maymunlarız.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi atalarımız yaklaşık yüz elli kişiden oluşan düzenli küçük topluluklar hâlinde yaşarlardı. Aileler savanın kendilerine ait bölgesinde topluca yiyecek, su ve kamp yeri aramaya çıkarlardı. Nereye gidileceğine ortaklaşa karar verilirdi. Yani tarih kitaplarında yazılanların tersine, demokrasi Atina ya da Roma'da değil, Afrika savanlarında doğmuştur. Bunlar eşitlikçi topluluklardı; yani göçebe hayatı süren gruplar içinde herhangi bir hiyerarşi yoktu; ister yiyecek olsun, ister malzeme, sahip olunan her şeyi birbirleriyle paylaşırlardı. Afrika savanlarında Enternasyonal marşı!

Fakat dikkat: İlk insan toplumlarını hayatın tadını çıkaran özgürlükçü hippî kültürüyle karıştırmamak lazım. Grubun hayatta kalmasını sağlayabilmek için eşitlikçi yapının ciddi bir şekilde korunması gerekiyordu. Gruptan birisi diğerlerini dolandırmaya veya baskı altına almaya kalkıştığında gözünün yaşına bakmadan kafasına bir delik açılırdı (günümüz avcı-toplayıcı toplumları üzerine yapılan antropolojik araştırmalar ve arkeolojik kazılar sırasında bulunan toplu mezarlarda pek çok delinmiş kafatasına rastlanmıştır). Grubu bir arada tutan, ortak çıkarlar ve herkesçe kabul edilen bir çeşit gayriresmî liderlik anlayışıydı. Aynı fikri paylaşmayanlar, tek başına ya da aileleriyle birlikte gruptan ayrılıp başka bir kampa katılmakta serbestti.

Bilimsel araştırmalara göre her kabilenin gayriresmî farklı liderleri vardı; yani sonuçta kimse tek başına lider değildi. Anlayacağınız savanlarda henüz başbakanlar, müdürler, yöneticiler yoktu. Bunun yerine yetenek, yaş ve cinsiyete dayalı bir çeşit rol paylaşımı vardı: avcılar (yiyecek gereksinimi için), savaşçılar (dış tehlikelerden korunmak için), diplomatlar (diğer gruplarla iletişimin sağlanması ve sürdürülmesi için), barışçılar (grubun dağılmasını önlemek ve anlaşmazlıkları çözmek için), düzenleyiciler (besin kaynaklarının bölüştürülmesi ve grup aktivitelerinin organize edilmesi için) ve

öğretmenler (grubun diğer üyelerine, özellikle gençlere bilgi vermek, norm ve değerleri öğretmek için) gibi. Fakat bunlar mutlak uzmanlık alanları değildi, herkesin her alanda bir şeyler yapabilecek kapasiteye sahip olması beklenirdi.

Günlük hayatın büyük bir bölümü, yiyecek toplamak ve bölüş-türmekle geçerdi. Grup içinde en önemli iş bölümü kadınlarla erkekler arasında yapılandı; uzak kuzenlerimiz şempanzeler, goriller ve bonobolarda da aynı olguya rastlıyoruz. Genelde erkekler ava çıkar, kadınlarsa sert kabuklu yemiş ve meyve toplamakla meşgul olurdu. Biz burada bilinçli olarak “genelde” kelimesini kullandık, çünkü ava katılan kadınlarla ava çıkmayan erkekler de vardı. Buna karşın bu cinsiyete dayalı görev dağılımının çok eskilere dayandığını hatırlatmak ve erkek ile kadın beyninin –pek çok benzerliklere rağmen– neden birtakım noktalarda birbirinden farklı olduğuna ve farklı şekilde çalıştığına da ışık tutmak istedik (umamız bu konuyu yeterince dikkatli bir şekilde formüle etmişizdir, çünkü dokuz köyden kovulmak istemiyoruz).

Savanlarda yiyecek bulmak pek kolay bir şey değildi. Bolca mevcut olduğu dönemler de vardı ama bu bolluğun ardından sık sık kuraklık ve kıtlık dönemleri gelirdi. Böyle dönemlerde insan evrimi birden ivme kazanabilirdi. Fiziksel açıdan bedenlerimiz BigMac’lerden, Snickers’lardan ve Lay’s cipslerden oluşan bir diyeteye değil de atalarımızın da tükettiği gibi balık, et, çiğ sebzeler, kökü yenen bitkiler, meyve, sert kabuklu yemiş, tohum ve baldan oluşan bir diyeteye programlanmıştır. Biyolojik evrimimiz kıtlık anlarında ihtiyacımız olur kaygısıyla “bolluk dönemlerinde” mümkün olduğunca çok şeker, yağ ve diğer zengin kalorili besinleri vücutlarımızda depolama alışkanlığına yol açmıştır.

Atalarımızın kalori almak için yabani hayvan avına çıkmaları ve sert kabuklu yemiş, meyve, tohum ve bal toplamaları gerekiyor-

du. Bu besinleri elde edebilmek için kendileri de çok fazla kalori sarf etmek zorundaydılar. Bir ceylan avı bazen saatlerce sürebildiği gibi arkasından koşturulan ceylan sonuçta yakalanamayabilirdi de. Ayrıca toplanan etlerin buna ihtiyacı olan her grup üyesiyle paylaşılması gerekirdi. Buzdolabı olmadığından toplanan etlerin uzun bir süre saklanması mümkün değildi. “Göz yumulan hırsızlık” hipotezine (*the tolerated theft hypothesis*) göre etlerin paylaşılması yönünde belli bir baskı uygulanıyordu. Besin toplayan herkes topladıklarını diğer grup üyeleriyle paylaşmak zorundaydı, bunu yapmadığı takdirde topladığı besinler zorla elinden alınırdı. Tarih öncesi dönemlerde gruba zarar verebilecek tutumlu ya da cimri davranışlara hoş gözle bakılmazdı. Buradan hareketle biz –pek çok iktisatçı, bankacı ve siyasi yorumcunun tersine– mülkiyet açısından bakıldığında insanların tabiatları gereği siyasi yelpazenin sağından çok soluna eğilimli olduklarını düşünüyoruz.

Tarih öncesi dönemlerde aile hayatı

Evrin antropologlarına göre, tarih öncesinde insanların sahip oldukları ortalama çocuk sayısı günümüz Batı dünyasına nazaran daha fazlaydı; kadın başına yaklaşık dört ya da beş çocuk. Fakat bebek ölüm oranı yüksek olduğundan sonuçta çift başına ortalama iki sağlıklı çocuk yetişkinliğe adım atabiliyordu. Hayatta kalan iki çocuğun kendilerinin de bir zaman sonra ortalama iki sağlıklı çocuğu olacağından bu durum oldukça dengeli bir nüfusun oluşmasına yol açmıştır. Yeterli besin olmadığından fazla çocuk için elverişli bir ortam yoktu. Anneler çocuklarını dört ila altı yıl emzirir, bu süre boyunca hamile kalmazlardı. Ayrıca anne ve babalar bir kamptan diğerine gittiklerinde birlikte sadece iki çocuk taşıyabilirlerdi. Bu durum uzun bir zaman nüfus artışını engellemiştir.

Tarım Devrimi'nden sonra hane başına hayatta kalan çocukların sayısının bazen onun üzerine çıkmasıyla müthiş bir nüfus patlaması yaşandı, bunun sebep olduğu tüm uyumsuzluklar da cabası. Bu konuya İkinci Bölüm'de geri döneceğiz.

Tarih öncesi dönemlerde çocukların eğitimi tabii ki okul sıralarında gerçekleşmiyordu. Biraz yürümeye başladıkları andan itibaren “çocuklar grubu”na alınırlardı. Bu grupta neredeyse yetişkin bir yaşa gelmiş olanlara kadar her yaştan çocuk olurdu. Gruplar oldukça küçük olduğundan fazla sayıda aynı yaştan çocuğun mevcut olma ihtimali çok azdı. Günümüzde aynı yaştan çocukların okul sınıflarında ya da spor takımlarında sık sık büyük gruplar hâlinde bir araya getirilmesi, evrimsel açıdan aşırı bir rekabete yol açabilecek bir düzenlemedir ve çocukları birbirlerinden bir şeyler öğrenmeye de teşvik etmez.

Çocukların eğitiminin bir bölümünden anne baba sorumlu olsa da önemli bir bölümünü grubun diğer yetişkinleri üstlenirdi; sonraki dönemlere kıyasla yetişkinler genelde çocuklara pek sert davranmazlardı. Çocukların bu tür ortaklaşa bakımına antropolojide “*cooperative breeding*” denir. Günümüzde ebeveynlerin kendi çocuklarının eğitime neredeyse hiç karışmadığı avcı-toplayıcı toplumlar vardır. Bu toplumlarda çocuklar anne babaları tarafından herhangi bir hata konusunda uyarılmadıkları gibi herhangi bir tehlikeye karşı da koruma altına alınmazlar. Tüm bunların farkına kendi kendilerine varmaları gerektiğinden yola çıkılır. Düşmanca bir ortamda hayatta kalabilmeleri için çocukların kendi başlarına tehlikeli durumlarla karşı karşıya kalmalarının önemli olduğu düşünülür.

Atalarımızın karşılaştıkları tehlikeler neydi? Hem grup içinden hem de grup dışından bir tehdit söz konusu olabilirdi. Her an kana susamış bir yırtıcı hayvanın ya da zehirli bir sürüngenin saldırı-

sına uğrayabilirlerdi. Ormandan gelen bir hışırtı, bir yılan ya da düşman, bir kabilenin keşfe çıkmış üyeleri anlamına gelebilirdi. Göçebe gruplar birbirleriyle sürekli bir hayatta kalma mücadelesi içerisindeydiler. Bazen aynı sürünün arkasından koşturur, bazen de aynı bölgede yiyecek ararlardı. Su ve besin kıtlığı olan bölgelerde kendi aralarında sınır belirlerlerdi ama anlaşmalara her zaman uyulmazdı. Sınır anlaşmazlıkları yüzünden çok şiddetli çatışmalar çıkabilirdi. Tarih öncesi dönemlerde ölen yetişkin erkeklerin yaklaşık yüzde otuzunun şiddete dayalı olarak yaşamlarını yitirdikleri tahmin edilmektedir. Fakat bunun yanı sıra birlikte büyük bir kabile oluşturarak su ve kamp alanlarını birbirleriyle paylaşan ve barış içinde yaşayan gruplar da vardı.

Başkalarının sırtından geçinmeye çalışan asalaklar veya kendi çıkarları doğrultusunda grubu kullanmaya çalışan baskın bireyler, grubun asayişini bozacak bir tehlike yaratabilirlerdi. Bunun yanı sıra birbirlerine rakip aileler arasında sürekli bir şiddet tehdidi vardı. *The Godfather* ve *Goodfellas* gibi mafya filmlerinde gördüğümüz aileler arası düşmanlığın kökeni, Afrika savanlarına kadar uzanır.

İnsanlar için Büyük Patlama ya da “Big Bang”

Vücut ve beyinden oluşan insan donanımı, nispeten düzenli doğal ve sosyal bir ortamda milyonlarca yıl süren bir zaman içerisinde biçim almıştır. Yaklaşık on iki bin yıl önce dünyanın altını üstüne getiren köklü bir değişim yaşandı: Yeryüzünün çeşitli bölgelerinde insanlar, göçebeliği bırakıp yerleşik hayata geçmeye, tarımla uğraşmaya ve hayvanları evcilleştirmeye başladılar.

Fakat bir dakika! Konuya girmeden yine belirtelim... Tarımın nasıl ve nerede başladığı da biliminsanları arasında sert tartışmalara yol açmış olan bir konudur. Büyük bir ihtimal Ortadoğu,

Orta Amerika ve Doğu Asya gibi yeryüzünün çeşitli bölgelerinde yaşamakta olan avcı-toplayıcı gruplar, hayvan ve ekin yetiştirme-ye başlamışlardır. Ancak burada yöneltilmesi gereken soru bu gelişmenin neden böyle birdenbire ortaya çıktığıdır. Yaklaşık on iki bin yıl önce dünya iklimi değişmeye başlamış, ortalama sıcaklığın artmasıyla ekinlerin yetişmesine elverişli bir ortam oluşmuştur. Bu sayede insanlar eskiye nazaran çok daha büyük ölçüde toprak işleme, ekin yetiştirdikleri alanlara yerleşmeye ve hayvanları evcilleştirmeye başlamışlardır. Tarım insanlık için “Büyük Patlama” ya da “*Big Bang*” dir. Sanki hayat yeniden keşfedilmiştir. Yüzyıllardan beridir göçebe hayatı sürmüş olan insanlar, tek bir bölgeye yerleşip yaşadıkları bölgenin topraklarını işlemeye ve çevrelerini köklü bir şekilde değiştirmeye başlamışlardır.

Bu gelişme de birtakım sorunları beraberinde getirmiştir. Arkeologların iskeletler üzerine yaptıkları incelemelerden tarımla uğraşan ilk insanların avcı-toplayıcılardan daha az sağlıklı oldukları ortaya çıkmıştır. Ortalama bir tarım yapan kişinin vücut yapısı, o dönemlerde avlanan ve toplayan hemcinslerininkinden daha küçüktü. Belli ki en azından başlangıç yıllarında, tarımdan pek fazla bir gelir sağlanmıyordu. Fakat çok geçmeden tarımla uğraşmak av arkasında koşuşturmaktan daha kazançlı bir uğraş hâline gelecekti. Tarımla uğraşanlar yiyecek depolamaya başladılar. Sürekli bir yerden bir yere gezinen avcı-toplayıcıların yanlarında pek fazla eşya taşıma olanakları yoktu. Ekin ve hayvan yetiştirme becerisi artıyordu, artık geri dönüş yoktu. İnsanların büyük çoğunluğu çiftçilik yapmaya başlayınca avcı-toplayıcılık yapan gruplar bir süre sonra ortadan kayboldular ya da marjinalleştiler.

Besinlerin saklanmasıyla mümkün olmasıyla uzun bir evrimsel tarihe sahip, göçebe hayatı sürmüş avcı-toplayıcılardan çok farklı bir toplum oluşmuştur. Bu gelişimin etkisini göz ardı etmemek gerekir.

Depolanan tahıllar bütün bir yıl boyunca yenebildiğinden bundan beslenenlerin sayısında artış oldu. Kadınlar daha fazla çocuk doğurmaya başladılar –özellikle de daha kısa aralıklarla. Çocukların göçebelik yapmalarına ya da yetişkinler tarafından bir yerden bir yere taşınmalarına gerek kalmadı. Aileler büyümeye başladı.

Sanki insanlar aynı anda kendi kendilerine “yanımda yetiştirmek varken niye biftteklerin arkasından koşturayım ki” demişler gibi bu dönüşüm Mezopotamya’dan Meksika’ya hemen hemen aynı anda gerçekleşmiştir. Tarım ve hayvancılıkla uğraşan çiftçilerin kendi kullanımlarından daha fazla üretmeye başlaması geniş kapsamlı bir ticarete yol açmıştır. İnsanlar sürekli aynı yerde ve daha büyük gruplar hâlinde yaşamaya başlamışlardır. Depolanan besinlerin hırsızlara ve diğer kabilelere karşı korunması gerektiğinden yerleşim alanlarının etrafına savunma hatları çekilmiş, köyleri ve ekili toprakları korumaya yönelik ordular oluşturulmuştur.

Liderlik değişmiş, gayriresmî liderlikten resmî liderlerin atan-
dığı, kendilerine besinlerin saklanması ve kıtlık zamanında bölüş-
türülmesi görevi verildiği bir sisteme geçilmiştir. Diğer yerleşim
bölgeleriyle barış içinde yaşamayı sağlamaları beklenen kabile reis-
leri, krallar ve imparatorlar kendi topraklarını genişletmek istedik-
lerinde bu durum savaşırlara ve anlaşmazlıklara yol açmış, bu sayede
diplomasi değişmiştir. Evlilikler sayesinde kadınlara ve erkeklere
birlikteliklerini resmîleştirme, hatta dünyanın kimi bölgelerinde
erkeklere birden fazla kadınla evlenme imkânı verilmiştir.

Tarım Devrimi insanların yaşadıkları çevrenin önemli ölçüde
değişmesine yol açmıştır. Pek çok durumda bu değişimin gelecek
kuşaklara etkisi olumluydu, dünya nüfusunun mantar gibi çoğal-
maya başlaması gibi. Tarım Devrimi başladığında dünya nüfusu-
nun beş ila sekiz milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir.
On iki bin yılda bu rakam bir katına çıkmıştır. Bu anlamda in-

sanların kendilerine gitgide daha fazla çocuk sahibi olabilecekleri bir ortam yaratmaları gibi bir uyumdan söz edilebilir. Fakat tüm bu değişiklikler aynı zamanda birtakım uyumsuzluklara da yol açmıştır: İnsanların kendi yarattıkları bu ortamlar, kendi beyin ve vücutlarının ne yapacaklarını bilemeyecekleri durumlarla karşı karşıya kalmalarına sebep olmuştur.

İlk başlarda Charles Darwin vardı

Uyumsuzluk, türlerin vücut ve beyinlerinden oluşan donanımları, hızla değişmekte olan bir çevreye ayak uyduramadığında baş gösterir. Bunu tam olarak anlayabilmek için evrim psikolojisinden önce evrim teorisi ve doğal seçilim prensibinin derinliklerine dalmamız gerekir.

Charles Darwin'in 1859 yılında *The Origin of Species* (Türlerin Kökeni) kitabıyla evrim teorisini kamuoyuna duyurduğu âna kadar, insanlar Dünya'nın Tanrı tarafından yaratıldığına ve yaşanan hayatın çevreyle mükemmel bir "uyum" içinde olduğuna inanıyorlardı; zürafalar yüksek ağaçlar arasında, kaktüsler kurak bölgelerde. Fakat Darwin teorisini kamuoyuna duyurduğundan bu yana bu düşüncenin saçma olduğunu biliyoruz. Bitki ve hayvan türleri doğal seçilim yoluyla uzun bir evrim sürecinden geçerek çevrelerine uyum sağladılar. Peki Darwin bu süreci nasıl tanımlamış? Yaşamı boyunca sık sık değiştirdiği bu teorisi geniş kapsamlı sonuçlar içermesine rağmen aslında çok basit. Darwin türlerin çevrelerine uyum sağlama sürecini artık günümüzde bilimsel olgu olarak kabul edilen üç varsayıma dayandırır.

Birinci varsayım (olgu 1): Bireyler hiçbir zaman eşit değildirler. Aynı türün bireyleri birbirlerine benzeseler de her birinin yapı, görünüş ya da davranış açısından ufak da olsa diğerlerinden bir farkı

vardır. Bunu klasik bir zürafa örneğiyle açıklayabiliriz. Gérard adında bir zürafa tesadüfen uzun boyunlu olarak doğmuş. Aynı grupta doğan Rafaël'in boynu ise tüm diğer bebek zürafalar gibi normal uzunluktaymış. Kısacası, belli bir türün bireyleri arasında farklar vardır.

Olgu 2: Darwin, o dönemlerde evrimin arkasındaki mekanizma olan genler hakkında hiçbir şey bilmediği hâlde (ki bunu büyük bir başarı olarak saymamız gerekir) bireyler arasındaki farkların kısmen de olsa kalıtsal olduğundan yola çıkmıştır. Yani Gérard'ın çocuklarının Rafaël'inkilerden daha uzun bir boyna sahip olma olasılığı daha yüksekti.

Darwin'in üçüncü varsayımı (olgu 3) aynı türden bireyler arasında sürekli bir rekabet olduğudur. Örneğin besin ya da uygun bir cinsel partner arayışında böyle bir rekabet söz konusu olabilir. Bazı bireyler kendilerine avantaj sağlayan birtakım dış görünüş ya da davranış özelliklerine sahip olmaları sebebiyle rekabet avantajına sahiptirler. Mesela Gérard uzun bir boyna sahip olduğu için ağaçların yüksekte kalan yapraklarına Rafaël'den daha kolay erişebilir. Bu sayede Rafaël'e kıyasla az da olsa daha fazla besine sahip olabilecek ve çocuklarını daha iyi besleyebilecek bir konuma sahiptir.

Bu üç varsayım (olgu) –farklılık, kalıtsallık, seçim– Darwin'e göre, sonuçta bazı bireylerin birtakım özelliklere sahip olmaları sebebiyle daha kolay üremelerini sağlamıştır. Anne babanın özelliklerinin çocuklarına geçmesiyle popülasyonda genetik bir değişim yayılır ve doğal bir seçim meydana gelir. Bu ağır ve yapışkan süreç neticesinde belli bir tür sonuçta çevresine uyum sağlar. Belli bir türün bireylerinin daha kolay çoğalmalarını ve çocuklarına bakabilmelerini sağlayan uyumlara bilim jargonunda “adaptasyon” denir.

Bu arada bu adaptasyonlar türün hayatta kalmasını sağlamak için gerçekleşmez. Bu, evrim hakkında çok yanlış bir düşüncedir.

Bitkiler ve hayvanlar belli şeyleri türün hayatta kalmasını sağlamak için değil, kendi hayatta kalma şanslarını yükseltmek için yaparlar. Evrim üzerine yapılan araştırmalarda bir süre, bir dişi kurdun başka bir dişi kurdun yavrularını emzirmesinin türünün devam etmesi amacını taşıdığı düşünülmüştü. Fakat bu düşüncenin doğru olmadığını biliyoruz (hatta daha açık sözlü biliminsanları bunun tamamen saçma bir düşünce olduğunu söyleyeceklerdir). Belli bir türün sayısının artması bir amaç değil, doğal seçimden kaynaklanan ekstra bir sonuçtur. Doğal seçim belli bir türe ait bireyler ya da bazen gruplar arasındaki rekabeti içerir; sonuçta en iyi uyum sağlamış özelliklerin galip çıktığı bir rekabettir bu. Darwin'in çağdaşı Herbert Spencer'in *Türlerin Kökeni* kitabını okuduktan sonra ortaya attığı "*survival of the fittest*" (en güçlü olanın hayatta kalması) teriminin ardında da bu düşünce yatmaktadır.

Zürafa Gérard ve kuzeni Rafaël'e geri dönelim. Uzun bir boyna sahip olması Gérard'a öyle büyük bir avantaj sağlamıştır ki sonuçta Rafaël'den daha fazla çocuğu olmuştur. Gérard'ın çocukları ve onların çocuklarının çocuklarının çocukları da uzun boyunlu olduklarından yüzyıllar sonra artık sadece uzun boyunlu zürafalar doğmaya başlamıştır. Yani uzun boyun, zürafaların yaşadıkları çevreye, Afrika savanlarına fiziksel uyum sağlamalarının ya da adaptasyon göstermelerinin sonucudur.

Erkek zürafalar çiftleşme öncesinde dişiyi kimin ele geçireceği konusunda birbirleriyle dövüşürken boyunlarını da kullandıkları için günümüzde bazı biliminsanları zürafaların uzun boyunlu olmalarının cinsel motiflere dayalı olabileceğini düşünmektedir. Çünkü sonuçta kim daha uzun, daha kuvvetli boyna sahipse dövüşten galip çıkan da o olacaktır. Ya da kim bilir belki de dişi zürafalar uzun boyunlu erkek zürafalardan tahrik oluyorlardır. Hayvanlar dünyasında uzunluğun önemli rol oynadığı tek mesele bu değil tabii.

Darwin bu konuyu cinsel seçim olarak adlandırmıştır. Doğal seçilimin organizmaların hem doğal çevreye sağladıkları uyumdan (örneğin yaprakları yüksekte kalan ağaçlar) hem de sosyal çevreye sağladıkları uyumdan (“sosyal seçim”) oluştuğunu bilmekte fayda vardır. Gruplar hâlinde yaşayan hayvanlar için sosyal seçim belki daha önemlidir. Darwin 1871 yılında yayınladığı *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex* (İnsanın Türeyişi, Seksüel Seçme) isimli kitabında bu konuya değinmektedir. Cinsel seçimde bireyleri karşı cins için çekici kılan ve bu sayede üreme şansını artıran uyumlar söz konusudur.

Kadınların göğüsleri buna örnek olarak verilebilir. Göğüslerin aslında kadınların hayatta kalmalarını sağlayan bir fonksiyonu yoktur (ve hatta göçebe hayatı süren kadınlar için belki de bir dezavantajdır). Pek çok başka hayvan türünde olduğu gibi, göğüslerde toplanan anne sütü meme ucu aracılığıyla emilir. Fakat insan türünde erkeklerin çekici bulduğu kadın göğsünün cinsel bir fonksiyonu vardır. Dik yürüyen primatlarda erkeklerin dişilerin göğüslerinden ne kadar sağlıklı ve genç olduklarını kestirebildiklerini düşünecek olursak bu organların kadınlarda önemli bir özellik teşkil etmesine belki şaşırmamak gerekir. Dik duran göğüsler “genç”, sarkanlarsa “yaşlı” anlamına gelmekle birlikte göğüslerin doluluğundan bir kadının çocuk doğurup büyütebilecek derecede yeterli kaloriye sahip olup olmadığı anlaşılabilirdi. Yuvarlak göğüsler, bol ve taze süt dolu bir deponun habercisiydi! Göğüslerin düzeltilmesine yönelik bir estetik ameliyat (çoğu zaman büyültme ya da destek) günümüzde yaklaşık beş bin avroya mal olabilmektedir. Böyle bir ameliyat, kadın göğsünü tavus kuşunun kuyruğu hâline getirir. Oldukça pahalı olan bu tür bir müdahalenin erkekleri çekmesinden başka bir fonksiyonu yoktur. Burada ortaya çıkan uyumsuzluk, estetik ameliyatla düzeltilmiş göğüslerin bu kitabın yazarları da dâhil ol-

mak üzere pek çok erkek tarafından hâlâ çekici bulunmasıdır; her ne kadar günümüzde artık yuvarlak göğüslerle üreme arasında her zaman bir bağlantı olmasa da.

Evrim üzerine araştırmalar yapan biliminsanlarına göre iki çeşit cinsel seçim vardır: Cinsiyetler arası (interseksüel) seçim (karşı cinse karşı kendini çekici kılmak suretiyle devam eden bir özellik) ve cinsiyet içi (intraseksüel) seçim (aynı cinsiyetten rakipleriyle mücadeleden galip çıkmayı sağlayan bir özellik). Örneğin kızıl geyik erkeğinin boynuzu cinsiyet içi seçim yoluyla oluşan bir özelliktir. Kızıl geyik erkekleri yetmiş santimetreye ulaşabilen boynuzlarını hemcinsleriyle dövüşlerde silah olarak kullanırlar. Boynuzları uzun olanların dövüşten galip çıkıp dişilere ulaşabilme şansı daha yüksektir.

Yani kısacası, bireyler ve türler çevrelerine farklı evrimsel yollardan biyolojik uyum sağlayabilirler. Her bir özelliğin nasıl oluştuğuna iyi dikkat etmek gerekir. Zürafa boynu “tamamen doğal” bir seçilimin sonucu olabileceği gibi cinsel seçimle ilgili bir özellik de olabilir. Özelliklerin karışımı da mümkündür. Bu tür karışımlara doğada sık sık rastlanır. Uzun boyunlu erkek zürafanın daha taze yapraklara ulaşabilmesi, doğacak yavruların iyi beslenmesi anlamına da geldiği için bu özellik dişinin ilgisini çekmiştir. Sonuç: Pek çok dişi, Gérard gibi uzun boyunlu erkek zürafayla çiftleşmek istemiştir (cinsiyetler arası). Ayrıca bu tür erkek zürafalar uzun boyunları sayesinde çiftleşme öncesi hemcinsleriyle yapacakları dövüşlerden galip çıkma şansına da sahiptirler (cinsiyet içi). Gérard çoktan aramızdan ayrılmış olsa da hâlâ hayatta olan bir parçası vardır ki o da genleridir. Evrim, uzun vadede bireylerin değil, bizleri oluşturan genlerin hayatta kalması anlamına gelmektedir. Bireyler doğar ve ölür, fakat genleri bir nesilden diğerine aktarılmak suretiyle hayatta kalır. Richard Dawkins’in 1976 yılında yayınlanan *The Selfish Gene*

(*Gen Bencildir*) kitabından bu yana genlere iyi dikkat etmemiz gerektiğini biliyoruz. *It's the gene, stupid!*

Tesadüfün evrimde önemli bir rolü vardır. Gérard tesadüfen yeni ya da mutasyon diye adlandırılan farklı bir gene veya genlerin yeni bir karışımına sahip olduğu için, boynu kuzeni Rafaël'inkinden biraz daha uzundu. Bu nedenle Gérard kuzeninden daha şanslıydı ve bu sayede uzun boyun genini yeni nesillere aktarabildi. Sonuçta önemli faydalar sağladığı için bu gen zürafalar arasında yayılma-ya başladı. Bu yüzden şimdi artık sadece uzun boyunlu zürafalar doğmaktadır. Evrim üzerine çalışmalar yapan biliminsanları doğal seçilimin hedeflenmiş bir süreç olmadığına dikkat çekmektedirler. Her şeyin bir tasarımcı ya da tanrı tarafından önceden planlanmış olması gibi bir durum söz konusu değildir. Evrim tesadüflerle doludur.

Uzun boyun geni fayda sağladığı için Gérard şanslıydı. Fakat her mutasyon adaptif değildir ve böyle durumlarda “negatif seçim” söz konusudur. Bu tür mutasyonlar çoğu zaman popülasyonu çabucak terk eder. Örneğin Gérard'ın gen mutasyonu boynunun daha uzun olmasının yanı sıra zayıf olmasına da sebebiyet vermiş olsaydı o zaman Gérard yuvarlak bir göbeğe sahip olmasına rağmen çiftleşme öncesi her dövüşü kaybedecek ve bu nedenle çocukları olmayacaktı. Ve sonuçta uzun boyun geninin yayılma şansı azalacaktı.

Bazı özelliklerin açık bir avantajı ya da dezavantajı yoktur. Böyle durumlarda “nötr seçim” söz konusudur. Göz rengini buna örnek olarak verebiliriz. En azından üreme açısından mavi gözlü insanlarla kahverengi gözlüler arasında bir fark yoktur. Yaklaşık olarak aynı sayıda çocuğa sahip olabildiklerinden her iki göz rengi de popülasyonda varlığını devam ettirebilmektedir. Bu nedenle göz rengi “seçilimi nötr” bir özelliktir. Aynı şey muhtemelen düztaban ve kepçe kulak gibi ufak bedensel rahatsızlıklar için de geçerlidir.

Bu tür özellikler üreme açısından herhangi bir fayda ya da zarar sağlamadıklarından gen havuzunda yüzmeye devam ederler, aynı boy uzunluğu gibi: Uzun boylu insanların yanı sıra kısa boylular da vardır. Buradan insanların boyunun durmadan uzamasının hem yararlı, hem de zararlı bir yanı olduğu sonucu çıkarılabilir. Yapılan araştırmalardan en çekici bulunan ve en fazla üreyen grubun orta boylu kadın ve erkekler oldukları ortaya çıkmıştır.

Herhangi bir özelliğin belli bir türün tamamında görünür hâle gelmesi ancak pek çok jenerasyondan sonra gerçekleşir. Eğer Gérard ve Rafaël savan yerine taze yapraklarla dolu balta girmemiş bir ormanda yaşamış olsalardı o zaman Gérard'ın uzun boynunun Rafaël'inkine kıyasla pek fazla bir avantajı olmazdı. Bu özelliğin doğal seçilimi muhtemelen bir parça daha yavaş gerçekleşmiş olur ve hatta belki de hiç gerçekleşmemiş olurdu.

Belli bir özelliğin sağladığı avantaj ile bu özelliğin belli bir popülasyonda yayılma hızı arasında elbette açık bir bağlantı vardır. Bir özellik ne kadar avantaj sağlarsa doğal seçim süreci de bir o kadar hızlı olacaktır. Örneğin doğan yavrularını “derhâl başından savmak” yerine “bakıp büyötmek” özelliği memeli hayvanlara büyük avantaj sağlar. “Anne şefkati”nin ortaya çıktığı andan itibaren muhtemelen çok hızlı yayılmasının sebebi budur.

Darwin'in evrim teorisi belli bir türün uzun bir dönemden sonra çevresine nasıl mükemmel bir şekilde uyum sağlayabildiğini göstermektedir. Bu sayede bu türün bedeni ve davranışları, o çevrede yaşayabilmesini mümkün kılacak hâle gelmektedir. Çoğu zaman bir hayvana ya da bitkiye bakarak nasıl bir çevrede yaşadığına dair bir şeyler de söyleyebiliriz. Örneğin karıncayiyenler termit tepelikleri ve karınca yuvalarından beslenebilecekleri bir çevreye mükemmel bir şekilde uyum sağlamışlardır. Burunları bu tür tepelik ve yuvaların deliğine girecek kadar uzundur ve bir kerede binlerce

karıncayı yakalayıp mideye indirebilecek derecede yapışkanlıdır. Penguenler de buna benzer bir şekilde Güney Kutbu'na uyum sağlamışlardır. Uçmalarını sağlayacak kanatlarını ıssız ve karada yaşayan yırtıcı hayvanların bulunmadığı Antarktika'da kullanmaları için evrimsel bir aciliyet olmadığından, bunları denizde yüzmek ve balık avlamak için kullanmaya başlamışlardır. Hayatta kalabilmek için kanattan yüzgece evrimsel bir uyumdur bu.

Bu iki örnek, adaptasyonların tarihi özellikler olduğunu göstermektedir. Türün geçmişi hakkında bir şeyler söyleyen bu özellikler, günümüzde farklı ortamlarda değişiklik gösterebilmektedir. Örneğin hayvanat bahçesinde yaşayan bir karıncayiyenin mutlaka uzun bir burna sahip olması gerekmez. Bir organizmanın çevresi değiştiğinde geçmişte kendine avantaj sağlamış özelliklere ihtiyacı kalmayabilir. Biyolojik evrim neredeyse hep geç kaldığından insan ve hayvanlarda görülen birtakım özelliklerin nedenini anlamak istediğimizde sürekli geçmişe inmemiz gerekiyor. Belli bir özellik ortaya çıktığı andan itibaren çevresinde pek kayda değer bir değişiklik görülmemişse bunu uyumlu diye adlandırıyoruz. Örneğin Gérard'ın yaşadığı Afrika savanı milyonlarca yıldan beri değişmemiştir. Bu nedenle uzun boynu ve savan birbirleriyle uyumludur.

Bu kitap için ilginç olan, geçmişteki işlevini kaybetmiş olan yani uyumsuz özelliklerdir. Uyumsuzluk evrimin geride kaldığını açıkça göstermesi açısından önemli bir kavramdır. Çevrenin hızla değişmesi sebebiyle türler bazen neslin tükenmesine dek varabilecek birtakım sorunlarla karşı karşıya kalmakta, bunun üzerine bireylerin aldıkları birtakım kararlar sonuçta bu türün evrimsel çıkarlarını zedelemektedir. Biz kendi türümüzün aynı kaderi paylaşmadığını umuyoruz (ama CD çalarımıza şimdiden Wagner'in Tanrıların Şafağı –*Götterdämmerung*– operasını yerleştiriyoruz).

Kosta Rikalı altın kurbağa

Bir zamanlar altından bir kurbağa varmış. Kosta Rika'da yaşayan bu kurbağa türünü 1966 yılında bir biyolog keşfetmiş. Bu kurbağalar yılın büyük bir bölümünü balta girmemiş ormanlarda yerin altında yaşayarak geçirirler, altın renkli narin derisi kavurucu güneşe maruz kalmasın diye yılda sadece birkaç gün, yalnızca hava sisli olduğunda çiftleşmek için yeryüzüne çıkarlarmış. Bu şekilde çoğalan bu doğa harikasının mutlu yaşantısına uzunca bir zaman dokunan olmamış... Fakat günün birinde kocaman çizmeli oduncular gürültülü adımlarla bu masalın içine girivermiş.

Geçen yüzyılın ortalarından itibaren yağmur ormanlarının pek çok kısmında ağaçların yerel halk tarafından yok edilmesi ve küresel iklim değişimi sebebiyle sisli hava ortadan kaybolunca, çiftleşmek için yeryüzüne çıkan altın kurbağalar kızgın güneşin altında birer birer hayatı terk etmişler. Biz insanların iyi kalite sert tahtadan yapılma bahçe mobilyalarına ve lüks seyahatlere olan tutkusu, bu kurbağa türünün neslinin tükenmesine yardımcı olmuştur. Bir dahaki sefere yeni aldığınız tahta sandalyeye oturmadan önce bunu aklınıza bir getirin.

Altın kurbağanın neslinin tükenmesi, evrimden geçmiş belli bir özelliğin (yeraltında “nefes alarak” yaşamayı sağlayan bir deriye sahip olmak) değişen doğal bir çevrede işlevini kaybetmesine dair bir uyumsuzluk örneğidir. Hem erkek, hem de dişi kurbağaları bireysel olarak etkileyen bu uyumsuzluk sonunda türün tamamıyla ortadan kaybolmasına sebep olmuştur. Eğer şans eseri bu kurbağaların güneş ışığına dayanıklı daha kalın bir deriye sahip olmalarını ve bu sayede yeni doğacak kalın derili altın kurbağacıkların hızla popülasyona yayılmalarını sağlayacak bir gen mutasyonu ortaya çıkmış olsaydı belki daha olumlu bir sonuç gerçekleşecekti ve bu kurbağa türü,

yeni kalın derisi sayesinde birkaç nesil sonra, değişen çevreye uyum sağlayabilecekti. Daha önce de belirttiğimiz gibi, ne yazık ki doğal seçim tesadüflerle doludur ve bildiğimiz kadarıyla altın kurbağa hikâyesinde böyle bir tesadüf maalesef gerçekleşmemiştir. En son 1989 yılında görülen bu kurbağa türü 1994 yılında nesli tükenmiş hayvanlar listesine alınmıştır.

Bunun sorumlusu, üzerinde yaşadığımız dünyayı değiştirerek diğer hayvan ve bitki türlerini sayısız uyumsuzluklarla karşı karşıya bırakan Homo sapiens'ti. Dodo kuşunun sonu da böyle olmuştu. On yedinci yüzyılda Hollandalı gemiciler aç bir vaziyette bu türün yaşadığı Mauritius adasına geldiklerinde, adada yırtıcı hayvan olmadığı için avcı korkusu gibi bir şey tanımayan Dodo, avcılarının en dehşetlisiyle tanışacaktı: İnsan. Bu da yetmezmiş gibi gemilerin içinde dolanan sıçanlar (o zamana kadar Mauritius'ta sıçan yokmuş) da adaya çıkıp dodo yumurtalarına dadanınca, yavru dodolarının sayısı azalmaya başlamış. Dodo, bu "çifte darbe"yle nesli tükenen hayvanlar listesine geçmekten kurtulamamış (Sekizinci Bölüm'de bu kuş türüne geri döneceğiz).

Evrimsel psikoloji

İnsan anatomisine bir bakış attığımızda vücudumuzun ne kadar uzun bir geçmişe sahip olduğunun farkına varırız. 570 milyon yıldan beri bir anüse sahibiz, 540 milyon yıldır gözlerimiz var ve 60 milyon yıldan beri renkleri ayırt edebiliyoruz. Tabii ki genetik açıdan az çok ilişkide olduğumuz diğer birçok hayvan türüyle paylaştığımız özellikler bunlar. Savana çıktığımız andan bu yana daha dik yürüyoruz (muhtemelen üç milyon yıldır), ağzımız bir parça ufaldı (iki milyon yıldır) ve vücut kıllarımız büyük ölçüde kayboldu (muhtemelen yüz bin yıldır). Bu özellikler atalarımızın

yaşadıkları doğal çevrede hayatta kalmalarını sağladıkları için evrimden geçmiştir. Fakat bugün içinde yaşadığımız tamamıyla değişmiş çevrede aynı faydayı sağlıyorlar mı?

Buradan uyumsuzluk kavramının bedensel özelliklerle sınırlı olduğu düşüncesi ortaya çıkabilir belki ama bu doğru olmaz. Psikolojinin evrimsel biyoloji kavramlarına dayalı oldukça yeni bir dalı olan evrimsel psikolojiye göre, beynimiz de doğal seçilimin etkisi altında evrim geçirir. Beyin de işlevini yerine getirdiği çevreye aynı şekilde iyi kötü uyum sağlamak zorunda kalmış olabilir. Son birkaç on yıldır hayvan, beyin, genetik ve bilişsel bilim alanlarında yapılan araştırmalar beyin kavramına bakış açımızı büyük ölçüde değiştirmiştir. Bu araştırmalar evrimsel psikolojinin çekirdeğini oluşturan düşünceyi desteklemektedir: Davranışlarımızın temelinde biyolojik evrimin bir ürünü olan beyin yatar. Uzun bir zaman beynimizin doğum sırasında temiz bir hard diskle birlikte teslim edilen akıllı bir bilgisayar olduğundan yola çıkılmıştır. Fakat yukarıda belirtilen araştırmalardan beynimizin işlevini yerine getirmesinde ve birtakım şeyleri öğrenmesinde genlerin, DNA ve kalıtımın önemli bir rol oynadığı ortaya çıkmıştır.

Evrimsel psikolojinin temel kavramlarından bir tanesi EEA'dır (*Environment of Evolutionary Adaptedness*). Bunun ne anlama gelebileceğini bir düşünün bakalım. Birebir çevirisi şöyle olabilir: "Evrensel Uyumlamanın Gerçekleştiği Çevre". Burada söz konusu olan ortam ya da çevre atalarımızın içinde yaşamış oldukları ve –uzun bir zaman sonra– vücut ve beyinleriyle uyum sağladıkları ortam ya da çevredir. Homo sapiens'in başlangıç EEA'sı Afrika savanlarıdır. Atalarımız bir insan türü olarak bu geniş yeşil alanlarda çevrelerindeki flora ve faunaya gittikçe daha iyi uyum sağlamışlardır. Kısacası insan beyni doğada yaşayabilecek, yani bu tür bir ortamda yaşam mücadelesi verebilecek bir donanıma sahiptir.

İnsan türünün “dik yürüme” özelliğinin EEA’sı muhtemelen yaklaşık iki buçuk milyon yıl önce ilk insanlar savanlara yerleştiğinde başladı. İskeletimiz o dönemlerde çevresine en iyi şekilde uyum sağladığından bugün hâlâ oturmakta zorlanıyoruz. Günümüz insanının beyninin EEA’sı da büyük ölçüde aynı ortamda şekillenmiştir. Yani tarih öncesi bir beyinle modern dijital toplumda hayatta kalmaya çalışıyoruz dersek yalan söylemiş olmayız.

Tarih öncesi beynin özellikleri

Peki tarih öncesi beynimiz neye benziyor? Bu konuya daha sonra ayrıntılı olarak geri döneceğiz, şimdi sadece kısa bir özetle değinelim. Basitçe belirtmek gerekirse tarih öncesi beynimizin görevi tehlikelerle dolu doğal bir çevrede küçük aile ve arkadaş gruplarıyla göçebe hayatı süren atalarımızın yaşamasını ve tehlikelerden korunmasını sağlamaktı. Modern beynimizin çalışma şekline baktığımızda bu tarih öncesi dönemlerin izlerini hâlâ görebiliyoruz. Örneğin, beynimiz özellikle kendi duyularımızla algılayabildiğimiz (yani görebildiğimiz, koklayabildiğimiz, duyabildiğimiz veya hissedebildiğimiz) tehlikelere önem verirken (iklim değişikliği gibi) duyularımızla algılamadığımız tehlikelerden pek korkmayız. İlkel beynimiz bunun yanı sıra paylaşma durumlarında kendi çıkarımızı başkalarınınkinden üstün tutmaya meyillidir. Yani önce can, sonra canan!

Bundan başka bizimle genetik bağı olan aile fertlerinin çıkarı da genetik bağımız olmayan yabancılara çıkarından daha ağır basar. Bu nedenle yardıma muhtaç aile fertleriyle mültecilere aynı empatiyi göstermekte zorluk çekeriz.

Üçüncü bir nokta, tarih öncesi beynimizin oldukça kısa görüşlü olduğudur. Eski dönemlerde geleceğin pek bir önemi yoktu;

insanlar her gün hayatta kalma mücadelesi veriyorlardı. Besinleri saklamak mümkün değildi; yani bir parça ete sahip olan biri, yediği kadarını yiyip geri kalanını ailesiyle paylaşırdı. Bir ağaca asılı bir arı kovanına rastlandığında başka birisi ya da bir hayvan ağaca tırmanmadan baldan biraz alınırdı. Bu kısa vadeli düşünme şeklini obezite gibi, insanların kendilerini uzun vadede (sağlıklı bir beden) değil de kısa vadede (bir torba lezzetli cips) mükafatlandırmaları sonucu ortaya çıkan günümüzün modern refah hastalıklarında da gözlemliyoruz.

Dördüncü olarak insan beyni mükemmel bir fotokopi makinesidir. Gruplar hâlinde yaşamamanın atalarımıza sağladığı faydalardan biri, her şeyi kendi başlarına keşfetmelerine gerek olmamasıydı; örneğin avlanmayı ya da ateş yakmayı diğerlerinin nasıl yaptığına bakarak öğrenebiliyorlardı. Biri aniden olanca hızıyla koşmaya başladığında olduğunuz yerde dikilip arkasından bakmak yerine aynı hızda arkasından koşmanızda fayda vardı. Ancak tarih öncesi dönemlerde faydası dokunmuş olan böyle bir konformist eğilim, günümüzün değişen ortamlarında evrimsel çıkarlarımıza sonuçta pek faydası olmayacak davranışlar edinmemize yol açabilir –arkadaşlar da aynı şeyi yapıyor diye çocuk sahibi olmayı ertelemek gibi.

Son bir nokta, ilkel beynimizin statü hassasiyetidir. Zira tarih öncesi dönemlerde statü üreme şansının yüksek olması anlamına geliyordu. Yani ortalama bir kabile üyesinden biraz daha iyi avlanabilen ya da toplayabilen biri, daha iyi bir konuma sahip olabilirdi. Beynimizin bu statü hassasiyetini günümüzde çalışmaya verdiğimiz önemle kıyaslayabiliriz. İçinde yaşadığımız toplumda daha fazla çalışarak daha fazla statü sahibi olabiliyoruz ama bunu mutlu olma, daha iyi ilişkiler kurma ve daha fazla çocuk sahibi olma yönünde kullanmayı unutuyoruz.

Psikolojik mekanizmalar

Davranışlarımızı daha iyi anlayabilmek için az da olsa evrim hakkında bir bilgiye sahip olmamız gerekir –bakın işte, evrimsel psikoloji. Düşünme, hissetme ve ele alma şeklimiz tarih öncesi dönemlerde doğal seçim yoluyla biçimlenmiştir. Doğuştan sahip olduğumuz birtakım psikolojik mekanizmalar, çevremizden gelebilecek, hayatta kalmamız ve ürememiz açısından –dolaylı ya da dolaysız– önemi olan uyaranlara nasıl bir tepki vermemiz gerektiği konusunda bize yardım eder. Evrimsel psikologlar, davranışların evrimsel fonksiyonu ile bu davranışlara yol açan mekanizmalar arasında ayırım yapar. İnsanların ve diğer bütün türlerin davranışlarının temel fonksiyonu üremek ya da daha doğrusu neslini devam ettirebilmek için mümkün olduğunca fazla sayıda çocuk sahibi olmaktır. Buna üreme başarısı denilir. Ancak bu evrimsel amaca ulaşmak için insanın önce hayatta kalmayı başarabilmesi, belli bir mevkiye sahip olması, çocuk sahibi olabileceği bir eş bulması ve doğacak çocuklarına bakabilmesi gerekir.

Bunları gerçekleştirebilmek için beynimiz evrim sayesinde büyük miktarda psikolojik mekanizmalarla donatılmıştır. Bu mekanizmalar örneğin hangi besinleri lezzetli bulduğumuzu, hangi partnerlerin bizi cinsel yönden çektiğini, ne tip bir lideri seçtiğimizi ve kimlere güvenebileceğimizi dikte ederler. Evrimsel psikologlara göre doğal seçim psikolojik mekanizmalar seviyesinde gerçekleştiği için, en iyi (yani sonuçta çoğu bebeğin doğmasını sağlayan) mekanizmalar popülasyonda varlığını korur.

Çoğu zaman bilincinde olmaksızın algılarımızı, düşüncelerimizi, duygularımızı ve ele alış şeklimizi etkiledikleri için bu mekanizmalar “içgüdü” diye de adlandırılır. Bu içgüdüler çevreden gelen uyaranlara (bilimsel adıyla *stimulus*) tepki verir, sonra da

davranışlarımızı etkiler. Bu şekilde psikolojimiz, geçirdiği evrim sayesinde sonuçta çocuk sahibi olmamızı sağlayacak bir partner seçmemizi sağlar ve bu da yine kimi yatak arkadaşı olarak çekici bulduğumuzu belirler. Çocuk sahibi olmak isteyen erkeklerin çocuk doğurabilecek ya da doğurganlık yaşı geçmemiş kadınlara ilgi duymalarında fayda vardır. Ve belki bilinen bir şey, ama yapılan araştırmalardan... (daha fazla meraklandırmayalım) erkeklerin en çok genç kadınları çekici buldukları ortaya çıkmıştır!

Böyle bir psikolojik mekanizma basit bir karar kuralı olarak da görülebilir. Şu örnekte olduğu gibi: “Çocuk sahibi olmak istiyorsanız cinsel ilişkiye gireceğiniz kadını seçerken doğurgan olmasına dikkat ediniz.” Bu kulağa oldukça aşikâr gelebilir. Evrimsel açıdan “çocuk sahibi olmak istiyorsanız seçeceğiniz kadının genç veya yaşlı olması fark etmez” şeklinde bir karar kuralı kulağa pek mantıklı gelmemektedir. Son olarak belirtilen karar kuralını uygulayan erkeklerin genleri, az sayıda çocukları olduğundan ya da hiç olmadığından evrimsel geçmişimizde yavaş yavaş gen havuzundan kaybolmuştur. Evrimsel çıkarlarına daha uygun karar veren erkekler, daha fazla çocuğa sahip olmuşlar, onların erkek çocukları nesilden nesle aktarılabilirdi için aynı kuralı uygulamışlar ve bu şekilde genç kadınlardan yana cinsel tercih zamanla erkek popülasyonuna yayılmıştır. Bu psikolojik mekanizmaların yayılmasını oyun teorisiyle (*game theory*) daha anlaşılır kılabiliriz.

Oyun teorisi

İkinci Dünya Savaşı'nda geliştirilen ve günümüzde pek çok alanda uygulanan bir matematiksel model olan oyun teorisine göre, insanlar karar verirken otomatik olarak ve çok hızlı bir şekilde en iyi seçeneğin ne olduğunu belir bir kıyaslama yaparlar. Örneğin trafi-

ğin yoğun olduğu bir noktada trafik lambası kırmızı yandığında çoğumuz bu yasağa uymamayı bir kazaya sebep olur ya da yakınlarda bir trafik polisi vardır diye aklımızın ucundan bile geçirmeziz. Fakat her zaman bu yasağı takmayan bir salak çıkar. Geceleri yoğunluk azaldığında, kaza ya da polis kontrolü ihtimali daha az olduğundan daha fazla insan kırmızı ışıktaki geçmeye yeltenecektir. Oyun teorisi insanların stratejik kararlarını anlamamızı sağlayan bir modeldir. Bunlar çoğu zaman üzerinde pek fazla düşünülmeden verilmiş kararlardır ve evrim sayesinde arzu edilen (yani evrimsel açıdan en faydalı) davranışa yol açmaları sağlanmıştır.

“Oyun teorisi”nin pek çok uygulaması mevcuttur. Bunlardan birkaçına (“tutsak ikilemi”, “ortak malların trajedisi” ve siyasi görüşmeler) daha sonraki bölümlerde değineceğiz. Evrim açısından oyun teorisi, bireylerin hayatta kalabilmek ve üremek için farklı stratejilere (yani karar kurallarına) başvurdukları gerçeğinden yola çıkar. Genler tarafından yönlendirilen bu stratejiler birbirleriyle rekabet hâlinindedir. Diğerlerine üstün gelen strateji popülasyona yayılır.

Bu şekilde evrimsel açıdan bakıldığında “yalnızca tanıdığın insanlara güven” karar kuralının “iyi tanısan da tanımasan da herkese güven” kuralına üstün geldiği ortadadır. “İyi tanısan da tanımasan da herkese güven” kuralını uygulayan bireylerin dolandırılma riski fazla olduğundan bu kural yeterli sıklıkta uygulandığı takdirde bu bireylerin genleri zamanla gen havuzunda kaybolacaktır. Şu konuları oyun teorisi kavramlarıyla açıklamaya çalışalım: Neden insanların çoğu tek eşlilikten (monogami) yanadır? Neden bazı insanlar lider, diğerleri ise takipçidir? Neden yeryüzünü temiz tutmakta zorluk çekiyoruz?

İnsan beyni evrimden geçtiği çevrede (yani EEA) eş ve besin seçimi, tehlikelerle baş etme, statü kazanma, lider takibi veya ortak çalışma, mülteci sorunu, grubun bir arada tutulması ve konuşulması gereken meseleler gibi konularda kendisine faydası dokun-

muş olan birçok karar kuralıyla doludur. Ancak bu psikolojik mekanizmalarla karar kurallarının günümüzde de adaptif seçimlere yol açıp açamayacaklarını bilemeyiz. Yaşadığımız çevre –kısmen sayemizde– önemli ölçüde değiştiği için, tarih öncesi dönemlerde bize faydası dokunmuş olan karar kurallarının günümüzde yanlış seçimler yapmamıza yol açması mümkündür.

Örneğin günümüzde kadınların makyaj ve estetik ameliyatlara sayesinde biyolojik yaşlarından daha genç görünebildikleri bir dünyada yaşıyoruz. Bu nedenle “çocuk sahibi olmak istiyorsan genç ve doğurgan bir kadın seç” karar kuralını uygulayan erkeklerin görüntüye aldanıp daha az doğurgan ve hatta hiç doğurgan olmayan bir kadına âşık olma ihtimali vardır. Bu sayede üreme şansları azalacaktır. Bu açık bir uyumsuzluk örneğidir; tarih öncesi dönemlerde kadınların yaşı kolayca tahmin edilebildiğinden atalarımızın güvenle başvurdukları bu çok eski içgüdü, günümüzde artık aynı güveni sağlayamamaktadır. Uyumsuzluk yüzünden ilkel içgüdülerimiz çevremize her zaman yerinde bir tepki verememektedir.

Karşı konulamayan uyaranlar

Beynimizdeki karar kuralları çevremizden gelen uyaranların etkisinde harekete geçer. Bir bardak soğuk meyve suyunun içme duygusunu uyandırması gibi. Açlık hissi insanlarda yemek yeme ihtiyacı uyandırır ve hatta bazıları için markete alışverişe gitmelerini gerektiren bir uyarandır. Bir uyumsuzluk dersi: Aç karna asla markete gitmeyin, yoksa gereğinden çok daha fazla alışveriş yaparsınız. Araştırmalarda, insan beyninin davranış seçiminde göze batan sadece bir ya da en fazla birkaç uyarana ilgi gösterdiği ortaya çıkmıştır. Bunları “karşı konulamayan uyaranlar” olarak adlandırıyoruz. Beynimiz karşı konulamayan bir uyarana yandaş tepki verdiğinde

ya da beynimizin tepki vermesi gereken doğru uyarının mevcut olmadığı hâllerde uyumsuzluk ortaya çıkabilir. Uyumsuzluğa en fazla sebep olan dört karşı konulamayan uyarandır:

- Abartılı uyarılar
- Sahte uyarılar
- Önemsiz uyarılar
- Eksik uyarılar

“Abartılı uyarılar” ile başlayalım. Filozof Platon’a göre “güzel”, “iyi”nin bir göstergesidir. Peki bu iddia günümüzde de geçerliliğini koruyor mu? Örneğin, ilkel içgüdülerimizi kuvvetlendiren fakat sonuçta bize dezavantaj sağlayan uyarılar. Tarih öncesi dönemlerde pek bulunmadıkları için, bal ve meyve gibi içinde şeker barındıran besinlere rastladığımızda bizi fazlaca yemeye teşvik eden, yani tercihi tatlılardan yana olan bir sisteme sahibiz. Modern tatlı ya da şekerlemeler bu besinlerden çok daha fazla şeker içerdiklerinden “abartılı” bir çekicilikleri vardır. Renklendirilmiş şekerlemeler abartılı uyarılar sınıfına girer. Bu tip tatlılara özlem duyarız, elimize geçirdiğimizde doyasıya yeriz, fakat sonuçta dişlerimizin çürümesine sebep olurlar. Biyolojide bunlara “normal üstü” uyarılar da denir.

Bu terim ilk olarak Fizyoloji ve Tıp dalında Nobel ödülü sahibi Hollandalı etolog ve ornitolog Niko Tinbergen tarafından kullanılmıştır. Tinbergen, hayvan beyninin alışkın olduğu uyarılarla karşılaştığında buna içgüdüsel olarak obsesif bir ilgi gösterdiğini keşfetmiştir. Deneylerden birinde Tinbergen bir kuş yuvasına sahte bir yumurta yerleştirdiğinde, kuş tüm dikkatini bu yumurtaya yöneltip kendi yumurtalarının üzerine yatmayı unutmuştur. Abartılı uyarılar, içgüdünün asıl gayesinin en önemli özelliklerinin aşırı derecede büyümesine sebep olmaktadır.

“Sahte uyaranlar” ise atalarımızın yaşadığı çevrenin uyaranlarına benzeyen fakat aslında bunların bir taklidi olan ve bu şekilde beynimizi dolandıran uyaranlardır. Bu tür uyaranlar bizi manipüle ederek belli bir durumun gerçek versiyonlarına uyum sağlayabilen seçimler yapmaya iter. Sahte uyaranlar evrimsel avantajı olmayan seçimlere yol açabilir. Buna örnek olarak internet pornosunu verebiliriz. İnternette porno izleyen birinin (biz de bu arada suçumuzu itiraf edelim) beyniyle vücudu, sanki gerçek insanlara bakıyormuş gibi tepki gösterir. Bunun sonucunda – İncil’deki Onan gibi– yere (ya da eski bir çorabın içine) boşalan erkeklerin değerli spermi bu şekilde boşa gitmiş olur. İnternet kullananların yaklaşık yüzde 10’u pornoya bağımlı olduğunu belirtmektedir. Biyolojik açıdan porno bağımlısı erkek ve kadınlar, zaman ve enerjilerini gerçek hayatta bir seks partneri bulmaya harcasalar daha iyi olurdu (bu konuya aşk ve cinselliği ele aldığımız Üçüncü Bölüm’de geri döneceğiz).

Bir de atalarımız için geçmişte büyük önem teşkil etmiş fakat günümüzde fonksiyonunu kaybetmiş uyaranlar vardır. “Önemsiz uyaranlar”a örnek olarak iriyarı, agresif birinin grubu savunmak üzere lider olarak seçilmesini verebiliriz. Tarih öncesi dönemlerde grubu yırtıcı hayvanlara ve düşman kabilelere karşı koruyabilecek, fiziksel olarak güçlü bir lidere sahip olmanın önemi vardı. Fakat günümüzde bir liderin fiziksel gücünün eskisi kadar önemi yoktur, çünkü günümüz liderlerinden oldukça karmaşık meselelerde daha çok masa başında doğru kararlar almaları beklenir. Yani güçlü ve acımasız bir liderden yana seçimin günümüz ortamında pek fazla önemi olmadığı gibi bu tür bir seçim bazen evrimsel çıkarlarımızın tersine bir durum bile yaratabilir. Mao ya da Stalin’in izinden gözü kapalı giden fakat sonuçta kendisi bu kana susamış diktatörlerin zulmüne kurban giden milyonlarca insanı düşünün.

Karşı konulamayan uyaranlar grubunun sonuncusu, tarih öncesi dönemlerde mevcut olduğu hâlde günümüzde “eksik” olan uyaranlardır. Böyle durumlarda da uyumsuzluklar ortaya çıkabilir. Buna örnek olarak (iyi) tanımadığımız pek çok insanla birlikte yaşadığımız modern toplumdaki zayıf sosyal yapılar bolluğu verilebilir. Atalarımız bireylerin birbirlerini iyi tanıdıkları, birbirlerine sadık kaldıkları ve gerektiğinde birbirlerine yardım ettikleri çoğunlukla ailevi küçük gruplar hâlinde yaşıyorlardı. Bunu modern şehir yaşıntısıyla karşılaştırdığımızda çoğu zaman tam tersi bir durumla karşılaşırız. Kimi şehir sakinleri yakın komşularını tanımak bir yana, kim olduklarını bile bilmezler. Günümüzde haftalarca (aylarca ve hatta yıllarca) evde ölü yatarsınız fakat komşularınız bunun farkına bile varmaz. Sokakta ya da iş yerinde karşılaştığımız insanların çoğu bize genetik yabancılarıdır. Sıkı bir sosyal ağın olmayışı insanlarda yalnızlık, gittikçe artan sağlık sorunları, bağımlılık ve yaşama sevincinde azalma gibi sorunların doğmasına yol açmaktadır. Örneğin, yalnızlık çeken insanlarda daha fazla yüksek tansiyona ve kortizole (sağlığa zararlı stres hormonu) rastlanmaktadır. Yalnızlık çeken insanların hayatı sonuçta daha kısadır.

Yani abartılı, sahte, önemsiz ve eksik uyaranların hepsi uyumsuzluklara yol açabilmektedir. Bu kitabın ilerleyen bölümlerinde sağlık, eğitim, iş, din, politika ve çevre gibi alanlarda ne gibi uyumsuzlukların ortaya çıkabileceği ve bu gibi durumlarda ne yapılması gerektiği konularında mümkün olduğunca ayrıntılı bilgi vermeye çalışacağız. İçinde yaşadığımız toplumu karşı konulamayan uyaranlara aldanmaksızın doğru uyaranlara tepki gösterecek hâle getirebilir miyiz? Tekrar mağaralarda yaşamamıza ve ihtiyacımızı ille de açık havada tuvalet kâğıdı kullanmadan gidermemize gerek kalmaksızın uyumsuzlukları uyumlu hâle getirmek mümkün mü?

Daha fazla uyumsuzluk

Evrimsel psikolojiden edindiğimiz bilgiler sayesinde uyum ve uyumsuzluk kavramlarını artık çok basit bir şekilde açıklayabiliyoruz. Diyelim ki evrimsel faydası olan (A) ve olmayan (B) iki seçenek arasında bir seçim yapma şansınız var. A'yı B'den daha çekici bulduğunuz takdirde bir "uyum" söz konusudur. Fakat çevrenizde ya da kendinizde oluşan birtakım değişiklikler sonucu B'yi A'ya yeğlemeye başladıysanız o zaman bir uyumsuzluk söz konusudur.

Rengârenk şekerlemelerle dolu bir torbayı bir elmaya tercih eden çocuk, para kazanmayı ailesinden daha önemli bulan yetişkin, ay sanıp kızılötesi ısıtıcıya uçan güve ya da su yüzeyi yansımaları sanıp bir arabanın ön camına yumurta bırakan kızböceği buna birer örnektir.

Yiyeceklerimizin arkasından koşturmak doğamızda varken biz insanlar artık markete bile arabayla gidip bagajı cips ve şekerleme torbalarıyla dolduruyoruz. Günümüzde dünya çapında şeker, kalp ve damar hastalıklarına yol açan bir "besin uyumsuzluğu" söz konusudur. Sorun damak tadımızı kolayca değiştiremememizde. Tatlı ve yağlı yiyeceklerden yana evrimsel bir tercih yapmışız bir kere ve bunu değiştirmeye de niyetimiz yok.

Bir diğer uyumsuzluk günümüzde liderlik konusunda çektiğimiz zordur. Modern yaşamda organize etme şeklimiz atalarımızın iki buçuk milyon yıl önce küçük gruplar hâlinde savanlarda dolaşma şeklinden oldukça farklıdır. Milyonlarca nüfusu olan ülkelerde yaşıyor, binlerce çalışana sahip büyük şirketlerde çalışıyor ve hatta çoğu zaman çalıştığımız şirketin sahibinin kim olduğunu bile bilmiyoruz. Büyük bir çoğunluğumuz milyonlarca vatandaşıyla birlikte oy verip bizi kimin temsil edeceğini belirleme olanağının verildiği, demokrasiyle yönetilen ülkelerde yaşıyor. Peki oy verdiğimiz lider doğru kişi mi? Doğru özelliklere sahip mi? Yeni

toplumların günümüz liderlerinden beklentisi yaklaşık yüz bin yıl öncesininkiyle aynı mı?

Uyumsuzluğa üçüncü bir örnek tarih öncesi dönemlerde insanları zor duruma düşürmüş olan gerçek tehlikelerdir. Günümüzde Avrupa ve Amerika'nın kentleşmiş bölgelerinde artık insana zarar verebilecek bir örümcek türü bulunmadığı hâlde hâlâ örümceklerden korkuyoruz. Banyoda bir örümcekle karşılaştığımızda paniğe kapılıyoruz. Hatta televizyonda örümcek gördüğünde oda perdelerine tırmananlarımız var. Bu içgüdüsel korkunun kaynağı, örümceklerin Afrika ve Avustralya gibi tropik iklimlerde yaşayan atalarımız için gerçekten büyük bir tehlike teşkil ettiği, örümcek ısırmasının ölümle sonuçlanabileceği dönemlerde yatmaktadır. Ancak bu anksiyetenin günümüzde Amsterdam'da bir evin banyosunda hiçbir anlamı yoktur. Örümceklerle ve yılanlara karşı doğuştan gelen korkularımızı bir kenara bırakıp dikkatimizi silah, otomobil, ev aleti, banyoda yerde gezinen sabun, yumurta salatası ve nasıl kullanılacağını bir türlü kestiremediğimiz modern çeşme gibi tehlikelere yöneltsek daha iyi olur diye düşünüyoruz.

Artılar ve eksiler

Şu ana kadar özellikle değişen çevrenin, türlerin sonuçta kendi genetik çıkarlarıyla bağdaşmayan davranışlar göstermelerine yol açtığına ilişkin örneklerle değindik ancak konunun bütünlüğü açısından bunun karşıtına, yani çevresindeki ciddi değişimlerden müthiş genetik destek görüp çok üreyen hayvan türü konusuna da değinmek gerekir. Biz burada üreme çıkarlarına zarar veren (eksi) uyuşmazlıklar ile tam tersine bu çıkarlara yardım eden (artı) uyuşmazlıklar arasında bir ayırım yapmak istiyoruz. Örneğin, Avustralya'da tavşan nüfusunda meydana gelen patlamanın sebebi, bu hayvan

türünün doğal bir düşmanı olmadığı yeni bir çevrede yaşamaya başlamış olmasıdır. Bu durum tavşan popülasyonuna inanılmaz bir artı uyuşmazlık sağlarken Avustralya'da yetişen pek çok bitki türüyle kangurularda tam tersine eksi uyuşmazlıkların oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu örneğin ayrıntılarına girelim biraz.

Her şey 1859 yılında Avustralya'nın Victoria eyaletinde Winchelsea'de yaşayan İngiliz asıllı Thomas Austin'in, sahip olduğu topraklarda avlamak hoş olur düşüncesiyle İngiltere'den yirmi dört evcil tavşan ve birkaç yabani tavşan getirtmesiyle başlamış. Avustralya'da sahip olduğu arazinin bu şekilde biraz olsun İngiliz topraklarına benzeyeceğini düşünmüş. Tavşan gibi... diye başlayan cinsel çağrışımlı deyimim bir oluşum nedeni var tabii.

Yolculuklarını izleyen birkaç yıl içinde yirmi dört tavşanın yerini bir milyon türdeşi almış, altmış beş yıl sonrasında ise kıtanın tavşan popülasyonu dişi tavşan başına yılda on sekiz ila otuz tavşan şeklinde bir üreme oranıyla (dişi tavşanlar daha dört aylıkken yavrulamaya başlayabilirler) on milyara ulaşmış. Bu hayvanların Avustralya'da rahatça üremelerinin nedenlerinden biri hayatlarını zorlaştıracak doğal bir düşmanın olmayışydı.

Avustralya tabiat örtüsünün bu yeni gelenler sayesinde sağlam bir kemirgene kavuştuğuna şaşdırmamak gerekir. Tavşanlar karşılaştıkları her tohumu kemire kemire, yüzyıllardır yeşil olan alanları mahvedip boş alanlara çevirmişler. Bu şeker hayvancıklar yüzünden Avustralya'nın yerli hayvan ve bitki türleri evrimsel bir afetle karşı karşıya kalmış. Avustralya hükümeti bu dört ayaklı sevimli belaya engel olabilmek için her şeyi denemiş: 3.200 kilometreye varan bir uzunlukta bir parmaklık yerleştirilmiş (meşhur *Rabbit Proof Fence*) ama pek bir faydası olmamış; tilki gibi tavşanın doğal düşmanları salınmış ama bunlar yerli türlere de zarar vermeye başlamışlar. İlk başlarda başarılı görünen önlemlerden bir tanesi tavşanlarda mik-

zomatozis hastalığına sebep olan mikzoma virüsünün yayılması olmuş. İki yıl içinde tavşan popülasyonunda yaklaşık yüzde 90 oranında bir azalma gözlemlenmiş. Ancak doğal seçim pratikte kendini gösterivermiş: Yeni gen mutasyonlarına sahip tavşanların virüsten zarar görmedikleri ortaya çıkmış ve dolayısıyla tavşan popülasyonu kısa sürede yine artmaya başlamış. Bu şekilde yirmi dört sevimli yaratığın ithali bir sürü sorunun çıkmasına sebep olmuş. İngiliz asıllı toprak sahibi Thomas Austin'ın 1859 yılındaki kısa görüşlü hedefi, kıtanın tamamının bir daha eskisine dönmeyecek şekilde değişmesine neden olmuş.

İnsan eliyle başarılı bir üreme şansına kavuşan daha pek çok hayvan türü vardır. Buna verilebilecek en iyi örnek evcil hayvanlardır. Acaba insanlar olmasaydı kedilerle köpeklerle ne olurdu? Evcilleştirilmiş hayvanlar (ve bitkiler) çoğu zaman türemiş oldukları hayvanlardan (ve bitkilerden) daha farklı görünürler ve bunun evrimsel bir nedeni vardır. Yaklaşık on beş bin yıl önce bazı kurtlar insanların yakınında yaşamaya başlamışlar. Uysal olanları yakalayıp insani bir rejime tabi tutulmuşlar. Birkaç jenerasyon sonra bu hayvanlar insanlara uyum sağlayıp genlerini yayma olanağı bulmuşlar. İnsanlar evcilleştirdikleri kurtların faydalı özelliklerinin birinden diğerine aktarılmasını sağlamış, kurtlar “insanlaşmış” ve sonunda bugünkü şekliyle tanıdığımız köpek hâline gelmiş; evcil, sosyal ve sadık. Evrimsel anlamda bu gelişme çok hızlı bir tempoda gerçekleşmiş. Kırk yıl gibi bir süre içerisinde vahşi kurtları evcilleştirmeyi başaran Rus genetikçi Dmitri Konstantinovitsj Beljajev'in bu başarısını *The New York Times* “şu ana kadar gerçekleştirilmiş tartışmasız en sıradışı terbiye etme deneyi” şeklinde tanımlamıştır. Pek çok kişiye göre Beljajev bir kurdun nasıl kısa bir sürede Danua'dan Çivava'ya her türüyle evlerimizden eksik olmayan dört ayaklı sadık dostumuz hâline getirilebileceğini gösteren ilk kişiydi.

Bu kitabın temelini bizim en önemli bulduğumuz negatif (ya da eksi) uyumsuzluklar oluşturmaktadır. Biz Tarım Devrimi'ni izleyen kültürel değişimlerin insan türüne birçok artı uyumsuzluklar sağladığını düşünüyoruz; zira nüfusumuz arttı. Daha fazla yiyeceğe, daha iyi hijyene ve daha uzun bir yaşam süresine sahibiz. Ama tüm bunlar aynı zamanda yeryüzünde yaşayan her birey için daha iyi, daha sağlıklı ve daha mutlu bir yaşam anlamına da geliyor mu? *Sapiens* isimli kitabında Tarım Devrimi'ni “tarihin en büyük hilekârlığı” şeklinde tanımlayan İsraili yazar Harari'ye göre, ortalama bir insanın hayatının bu devrimden itibaren mutlaka daha iyiye gittiği iddia edilemez. Biz bunun nedenini ilkel beynimizin anonim şehirler, sosyal eşitsizlik ve iş stresinden oluşan yeni bir dünyada yolunu kaybetmiş olmasına bağlıyoruz. Artı uyumsuzluklar da beraberlerinde birtakım rizikolar getirir, çünkü içinde yaşadığımız lüks, konfor ve bolluk dünyasında eski beyinlerimizle çoğu zaman ne yapacağımızı bilemeyiz.

Değişen çevremizin çeşitli riziko ve tehlikeleri beraberinde getirdiğinden yola çıkarsak dikkatimizi özellikle eksi uyumsuzluklara yöneltmekte ve bunları “uyumlu” hâle getirmeye çalışıp beynimizin genetik çıkarlarımız doğrultusunda doğru seçimler yapmasını sağlamakta fayda olduğu görülür.

Kültürel evrim

Bugünün hayat koşulları bedenimizle beynimizin evrim geçirdiği dönemlerinkinden bütünüyle farklı olmasına rağmen, bu durum yine de insan neslinin tükenmesine sebep olmamıştır. Zira biz insanları diğer hayvan ve bitki türlerinden ayıran ve bu sayede Kosta Rikalı altın kurbağa ve Mauritiuslu dodo kuşuyla aynı kaderi paylaşmaktan kurtaran bir özelliğimiz var ki o da bir kültüre sahip

oluşumuzdur. “Kültür” kelimesinden kastettiğimiz şey Verdi’nin operaları, Vincent van Gogh’un tabloları ya da James Joyce’un çoğu okunmamış kitapları değil. Bunlar kültür buzdağının sadece görünen kısmıdır. Bizim burada kültürden kastettiğimiz şey –karmaşık bir şekilde formüle edersek– tek bir insan beyninde yaşayan ve gözlem, öğrenme ve sosyal etkileşim yoluyla diğer beyinlere geçen fikir, norm ve değerlerdir.

Daha önce de gördüğümüz gibi, genler evrimsel bilgiyi aktarırlar. Genlerin bir de mem denilen maddesel olmayan bir varyasyonu vardır. Gen ile mem arasındaki fark, memlerin anne babadan çocuğa DNA aracılığıyla değil de beyinden beyine sosyal etkileşim vasıtasıyla geçmesidir. Bu, kültürün kişiden kişiye geçtiğini söylemenin oldukça bulanık bir yoludur. Ebeveynler, konuşarak ve izleyerek çocuklarına içinde yaşadıkları dünya hakkında bir şeyler öğretebilirler. Bilim dilinde buna “dikey aktarım” denir. Kültürel birimlerin arkadaşlarla sevgililer arasında aktarılması söz konusu olduğunda, biliminsanları bunu “yatay aktarım” diye adlandırmakta, öğretmenden öğrenciye yapılan aktarıma ise “diyagonal” denilmektedir.

Bunu öylesine bir kelime oyunu olarak görmemek gerekir. Kültür aktarımının insan türünde her şeyi belirlediği ortaya çıkmıştır. Şu anda bu kitabı okuyor olmanız bile bunun bir parçasıdır. İçinde yaşadığımız evler kültürün bir eseridir; giyinmemiz, araba sürmemiz, yemek yememiz ve hatta sevişmemiz bile (birbirimizin gözlerini bağladığımızda ya da birbirimize cinsel çağrışımlı mesajlar gönderdiğimizde) sık sık kültürel bir şekilde gerçekleşir.

Varyasyon, seçim ve kalıtsallık prensipleri yoluyla evrim geçiren organizmalar gibi kültür de evrim geçirir ancak kültürel evrim, biyolojik evrimden daha hızlıdır. Memler bir grup içinde çok çabuk yayılabildikleri gibi bazen –neyse ki– yine aynı çabuklukta

kaybolabilir. İlgi çeken haberler, Justin Bieber ya da bugünlerde kadınların ayaklarından çıkarmadığı felaket Ugg-çizmeler buna örnek olarak verilebilir.

Kültürün insanlarda gelişebilmesi, insanların iki özgün yeteneği sayesinde mümkün olabilmiştir. Bunlardan biri dildir. İnsanlar birbirleriyle konuşmak suretiyle kültürel yenilikleri bir grup içerisinde çok çabuk yayabilirler. Genetik kuzenlerimiz şempanzelerde olduğu gibi, bir konuşma dili mevcut olmadığında önemli bilgilerin ayrıntılı olarak edinilmesi ve aktarılması oldukça zordur.

Diğer yetenek taklittir. Taklit etmede biz insanların üzerine yoktur. Neyin moda olduğunu, kimin ortaya yeni bir şey attığını, ne söylendiğini, ne düşünüldüğünü, hangi görgü kurallarının gündemde olduğunu, başkalarının nasıl davrandığını görmek, öğrenmek için –büyük ölçüde bilincinde olmadan– sürekli birbirimize bakarız. Taklit etme becerimiz sayesinde yeni bir kültürel fenomene çok kolay uyum sağlayabiliriz. İngiltere’ye ayak basar basmaz trafiğin soldan aktığını gördüğümüz an, bunu otomatik olarak hafızamıza kaydeder ve kuralı uygulamaya geçeriz (daha sonra yolda “sadece soldan” ibaresini gördüğümüzde, iyi bir iş çıkardığımızı biliriz). Bunu hiçbir şempanze yapamaz; yapmaya kalksa ters yönde arabayı sürdüğü için kesin anında bir kazaya sebebiyet verir (eğer maymunlar insanlar kadar akıllı olmak istiyorlarsa onlar kadar iyi taklit etmeyi öğrenmeleri lazım).

Japon araştırmacılar bir deney sırasında, bir dişi şebeğin verilen patatesleri yemeden önce suda temizlediğini gözlemlemişler. Gruptaki diğer şebekler ne yaptığını bakmışlar, fakat sadece genç olanlar patateslerini aynı şekilde suda temizledikten sonra yemeye başlamışlar. Belli bir yeme alışkanlığına sahip yaşlı şebekler patateslerin yıkanmasıyla daha lezzetli olabilmesi arasında bir bağlantı kuramadıkları için, bu davranışa bir anlam verememişler. Genç

maymunlar da patateslerin neden suda yıkandığını (temizlendiğini) tam olarak anlamadıkları hâlde, bu davranışı ilgiyle izlemiş ve bazıları davranışı kopya etmeye başlamış.

İşte insanlarla diğer maymun türleri arasındaki fark budur. İnsanlar davranışların altında yatan nedenleri görebilme, anlayabilme yeteneğine sahiptir (patatesleri yıkamak – daha fazla zevk almak). Maymunların çoğu patateslerin suda yıkanıp temizlendiğini görüp belki bu davranışı taklit edebilir fakat arzu edilen sonuçla bağlantı kurmak kabiliyetine sahip değildirler. Bilim alanında “*stimulus enhancement*” (amacın ne olduğunu bilmeksizin belli bir davranışın taklit edilmesi) diye adlandırılan bu davranış türü, alt derecede bir taklit becerisi olarak kabul edilir.

Bu arada akıllı hayvan türlerinde belli gruplar arasında, sonradan öğrenilmiş davranışlar sonucunda oluşan küçük kültürel farklar vardır. Şempanzeler ve yunuslarda genetik açıdan birbirine akraba olan fakat farklı bölgelerde yaşayan gruplar arasında avlanma veya besin arama teknikleri açısından farklar olduğu gözlemlenmiştir. Örneğin kimi şempanzeler bir çubuğu beyaz karınca tepelerine ya da karınca yuvalarına sokup çıkarmak suretiyle karıncaları lolipop yalar gibi yutarak beslenirken, aynı tekniğe diğer şempanzelerde rastlanmamaktadır. Demek ki gruplar içinde belli bir taklit davranışı söz konusu olsa da bu davranışlar türün genelinde çok büyük değişimlere yol açmıyor.

Amacı ve sağladığı faydalar anlaşılabilen taklit davranışları çok daha güçlüdür. Buna sanki sadece insanlarda rastlanıyor. Bir bebeğin gülümseyen annesine gülümseyerek cevap vermesi bir taklit davranışı olmakla birlikte, anne yüz ifadesiyle çocuğuna bilgi aktardığı için kültürün ilk ifade biçimlerinden biridir. Çocuklar dört yaşına geldiklerinde, taklit edebilme açısından yetişkin şempanzelerin seviyesindedirler. İnsanlar, dil ve taklit yoluyla pek çok uyumsuzluğun

ortaya çıkmasına engel olabilirler. Örneğin, sıcak tutacak giysiler yapmak suretiyle kürkü olmadan da soğuktan korunabilirler.

Peki bu tür becerilere neden sadece insanlar sahip? Neden diğer akıllı hayvan türlerinde de rastlanmıyor? İnsanların güvenlik nedeniyle büyük gruplar hâlinde yaşamış olmasının (sürü içgüdüsü) bu becerinin oluşmasına bir etkisi olabileceğinden yola çıkılmaktadır. Taklit yoluyla insanlar kolayca birbirlerinin davranışlarını devralabilmiş ve bu şekilde grup içinde belli bir istikrar oluşmuştur (örneğin günümüzde moda diye adlandırdığımız, insanların aynı gruba ait olduklarını gösteren ortak giysiler giymesi). Dil sayesinde bu beceri güçlenmiş, belli şeyleri birbirlerinden devralabilmek için ille de birbirlerinin görüş alanı içinde olmalarına gerek kalmamıştır. Hatta birtakım diyalektik aksanlar kullanarak gruplarının diğerlerinden farklı bir dile sahip olmalarını da sağlamışlardır (bu arada orka, yunus ve karakarga gibi hayvan türlerinin de birbirlerini tanıyabildikleri bir diyalektleri vardır). Ayrıca dil, insanların üyesi oldukları sosyal ağın içinde ne olup bittiği, kimin kimle ne yaptığı ve kimin verdiği sözü tutmadığı gibi konulardan haberdar olabilmelerini mümkün kılmıştır. Dil ve kültür birbirlerinin ayrılmaz bir parçasıdır. Günümüzde de hâlâ filozof, komedyen, düşünür ve yazar (biz) gibi dil virtüözlerine sempati duymamızın sebebi budur.

Genler ve memler

Genler ve memler arasındaki ilişki nedir? Biyolojiyle kültür arasındaki karmaşık evlilik üzerine birtakım farklı bilimsel görüşler vardır. Bunlardan bir tanesi, karıncalar üzerine araştırmalar yapan evrim biyoloğu Edward Wilson'ın ünlü "*genes always keep culture on a leash*"¹ deyişinden esinlenmiş "biyoloji kültürü her zaman çizgi-

1 Genler kültürün tasmaını her zaman ellerinde tutarlar.—e.n.

de tutar” düşüncesidir. Diğer bir deyişle, biyolojinin belirleyici bir rolü vardır. Üremeye engel olabilecek kültürel değişimler sonuçta kalıcı değildir, çünkü bu tür davranışları gösteren bireyler hayatta kalmaz ve bu sayede sahip oldukları genler de onlarla birlikte ortadan kaybolur.

Bu şekilde, komünizmin “iyi bir düşünce” olmasına rağmen ne yazık ki “yanlış bir türde” uygulandığını iddia eden Wilson, komünizmin kültürel fikrinin insan psikolojisine değil, karınca psikolojisine uyduğunu belirtmiştir (bu kapsamda, birey olarak milyarlarca uyumlu türdeşinin arasından sıyrılmayı uman sıradan bir işçi karıncanın hayatını konu alan *Karınca Z* isimli animasyon filmi görmenizi tavsiye ederiz). Komünizm, faşizm, liberalizm ve kapitalizm gibi sonu -izm ile biten pek çok siyasal sistem, aşırı tek taraflı dünya görüşüne sahip olduklarından bizim gözümüzde uyumsuzluktur.

Genlerimizde kalıcı olmayacak memlere bir diğer örnek, intihar davranışıdır. Dünyanın çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan “intihar dalgaları”nın etkisinde –çoğunlukla küçük ve içine kapalı toplumlarda yaşayan– pek çok insan, hayatını sona erdirmeye karar vermiştir. Britanya’nın Galler bölgesinin Bridgend County isimli küçük bir kasabasında 2007-2009 yılları arasında yaşları on üç ile on yedi arasında değişen tam yirmi beş genç (çoğu kez kendini asarak) intihar etmiştir. Bu *suicide copycats*’lerin (taklit intiharlar) en muhtemel açıklaması taklit davranışıdır (bkz. Dokuzuncu Bölüm). Bu tür bir mem –“intihar iyi bir fikir”– açıkça bireylerin üremesinde bir dezavantaj oluşturacağı için, sonuçta popülasyonun tamamına yayılmayacaktır. Bu teoriye göre memler genlerin ortadan kaybolmalarına da imkân vermezler.

İkinci olarak, biyolojiyle kültürün birbirlerinden bağımsız olarak işlevlerini yerine getirebileceğini iddia eden teoriler vardır. Diyet

buna örnek olarak verilebilir. Yağlı ve şekerli besinlere olan ilgimiz doğuştandır; bu tartışma götürmez. Dünyanın neresinde doğmuş olursa olsun çocukların bu konudaki tercihi her yerde aynıdır ve bunun evrimsel açıdan faydası vardır. Ancak neyi lezzetli bulduğumuzu kültürel faktörler de belirler. Acılı yemekleri sevip sevmemizin gençlik yıllarında edindiğimiz yemek yeme deneyimiyle ilgisi vardır ve bu deneyimler doğup büyüdüğümüz yer tarafından belirlenir. Bir diğer örnek dildir. İnsanlar konuşabilme becerisiyle doğar. Dil becerimiz biyolojik olarak belirlenmiştir. Fakat bir insanın Almanca, İngilizce ya da Hinduca konuşabilmesi bütünüyle yeryüzünün hangi bölgesinde yaşadığına bağlıdır. Bu iki konunun prensipte birbiriyle hiçbir ilişkisi yoktur.

Araştırmacılar, özellikle fikir ve görüşlerin arkadaşlar ve yaşlılar arasında birinden diğerine aktarılmasında, kültürle biyolojinin birbirinden bağımsız olarak işlevini yerine getirebildiğini göstermişlerdir. Anne babalar çocuklarına aktardıkları kültürel fikirlerin çoğunlukla onların üremelerine fayda sağlayacak türden olmalarına özen gösterirler. Pek çok ebeveynin gözlerinin nuru çocuklarını sık sık stereotip bir cinsiyet anlayışıyla yetiştirmelerinin temelinde bu düşünce yatar (kız çocuklarına pembe, erkek çocuklarına mavi giysi); bunun ileride çocuklarına yardımcı olup, soylarının devam etmesini sağlayacağını umarlar.

Ancak kültürel bilgi yaşlılar arasında (“yatay aktarım” aracılığıyla) aktarıldığında bunun etkisi çoğu zaman sınırlıdır. En son hangi tür müziğin ya da elektronik aletlerin revaçta olduğuna dair bir bilgi alışverişinin üreme başarısına katkısı yoktur. Ancak sigara içmek, (James Dean gibi) tehlikeli araba sürmek, korunmasız seks ya da –daha kötüsü– Galler’deki gençlerin intiharı gibi birtakım davranışları taklit etmek suretiyle gençler bazen birbirlerini olumsuz yönde etkileyebilirler.

Son olarak, gen ve memlerin kendi aralarında birbirlerine bağımlı oldukları ve birbirlerini karşılıklı etkileyebileceklerinden yola çıkan model ve teoriler vardır. Kültürün biyolojiyi kuvvetlendirmesi durumunda uyumluluk, kültürel faktörlerin belli biyolojik özelliklerin zayıflamasına neden olması durumunda ise uyumsuzluk söz konusudur. Örneğin (Hindistan ve Çin gibi) ebeveynlerin erkek çocuklardan yana kültürel seçiminin bir sonucu olarak oldukça fazla sayıda erkek çocuğun doğduğu kültürlerde, bunun erkek çocuk dünyaya getirmeye muktedir ebeveynlere genetik avantaj sağlamasıyla bağlantılı olduğu bilinmektedir. Yani biyolojinin (erkek çocuk şansının yüksek olması) kültürel bir tercihle (erkek çocuktan yana) bileşimi, bir nüfusun kadın-erkek orantısında ciddi bir evrimsel değişime yol açabilir. Bunun sonucu uyumsuzluktur. Biliminsanları bu uyumsuzluğun örneğin Çin'de kadın-erkek nüfusunda ne gibi sonuçlar doğuracağı konusunda birtakım tahminlerde bulunmaktadır. Tahminlerden biri, sınırlı sayıdaki kadınları zenginlikleriyle etkileyebilmek için erkeklerin birbirleriyle muazzam bir mevki rekabetine gireceğidir. Diğer bir tahmin ise evlenecek kadın bulmakta zorluk çeken erkeklerin ister istemez yurtdışında gelin aramaya başlayacaklarıdır. Tarih öncesi avcı-toplayıcı toplumlarda gelin soygunu en önemli savaş nedenlerinden biriydi. Bu tür savaşların yakında büyük ölçüde tekrarlanacağına Venüs şahidimiz olsun. Üçüncü bir tahmine göre erkekler, tam tersine sevecen ve monogam bir eş arayan kadınların bu tercihiyle uyum sağlayacak. Zira kadınların gözüne girebilmek için çok sayıda erkek birbirleriyle rekabet etmek zorunda kalacak.

Biyoloji ve kültürün birbirlerini karşılıklı etkilediği düşüncesi DNA'da bulunan DRD4 isimli genle de desteklenmektedir. Bu genin kısa ve uzun DNA varyasyonu vardır. Kısa DRD4-varyasyonuna sahip insanların davranışları, uzun varyasyona sahip olanlardan

farklıdır. Kısa varyasyon özgecilik (altruizm), dürüstlük ve özenli olmakla bağdaştırılır. İnsanların sahip oldukları parayı tanımadığı başka biriyle paylaşması istenen bir deneyde, kısa DRD4- varyasyonuna sahip olanların daha fazla para verdikleri ortaya çıkmıştır. Uzun varyasyon ise düşüncesizlik, riskli davranış, meraklılık ve maceraperestlikle bağdaştırılır. Bu gene sahip insanların, yukarıda bahsedilen deneyde tanımadıkları şahıslara daha az para vermelerinin yanı sıra parayı adaletli bir şekilde bölüşmeye pek yatkın olmadıkları ortaya çıkmış. Uzun varyasyona daha çok Amerika Birleşik Devletleri gibi, yakın bir zamanda göç dalgası yaşanan kültürlerde rastlanmaktadır. Afrika'dan yani kökenimizin olduğu yerden uzaklaştıkça, bu varyasyonun sayısı artmaktadır. Bu varyasyona "maceraperest geni" denmesi de bu yüzdendir.

Maceraperest genine göçmen kültürlerde daha fazla rastlanması, maceracı ve riskli davranışlara dair bir doğal seçilimden kaynaklanıyor olabilir. İnsanların daha uzun bir zamandan beri yaşadıkları ve kendi kendilerine yetebildikleri bölgelerde, macera dürtüsünün fazla bir avantajı yoktur. Araştırmacılar maceraperest geninin yaklaşık altmış bin yıl önce, Afrika'da yaşayan atalarımızın önce Orta Doğu ve Asya'ya, daha sonra da Kuzey Avrupa ve Amerika'ya hareket etmesiyle oluştuğunu tahmin etmektedirler.

Yakın bir zamanda Kenya'da yapılan bir araştırmadan maceraperest geni taşıyan insanların (sağlık ve beslenme açısından) daha çok göçebe gruplara, bu geni taşımayanların ise daha çok kırsal nüfusa uygun oldukları ortaya çıkmıştır. Göçebe hayatı süren insanların sürekli yiyecek ve kalacak yer arayışı içinde olmaları nedeniyle meraklı bir kişiliğe sahip olmaları akla yatkındır. Buna karşın yeterli yiyeceğin bulunduğu kırsal kesimlerde yaşayanların sosyal ve elindeki başkalarıyla paylaşabilir bir yapıya sahip olmalarının önemi vardır. Maceraperest geni üzerine yapılan araştırmalar, kültürel

değişimlerin –bu durumda yeni bir bölgeye göç– insan biyolojisiyle belli genlerin seçilimini etkileyebileceklerini göstermektedir. Bu geni taşıyan bir kişiyi pek fazla bir değişikliğin, zorluk ve hareketliliğin olmadığı bir ortama koyduğunuzda uyumsuzluk söz konusudur.

Uyum ve uyumsuzluk

Kültür iki yönde gelişebilir. Birinci olasılıkta, kültürel bir gelişim üreme başarımızı kolaylaştırabilir ya da “uyumsuzlukları ortadan kaldırıp” uyumlu hâle gelmelerini sağlar. Giysi buna örnek olarak verilebilir. Rusya’da yapılan kazılarda arkeologlar, otuz bin yıl önce derilerin dikilerek birbirine eklenmesinde kullanılan kemik ve fildişinden yapılma iğneler bulmuşlardır. Hayvan derisinden giysi yapımı atalarımızın Avrupa’nın kuzey bölgelerinde, Asya ve Amerika’da hayatta kalmalarını mümkün kılan kültürel bir uyumdur. Yani kültür, (savanların yirmi derecenin üzerindeki sıcaklığına alışkın) vücudumuzla ısıнын sıfırın altında olduğu bir ortam arasındaki uyumsuzluğu ortadan kaldırmak suretiyle bireylere ve çocuklarına pek çok fayda sağlamıştır.

Uyumluluğa diğer bir örnek laktoz intoleransıdır. Vahşi hayvanların evcilleştirilmesiyle tarih öncesi mönüye süt de eklenmiştir. Sütün çocuklara büyüme çağında faydası olduğu, yani bireyin hayatta kalmasına yardım ettiği, ancak ileri yaşlarda sorun yarattığı ortaya çıkmıştır. Günümüzde de dünya nüfusunun dörtte üçünün yaşadığı bu sorun insan vücudunun ileri yaşlarda sütte bulunan enzimleri parçalayamamasından kaynaklanmaktadır. Belli bir zaman sonra bazı bireylerin DNA’sında tesadüfen gerçekleşen bir mutasyon sayesinde yetişkinlerin de sütte bulunan enzimleri sindirebilmeleri mümkün hâle gelmiştir. Bu mutasyon, Asya ve Amerika’da (kültürel) bir dayanak bulamamış ama mutasyon geçirmiş gen –inek

ve deve beslenen– Avrupa ve Kuzey Afrika’da gen havuzuna katkı olarak, özellikle besin kıtlığı yaşandığı yani inek ve deve sütü içmenin faydalı olduğu zamanlarda çok çabuk popölasyona yayılmıştır.

Uyumsuzluklara sebebiyet veren kültürel değişimler yani genlerin yok olmasına yol açan memler üzerine de verilebilecek pek çok örnek vardır. Kongo’nun bir bölgesinde belli türden besinlerin (et gibi) yenmesine ilişkin bir tabu, (bilimsel olarak araştırılmış) bir uyumsuzluk örneğidir. Bu tabu bazı grupların kendilerinin ve çocuklarının beslenmesinde gerekli olan kalorileri yeterince alamamalarına yol açmaktadır. Bu duruma özellikle kadınlarda rastlanmıştır. Bunun nedenlerinden biri, kadınların evlendiklerinde eşleriyle birlikte başka bir kabilede yaşamak üzere aile grubunu terk ettikten sonra da kendi kabilelerinde öğrendikleri yeme alışkanlığına (belli gıdaları içermemesine rağmen) devam etmeleri ve bu beslenme şeklini çocuklarına da aktarmalarıdır. Yani bu kadınlar, katıldıkları gruba uyum sağlamadıkları gibi kendilerinin ve çocuklarının yetersiz beslenmesine de yol açmaktadır. “Her ülkenin kendine özgü gelenek ve görenekleri vardır” deyiminden yola çıkıp yeterli beslenmeye gayret etseler belki kendileri ve çocukları için daha iyi olurdu.

Diğer bir uyumsuzluk örneği Jared Diamond’un *Collapse* (Çöküş) isimli kitabında şöyle tanımlanır: İskandinavya’yı terk edip Grönland’a yerleşen bir Viking kolonisi, dört yüz yıllık bir gelişmeden sonra, yaklaşık on beşinci yüzyıl ortalarında kısa bir buzul çağına girildiğinde ortadan kaybolur. Bu koloniden kalan iskeletler üzerinde yapılan araştırmalardan koloni halkının yeterince beslenemediği ortaya çıkar. İskandinavya’da tarımla uğraştıkları için aynı yaşam biçimini Grönland’da da sürdürmeye çalışmış olmalarının nesillerinin tükenmesine sebep olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü buzul çağına girdiklerinde tarımla uğraşmaya devam etmeleri artık mümkün olmadığı gibi, Hristiyan olmayan ve garip

gelenek ve görenekleri sebebiyle barbar olarak tanımladıkları yerli İnuit halkının avcı-toplayıcı kültürüne uyum sağlamaya da hiçbir zaman yanaşmamış olduklarından, ellerinde hayatta kalmalarını sağlayabilecek bir yöntem yoktu. Yani yerli İnuit halkının yaşam biçimini taklit etmiş olsalardı belki nesilleri tükenmeyecekti.

Uyumsuzluklara üçüncü bir örnek olarak, doğum sonrası depresyon verilebilir. Burada yöneltmesi gereken soru, modern tarihimizde gerçekleşmiş olan büyük kültürel değişimlerin doğum sonrası depresyon riskini artırıp artırmadığıdır. Öncelikle dünya genelinde kadınların yüzde 13'ünde doğumu izleyen üç ay içinde depresyon belirtilerinin görüldüğünü belirtmek gerekir. Tabii bu oranın tarih öncesi dönemlerde ne olduğunu bilmiyoruz ama günümüzde bu depresyona Batılı toplumlarda geleneksel toplumlara kıyasla çok daha fazla rastlanmaktadır. Doğum sonrası depresyon, sadece anne ile çocuğu arasındaki ilişkinin kalitesini olumsuz yönde etkilemekle kalmayıp birtakım sağlık sorunlarına ve hatta çocuk ölümlerine bile yol açabilmektedir. Araştırmacılara göre bu rahatsızlık kısmen iklim, beslenme, vücut ve ebeveynlerin çocuk bakımında yaşadıkları birtakım uyumsuzluklar nedeniyle ortaya çıkar. Öncelikle genç annelerin çoğunda yeterince güneş ışığı alamadıklarından D vitamini eksikliği vardır; Hollanda'da hamile kadınların yüzde 60 ila 84'ünde bu problem gözlemlenmektedir. D vitamini eksikliği enfeksiyon, sağlık sorunları ve depresyon riskini artırmaktadır.

Beslenmeyi de unutmamak lazım. Tarih öncesi diyetin bir bölümü doğada avlanan kırmızı hayvan etiyle bol miktarda yağ asidi barındıran balık etinden oluşuyordu. Günümüzde hububat ve çiftlik etinden oluşan diyetlerde embriyonun büyümesine ve hamile annenin sağlığına büyük faydası olan yağ asitleri çoğu zaman bulunmamaktadır. Bir diğer risk faktörü bebeklerin emzirilerek değil de biberonla beslenmesidir. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde

bebeklerin sadece yüzde 49'u ilk altı ay boyunca anne sütüyle beslenmektedir. Hâlbuki emzirme sonucunda ortaya çıkan oksitosin ve prolaktin gibi hormonlar, sadece genç annelerin ruh sağlığını olumlu yönde etkilemekle kalmaz, stresle baş edebilmelerini de kolaylaştırır.

Bunda kültürel faktörlerin de bir rolü vardır. Geleneksel toplumlarda çocukların bakımına yakınlarda oturan aile fertleri de yardım eder. Batı dünyasında ise genç anneler çoğu zaman ailelerinden uzak ve tek başınadırlar. Biliminsanları bunu "Latin kadınlar paradoksu" diye adlandırır. Bu tanıma esin olan Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan Meksika asıllı genç annelerdir. Bu grupta doğum sonrası depresyona beyaz ırktan annelere nazaran çok daha az rastlanmaktadır. Meksika asıllı anneler, belki daha fakir olabilirler ama çocuk bakımında ailelerinden çok daha fazla yardım görmektedirler.

Küçük kavramın muazzam etkisi

Bizim bu kitapta ileri sürdüğümüz teoriye göre, uyumsuzluk belli bir türün çevresinin bu türe ait bireylerin beden ve beyinleriyle uyum sağlayamayacak derece (hızlı) değişmesi sonucunda ortaya çıkar. Çevrenin güçlü bir şekilde değişmesiyle organizmalar evrimsel faydası olmayan davranışlara yol açacak karşı konulamaz uyaranlara tepki vermeye başlar. Bu kitabın ilerleyen bölümlerinde de göreceğimiz gibi Tarım Devrimi –ve daha sonra Sanayi Devrimi ve ardından Dijital Devrim– sayesinde çevremiz o kadar değişmiştir ki beynimizi yanıltan bir sürü abartılı, sahte, önemsiz ve eksik uyaranlar ortaya çıkmıştır. İnsanın çevresine müdahalesi, sadece kendi açısından değil diğer hayvan ve bitki türleri açısından da birtakım uyumsuzlukların doğmasına sebep olmuştur. Her kültürel yeniliğin bize faydası dokunup dokunmayacağı açık de-

ğildir; bu yüzden kültür, uyumsuzlukları ortadan kaldıracabileceği gibi güçlendirebilir de. Kimi yenilikler (giysi, tıbbi bakım) fayda sağlarken diğerleri (otomobil, market, ofis, nükleer silah, doğum kontrol hâpi, faşizm) kötü sonuçlar doğurabilir.

Uyumsuzluk küçük bir kavram olmasına rağmen etkisi inanılmaz derecede büyüktür. Eğitim, sağlık, liderlik, din, iş, medya ve yenilenebilirlik gibi farklı alanlarda mevcut olan tüm uyumsuzlukları bu kitapta ele almamız tabii mümkün değil ama –arada bir elimizde yeterli bilimsel verinin olmadığı hâllerde tahminlerde bulunarak– en önemlilerine değinmeye çalışacağız.

Uyumsuzluğun bilincinde olmak, yaşama sevincimizi artırmamıza yardım edebilir. Beynin nasıl çalıştığını –ve sınırlarının ne olduğunu– bilirsek evrimsel çıkarlarımıza faydası dokunacak doğru seçimler yapmaya gayret edebiliriz. Örneğin sağlıklı bir yaşam sürebilmek için daha fazla hareket etmemiz ya da diyetimizi değiştirmemiz gerekmez mi? İlgimizi kariyerimizden daha çok arkadaşlıklarımıza yöneltsek daha iyi olmaz mı? Sanal dünya yerine gerçek dünyada yaşamayı denemek daha akıllıca değil mi? Dört bir yandan üzerimize gelen karşı konulamaz uyaranlara karşı koyabilmek için içinde yaşadığımız toplumu nasıl düzenlememiz gerektiği konusunda uyumsuzluk teorisi bir fikir verebilir.

Sahip olduğumuz tüm bu bilgileri bir şekilde kullanmamız gerekmez mi? “Doğalcılık yanılgı” teorisine göre (*naturalistic fallacy theory*) hiçbir şey olduğu gibi kabul edilmek zorunda değildir. Bu anlayış bu kitabın vermek istediği önemli derslerden biridir. Örneğin yabancılara karşı doğuştan edindiğimiz şüpheli bir bakış tarzımız olabilir belki ama bu yaklaşım, böyle bir tarzın doğru olduğu ve öylece de kalması gerektiği anlamına gelmez. Bu kitapta uyumsuzluğun sadece tanımını yapıp bunun dışında ayrıntılara girmemeyi seçebildik. Bu yeterli değildir. Hiçbir şey yapmadığımız takdirde sorun büyüyecek

ve refah hastalıklarına yakalanan pek çok insanın nasıl çile çektiğine ve hayata veda ettiğine, bir işte çalışanların iş yerinden ve işverenden nasıl nefret ettiklerine ve nüfusun yaşlanmasını önleyecek yeterli sayıda bebeğin doğmadığına şahit olmak zorunda kalacağız.

Fakat uyumsuzluk teorisini kullanarak, insanların davranışlarını akıllı bir şekilde yönlendirmek suretiyle uyumlulukların oluşmasını sağlayabiliriz. Teknoloji, psikoloji, ekonomi ve hukuk gibi alanlardan edindiğimiz bilgilerin yardımıyla çevremizi değiştirerek bunu yapmak mümkün olduğu gibi “hafîfçe dürtme” yöntemine de başvurabiliriz. İnsanların çalıştıkları yerde fiziken yeterince hareket etmelerini, şirketlerin eski zamanların eşitlikçi kabilelerine benzeyecek şekilde düzenlenmelerini sağlayabilir, insanlara internet bağımlılığından kurtulabilmeleri için tavsiyelerde bulunabiliriz. Bunların yanı sıra şirket ikramiyelerini ve silah kullanımını yasaklayabilir, otomobillerin sesini herkesin uzaktan duyabileceği şekilde gürültülü hâle getirebilir ve bizi yönetecek politikacıları seçerken dikkatimizi dış görüntüye değil de içeriğe yöneltebiliriz.

Biz uyumsuzluk teorisinin insan davranışları ve insan beyninin gizemlerine yeni bir bakış açısı sunma potansiyeline sahip olduğu düşüncesindeyiz. Doğaya tekrar geri mi dönmemiz lazım? Teknolojide kaydettiğimiz hızlı gelişim anormal bir şey mi? Günümüzde neden daha fazla çocuk yerine daha fazla mevkiye sahip olmak istiyoruz? Pornografî seks hayatımızda isteksizliğe yol açar mı? Refah evrimin sonu mu demek? Doğum kontrol hapı doğru eş seçimini olanaksız mı kılıyor? Dünya nüfusunu bir kerede yeryüzünden silebilecek bir silah teknolojisine sahip olmamızın sebebi ne? Reklam, daha fazla tüketime yol açar mı? Neden yılanlardan güdümlü füzelere kıyasla daha çok korkuyoruz? Facebook’la mutlu olunur mu? Kısacası: Taş Devri’nden kalma bir beyinle modern bilgi toplumunda nasıl ayakta kalınabilir?

İKİNCİ BÖLÜM

Eski vücutlar, modern hastalıklar

Fransız kaptan De Bougainville de 1768 yılında bu manzarayı gördüğünde aynı şeyi düşünmüş olsa gerek: Yeryüzünde bir cennet. Masmavi bulutsuz bir gökyüzünün altında pırıl pırıl parlayan bir deniz, muhteşem palmyelerin yumuşak tropik rüzgârda sallandığı mercan beyazı bir kumsal. Arka planda tipik bir Faarumai Şelalesi. Son yıllarını Tahiti’de geçirmiş Paul Gauguin’in tablolarında tasvir ettiği muhteşem manzaralardan bir tanesi sanki. Manzaranın önünde karşı konulmaz güzellikte gülümseyen, belden yukarısı çıplak, çim etekli, saçları rengârenk çiçeklerle bezenmiş iki genç kız. James Cook’un anlata anlata bitiremediği, Charles Darwin’in 1835 yılında gemisi Beagle’la yaptığı araştırma gezisi sırasında uğradığı ve asil vahşilerle, “büyüleyici güzellikte bir yapıya sahip” şehvetli kadınlarla dolu, diye tanımladığı ada bu.

Batılı turistler manzarayı birkaç dakika zevkle inceledikten sonra kartpostalları rafa geri koyarlar. Bu arada kartpostaldaki görüntünün gerçekte tamamen bağdaşmadığını anlayacak kadar uzun bir süredir adadadırlar. Çünkü Tahiti’de plajlar gerçekte beyaz değil, siyahtır. Manzaradaki beyaz kumsal turistler için özel oluşturulmuştur. Ayrıca turistlerin özellikle dikkatini çeken şey, Tahiti sakinlerinin kartpostallarda tasvir edilen görüntüyle kesinlikle bağdaşmadığıdır. Adaya ayak bastıkları andan itibaren karşıla-

tıkları kadınların gezi rehberlerini süsleyen büyüleyici güzellikteki kadınlardan en az 40 kilo daha ağır olduklarının farkındadırlar. Aynı şey adanın erkekleri için de geçerlidir; çoğu şişmanlıktan neredeyse patlayacak gibidir.

Yerel bir fotoğrafçı turistlere “tipik Tahiti manzaralarında” kullanılan modellerin aslında Tahitili olmadığını anlatmıştır. Ada halkı koyu bir Hristiyan inancına sahiptir. James Cook’un bahsettiği o meşhur serbest sevgiden eser yoktur. Bugünün Tahiti’sinde yerel kadınların yarı çıplak kamera önüne geçmeleri kesinlikle yasaktır. Normlar değişmiştir ve bu değişimin temelinde muhtemelen adaya ayak basan Bounty gemisi tayfasının yerli kadınlara o zamana kadar adını bile duymadıkları yabancı bir hastalığı –frengi– bulaştırmış olmaları gerçeği yatmaktadır.

Turistlerin, başlarına çiçekten çelenkler takmış çıplak kızların pastoral kartpostallardaki görüntülerine bakıp durdukları turistik dükkânın bitişiğinde, başkent Papeete’nin üç büyük McDonald’s şubesinden bir tanesi bulunmaktadır (Avenue du Général de Gaulle ile Rue du Dr. Cassiau caddelerinin buluştuğu köşede). Başkent nüfusu sadece 26.000 olmasına rağmen pek çok hamburgerci her gün tıka basa doludur ve bunları dolduranlar turistler değil, adanın yerel halkıdır. Adayı ziyarete gelenler, hindistan cevizi sütünde çiğ balık (*poisson cru*) veya tandırda yavru domuz eti (*pua*) gibi yerel yemeklerin servis edildiği restoranlara gitmeye ayartılırken, ada halkı hamburger salonlarında Croque McDo’ların (Fransızların *croque monsieur* tostundan esinlenmiş bir McDonald’s hamburgeri), peynirli Quarter Pounder’ların, kızarmış patates ve milkshake’lerin tadını çıkarmakla meşguldür.

Fastfood restoranlarında fiyatlar, yerel lokantalarinkine nazaran daha ucuzdur. Batılılar adaya ayak basmadan önce Tahiti’de yiyecekler neredeyse tamamen suda kaynatılarak pişiriliyordu ve

ada sakinlerinin tanıdığı tek yağ, hindistan cevizi yağıydı. Kendi topraklarında yetiştirdikleri ve denizde avladıkları ürünler ada halkına yetiyordu; daha fazlasına ihtiyaçları yoktu. Dükkân, pazar yeri gibi alışveriş mekânlarını tanımıyorlardı. Hep birlikte avlanır ve toprağı işler, elde edilen ve toplanan ürünleri aralarında paylaşırlardı. Biliminsanlarına göre adada obezite, şeker hastalığı, kalp ve damar hastalıkları ve yüksek tansiyon gibi modern hastalıklar yoktu ya da yok denecek kadar azdı.

Eski zamanların diyeti aşırı kalorili değildi; belki de bu yüzden ideal kadın tipi günümüzde “balık eti” veya “etli butlu” diye tanımladığımız bir görüntüye sahipti. Tahitili genç kız ve erkekler (ya da belli bir grup) yetişkin bir yaşa gelmeden önce “*ha’apori*” denilen ve “şişmanlatma” anlamına gelen çok eski bir geleneğe tabi tutulurdu. Bunlar çoğunlukla üst sosyal sınıftan gençlerdi; mümkün olduğunca kilolu, sağlıklı ve çekici bir şekilde çıkmak üzere aileleri tarafından özel şişmanlatma mekânlarına kapatılırlardı. O dönemlerin mevcut gıdaları göz önüne alınırsa bu uygulamanın sağlık yönünden zararlı bir yanı yoktu.

Fakat ne yazık ki İngiliz kâşif Samuel Wallis (1767), Fransız kâşif Louis Antoine de Bougainville (1768), İngiliz kâşif James Cook (1769) ve ardından bir grup İspanyol kâşifin birbiri ardına ziyareti, sadece adanın huzurunu kaçırmamış, ada halkının kendi kendine yetme özelliğine de son vermiştir. Kâşiflerin beraberlerinde getirdikleri daha yağlı ve daha zengin kaloriye sahip Batılı yemek kültürü, ada halkının damak tadının abartılı bir şekilde uyarılmasına sebep olmuştur (dört karşı konulamayan uyarandan bir tanesi). Sadece yemek kültürü değil, Batı’dan gelen birtakım hastalıklar ve (Fransız) bağ salyangozları adada pek çok şeyi değiştirdi; iki yüzyıl sonra açılan uluslararası havaalanı ve gıda maddeleri ithaliyle ise ortalık tamamen karışmıştır.

Değişmeyen tek şey, Tahiti gençliğinin eskiden beri süregelen güzellik ideali olmuştur. Günümüzde Tahitili genç kızlar, dünya çapında kadın obezite listesinde üçüncü sıradadır –şeker hastalığı, kalp ve damar hastalıkları ve obezite gibi birçok sağlık sorunu da cabası. Adada yaşayan gençlerin büyük bir bölümü, hastalık derecesinde şişmandır. McDonalds'ın önünden geçerken içeriye göz atan Batılı turistlerin karşılaşacağı manzara, hamburgerlerini yemekle meşgul kalın enseli, katmerli gerdanlı, davul göbekli Tahitililerden ibaret olacaktır. Ada halkı tarih öncesinden çıkıp *fastfood* ve kitle tüketimi dünyasına girmiştir.

Tarih öncesi bedenler

Uyumsuzluk kavramı hakkında artık bir fikir sahibi olduğumuza göre bunun uygulamasına geçebiliriz. Uygulama alanı olarak insanın en çok görünen kısmını yani vücudunu seçtik. Bedenimiz, ne tür bir evrimden geçtiğimiz ve bunun nerede meydana geldiği konusunda bize bilgi verir. Diğer maymun türlerinde olduğu gibi insanlarda da gözler başın ön tarafında, alnın altındadır. Yine diğer insansı maymun türlerinde olduğu gibi insanların da iki eli vardır. Ancak bu türün ayrıcalıklı bir üyesi olarak insan eli diğerlerinden farklıdır; zira insan eli diğer parmaklardan bağımsız olarak hareket edebilen ve daireler çizebilen başparmaklara sahiptir. Bize atma, tutma ve yakalama olanağı tanıyan bu parmakların geçirdiği evrim, insan türü için çok önemliydi. Başparmaklarımız olmadan bugünkü konumumuza erişemezdik: Başparmaklar havaya!

Bundan başka, insan türü de ilerleyebilmesini sağlayan iki bacağına sahiptir. Böyle “çift pedallı” başka hayvanlar (devekuşu, kanguru, penguin) ve maymun türleri de vardır ama bunu en iyi yapabilen insan türüdür. Çift pedallılık cinsel bir seçim değil “iki bacağı

üzerinde ilerlemek” demektir ve bu ara sıra dik yürümekle aynı değildir. Atalarımızdan bazıları –örneğin *Homo Australopithecus*– iki bacakları üzerinde ilerleyebildikleri hâlde *Homo sapiens* gibi başlarını boyunlarının üzerinde tutarak dik yürüyemiyorlardı. Böyle gururlu gururlu dimdik yürüyebilmemizi atalarımızın balta girmemiş ormanları terk edip savan hayatına uyum sağlamış olmalarına borçluyuz. İnsan türü iki bacağı üzerinde sadece uzun mesafeleri kat etmekle kalmadı, aynı zamanda rahatça kontrol edebildiği elleriyle cisimleri tutmaya, el işaretleriyle iletişim kurmaya başladı (belki de bu, dil becerimizin evriminin başlangıcıydı).

İnsan türünün dikkat çeken bir diğer özelliği büyük ölçüde tüysüz olmasıdır. Sayısı beş bini aşan kıllı memeli hayvanlarla kıyaslandığında bu oldukça ilginç bir özelliktir. Biliminsanlarının eskiden beri bunun nedenleri konusunda birbirlerinin kafalarında saç bırakmadıklarını söylememize gerek yok sanırız. Klasik teoriye göre, vücudumuzdaki tüylerin kaybolmasının sebebi, vücudumuzun ısı ve sıvı kontrolüydü. Savanlar diğer maymun türlerinin yaşadığı balta girmemiş ormanlardan daha az gölgeliydi. İlk insanların vücutlarındaki tüyler aşırı sıcak hissetmelerine sebep olduğundan zamanla kayboldu. İnsan vücudu ter bezleriyle kaplı olduğu için, açık alanlarda ılık bir esinti bile serinlik veriyordu. Başımıza güneş geçmesini önlemek için saçlarımız yerinde kaldı. Ancak bu teoriye göre, vücut tüylerimizin kaybolması vücut ısıımızın geceleri oldukça düşmesine sebep oldu.

Geçtiğimiz yüzyıl ortalarında çokça ilgi gören bir başka teoriye göre (alternatif su maymunu teorisi), maymuna benzeyen atalarımız altı ila sekiz milyon yıl önce yırtıcı kedigillerden korunabilmek amacıyla sulak bölgelerde beslenerek yaşadıkları için, kılsız bir deriye sahip susamuru ve suaygırı gibi, vücutlarındaki tüyler zamanla kaybolmuştur. Sulak bölgelerde yem arayan diğer memeliler gibi insan derisinin hemen altında da bir yağ tabakası mevcuttur. Ne

var ki bu teoriyi kanıtlayacak inandırıcı bir paleontolojik buluntuya henüz rastlanmamıştır.

On yıl önce evrim biyologlarının öne sürdüğü üçüncü bir teoriye göre, atalarımız birtakım parazitlerle mücadelede bir araç olarak tüylerini kaybetmişlerdir. Tüylerle kaplı bir vücut bit, pire ve kene gibi parazit hayvanlar için ideal bir ortamdır. Atalarımız ateşi keşfedip gece soğuğuna karşı giyinmeye başladıklarında vücutlarındaki tüylere ihtiyaç kalmadığı gibi, bu sayede parazitlerin yol açtığı kaşıntı, sıtma, uykusuzluk ve lyme hastalığı gibi rahatsızlıklarda da bir azalma olmuştur.

Tüylerin kaybolmasının nedenleri bir yana, diğer bir teoriye göre bir zaman sonra cinsel seçilimin de bu konuya karışmasıyla tüysüz insan vücudu seksüel bir sinyal hâline gelmiştir. Tüysüz vücutlar herhangi bir parazit olmadığına, yani kişinin sağlıklı olduğuna dair bir işaret olduğundan, erkekler ve kadınlar birbirlerini tüysüz olarak daha çekici bulmaya başlamışlardır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, güneş çarpmasını önlemek amacıyla saçlarımız ortadan kaybolmamış, pubik kıllar ise muhtemelen feromon ve diğer koku salan cinsel açıdan çekici maddeler nedeniyle dökülmemiştir. Sakallar da erkeksiliğin bir reklamı olarak kalmıştır. Bu konuda yapılan araştırmalarda, sakalı fazla olan erkeklerin daha erkeksi davrandıkları ve kadınlar tarafından da daha erkeksi görüldükleri ortaya çıkmıştır. Kadın vücudunun genelde daha az kıllı olmasının sebebi ise muhtemelen erkeklerin genç kadınlara olan ilgisidir.

Tarih öncesi insanların ne zaman giyinmeye ve uyurken örtünmeye başladıkları, sürekli yöneltilen bir sorudur. Biliminsanları önce bunun yaklaşık yüz bin yıl önce başladığını tahmin etmişlerdir, ancak bitlerin geçirdiği evrim üzerine yapılan araştırmalardan sonra bu tahminin tekrar gözden geçirilmesi ihtiyacı doğmuştur. Bit, insanları son derece rahatsız eden bir parazit olmasına rağmen

oldukça çekingen ve genetik araştırmalar için son derece elverişli olması sebebiyle bilime çokça faydası dokunan bir hayvandır. Yaklaşık 170.000 yıl öncesine kadar insanların sadece saçlarının arasında yaşayan bit popülasyonunun bir bölümünde o andan itibaren bir değişim meydana gelmiştir.

Bir grup bit, saçları terk edip vücudun diğer bölgelerine taşınmıştır. Tüysüz insan vücudu aslında bu hayvanlar için hiç de ilginç bir bölge olmamasına rağmen insanların deri parçaları ve başka türden giysilerle vücutlarını örtmeye başlamalarıyla bitlerin ufkunda da bir genişleme olmuştur. Florida Üniversitesi'nden moleküler biyologlar, iki grup bitin DNA'sında sonuncu değil de ondan bir önceki buz çağıının etkisinde ortaya çıkan bir değişim keşfetmişlerdir. İnsanlar, soğuktan korunmak için vücutlarını örttükleri giysiler sayesinde daha önce gitmelerinin mümkün olmadığı bölgelere ulaşmışlardır; vücutlarında taşımış oldukları bitler sayesinde yaklaşık olarak ne zaman giysi giymeye başlamış olabileceklerini tahmin edebiliyoruz.

Yüz bin yıl öncesinin avcı-toplayıcılarıyla kıyaslandığında, günümüz insanının genelde daha küçük, daha zayıf ve fiziksel olarak daha az güçlü olduğu dikkati çekmektedir. Kırk bin yıl önce (yani Tarım Devrimi'nden bayağı bir zaman önce) ortalama bir Avrupa erkeğinin boyu 1,83 metreydi. Tarımın başlamasıyla bu uzunluk 1,62 metreye inmiştir; biliminsanlarına göre bu kısalma, iklim değişiklikleri ve çiftçilik hayatına geçişten kaynaklanmaktadır. İlk çiftçilerin yetiştirmeye başladıkları yeni bitkilerin fazla bir kalorisi yoktu. Altı yüz yıl önce Avrupa erkeğinin boy ortalaması 1,65 metreyken günümüzde bu uzunluk 1,75 metreye ulaşmıştır ve artmaya da devam etmektedir. Bu artışın sağlık bakımı ve beslenmedeki düzelmeden kaynaklanmış olabileceği tahmin edilmekle birlikte, şehirleşme ve globalleşmenin bir sonucu olarak akraba evliliğindeki azalmayla da bir ilgisi olabileceği düşünülmektedir.

Yüz bin yıl öncesine kıyasla insan beyninin hacmi de küçülmüştür. Tarih öncesi dönemlerde ortalama 1.500 cm^3 iken, on iki bin yıl önce 1.450 cm^3 'e inmiştir, günümüzdeki hacmiyse 1.350 cm^3 'tür. Çenelerimizde de bir küçülme söz konusudur. Bu yüzden çocuklarımızı ortodontiste götürmek zorunda kalıyoruz. Ağızları ve çeneleri, tarihte bize çok yararı dokunmuş fazla sayıda dişin sığacağı kadar büyük değil artık. Bu uyumsuzluğu gidermek için dişlerine tel takılması, yirmilik dişlerinin çekilmesi gerekiyor.

Tarih öncesi insan bedeni üzerine belirtmek istediğimiz son nokta, atalarımızın bizden daha az yaşadıkları düşüncesinin doğru olmadığıdır. Ya da en azından bu düşüncenin sadece bir kısmı doğrudur. Yaklaşık on beş bin ila yüz bin yıl önce yaşamış olan avcı-toplayıcıların ortalama yaşam süresi –çocuk ölümlerinin yüksek olması sebebiyle– daha kısaydı ama bunun yanı sıra kabilelerde günümüzde olduğu gibi yetmiş seksen yaşında olan insanlar da vardı. Tarih öncesi insanların ortalama yaşam süresi, kıtlık dönemleri, yılan, örümcek ve böcek ısırması, büyük yırtıcı hayvanlar, kendi aralarında oldukça şiddetli çatışmalar ve yüksek oranda bebek ve çocuk ölümü gibi sorunların etkisi altındaydı. Diğer yandan tüm bu sorunların üstesinden gelebilenlerin seksen yaşına kadar bile yaşama şansları vardı.

Çocuk sahibi olma

Kadınlar çocuklarını kampın uzağında bir yerde kendi başlarına doğurur, doğumdan sonra kampa dönerken yeni doğmuş bebeği yanlarına alıp almama kararını da kendi başlarına verirlerdi. Tarih öncesi dönemlerde, sağlıklı olmayan bebekleri ormanda bırakmak garip bir davranış değildi. Sağlıksız bir çocuğu büyütmek evrimsel açıdan oldukça pahalıya patladığı için bu tür bir uygulamaya kar-

şı çıkılmıyordu. Çocuk öldürme (*infanticide*) konusu günümüzde modern toplumlarda tabu olsa da atalarımızın çocuklarını ne tür çetin şartlar altında büyütmek zorunda kaldıklarını göz önünde tuttuğumuzda, bu uygulamayı anlamak zor değil. Yeni doğmuş yavruların, sağlıklı olduklarında ya da dişinin fiziksel ve ruhsal açıdan yavrusuna bakamayacağını hissetmesi gibi özel durumlarda ölüme terk edildiklerine pek çok hayvan türünde rastlanmaktadır.

Amerikalı antropolog ve primatolog Sarah Blaffer Hrdy'nin 2009 yılında çıkan *Mothers and Others* isimli kitabında öne sürdüğü ve günümüzde de çokça alıntılanan "ortaklaşa yetiştirme" (*cooperative breeding*) hipotezine göre, insan türünde çocuklar, diğer maymun türlerinin tersine sadece anneleri tarafından değil de ait oldukları grubun diğer yetişkin üyeleriyle ortaklaşa olarak yetiştirilmektedir. Hrdy kitabında bu sürecin, tarih öncesi dönemlerde daha bebek doğar doğmaz başladığına dikkat çeker. Günümüzde de pek çok avcı-toplayıcı toplumlarda görüldüğü gibi, yeni doğmuş bebek sırayla bir yetiştikenden diğerine verilir, bu şekilde onu kucağına alan her yetişkinle göz temasında bulunması sağlanırdı. Göz teması çocukla yetişkin arasındaki bağı büyük ölçüde güçlendirdiğinden (âşıkların çoğu zaman âşık oldukları kişinin gözlerinde kaybolmayı istemeleri bunun evrimsel bir mirasıdır) bu bir çeşit hayatta kalma stratejisiydi. Bebekler, yetişkinlerden ne kadar çok ilgi görürlerse daha iyi bakılıp daha iyi korunacakları ve beslenecekleri için hayatta kalma şansları da o derecede artardı. Bebeklerin bir başkasına ait olsa dahi bizde hâlâ büyük empati uyandırmasının, bebek yüzlü yetişkinleri sempatik bulmamızın nedeni budur. Cameron Diaz, Eva Jinek ya da Jan Smit gibi ünlüleri bir düşünün.

Tarih öncesi kabilelerde, her yetişkin çocukların eğitim ve refahıyla ilgilenirdi. Çocuklara fazla bir yaptırım uygulanmaz, çoğunlukla serbest bırakılırlardı. Günümüz avcı-toplayıcı toplumla-

rında da çocuklar kamp ateşinde bir bıçakla oynama gibi tehlikeli yaramazlıklara kalkışabilmekte ve hiçbir yetişkin buna müdahale etmemektedir. Çocuklar elleriyle bir kaktüse dokunmamaları gerektiğini kendi kendilerine öğrenmek zorundaydılar. Çocukların bu şekilde yetiştirilmesi herkesin kendi başına hayatta kalma mücadelesi verdiği, tehlikelerle dolu bir dünyada oldukça işlevseldir. Evrimsel psikolog Peter Gray, *Psychology Today*'deki kendine ait *Freedom to Learn* isimli blogta avcı-toplayıcıların kullandıkları dilde tarımla ilgili herhangi bir metaforun bulunmadığına dikkat çekmektedir: "Onların dünyasında tüm bitki ve hayvanlar yabani ve serbesttir; kendi kendilerine yetişir, kendi içlerinden gelen bir gücün yön göstericiliğinde kendi kararlarını kendileri verirler. Çocukların yetiştirilmesinde avcı-toplayıcıların takındığı tavır da kısaca aynen böyledir."

Yetişkinler çocukların bir şeyler öğrenebileceği bir ortamın oluşmasını sağlar, fakat hiçbir şekilde bunu yönlendirmeye ya da teşvik etmeye ihtiyaç duymazlardı. Çocuklara yetişkinlere davranıldığı şekilde davranırlardı. Gray'e göre, insan türünde çocuklar neye ihtiyaçları olduğunu en iyi kendileri bilirler. Tarih öncesi ebeveynlerin çocuklarına olan güveni yüksek olmakla birlikte aralarında herhangi bir çekişme olmazdı ya da en azından yok denecek kadar azdı. Brezilyalı psikolog Yumi Gosso, bir yazısında yetişkin avcı-toplayıcıların "çocuklarının hayatına karışmadıklarını, onlara vurmadıklarını, bağırıp çağırmadıklarını, sözlü ya da fiziksel şiddete başvurmadıklarını ve aynı zamanda da övmekten kaçındıklarını, çocukların gelişimini yakından izlemediklerini" belirtir.

Anneler sert kabuklu yemiş toplamaya çıktıklarında, bir bez içine sararak taşımak suretiyle gittikleri her yere bebeklerini de götürürlerdi. Günümüzde çoğu zaman çocuk arabalarına yatırılan bebekler, sadece kendilerini iten anne ya da babayla göz teması

kurarken, annelerinin sırtında beze sarılı taşınan bebekler daha geniş bir dünyayla temas kurabiliyorlardı. Bebekler beş yaşına gelinceye kadar emzirildikleri için, bu süre içerisinde annelerinden pek uzak kalmazlardı. Bebekleri ağladığında anneler hemen ne var diye bakarlardı. Modern pedagoglar yakın bir zamana kadar, ağlayan çocuklara ilgi gösterilmemesini, aksi takdirde bunun çocukların daha fazla ilgi istemelerine sebep olabileceğini belirtmişlerdir (Almanya'da yapılan bir araştırma, ağlayan çocukların üçte birinin ebeveynleri tarafından görmezden gelindiğini, ancak ağladıkları için hemen teselli edilen çocukların ileri yaşlarda başkalarına bağımlı ya da duygusal açıdan herhangi bir hasara uğramış olabileceklerine dair herhangi bir kanıtı rastlanmadığını ortaya çıkarmıştır). Muhtemelen, tarih öncesi dönemlerde ağlayan bebeklerin görmezden gelinmesi gibi bir durum söz konusu değildi. Bir çocuk ağlamaya başladığında ortada gerçekten bir şey olduğundan yola çıkılırdı. Günümüzde piyasaya sürülen bebek kitaplarında, anne babaların çocuklarını ilk aylarda istedikleri zaman kucaklarına alabilecekleri, çünkü ilk aylarda şımartma gibi bir durumun henüz söz konusu olmadığı belirtilmektedir.

İnsan biyolojisinin büyük muammalarından biri, türümüzde kadınlar yaklaşık kırk beş yaşından itibaren artık çocuk sahibi olmadıkları hâlde neden bu kadar yaşlandığıdır. Diğer memeli hayvan türleri, doğurganlıkları azalır azalmaz ölmeye başladıkları hâlde, biz insanlar daha onlarca yıl yaşamaya devam ediyoruz. Önceleri bu, anne-hipoteziyle açıklanmaya çalışıldı; bu hipoteze göre, annelere daha uzun süre yavrularına bakabilme olanağı sağladığı için uzun bir süre hayatta kalmamız faydalıydı. Anneleri uzun süre hayatta kalan çocukların, böyle bir anneye sahip olmayanlardan daha avantajlı oldukları, daha uzun yaşayan annelerin daha kısa yaşayan annelere kıyasla daha fazla genetik katkıda bulundukları varsayıldı.

Belli bir özellik ufak da olsa belli bir avantaja sahipse sonuçta gen havuzuna yayılacaktır; evrimin çalışma sistemi böyledir.

Anne-hipotezinden sonra büyükanne hipotezine geçildi. Kadınların menapozdan sonra artık kendileri çocuk sahibi olamasalar da torunlarının bakımına yardım etmek suretiyle üreme başarısına dolaylı yoldan katkıda bulundukları belirtildi. Bu arada büyükannelelerin etkisi çeşitli kültürlerde kanıtlanmıştır. Bugüne kadar yapılan araştırmalardan anneleri yakınlarında olan kadınların gerçekten de daha sık doğurdukları ve doğumların sık sık daha başarılı geçtiği ortaya çıkmıştır. Büyükanneye sahip aileler, daha fazla çocuk sahibi olmakla birlikte büyükannenin fazla yaşlı olmaması hâlinde etkisi artmaktadır. Kanada, Finlandiya ve Gana'da yapılan araştırmalar, altmış yaşında ya da daha genç bir büyükanneye sahip çocukların çocukluk dönemini hayatta kalarak atlama şansının, büyükannesi olmayan çocuklardan yüzde 12 oranında daha fazla olduğunu göstermektedir. Altmış yaşın üzerinde büyükannelere dair oran ise sadece yüzde 3'tür.

Paleolitik diyet

Son yıllarda kitapçılar *The New Evolution Diet*, *Cavemen Cuisine*, *Neander Thin* ve *Primal Body Primal Mind* gibi başlıklar taşıyan "paleolitik diyet" kitaplarıyla dolup taşmaktadır. Sindirim sistemi hastalıkları uzmanı Walter L. Voegtlin tarafından yazılan ve 1975 yılında çıkan *The Stone Age Diet* bu kitapların ilkiydi. Bu diyetin arkasında yatan düşünce, günümüz insanının avcı-toplayıcıların tarih öncesi dönemlerde yedikleri şekilde beslenmesidir. Gıda arkeoloğu Christina Warinner'e göre paleolitik diyet Amerika'da en hızlı yayılan diyetdir.

Atalarımızın Paleolitik Çağ'da ya da iki buçuk milyon yıldan on bin yıl öncesine kadarki dönemi kapsayan Buzul Çağı'nda ne

yediklerini tayin etmek, bu kadar geniş bir zaman zarfından sonra kolay bir iş değil. Günümüz modern insanına tavsiye edilen bu diyet, Tarım Devrimi'nin etkisinde ortaya çıkan gıdaları, yani öğütülmüş tahıl, baklagiller ve işlenmiş şeker içermediği gibi, yağ ve sütü marmüllerden de uzak durur. Fabrika üretimi gıdalara dokunmak ise kesinlikle yasaktır. Geriye sadece et, balık, meyve, sebze, tohum, sert kabuklu yemişler ve bal kalıyor. Ancak atalarımızın menülerini oluştururken bu besinlerden ne kadar kullandıklarını ve farklı malzemeler arasındaki bağlantının tam olarak ne olduğunu kimse bilmemektedir. Paleolitik diyet kulağa bilimselliği kanıtlanmış bir diyetmiş gibi gelse de büyük ölçüde saçmalıktan ibarettir.

Paleolitik diyetisyenlerin bizi inandırmaya çalıştığıнын tersine, tarih öncesinde insanlar kesinlikle sadece etobur değildi. Atalarımızın bilhassa et yediği düşüncesini "*the meat myth*" (et efsanesi) diye adlandıran gıda arkeoloğu Christina Warinner'e göre, günümüz insanı sadece et yiyerek yaşamasını mümkün kılacak anatomik, fizik ve genetik adaptasyonlara sahip değildir. Fakat bitki tüketimini mümkün kılan adaptasyonlara sahibiz. Sadece et yiyen, bitki yemeyen hayvan türleri (etoburlar) kendi C vitaminlerini üretebildikleri hâlde insan türünün bunu kendisinin yapabilmesi mümkün değildir. C vitamini için her zaman bitkilere (ya da günümüzde vitamin haplarına) ihtiyacımız vardır. Dişlerimize baktığımızda etten çok bitki ve yemiş diyetine uygun görüldüğünü gözlemleyebiliriz. Biliminsanları hayvansal gıdaların, ilk insanların aldıkları kalorilerin toplamının en fazla yüzde 30'unu oluşturmuş olabileceğini tahmin etmektedirler.

Bir diğer yanlış düşünce ise atalarımızın sözüm ona hiç tahıl yemediğidir. Paleolitik diyetini savunanların çoğu insanların bunu ancak Tarım Devrimi'nden sonra yapmaya başladığını iddia etmelerine rağmen, arkeolojik kazılarda otuz bin yıl öncesinden, yani

Tarım Devrimi'nden çok daha öncesine ait dönemlerden kalma öğütme taşları ve tokmaklar bulunmuştur. Tarih öncesi insanların fosilleşmiş diş plakları üzerinde yapılan son araştırmalarda (biri-lerinin bunu araştırması gerekiyor), bitki ve tahıl –özellikle arpa–artıklarına rastlanmıştır. Bu arada kimi paleo-peygamberlerin öne sürdüğü daha çok ekmek, süt ve peynirden oluşan bir diyet (yani tipik bir Hollanda kahvaltısına) tarih öncesi dönemlerde rastlanmadığı iddiasının doğru olduğunu da belirtmekte fayda vardır.

Fakat bu arada evrim de karnı doymuş bir vaziyette kanepeye uzanıp beklememiştir. Son on iki bin yılda dünyanın bazı bölgelerinde yaşayan insanların kalıtsal genetik bileşimlerinde dikkate değer birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Örneğin bu tür değişiklikler sonucunda, Avrupa ve Kuzey Afrika'da yaşayan insanlar –daha önce de belirttiğimiz gibi– sütün içerdiği laktozu sindirebilmeye başlamış ve bu sayede sütlü mamulleri de diyetlerine katma şansına erişmişlerdir. Aynı şey beslenmemizde faydalandığımız hayvan, sebze, tohum ve sert kabuklu yemişler için de geçerlidir. Bu gıdalar bile çoğu zaman tarih öncesinden çok daha farklı görünmektedir. Bu yüzden günümüzde paleolitik dönemde mevcut olduğu şekliyle bir besine rastlanıp rastlanamayacağı kuşku götürür. Gıda arkeoloğu Christina Warinner buna örnek olarak muzumu vermektedir. Tarih öncesi dönemlerde tohumdan üreyen bu meyve, günümüzde klonlama yoluyla çoğaltılmaktadır. Modern muzun seçilimi –günümüzde tükettiğimiz neredeyse tüm diğer sebze ve meyve türleri gibi– artık doğa tarafından değil insanlar tarafından yapılmaktadır. Besinleri sindirmemize yardımcı olan milyarlarca bakteri de genetik açıdan atalarımıza yardımcı olmuş bakterilerden farklıdır.

Son olarak atalarımızın neyle beslenmiş olabilecekleri konusuna bir göz atalım. Buna tek bir yanıt vermek mümkün değildir, çün-

kü besinler tüketildiklere yer ve zamana göre farklılık gösterirler. Tarih öncesi insanlar, karınlarını doyurmak konusunda pek seçici değillerdi. Tabii ki her zaman yalnızca yerel ürünlerle besleniyorlardı. Bunu yaparken mevsimlere ve bulundukları çevreye uyum sağlardı. Belli bir bölgede stoklar tükendiğinde, bir diğerine geçerlerdi. Geçtikleri bölgede fazla bitki yetişmiyorsa et ya da tam tersine etten ziyade bitki varsa bitki yerlerdi. Tarih öncesi bir kamp ateşi restoranının mönüsünü hayal edecek olursak özellikle kemik iliği ve organların iştahla yendiği mangalda küçük av hayvan eti ve bazen de büyük av hayvanı eti bulunurdu. Atalarımız bundan başka düzenli olarak ot yer, bazen balık tutar, sık sık kabuklu su ürünleriyle beslenir, tarih öncesi meyve ve sebzelerden koparır, topraktan tarih öncesi bitki kökleri çıkarır, sert kabuklu yemiş toplar ve bir arı kovanı keşfedildiğinde tüm kabile Mağara Lokantası'nda eğlenceye davet edilirdi.

Tarih öncesi etkisini nasıl sürdürüyor?

Günümüzde vücutlarımız hâlâ tarih öncesinin izlerini taşımaktadır. Örneğin bir yerden bir yere hareket etme şeklimiz hiç tartışmasız otomobil, tren ve bisiklet gibi taşıma araçlarının önemli bir rol oynadığı kentsel bir çevreye değil de savan çevresine uyum sağlamış bir biçimdir. Modern hayata mükemmel adapte olmuş bir beden mutlaka daha farklı görünürdü. İnternette dolaşan bazı komik yazılarda günümüz insanının geçireceği evrime dair adaptasyonların tasvirleri yapılır. Örneğin neden biz de toynaklı hayvanlar gibi ayaklarımızda bir çeşit ayakkabıyla doğmuyoruz? Ve neden hâlâ hiçbir şeyi kavrayamayan ve masanın ayağına ya da bir eşiğe çarpmaktan başka hiçbir işe yaramayan (küçük) ayak parmaklarımız var? Küçük ayak parmaklarımız aşağıya!

Tarih öncesinin izlerini çocukların oynama şeklinde de görmek mümkündür. Çocuklar saklambaç, sılıkla su hendeğinin üzerinden atlama, kovboy-kızılderili gibi oyunları oynamayı seviyorlar. Aslında farkında olmadan önemli hayat dersleriyle (“yırtıcı hayvan gördüğünde ses çıkarmadan bir yere saklan”) hâlâ savanda geçirecekleri bir hayata hazırlanıyorlar.

Kızlar ve erkekler

Burada kızlar ve erkekler konusuna değinmeden geçemeyiz. Büyük benzerliklere rağmen bugüne kadar yapılan araştırmalarda, kızlarla erkekler arasında, dikkat çeken ve tarih öncesi toplumlarda kadınlarla erkeklerin üstlendiği farklı rollerle ilişkisi olan birtakım farklılıklar olduğu ortaya çıkmıştır. Bu farkları İngiliz evrim biyoloğu Helena Cronin’in araştırmalarından esinlendiğimiz şu dört özellikten yola çıkarak özetleyebiliriz: *talents* (yetenekler), *tastes* (beğeniler), *temperaments* (huylar) ve *tails* (uç noktalar).

Erkeklerin mekânsal algı becerisinin test edildiği durumlarda –örneğin bir obje üç boyutlu bir mekânda nasıl döndürülür ya da bir araba nasıl park edilir– ortalama olarak kızlardan daha iyi puanlar aldıkları, kızların ise sözel testlerde –örneğin “mümkün olduğunca fazla sayıda G ile başlayan kelime düşün”– daha başarılı oldukları gözlemlenmiştir. Bu farklar dünyanın her yerinde mevcuttur fakat belirginlik derecesi ülkeden ülkeye değişir. Bunun muhtemelen herhangi bir ülkede eğitimin cinsiyet farklılıklarını teşvik edecek ya da baskı altında tutacak şekilde düzenlenip düzenlenmediğiyle ilgisi vardır. Ayrıca burada söz konusu olan, ortalama farklılıklardır; çünkü matematikten yüksek puanlar alan pek çok kız öğrenci de mevcuttur.

Kızlar genelde daha çok insanlara, erkekler ise nesnelere ve soyut meselelere meyillidir. Örneğin “başka insanları mutlu edecek

şeyleri yapmayı başarabilmek beni mutlu eder” görüşüne katılan kızların sayısı, erkeklerinkinden çok daha fazladır. Erkeklerin cansız nesnelere olan ilgisini insan türünün uzaktan akrabası olan vervet maymunlarında da gözlemlemek mümkündür. Küçük vervet yavrularına oyuncak seçtirildiğinde, erkekler daha çok otomobil, dişi yavrular ise bebek seçmektedirler.

Huylar arasındaki farklılıklara gelince, erkekler ortalama olarak kızlardan biraz daha hırslı ve biraz daha riske girme eğilimlidirler. Birbirleriyle rekabette aklın ucundan geçmeyecek yollara başvurur, kaybettikleri zaman da üstünlüklerini ortaya koyacak başka bir şey uydururlar. Liste uzundur fakat yemek pişirme yarışmalarından dünya bıyık uzatma şampiyonasına ya da son zamanların popüler sporu olan en zorlu mekânlarda ütü yapma yarışmasına kadar (erkeklerin yüksek bir uçuşun kıyısı ya da açık denizde seyreden bir yelkenli gibi tehlikeli yerlerde bir gömleği en iyi kimin ütüleyebileceğini gösterdikleri) pek çok örnekle doludur.

Değinmek istediğimiz son farklılık –kızlar ve erkeklerin zekilik ya da riskli davranışlar gibi her çeşitten özelliklerinin uç noktaları– çok önemlidir. Her ne kadar her iki grubun testlerde diğer üç farklılığa dair aldıkları puanlar pek çok noktada birbiriyle çakışsa da burada göze çarpan konu puanların grup içindeki dağılımında gözlemlenen farklardır. Zira bu dağılım, erkeklerde kızlardan çok daha yüksektir. Örneğin zekilik konusuna baktığımızda, kızlarla erkekler arasında ortalamada büyük bir fark olmamasına rağmen, erkeklerde kızlara nazaran daha fazla aşırı zeki bireylere (örneğin Nobel ödülü kazanan erkekler) fakat aynı zamanda da oldukça fazla sayıda aptal olanlarına rastlamaktayız. Kızlarda dağılım bu derecede bir aşırılık göstermemektedir. Ortalama zekâyâ sahip kızların sayısı erkeklere nazaran daha yüksektir. Bu son fark, muhtemelen cinsel seçilimin doğada işleyiş şekline kaynaklanmaktadır. Erkekler

dişilerin gözüne girebilmek için birbirleriyle rekabet etmek, büyük bir çoğunluğu zaten çocuk sahibi olabilen dişilere kıyasla daha fazla efor sarf etmek zorunda kaldıklarından, erkeklerin kendi aralarındaki rekabet daha ağırdır. Bu durum erkeklerin özelliklerinde daha büyük varyasyonların oluşmasına sebep olmaktadır.

Tarım Devrimi

İnsanların bitki yetiştirmek ve hayvan bakmak için göçebeliği bırakıp sürekli aynı yerde oturmaya başladıkları andan itibaren oldukça kısa bir sürede, yemek alışkanlıklarıyla yaşam tarzları da değişmeye başlamış ve bu değişim nüfusun artmasına, vücutlarımızın küçülmesine yol açmıştır. Tarım Devrimi'nin başlangıç döneminde diyetler muhtemelen daha az çeşit içerdiği ve hasatlar sık sık başarısızlıkla sonuçlandığı için, mevcut kalorilerde bir azalma olmuştur.

Biliminsanları insanların neden tarımla uğraşmaya devam ettikleri, neden göçebe hayatına geri dönmedikleri sorularına ortak bir cevap verememektedirler. İnsanlar tarımla uğraşmaya başladıktan sonra onlarca nesil kötü beslendiğinden dolayı ortalama boy uzunluğu çok çabuk kısaltmaya başlamıştır (bunun genetik bant genişliğiyle bir ilgisi vardır; iyi beslenenlerin boyu biraz daha uzarken kötü beslenenlerinki biraz daha kısalır). Daha sağlıklı beslenmesine rağmen, bu durum daha fazla çocuk sahibi olmasına engel olmamıştır. Göçebe atalarımız ortalama sadece iki çocuk sahibiyken, tarımla uğraşanlar yerleştikleri bölgelerde çok daha fazla çocuk sahibi olabilme imkânına erişmişlerdir. Ve nüfus artmaya başlayınca daha iyi, daha etkin bir tarım yapma ihtiyacı doğmuştur. Mutlaka tarımcılığı bırakanlar da olmuştur fakat her yere tohumlar ekerek yatırım yapan pek çoğu, bu kadar çabadan sonra başka bir yere göç etmeye gerek duymamıştır.

Tarımda başarılar elde edilmeye başlandıkça, insanların yaşam tarzlarında da birtakım köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Yetiştirilen hububat ve beslenen hayvanlar –beslenmenin yanı sıra– bu değişikliklerin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. İnsanlar bunların bulundukları alanların yakınında sürekli olarak oturmaya başlayınca bir yerden bir yere hareket etmelerini teşvik eden uyaranlarda azalma olmuştur (yine o dört uyarandan bir tanesi). Bunun sonucu olarak, vücutları avcılık ve toplayıcılık yapan türdeşlerine kıyasla çok daha az hareket etmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra, değişiklikler sonucu aileler çoğalmaya başladığından bu gelişme çocukların eğitimini de etkilemiştir. Hızla büyüyen yerleşim bölgelerinde gitgide daha fazla ihtiyaç duyulan birtakım özel gereksinimleri karşılayabilmek için çocukların okullarda ve çalışma yerlerinde daha resmî bir eğitim almaları gerektiği inancı doğmuştur. Kısa bir sürede tamamıyla değişen ve Sanayi Devrimi'yle bir kez daha çalkalanan yeni yaşam tarzına uyum sağlamakta zorluk çekmiştir vücudumuz.

Uyumsuzluk

Tarımın zorlu geçen başlangıç döneminin ardından yeni doğan bebeklerin ağırlığında, pek çok soruna yol açacak bir artış başlamıştır. Biz insanlar (büyük bir grup içinde hayatta kalmamızı sağlayan beyinlerimiz sebebiyle) büyük bir kafaya ve kadınlar oldukça dar bir doğum kanalına sahip olduklarından, doğumlar daha tarih öncesi dönemlerde de oldukça zor geçerdi. Buna “gebelik ikilemi” denir. Eğer kadınlar daha geniş bir pelvise sahip olsalardı o zaman vücutlarının koordinasyonu bozulacak, rahatça hareket edemez hâle geleceklerdi. Bu nedenle bebekler geçici olarak kaldıkları otel odasını çok dar bir antreden geçerek terk etmek zorundalar. Tarih

öncesinden beri var olan bu uyumsuzluk, Tarım Devrimi'yle daha da kötüleşmiştir.

Günümüzde babaların çocuklarının doğumunda hazır bulunmak istemesi, bir ebelik uzmanına göre diğer bir uyumsuzluk örneğidir; çünkü bu yeni evrimsel fenomen (sözü edilen uzmana göre) annenin stresini daha da artırmakta ve doğumu daha zorlaştırmaktadır. Okumakta olduğunuz kitabın yazarlarından birinin eşi İngiltere'de doğum yaparken hastane ona bir kafeye gidip orada beklemesini tavsiye etmişti.

İnsan türünün bebekleri, hassas ve yardıma muhtaçtır. Bu nedenle sürekli annelerinin yanındadırlar; ihtiyaç duyduklarında anneleri onları emzirebilir. Tüm zamanlar ve kültürler boyunca, bebekler annelerinin (ve sık sık da babalarının) yanında uyumuşlardır. Bu, Batılı ülkelerde de gayet olağan karşılanan bir alışkanlıktı. Ancak on dokuzuncu yüzyılda, bebekler ve çocuklarla uyumanın tehlikeli olduğuna dair bir kültürel düşünce doğdu. Bu düşünceye göre bebekle birlikte uyumak, çocuğun cinsel duygularını harekete geçirebilir ya da ileride eşcinsel olma şansını yükseltebilirdi. Ayrıca yetişkin bir anne, bebeğinin üzerinde uykuya dalıp boğulmasına sebep olabilirdi. Bariz bir uyumsuzluk örneği.

Indiana'da bulunan "Mother-Baby Behavioral Sleep Laboratory" [Anne-Bebek Davranışsal Uyku Laboratuvarı] antropologlarından James McKenna, bebeklerin uyuma alışkanlığını kapsamlı olarak araştırmış ve bu konudaki kültürel düşüncenin tamamen saçma olduğu sonucuna varmıştır. McKenna'nın araştırması tam tersine bebeklerin anne babalarının yanında uyumalarının doğru ve emniyetli olduğunu göstermektedir. Bebeklerin sinir sistemi henüz tam olarak gelişmemiş olduğundan bazen bir şekilde "nefes almayı unutabilirler" ve aşırı durumlarda bu ölümle bile sonuçlanabilir. Annelerinin yanında uyuyan bebekler arada bir meme emmek

için uyandıkları için, nefes almayı unutma olasılığı azdır. Ayrıca anne babalarının yanında uyuyan bebekler onların nefes alıp verişini taklit ettiklerinden bu onların nefes almayı unutmamalarını sağlar. Ebeveynlerin uyurken yatakta dönmeleri, bebekler için bir çeşit nefes alma uyarandır.

Uyku paylaşımının bir diğer faydası, anneleriyle uyuyan bebeklerin, yalnız uyuyanlara kıyasla geceleri oldukça kolay bir şekilde meme emdiklerinden (yalnız uyuyan bebeklerin biberonunun çoğu zaman ısıtılması gerekir) daha fazla kalori almalarıdır. Bebekler bağışıklık sistemlerini güçlendiren maddeleri biberondan çok anne sütünden alırlar. Kültürün burada da önemli bir rolü vardır. On sekizinci yüzyılda batı Avrupa'da bazı çevrelerde, bebeklerin emzrilmesi fakirlere ait bir alışkanlık olarak görülmeye başlayınca ebeveynler bebeklerini sulandırılmış süt ya da şekerli suyla beslemeye başlamışlardır. Bebeklerin biberonla beslenmesi, bebek beyninin olumlu tepki gösterdiği fakat sonuçta hem anne hem de bebek için olumsuz sonuçlar doğuran sahte uyarılara bir örnektir. Söylentiye göre, Wolfgang Amadeus Mozart bebeklik döneminde, anne sütünden daha medeni görüldüğü için şekerli suyla büyütülmüştür. Belki de hem kendisinin genç yaşta ölmesinin, hem de altı çocuğundan dördünü –aynı şekilde beslendikleri için– daha üç yaşına basmadan kaybetmiş olmasının sebebi budur.

Ne şekerli su, ne de sulandırılmış inek sütü lizozim (antibakteriyel), lipaz (parazit yok edici), büyüme faktörleri (bağışıklık sistemi programcısı), antikor, epidermal büyüme faktörleri, interferon (virüs öldürücü), interlökin, tümör nekrozu faktörü (iltihapla savaş), laktoferrin (demir mıknatısı), prebiyotik (faydalı bakterilere destek), nükleotit (hücre metabolizması), taurin (nörokoruyucu), laktoz (beynin büyümesine katkı) gibi insanlara faydalı pek çok önemli maddeyi içeren anne sütünün değerine erişemez. Anne sütü inek

sütünün iki katı oranında daha fazla laktoz içerir. Ayrıca inekler, insanlarla aynı büyüklükte beyne sahip değildirler.

Aralarında Dünya Sağlık Örgütü'nün de bulunduğu tüm sağlık kuruluşları, anne sütü bedava, kolayca sindirilebilir, her zaman mevcut, doğru sıcaklıkta ve olası bakteriyel enfeksiyonlardan arınmış olduğu için, annelere çocuklarını emzirmelerini tavsiye etmektedirler. Ayrıca anne sütünün bebeklere pek çok kanıtlanmış ve pek çok da tahmin edilen faydası vardır. Emzirilen bebeklerde kusma ve bağırsak iltihabı gibi sorunlara daha az rastlandığı gibi, anne sütü şeker hastalığı, obezite ve alerji riskini azaltmaktadır. Ayrıca anne sütüyle beslenen bebekler, ileri yaşlarda daha sağlıklı bir tansiyona ve daha sağlam dişlere sahip olabilmekte, zekâ testlerinde daha iyi puanlar alabilmektedirler. Emzirmenin sadece bebeklere değil, annelere de faydası vardır. Bebeklerini altı ayın üzerinde emzirmiş olan kadınlarda kansere yakalanma olasılığının azaldığı gözlemlenmiştir.

Hollanda'da çocuklarını emziren kadınların sayısında kısa bir süre öncesine kadar artış vardı. Yetmişli yıllarda Hollandalı kadınların sadece yüzde 47'si bebeklerini emzirirken bu oran 2007 yılında yüzde 81'e yükselmiş ancak üç yıl sonra yaklaşık yüzde 74'e düşmüştür. Hollanda hükümeti ve Dünya Sağlık Örgütü'nün tavsiyelerine rağmen, doğumdan sonraki ilk aylarda bebeklerini emziren annelerin sayısı da hızla azalmaktadır. Doğumdan bir ay sonra bebeklerini emziren annelerin oranı, 2007 yılında yüzde 48'di. Özellikle yaşı geçkin ve yüksek eğitim almış anneler emzirmeye uzun bir süre devam ederken, genç ve düşük tahsilli anneler arasında emzirenlerin sayısı hızla azalmaktadır.

Elbette annelerin bebeklerini süt tozuyla beslemekten başka seçenekleri olmadığı durumlar da söz konusudur. Kimsenin sonradan kendisini bu konuda suçlu hissetmesine gerek yoktur, çünkü biberonla emzirme günümüzde mükemmel bir alternatiftir. Bu

kitabın yazarlarından bir tanesi, hayata gözlerini açtıktan üç gün sonra annesinin sağlık durumu nedeniyle sadece biberonla beslenmiştir (ve şişeden beslenme alışkanlığını hâlâ bırakamamıştır). Sürekli eve kapanan, astımlı, alerjik, tembel ve dejenere biri olması dışında bu tür bir beslenmenin olumsuz yönde herhangi bir etkisini fark etmemiştir. Yine de biberon vermenin fazla hafife alınmaması gerekir. Bizler kültürün yardımıyla içinde yaşadığımız modern çevreye uyum sağladık. Bebeklere yapay mama verilmesi, kültürel bir uyumdur ancak ne kadar kullanışlı, pratik ve gelişmiş olursa olsun anneleri buna zorunlu kılan herhangi bir tıbbi neden olmadığı sürece, biberon vermek yerine emzirmek suretiyle olası bir uyuşmazlıktan kaçınılabılır.

Uykuyla sorun ne?

Tarih öncesi dönemlerde insanlar muhtemelen geceleri ateşin sönmelerini engellemek için iki ya da daha fazla kez uykularını bölüp ateşin başında nöbet tutmak zorundaydılar. Geceleri uykuya birkaç defa ara vermek, Ortaçağ'da Hollanda'da da sıkça rastlanan bir alışkanlıktı. İnsanlar birkaç saat uyuduktan sonra bir süre uyanık kalır, ardından ikinci uykuya dalarlardı. Birinci uykuya Latince'de *concupia nocte*, İngilizce'de *first nap* ya da *dead sleep*, İtalyanca'da *primo sonno* ve Fransızca'da *premier sommeil* denirdi. İkinci uyku ise çoğunlukla sabah uykusu diye adlandırılırdı. On beşinci yüzyıldan kalma dua kitaplarında insanların iki uyku arasında mırıldanabilecekleri özel dualara rastlanmıştır. Diğer bir güzel örnek ise on altıncı yüzyıla ait bir doktor tavsiyesidir. Bu tavsiyeye göre evli çiftler geceleri iki uyku arasında cinsel ilişkiye girdikleri takdirde bundan yalnızca daha fazla zevk almakla kalmayacak, aynı zamanda çocuk sahibi olma şansını da artırmış olacaktı.

Yüksek tabakadan insanlar, geceleri uyurken açık kalan ağızları-na tavandan toz ya da böcek düşmesin diye oldukça pahalı kubbeli yataklarda uyurlardı. Boylu boyunca uzanarak uyunduğu takdirde kanın başa hücum edip beyin kanamasına yol açabileceğinden korkulduğu için genelde dar yataklarda sırt dik uyunurdu (kültürel uyumsuzluğa güzel bir örnek; çünkü bugüne kadar böyle bir bağlantının varlığını kanıtlayan herhangi bir bulguya rastlanmamıştır).

Günümüzdeki gibi sekiz saat bölünmeden uyunan uyku, muhtemelen yakın bir zamanda Sanayi Devrimi'nin etkisinde ortaya çıkmıştır. On dokuzuncu yüzyılda, işçiler ve diğer çalışan kesim günde on iki ila on dört saat çalışmaya başlayınca (Dördüncü Bölüm'de de görüleceği gibi tarih öncesi çalışma ahlâkıyla bir uyumsuzluk) yorgunluktan geceleri uykularını bölmeye hâlleri kalmıyordu. Tıp dünyasından da artık geceleri uykuyu bölmeden uyuma tavsiyesi geldi; bu tavsiye özellikle çocuklara yönelikti. 1829 yılında bir tıp dergisinde çıkan yazıda, ebeveynlere birinci uykudan sonra ikincisi için tekrar uyanmaya yeltenen çocukları sert bir şekilde ikaz ederek uyumaya devam ettirmeleri tavsiye ediliyordu.

Tarih öncesi dönemlerde çocuklar, üstleri muhtemelen bir hayvan postuyla örtülü şekilde anne babalarıyla birlikte uyurlardı. Anneler bebeklerini yanlarına alır, kreş çağındaki çocuklar ise yakınlarda bir yerde uyurdu. Bu alışkanlık Tarım Devrimi'nden sonra da devam etti. Barınılan yerlerin gitgide küçülmesi sebebiyle, Ortaçağ'da aileler –çoğu zaman besledikleri hayvanlar da dâhil– hep birlikte aynı mekânda uyurlardı. Geceleri uykularını bölmeden uyumamalarına şaşmamak lazım; zira pirelerin yol açtığı kaşıntıdan buna imkân yoktu.

On dokuzuncu ve yirminci yüzyılda refahla birlikte çocuklara ayrı oda verme geleneği başladı. Hekimler ve ruh sağlığı kurumlarında çalışanlar, ebeveynlere çocuklarını ayrı odalarda uyutma-

larını ve özellikle geceleri anne babanın yatağına girmelerine izin vermemelerini tavsiye ettiler. Anne babanın yanında uyuyan çocukların uyku sorunlarının daha da artacağı, büyüdüklerinde kolay incinen, zayıf karakterli insanlar olacakları belirtildi.

Fakat bu düşünce kesinlikle doğru olmadığı gibi küçük yaştaki çocukları kendi başlarına uyumaya zorlamak da yanlış bir kültürel uyum, yani uyumsuzluktur. Zira küçük yaşlardan itibaren –istedikleri takdirde– anne babalarının yanında uyumalarına izin verilen çocukların kendilerine olan güvenin anne babalarından ayrı uyuyan çocuklara kıyasla daha fazla geliştiği, daha az davranış problemleri gösterdikleri, grup baskısına karşı daha az hassas ve hayatlarından daha memnun oldukları, kendilerini daha mutlu hissettikleri ve daha az strese girdikleri ortaya çıkmıştır. Amerikalı çocuk doktoru ve pedagog Dr. William Sears bu konuda şöyle demiştir: “Son otuz yıldır, birlikte uyuyan ailelerde büyüyen pek çok çocuk gözlemledim. Bunun tıbbi faydasını görmek gerçekten dikkat çekiciydi. Bu çocukların duygusal, fiziksel ve entelektüel anlamda gerçekten büyük bir gelişme gösterdiklerine tanık oldum.”

Ergenler!

Ergenlik çağındaki çocuğunuz sizi yine bir şeyle suçladığında “Bu benim değil Tarım Devrimi’nin suçu” diyerek başınızdan savabilirsiniz. Daha iyi beslenme ve daha iyi sağlık bakımının bir sonucu olarak, bedenimizin gösterdiği gelişme beynimizinkiyle aynı değildir. Burada özellikle kastettiğimiz gelişme, ergenlik çağındaki vücutlarda ve (ergen beyni dediğimiz) beyinlerde gözlemlenen gelişmedir. Tarih öncesi dönemlerde insan vücuduyla beyni arasında bir denge olduğundan yola çıkılmaktadır. O dönemlerde cinsel olgunluğa erişen birinin ruhsal açıdan da aynı olgunluğa eriştiği

kabul ediliyordu. Yani cinsel yönden aktif hâle gelen gençler, çocuk sahibi olmaya da yatkındılar. Tarım Devrimi vücutlarımızın beyinlerimizden daha hızlı bir gelişme göstermesine yol açmıştır. Genç kız bedeni çevresinden gelen uyaranlarla cinsel yönden aktif hâle gelir; vücudun bol kalorili bir diyetle beslenmesi veya boşanma sonucu babasız büyüyen kızların bir an önce bir erkekle birlikte bir yuva kurmak istemesi, bu tür uyaranlara birer örnektir. Ancak ergenlik çağına girmiş kızlar ruhsal yönden henüz hamile kalmaya hazır değildir (bu konuya bir sonraki bölümde daha ayrıntılı olarak değineceğiz).

Tarih öncesi dönemlere kıyasla çok daha karmaşık bir sosyal çevrede yaşıyor olmamız, beyinle vücut arasındaki gelişim farkını daha da artırmıştır. Günümüzde daha geniş bir aile çevresinde büyüyen ve pek çok arkadaşına sahip olan gençler, iş çevresinde de yeni arkadaşlar edinmekte, sosyal medyada canlı fakat aynı zamanda boğucu bir çifte dijital hayat sürmekte ve kariyer planları yapıp, para kazanmak ve başarılı bir yetişkin olabilmek için her türlü bilişsel ve sosyal beceriye sahip olmak zorundadırlar. Bu yüzden vücut ve beyin aynı gelişimi gösterememektedir. Daha popüler bir deyişle, çocuklarımız bedenlerine fazla kulak asmadıkları gibi bedenleri de onları takmamaktadır. Anne babaya kulak asan zaten yoktur. Surat asmak da bir uyumsuzluktur.

Eğitime dair uyaranlar

Çocuklarımızın eğitiminde, içinde yaşadığımız modern çevreden gelen pek çok uyaran beynimizi yanıltmaktadır. Bunlardan bir tanesi, tarih öncesi dönemlerde henüz var olmayan, Tarım Devrimi'nden sonra ortaya çıkan büyük aile sorunudur. Ebeveynlerin çocukları üzerine yaptıkları yatırımlarda yaşı en küçük olanlara gösterdikleri

ilginin kayda değer bir oranda azaldığı gözlemlenmektedir. Bu gruba dâhil çocuklara pek çok alanda daha az ilgi gösterilmekte, daha az lüks tahsis edilmekte ve daha az yön gösterilmektedir. Bugüne kadar yapılan araştırmalarda, fazla çocuklu ailelerde yaşı en küçük olanların yetişkin bir yaşa geldiklerinde kariyer, sağlık ve çocuk sahibi olma gibi konularda daha başarısız oldukları ortaya çıkmıştır.

Uyumsuzluğa işaret eden bir diğer toplumsal sorun ise sürekli değişmekte olan ve gitgide daha karmaşıklaşan aile yapısıdır. Evrimsel psikolog Daly ve meslektaşı Wilson'ın, "Sindrella etkisi" diye de adlandırılan, üvey anne baba ya da biyolojik bir akrabalığı olmayan kişiler tarafından yetiştirilen çocuklarda rastlanan yüksek oranda kötü muamele üzerine yaptıkları araştırmada, çocuk istismarı ve çocuk ölümü gibi durumlarda üvey anne babanın öz anne babadan daha büyük bir rol oynadığı; üvey ve öz çocukların birlikte yaşadıkları ailelerde, ebeveynlerin kendi kanını taşıyan çocuklara öncelik tanıdıkları ortaya çıkmıştır.

Tarih öncesi dönemlerden farklı olarak, günümüzde çocuklar farklı yaş gruplarından çok kendi yaşlılarıyla çevrelenmiştir. Bu durum çocukların kendi aralarında daha fazla rekabet, stres ve mücadeleye yol açtığı gibi öğrenim sürecini de olumsuz yönde etkilemektedir. Rol model olarak gördükleri yetişkinlerden, özellikle yaşı büyük olan çocuklardan birtakım şeyler öğrenebilecek çocukların günümüz sisteminde özellikle kendi yaşlılarıyla, yani bugün ve gelecekteki rakipleriyle iletişim hâlinde olmaları, bizim düşüncemize göre toplumu daha hırslı ve bireysel yapmaktadır. Bu durumun yarattığı bir ek sorun, çocukların kendi "büyük yaş niteliklerini" de yeterince kullanamamaları (örneğin yaşı büyük olanların bir rol model olarak grup içinde yaşı küçük olanları koruması) ve bu nedenle ileride kendileri anne baba olduklarında bu niteliklerden yoksun olmalarıdır.

Okullardaki eğitim sistemi her zaman evrimsel açıdan doğru uyaranlarda bulunmadığından bazen uyumsuzluklara sebebiyet verir. Günümüz okul sisteminde, çocukların sosyal-duygusal gelişiminden ziyade bilişsel gelişimine önem verilmektedir. Bir başka deyişle, biz anne babalar çocuklarımızın birlikte yaşamayı ve çalışmayı öğrenmeleri yerine daha çok bilgi sahibi olmalarını ve birbirleriyle rekabet etmelerini tercih ediyoruz. Ayrıca çocuk beyni her türlü bilgiyi işlemeye uygun değildir. Hollanda'da yapılan araştırmalarda, ilkokul eğitimi alan çocukların yüzde 25'inin yeterli derecede akıcı ve hatasız okumayı öğrenmedikleri ortaya çıkmıştır. Çocukların yüzde 10'unun fonksiyonel anlamda okuryazar olmadığı sanılmaktadır. Bunun yanı sıra Hollandalı çocukların onda birinden fazlasının (yüzde 11) saymada ve hesaplama zorluk çektiği tahmin edilmektedir. Disleksi ve diskalkuli gibi rahatsızlıklar bir uyumsuzluk sonucudur. Çocuk beyni, yazı ve cebirin henüz var olmadığı tarih öncesi sava ortamına uygundur. Tüm bunlar beynimizin alışmak zorunda kaldığı evrimsel yeniliklerdir.

ADHD

ADHD de bir uyumsuzluğa işaret eder. İngilizcesi *Attention Deficit Hyperactivity Disorder* olan ADHD, "dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğu" şeklinde tanımlanmaktadır. 2000 yılında çocukların yüzde 3 ila 5'inde bu rahatsızlığın belirtilerine (aşırı dürtüsellik, dikkati toplayamama, yerinde duramama ve öğrenmekte zorluk çekme) rastlanırken, daha sonraki yıllarda bu oran yüzde 7 ila 8'e çıkmıştır. Biraz daha beklersek bir süre sonra muhtemelen herkesin bir ADHD sorunu olacak. Bu rahatsızlık medyada moda hastalık diye tanımlanmaktadır. Günümüzde modern bir aile olarak görülmek istiyorsanız çocuklarınızdan en

az bir tanesine (kendi tarafınızdan da olsa) ADHD teşhisi konulmuş olması gerekir.

Yapılan araştırmalara göre her kültürde rastlanan bu bozukluk kızlardan çok erkek çocuklarında görülmektedir. Evrim teorisi üzerine çalışan biliminsanları otomatik olarak bu davranış bozukluğunun tarih öncesi dönemlerdeki adaptasyon işlevinin ne olabileceğini incelemektedir. ADHD dürtüsellik, meraklılık ve aşırı bir araştırma alışkanlığı ile kendini gösterir. Atalarımızın yaşadığı belli çevrelerde yenilik arayışının bir faydası olabilirdi; kıtlık zamanlarında çekingen davrananların hayatta kalabilme şansı azdı. Dürtüsellik ve meraklılık bazı durumlarda hayatta kalabilmeyi sağlayan en iyi özelliklerdi. Kızlar genelde kamp dışına pek çıkmadıklarından bu daha çok erkek çocuklar için geçerli olabilir. Burada akla gelen soru, eskiden doğal olan bu tür alışkanlıkların (artık bu kadar göçebe ve girişimci olmayan) günümüz toplumlarında erkek çocuklar için bir dezavantaj olup olmayacağıdır. ADHD, günümüzde sabahtan ikindiye kadar sınıfta ses çıkarmadan oturmayı beceremediği için birtakım sorun ve anlaşmazlıklara yol açan, sakinleşmek için ilaç kullanmak zorunda kalan erkek çocuklarına yapıştırdığımız bir etiket olabilir.

Bizim uyuşmazlık teorimize göre “yeni” hastalık ADHD’nin ilacı yoktur. Mevcut ilaçlar yalnızca semptomların azalmasını sağlar. Danimarka’da yapılan araştırmalarda, 2003-2010 yılları arasında ADHD ilaçlarının kullanımında yüksek bir artış olduğu ortaya çıkmıştır. Bu ilaçların en çok kullanıldığı ülke olan Amerika Birleşik Devletleri’nde, okula giden çocukların yüzde 5’ine davranış yatıştırıcı maddeler verilmektedir. Buradan elde edilen hasılatın 36 ila 52 milyar dolar olduğu tahmin edilmektedir. Görünüşe bakılırsa bu çocuklar bu hapları bir süre daha yutmaya devam edecekler.

Baba yaşılanıyorsun

Yolda pek çok kez ayılarla karşılaşan paleolitik atalarımız, her an yaralanıp enfeksiyon kapabilir, yırtıcı hayvanların saldırısına uğrayabilir veya komşu kabilelerle çatışmaya girebilirlerdi. Bağışıklık sistemleri tam tekmil çalışıyordu. Çokça hareket ediyor, dengeli besleniyor, yedikleri yabani bitki ve sert kabuklu yemişlerin (yüzlerce tür arasından seçim yapabilme şansına sahiplerdi) desteklediği çok iyi bir bağışıklık sistemi sayesinde acil durumlarla baş edebiliyorlardı.

Ancak bağışıklık sistemimiz Tarım Devrimi'nden sonra beslenme, yerleşim ve sosyal ilişkiler gibi konularda yaşanan hızlı değişim (yaşlılık süresindeki uzama, hijyen artışı, kalorili gıdaların her zaman hazırda olması ve sürekli gelişmekte olan sağlık bakımına rağmen) ayak uyduramamıştır.

Beynimiz ve bağışıklık sistemimiz yaşılanan vücutlarımıza uyum sağlamakta zorluk çekmektedir. Tarih öncesi dönemlerde, insanlar belli bir yaşa geldiklerinde beyinleri sinyal vermeye başlayınca, ebedi uykuya dalmak üzere ormanda sessiz bir yer arayışına çıkarlardı. Fakat günümüzde beyinlerimiz bir çöküş yaşarken vücutlarımız uzun bir süre bozulmamış kalıyor. Tarih öncesi dönemlerde –ve günümüzün avcı-toplayıcı toplumlarında– Alzheimer, demans ve hatta kanser gibi hastalıklar yoktu.

Burada yöneltilecek soru, vücutlarımızın yüz yıl yaşamasını sağlayacak bir donanıma sahip olup olmadığıdır. Yaşlandıkça vücudumuzun hücre gelişimi azalmakta, bağışıklık sistemimiz teklemekte (Alzheimer gibi bir hastalıkla baş edemez hâle gelmekte), organlarımız işlevlerini yerine getiremez ve beyinlerimiz artık pek çok şeyi yönetemez duruma gelmektedir. Gelişmiş bir sağlık bakımı sayesinde yaşlılar yeni kalçalarla, doku nakilleriyle, ilaç ve ameli-

yatlarla hayatta tutulurken, insanoğlu ruhsal açıdan tüm bunlara ayak uydurmakta gittikçe zorlanıyor.

Damak zevki

Deney I) Çocuklara içinde sadece mavi M&M olan bir kâse uzattığınızda içinden birkaç tane alıp yiyeceklerdir. Bunu sadece yeşil M&M'lerle yaptığınızda da aynı şekilde tepki göstereceklerdir. Ama içi her renkten M&M'lerle dolu bir kâse uzattığınızda tüketimde birden bir artış olacaktır. Şekerlemeler aşırı uyaranlar grubuna girer.

Deney II) Sıçanlar yağlı bir besin verildiğinde aç kurt gibi yemeye başlar, doyduklarını hissettiklerinde ise yemeyi bırakırlar. Tatlı bir besin verildiğinde de yine aynı davranışı gösterirler. Belli ki sıçanlar doğal bir frene sahip; ihtiyaçları olan yağ veya şekeri depoladıklarında yemeyi bırakıyorlar. Ancak aynı sıçanlara hem yağ, hem de şeker içeren bir besin sunulduğunda yine aç kurt gibi yemeye başlar fakat ihtiyaç duydukları kadarını depoladıkları hâlde yemeyi kesmeyip devam ederler. Şeker ve yağ karışımını içeren besinler, doğada yok denecek kadar azdır, en azından büyük miktarlarda mevcut değildirler. Bu yüzden bu karışım bir sahte uyaran örneğidir. Böyle bir karışımla karşılaşan sıçanlarda doğal frenin çalışmadığı, patlayıncaya kadar yemeye devam ettikleri ortaya çıkıyor. Aynı durum insanlar için de geçerlidir. Ayrıca yağ ve şeker karışımı gibi yapay bir ürünü düşünen de insanın kendisidir. Devasa etkileri olan bir uyumsuzluk.

Pulitzer ödülü sahibi Michael Moss'un 2013 yılında çıkan ve gıda endüstrisinin tüketiciyi ayartıp tatlı, tuzlu ve yağlı pek çok sağlıksız ürünü yemeye ve satın almaya devam etmesini nasıl başardığı konusuna değindiği *Salt, Sugar, Fat* isimli kitabını okumanızı tavsiye ederiz. Moss'un kitabını dayandırdığı temel kavramlardan bir tanesi "blisspoint" ya da zevk noktasıdır. Bu noktaya ulaşmamızı sağlayan

tuz, şeker ve yağ bileşimi o kadar mükemmeldir ki beynimiz bu bileşimle karşılaştığında sersemlemekte ve karnımız tok olsa bile bizi düşüncesizce yemeye itmektedir. Gıda ürünleri üzerine araştırmalar yapan biliminsanları, pek çok ürünün (meşrubat, tuzlu mamuller, hububat, süt ürünleri, dondurma, hazır yemekler, işlenmiş et ve balık) zevk noktasını saptamakla meşguller. Bu ürünler, ambalajından tutun da ağızların suyunu akıtan detaylara, erime anına ve damak tadına kadar her şeyleriyle tüketiciyi mest edip tıkmaya devam etmelerini sağlayacak şekilde piyasaya sürülürler. Biberli cips torbasını açıp sadece yarısını yemekle yetinenimiz çok azdır. Ayrıca gıda endüstrisinin bu tür ürünlerin pazarlamasına ayırdığı bütçe baş döndürecek kadar yüksektir. Amerika Birleşik Devletleri'nde 2012 yılında gıda ürünlerinin pazarlamasına 4,6 milyar dolar harcanmıştır.

Moss'un bu kitabı gıda endüstrisinin hem zevk noktasını, hem de pazarlamayı nasıl mükemmelleştirdiğini, bu sayede bütün bir nesli nasıl daha şişman, daha obur ve daha sağlıksız hâle getirdiğini şok edici bir şekilde gözler önüne sermektedir. Bunu bütün endüstriyle karşılaştırmak mümkündür; çünkü sonuçta tüketici benzer bir şekilde uzun vadede hasara yol açacak zevk veren maddelere bağımlı yapılmaktadır. Gıda endüstrisinin bazı büyük markaları –tütün endüstrisine karşı açılan davalara benzer durumlarla karşılaşmak korkusuyla– ürünlerindeki tuz, şeker ve yağ miktarını azaltmaya çalışmış fakat bu ürünlerin satışında derhâl bir azalma baş gösterince bu girişime son verilmiştir. Çünkü sonuçta etik sorumluluktan çok daha önemli olan bir şey vardır ki o da kâr maksimizasyonudur.

Seyahat uyumsuzluğu

Sayısı gitgide artan ve uzak mesafelere varan seyahatler sayesinde, insanlar yeni dünyalarla tanışmakta, ufuklarını genişletmekte ve

farklı kültürlerle kaynaşmaktadır. Tüm bu olumlu etkilere rağmen, vücudumuzun ve beynimizin pek çok seyahate iyi uyum sağlayamaması sebebiyle birtakım uyumsuzluk sorunları ortaya çıkmaktadır. Hollandalı yazar Cees Nooteboom bir yazısında, uzak bir yere seyahat eden bir insanın bedeninin uçakla gittiğini, ruhunun ise arkadan vapurla ona yetişmeye çalıştığını belirtir. Uyumsuzluğun kendini gösterdiği sorunlardan bir tanesi uçak korkusudur. Tarih öncesi bir insan bir yerden bir yere uçarak gitmeye alışık değildir; pek çok insanın demirden kuşa binerken tereddüt etmesinin nedeni budur. Bir de “*jet lag*” (saat farkından dolayı uçuşlardan sonra duyulan sersemlik) olayı var. Uçakla on üç saatte Amerika’nın batı kıyısına ulaşabilirsiniz. İsraili immunologlar jet lag’in doğurduğu sonuçları hem fareler, hem de insanlar üzerinde araştırmışlar. Buldukları sonuçlardan bir tanesi birkaç gün ile iki hafta arası geniş bir zaman farkı içeren uzun uçuşların etkisinde tamamen şaşkına dönen midemizdeki bakterilerin glikoz intoleransına ve hatta obeziteye yol açabileceğidir. Bu araştırmaya göre sık sık uzun uçuş yapan insanlarda kronik sağlık sorunlarının ortaya çıkma ihtimali yüksektir.

Uzun mesafeli seyahatlerin sebebiyet verdiği bir diğer uyumsuzluk ise virüs ve enfeksiyon hastalıklarının yayılmasıdır. Tarım Devrimi’nden itibaren nüfusta müthiş bir artış olmuş, Sanayi Devrimi’nden sonra ise insanlar özellikle sivil havacılığa geçilmesiyle birlikte büyük kitleler hâlinde seyahat etmeye başlamışlardır. Bunun yanı sıra (kümes) hayvan(ı) ticaretinde gözlemlenen dünya çapındaki artış da ciddi bir risk oluşturmaktadır. Bu sayede influenza, ebola, SARS, H1N1 (Meksika gribi) ve kuş gribi gibi epidemik hastalıklar kolayca dünyanın her tarafına yayılabilmektedir. Geçmişte bunun örneklerini fazlasıyla yaşadık. Tarihe geçmiş büyük salgınlara örnek olarak 165 ile 180 yılları arasında ortalığı

kasıp kavuran ve yaklaşık 5 milyon insanın ölümüne sebep olduğu tahmin edilen Antonine Vebası'nı verebiliriz. Bir diğer örnek ise 1347 ile 1352 yılları arasında tahminen 25 milyon insanın ya da o dönem Avrupa nüfusunun üçte birinin ölümüne sebep olan Kara Ölüm salgınıdır. Muhtemelen listenin birinci sırasında 1918 ile 1920 yılları arasında 20 ila 50 milyon insanın ölümüne yol açan İspanyol gribi yer alır. AİDS de öldürücü bir salgındır; bugüne kadar 47 milyon insanın bu hastalıktan yaşamını yitirdiği tahmin edilmektedir.

Veba salgınının Avrupa kıtasını kasıp kavurduğu zamanlarda, bu hastalık bir yerden başka bir yere yolculuk yapanlar tarafından yayılıyordu. Günümüzde en büyük yayılma merkezleri havaalanlarıdır. Chicago'da Northwestern Üniversitesi araştırmacılarının geliştirdiği ve *Science* dergisinde yayınlanan simülasyon yöntemi, salgınların önceden tahmin edilebilmesi için mesafelere değil, uluslararası havaalanlarının birbirleriyle bağlantısına bakılmasını öngörür. Zira virüsler artık günümüzde uçakla da seyahat etmektedir.

Grip, ebola ve AİDS gibi virüsler genetik açıdan uyum sağlamaya devam etmekte, bunu yaparken uyumsuzluklardan faydalanmaktadırlar. Biliminsanları hastaların iyileştirilmesi ve hastalıkla mücadele amacıyla hastalığa yol açan virüslerin genetik modifikasyonu üzerine çalışırken, birtakım biliminsanları ise bundan büyük endişe duymaktadır. Stephen Hawking *The Universe in a Nutshell* isimli kitabında bu endişeyi şöyle dile getirmiş: "Günün birinde kazara ya da bilerek türümüzün varlığını tehdit edecek, genetik olarak modifiye edilmiş bir virüs ortaya çıkaracağız. Tahrip gücü yüksek böyle bir yapay varyasyon, günümüzde doğada var olan virüslerin etkilerini kaybetmelerine sebep olacaktır."

Sağlık sorunları

Paleontologların fosil artıkları arasında buldukları şifalı bitki demetlerinden atalarımızın oldukça erken dönemlerde tıpla ilgilenmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra çakmaktaşıdan aletlerle delikler açılmış prehistorik kafataslarına rastlanmıştır. Baş delgi ameliyatı (trepanasyon) özellikle çıldırma ve delirme gibi rahatsızlıklarda uygulanan çok eski bir yöntemdir. Bulunan kafataslarında rastlanan delgilerin itinayla gerçekleştirilmiş olması, atalarımızın tıbbi çabalarının bir göstergesidir.

Elbette atalarımız da hastalıklardan, fiziksel rahatsızlıklardan şikâyetçiydiler. Hayvanların hastalandıklarında içgüdüsel olarak birtakım şifalı otları yediklerini biliyoruz. Aynı şeyi hiç kuşkusuz atalarımız da yapmıştır. Yüzlerce bitki ve baharattan ve (Afrika'da en az bin çeşit) sert kabuklu yemiş türünden hangilerinin zehirli olduğunu ve hangilerinin bedensel rahatsızlıklara iyi geldiğini bilmeleri gerekiyordu. O dönemlerde sağlık bakımı, muhtemelen gözlem ve deneyden oluşuyordu ve her kabilenin, her halkın şifalı ya da şifalı olabileceği tahmin edilen bitkisel, mineral ve hayvansal maddeler hakkında bilgisi vardı.

Bu tip bilgiler muhtemelen nesilden nesle aktarılır ve otlar, dallar ve sert kabuklu yemişler konusunda uzmanlaşanlar daha yüksek bir sosyal statüye –ve bu yüzden belki daha fazla üreme şansına– sahip olurlardı. Bu sayede büyücü doktorluk veya şifacılık arzu edilen meslekler oldu. Bitkiler sadece şifa değil halüsinasyon gücüne de sahiptiler; halüsinasyonlar sayesinde doğaüstü güçlerle temasa geçildiğine inanılıyordu. Tüm bunlar büyücü doktorluk ve şifacılık mesleklerine sihirli bir hava kattı.

İnsanlar Tarım Devrimi'nden sonra da doğaüstü güçlere inanmaya devam etmişlerdir (bu tür inanış tarzı günümüzde de ruhanilik,

telkinle tedavi ve doğal tıp gibi alanlarda kendini göstermektedir). Bununla birlikte dünyanın pek çok yerinde, klinik tanı, anatomi ve hastalık belirtilerine dair bilimsel bilgilerden yola çıkılarak, bugünkü hâliyle tanıdığımız tıbbı dayalı birtakım tedavi yöntemlerine başvurulmuştur. Bilinen en eski hekim, MÖ yirmi yedinci yüzyılda firavun Zoser'in doktorluğunu yapmış olan Hesy-Ra'dır.

Ortaçağ'da İslam medeniyeti sayesinde ileri adımlar atılmıştır. Müslüman hekimler eski Yunan ve Hintlilerin tıp bilgisinden yola çıkarak, günümüz tıp biliminin temellerini atmışlardır. Hollandalı tüccar ve bilimsanı Antoni van Leeuwenhoek'un 1676 yılında mikroskobu keşfetmesiyle hastalıklar ve mikroorganizmalar arasındaki o zamana dek gözlemlenemeyen ilişki gözle görülür hâle gelmiştir.

Günümüzde tıp bilimi, hastalıkların önlenmesinden ziyade ilaç tedavisi ve acilen ameliyat edilebilir semptom mücadelesiyle ilgilenmektedir –her ne kadar doktorlar bunu farklı görmek isteseler de. Nadir rastlanan doğuştan gelen genetik kusurlar günümüzde hastalıkların tamamının yüzde 5'inden az bir oranını teşkil etmektedir. Evrimsel tıp alanında araştırmalar yapan Hollandalı doktor Remko Kuipers, diğer rahatsızlıkların büyük bir kısmının günümüzde sürdüğümüz yaşam tarzından kaynaklandığını iddia etmektedir. Kuipers'e göre, eğer toplum olarak beslenmemize, aşırı kilolarımıza, hareketsiz kalmamıza ve sigara alışkanlığımıza dikkat etseydik şeker hastalıklarının yaklaşık yüzde 90'ı, kalp ve damar hastalıklarının yüzde 80'i ve felç ve kalın bağırsak kanseri vakalarının yüzde 70'i önlenebilirdi. Tüm bunlar uyumsuzlukların sonucudur.

Kötü alışkanlıklar

Dışarıda bir kafenin kapısının önünde sigara içmekte olan ileri yaşlarda iki adam arasında geçen şu konuşmaya şahit olduk:

“Kuş ötüyor mu ha?” diye sordu biri diğerine kesik kesik so-luyarak.

Diğeri soranın yüzüne baktı.

“Yok yahu yıllardır ses seda yok.”

Kederli bakışlarla elindeki sigaraya işaret etti.

“Otuz yıldır bunlar benim yoldaşım,” dedi ağzından çıkan du-manı üfleyerek. “Kalkmıyor artık. Sigara kullanmanın yan etki-lerindenmiş diye duydum.”

“Aman Tanrım,” dedi diğeri kendi sigarasına bakarak. “Bundan haberdar etselerdi kötü olmazdı hani.”

Sonra sigarasından derin bir nefes aldı.

Sigara içmek, için için yanmakta olan –çoğu zaman kurutul-muş– tütün yapraklarından nefes almaktır. Bu kullanımın ne kadar eski olduğu sorusu, bilimsel bir tartışma konusudur. Yunan hekim Hipokrat’ın belirttiğine göre (yaklaşık MÖ 460–MÖ 370) bazı bit-ki türlerinin dumanı, kimi rahatsızlıklara iyi geliyordu. Amerika yerlilerinin çok eskilere dayanan bir geleneğidir bu; nedeni, sadece tütün, mantar ve diğer bitkilerin yüksek dozda kullanıldıkların-da halüsinasyon etkisi göstermeleri değil, aynı zamanda özellikle ağrı kesici ve grip ilacı olarak kullanılan tütünün “Yaradan’ın bir hediyesi” olduğuna inanmalarıdır.

Avrupalı kâşiflerin tütün bitkilerini beraberlerinde getirme-siyle, bu bitkinin Avrupa’yı kasıp kavuracak zafer alayı başlamış-tır. Hollanda’da sigara kullandıkları ya da sigara dumanına ma-ruz kaldıkları için hayatlarını kaybedenlerin sayısı yılda yaklaşık 20.000’dir; bu sayı Amerika’da 480.000’in üzerinde, dünya çapında ise dört milyondur. Tütün diğer pek çok maddenin yanı sıra katran, nikotin, karbon monoksit, azot monoksit, arsenik, siyanür, amon-yak, asetik asit ve polonyum gibi zehirli maddeler içermekte ve pek çok hastalığa sebep olmaktadır. Liste oldukça uzundur fakat birkaç

örnek verecek olursak kalp ve damar hastalıkları, kanserin hemen hemen her türü, tiroit bezi hastalıkları, kemik hastalıkları, kas hastalıkları, eklem hastalıkları, sırt ağrıları, ereksiyon problemleri, sağırılık, makula dejenerasyonu, körlük ve Alzheimer hastalığını sayabiliriz. Buradan da anlaşılacağı gibi bedenimizin sigaralı bir hayata uyum sağlamadığı ortadadır.

Fakat buna rağmen Hollanda nüfusunun neredeyse yüzde 28'i hâlâ sigara kullanmaktadır. Televizyon programı *De Rekenkamer* tarafından 2011 yılında yapılan hesaplama neticesinde, sigara kullananların daha sık hastalandıkları ve sigara içmek için işe sık sık ara verdikleri için topluma oldukça pahalıya patladıkları (yaklaşık 2,4 milyar) fakat aynı zamanda da devlet hazinesine büyük oranda bir tüketim vergisi ödedikleri (2,3 milyar) ortaya çıkmıştır. Hollanda'da tütün endüstrisi yaklaşık 230 milyon kazanmaktadır ve rastlantıya bakın ki sigara kullananlar, kullanmayanlara kıyasla ortalama dört yıl daha az yaşadıkları için hastalık, yaşlılık ve emeklilik maaşlarında 1,5 milyar avronun üzerinde tasarruf edilmektedir. İçimizdeki kinik şimdi kalkıp şöyle derdi: Arkadaşlar içmeye devam!

Biyologlar sigara içmeyi *costly signal* (pahalı sinyal) diye adlandıırırlar. Tüyleriyle övünen tavus kuşuna benzer bu: Güçlü genlerim sayesinde benim böyle şahane tüylerim var! Eş olarak beni seç! Sigara içenler de böyledir. Özellikle genç tiryakiler, bu sayede vücutlarında bu kadar zehri depolayabilecek güce ve cesarete ve hatta bu pahalı hobiyi karşılayabilecek kadar paraya sahip olduklarını gösterirler.

Fakat ne yazık ki New Orleans Üniversitesi'nce yapılan bir araştırma, sigara içen erkeklerin ortalama yüzde 41'inde ereksiyon problemi olasılığının içmeyenlere kıyasla daha yüksek olduğunu ortaya çıkarmıştır –üremeye pek elverişli olmayan bir durum. Günde yirmi sigaradan fazla içen erkeklerin ileri yaşlarda ufak-

lığı doğrultamama olasılığı içmeyenlere oranla yüzde 65 daha fazladır. Ve işin kötüsü, bu olasılık içmeyi bırakmakla azalmıyor. Tavsiyemiz gayet basit: İleri yaşlarda kuşunun ötmesini isteyenler sigaraya başlamasın.

Solaryum

Ciltlerimizin ultraviyole ışınlara maruz bırakılması sadece yaşlanmalarına neden olmakla kalmaz, her türden cilt kanserine yakalanma olasılığını da artırır. Güneşin yanı sıra ultraviyole ışınlarını yayan bir diğer merkez solaryumdur. Yapılan araştırmalar, otuz yaşından önce solaryuma başlayan insanlarda melanomaya (en ciddi cilt kanseri çeşidi) yakalanma olasılığının yüzde 75 oranında arttığını ortaya koymuştur. Ultraviyole ışınları cilt DNA'sında mutasyonlara sebep olup, hücre döngüsünü bozuntuya uğratabilir.

Güneş ışığıyla alınan D vitaminin kemiklerimize ve bağışıklık sistemimize faydası vardır. Yani güneşli bir gün moralimizi düzeltmekle kalmaz, güneşin bize ulaşan ışınları hayati bir önem de taşır. Çoğu solaryumda UV-A ışını D vitamini üretimini sağlamaz. Bu, eksik uyararı (çok az güneş ışığı) telafi edemeyen sahte uyarana bir örnektir. D vitamini üretebilecek UV-B ışınlı lambalar da vardır fakat bu lambaların içerdiği UV-B ışını güneşli bir günün doğal ışığından çok daha azdır.

Hollanda Dermatoloji ve Zührevi Hastalıklar Derneği (NVDV – Nederlandse Vereniging van Dermatologie en Venerologie) 2015 yılında, solaryumun evlerde kullanılmak üzere satın alınmasının yasaklanması önerisinde bulunmuştur. Zira cilt kanseri teşhisi yapılan hastaların sayısı yirmi yılda üç katına çıkmıştır ve her yıl yüzde 6 ila 9 oranında artmaktadır. Bunda evlerde kullanılan solaryumun önemli bir rol oynadığı tahmin edilmektedir. Bu da bir

uyumsuzluk örneğidir; çünkü daha sağlıklı görünmek, daha yanık bir tene sahip olmak ve dolayısıyla daha çekici görünmek için yapay bir güneş ışığına başvuruyoruz.

Depresyon

İnsanın kendisini depresif (ya da depresyonda) hissetmesi beynin normal bir fonksiyonudur; bizi ilgi gösterilmesi gereken olaylara dair uyarır. Boşanma ya da sevilen bir kişinin kaybedilmesi gibi stresli bir olay, uzun süreli bir moral bozukluğuna ve yaşama sevincinin kaybolmasına neden olabilir. Bugünkü şekliyle tanıdığımız “depresyonlar” muhtemelen çok mütevazı bir biçimde tarih öncesinde de görülüyordu. Zira atalarımız da önemli bir kaybın ardından avcılık hayatına bir süreliğine ara vermeye gereksinim duymuş olsa gerek. Buna günümüzdeki avcı-toplayıcı toplumlarda da rastlanmaktadır; her ne kadar onların sosyal geri çekilme anlamı pek o kadar uzun sürmese ve günümüzde ruhsal bozuklukların tanımlandığı DSM-V el kitabında belirtilmese de.

Kişinin hissettiği keder duygusunun kaybolmaması ve bunun kişinin kendisine zarar verecek duruma gelmesi hâlinde, depresyon patolojik bir biçim alır. Yirminci yüzyılda akıl hastalıklarının beyinde oluştukları sonucuna varan doktorlar, bunların nedenlerini iç nedenler (kalıtsal ya da kalıtsal olmayan birtakım olumsuz devreler) ve dış nedenler (yaşamın fırtınaları) olmak üzere iki gruba ayırmışlardır. Aradan geçen zaman içerisinde, gerçek bir depresyon endüstrisi oluşmuştur ve bazılarına göre depresyon günümüzde halk arasında görülen yaygın hastalıkların ilk sırasında yer almaktadır. Kimi araştırmalar Hollanda’yı “dünyanın en mutlu ülkesi” olarak gösterirken, kimileri de bu ülkede bir milyondan fazla insanın antidepresan kullandığına dikkat çekmektedir.

Yeni Gine’de yaşayan Kaluli isimli avcı-toplayıcı toplumda rastlanan akıl hastalıkları üzerine yapılan araştırmada, bu toplumun da aynı Batı’da olduğu gibi pek çok ciddi hastalık ve kayıplarla mücadele etmesine rağmen klinik depresyon vakalarının çok ender görüldüğü ortaya çıkmıştır. Buradan avcı-toplayıcı hayatının son derece antidepresif olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Klinik psikolog Stephen Ilardi bu konuda şunları söylemektedir: “Avcı-toplayıcı toplumlar düzenli olarak hareket etmek, yeterli Omega-3 yağı depolamak, aktif bir sosyal çevreye sahip olmak, yeterli uyumak gibi birtakım doğal alışkanlıklar sayesinde depresyondan uzak kalmaktadırlar. Bu tür doğal alışkanlıkların beyne olan etkisi pek çok ilaçtan çok daha kuvvetlidir.”

Bununla, arada bir koşuya çıkarak, balık yiyerek, bir arkadaş grubuna sahip olarak ve gerektiğinde şekerleme yaparak depresyonların kolayca çözülebileceğini veya önüne geçilebileceğini söylemeye çalışmıyoruz ama içinde yaşadığımız modern çevrede stresle ilişkimizi zorlaştıran birtakım güçlerin varlığı ortadadır. Depresyonun en önemli habercilerinden biri olan yalnızlığa atalarımızın güçlü sosyal yapılarında rastlanmıyordu.

Atalarımız Afrika’da muazzam bir alanda oldukça düzenli bir gece-gündüz ritmiyle yaşıyorlardı. Afrika’yı terk ettikten sonra yazları güneşin neredeyse batmadığı ve kışları da neredeyse görünmediği bölgelere denk gelenler oldu. Doktorlar, günlerin kısalmasıyla insanların karamsarlığa kapıldıkları mevsimlere bağlı depresyon *Seasonal Affective Disorder*’dan bahseder (kısaltılmış hâliyle SAD; mevsimsel depresyon Dokuzuncu Bölüm’de değineceğimiz SADD-etkisiyle karıştırılmasın). Norveç, İsveç ve Kanada gibi yüksek enlemlerdeki ülkelerde bu tür depresyona sıkça rastlandığı hâlde, İzlanda’da –muhtemelen İzlandalıların genetik yatkınlığının bir sonucu olarak– görülmemektedir. SAD’ın belirtileri aşırı yorgun-

luk, düzensiz yeme alışkanlığı, alınganlık ve karamsarlık şeklinde kendini gösterir. Hem Japonya'nın, hem de Avrupa'nın güneyine kıyasla kuzeyinde daha fazla intihar vakalarına rastlanmasının SAD ile bağlantılı olduğu tahmin edilmektedir. Yapılan araştırmalara göre depresyonlar intihar riskini on beş ila yirmi kat artırmaktadır.

Bu arada SAD ile mücadelede farklı tedavi yöntemlerine (yapay ışık ve antidepresan) başvurulmaktadır fakat bize sorarsanız bunun en kolay yolu, kış aylarında bir süreliğine güneşin bol olduğu bir bölgeye kaçmaktır. Siz siz olun, tarih öncesi zamanlara tatile gidin.

İntihar

İntihar evrimsel bir bilmecedir. Bu bilmece uyumsuzluk teorisiyle çözümlenebilir mi? *The Lancet* dergisinde yayınlanan bir makaleye göre, dünya çapında her 40 saniyede bir, bir insan hayatına son vermektedir. Bu, yılda bir milyon insandır ve bunun yüzde 30'u Çinlidir. Bunun yanı sıra yılda en az 20 milyon insanın da intihara teşebbüs ettiği tahmin edilmektedir.

Fransız sosyolog Émile Durkheim, intihar üzerine kapsamlı araştırmasını içeren *Suicide* isimli kitabını 1897 yılında yayınladığında –her ne kadar kitap sonradan eleştirildiyse de– bulgularının çoğu, intihar konusunda o dönem yaygın olan düşüncelerin değişmesine yol açmıştır. Durkheim kitabında kırsal bölgelerden şehirlere göç eden insanların intihar ederek hayatlarına son verme ihtimalinin daha yüksek olduğuna dikkati çeker. Buna neden olarak, bu insanların şehirlere göçüyle sosyal ilişkilerinin hızlı bir tempoda ortadan kaybolmasını gösterir. Durkheim'in bu varsayımı sonradan günümüz avcı-toplayıcı toplumlarında intihar üzerine (aralarında sosyolog Tony Waters'ın da bulunduğu bazı araştırmacılar tarafından) yapılan antropolojik araştırmalarla bağdaşmak-

tadır. Her ne kadar şiddet, tarih öncesi dönemlerde alışılmış bir durum olsa da intihar tam tersine geleneksel bir yaşam süren avcı-toplayıcı toplumlarda bilinmeyen ve ayrıca da akla gelmeyecek bir fenomendi. En azından bu kabileler yarı yerleşik yaşamaya ve modern hayat onları hâkimiyeti altına almaya başlayınca kadar durum böyleydi. Pek çok araştırma, yaşam tarzlarını çok hızlı bir şekilde değiştiren gruplarda alkol, boşanma, genç yaşta suç işleme, akıl hastalıkları, kanuna aykırı cinsel davranışlar ve toplumsal ilişkilerin tamamen ortadan kaybolması gibi sorunların sonucu olarak intihar etme oranının yüksek olduğunu göstermektedir. Belli ki hızla değişen toplumlarda sosyal bağların devamını sağlayacak uyarılar yeterince mevcut değildir.

Bunun yanı sıra Durkheim'ın tespitine göre intiharlara erkeklerden kadınlardan (evli ve çocuksuz olanlar hariç), bekârlarda evlilerden, Protestanlarda Katolik ve Yahudilerden, askerlerde sivillerden, İskandinavya'da Avrupa'nın geri kalanından ve barış zamanında savaş zamanından (örneğin 1866 yılında Avusturya ile İtalya arasında savaş çıktığında her iki ülkede intiharlarda yüzde 14 oranında bir azalma gözlemlenmiş) daha sık rastlanmaktadır. 2014 yılında Hollanda VU Üniversitesi tarafından yapılan araştırmaya göre, Hollanda'da da erkekler kadınlardan daha sık intihar etmektedir. Hollanda'da 2013 yılında 1854 kişi intihar ederek hayatına son vermiştir. Daha önceki yıllarda intihar sayısının yılda yaklaşık 1.300 ila 1.600 olduğu göz önüne alınırsa bu oldukça yüksek bir rakamdır. Klinik psikologlara göre bu artışın ekonomik krizle bir bağlantısı vardır. İntihar edenler özellikle orta yaşta erkeklerdi. Hollandalı profesör Ad Kerkhof'a göre, erkekler hayata kadınlardan daha kötü kök salar; kişilikleriyle özdeşleştirdikleri tek şey işleridir. Tarih öncesi dönemlerde iş diye bir şey yoktu, erkekler pek çok şekilde yüksek bir mevkiye ulaşabilirlerdi.

Genlerini başarıyla aktarabilecek bir durumda olan bir insanın bunu boş verip kendini asmasının nedeni nedir? Evrimsel açıdan bakıldığında bu tamamen mantıksız bir eylemdir. Apartman katından atlayan gençler, çocuk sahibi olma şansını da kaybettikleri gibi, hayatına son veren yaşlıların da artık çocuklarına ve torunlarına bakabilme ihtimali yoktur. Ayrıca böylesine yıkıcı bir davranış nasıl insani olabilir ki?

Hollandalı biyolog Frans de Waal'ın da gösterdiği gibi, depresiflik sadece insanlara özgü bir şey değildir. Diğer canlılar da olumsuz duygulara kapılabilmektedirler. Örneğin şempanzeler de insanlar gibi sevinçli, coşkulu ve aynı zamanda da sıkıntılı, üzüntülü ve karamsar olabilmektedirler. Ancak biz insanların tersine onlar intihar etmiyorlar.

Antropolog Meredith Small'a göre, intihar teşebbüsünün asıl amacı kendini öldürmek değildir. İntihar teşebbüslerinin sayısı ölümle sonuçlananlardan çok daha fazladır. Small bu konuda şöyle der: "Çoğu zaman insanların ilgi çekmek için intihar ettikleri düşünülür; böyle bir teşebbüsün hem hayatta kalanın, hem de çevresinin hayatını değiştirdiği doğrudur." Yani intihara teşebbüs eden birinin bu eylemi, en iyi ihtimalle sevenlerini ikaz edecek bir çeşit alarm sinyalidir. Bu sayede intihar teşebbüsü bir "hayat kurtarıcı" niteliği taşır. En kötü ihtimalle teşebbüs ölümle sonuçlanır. Yani bu düşünceye göre kendini öldürme, intihara teşebbüsün tatsız bir yan etkisidir. Bugüne kadar gerçekleştirdiğimiz kültürel uyumlar sayesinde hayata son vermenin çok kolay hâle geldiği günümüzde –modern kentlerimizde yüksek bir bina ya da hızlı bir tren bulmak pek o kadar zor değildir– bu yan etki eskilere nazaran daha büyüktür (intihar konusuna Dokuzuncu Bölüm'de geri döneceğiz).

Motorize uyumsuzluk

Kuzey İrlandalı amatör ressam ve amatör bilimci Mary Ward, 31 Ağustos 1869 tarihinde buhar teknolojisinin öncülerinden olan eşi ve iki yeğeniyle birlikte, buhar makinesiyle çalışan bir arabayla tura çıkar. Buharlı otomobil piyasaya sürüleli birkaç yıl olmuş, hatta hız limiti uygulamasına bile geçilmiştir (şehir dışında saatte dört mil, şehir içinde saatte iki mil). İçinde bulundukları araba önlerine çıkan bir virajı alırken talihsiz kadın koltuğundan fırlayıp tekerleklerden birinin altına düşer ve boynu kırılarak kırk iki yaşında hayata veda eder. Mary Ward motorize trafiğin ilk kurbanıdır.

Yüz kırk yıl sonra, trafik kazaları dünya çapında gerçek bir salgın hâline geldi. Her yıl meydana gelen pek çok kazada korkunç sayıda insan hayatını kaybetmektedir. 2004 yılında (çeyrek milyonunu çocukların oluşturduğu) 1,2 milyon insanın trafik kazalarında hayatını kaybettiği, (10 milyonunu çocukların oluşturduğu) 50 milyon kişinin ise kazalardan yaralı olarak kurtulduğu tahmin edilmektedir. Yirminci yüzyılda yaklaşık 60 milyon insan, trafik kazasında hayatını kaybetmiştir; tahminen bu sayı İkinci Dünya Savaşı'nda ölenlerin sayısına eşittir.

A'dan B'ye arabayla gitme imkânı insanların gittikçe daha uzun mesafeleri daha kısa sürede kat etme arzusundan kaynaklanan kültürel bir uyumdur. Şu üç faktör trafik kazalarına sebep olur: Sürücü, taşıt ve yol. İnsan vücudu, hayvan avlamak ve sert kabuklu yemiş toplamak için uyum sağlamıştır; yüzlerce sürücünün araba kullandığı bir otobanda ve akla gelebilecek her türlü hava şartlarında saatte 120 kilometre tam gaz araba sürmek için değil.

Biyolojik yapıımızla teknolojik gelişmeler arasındaki bu uyumsuzluğu kısmen de olsa uyumlu hâle getirebilmek için elbette ehliyet sınavı, muayene, azami hız, emniyet kemeri, alkol yasağı, emniyet

kuralları, kör nokta aynası, trafik kontrolleri, sürücülerin daha fazla dikkat etmelerini sağlamak amacıyla yaratılan “sübjektif güvensizlik” gibi pek çok şey düşünülmüş olsa da arabalar yasaklanmadıkça daha pek çok Mary Ward hayatını yitirecektir.

Modern vücutlar

Her türlü uyumsuzluğun sonuçta insan ruhunun yaratıcılığından kaynaklanması bir yana, tüm bu uyumsuzlukları ortadan kaldırmak ya da uyumlu hâle getirebilmek için de yüzlerce, hatta binlerce yöntem, bakış açısı ve fikir ortaya atılmıştır.

Tabii hiçbir şey yapmama gibi bir tercih de söz konusu olabilir. Bu her zaman mümkündür. Bir yerden sonra doğal seçim, berbat beslenen sigara tiryakileriyle işbirliği yapmayıp sağlıklı beslenen, sigara kullanmayan ve çok hareket eden insanlardan gerçekleşse güzel olmaz mıydı? Zira berbat beslenen sigara tiryakilerinin üreme şansı daha azdır. Tabii bu, onlar için kötü fakat gelecek kuşakların yararına bir şey olurdu. Kötü alışkanlıkları olan insanlara hastanede yardım edilmesin ya da bu insanlar sağlık sigortasından yoksun bırakılsın gibi sözler, asosyal bir Darwinizm sınıfına çok çabuk girer.

Daha iyi beslenmeye ilgi gösterildiği takdirde bu daha fazla destek görebilir. Bunun ilk aşaması anne sütüdür. Em! Örneğin 2015 yılı sonbaharında Amsterdam VU Üniversitesi'ne bağlı Tıp Merkezi'nin doğum bölümünde, dünyaya gelecek bebeklerin bölümde kaldıkları sürece yalnızca öz anne ya da taşıyıcı anne sütüyle beslenmesi kuralı uygulamaya konmuştur.

Daha ileri yaşlarda da daha iyi beslenmeye çok daha fazla ilgi göstermemiz gerekir. Bu konuda atalarımızdan almamız gereken ders şudur: Daha iyi beslenme, çeşitli beslenmeyle mümkündür. Bununla kastedilen şey gıda endüstrisinin farklı besinlerini yemek

değildir. Zira Christina Warinner'in de altını çizdiği gibi, fabrikalarda imal edilen gıdalar (mayonez olsun, kek, mısır gevreği, kahve kreması olsun) ekseriyetle üç maddeyi içerir: Mısır, soya ve buğday. Ancak insan bedeni mümkün olduğunca farklı türde taze besinleri –ağaçların dallarında koparılmayı bekleyen olmuş meyveleri veya bitkilerin yeni yeşermiş köklerini– yemeye programlanmıştır. Atalarımız taze besin yedikleri gibi bu besinlerin bir kısmını değil tamamını yiyip bitirirlerdi (yani meyvelerin sadece suyunu içmekle kalmaz, etli kısımlarını da yer; şeker pancarının sadece şekerini değil, pancarın kendisini de yerlerdi). Beslenme uyumsuzluğuyla mücadele etmek istiyorsak çok daha az hazır gıda, çok daha az şeker, yağ ve tuz ve çok daha fazla taze mevsim gıdaları yememiz gerekir.

Ve bol hareket. Tekrar çok önemli. Binlerce araştırma yeterince hareket etmediğimizi gösteriyor. Hareket. Her gün daha fazla yürümemiz, bisiklet sürmemiz, koşmamız, spor yapmamız gerekiyor. Bu sayede sağlıklı kalıp, Alzheimer gibi hastalıkları erteleyebilir, direncimizi artırabiliriz. Eski Romalıların da dediği gibi: *Mens sana in corpore sano*. Sağlıklı bir zihin ancak sağlıklı bir vücutta bulunur!

Araştırmalar, hareket etme ile beslenmenin bir arada gittiğine dikkati çeker. Yani sadece hareket ederek zayıflayamayız. Uyumsuzluğa farklı biçimlerde karşı koyulabilir. Okul kantinlerinde fritözde kızartılmış yiyecek ve marketlerde aşırı düşük fiyata et satışları yasaklanabilir. İşe bisikletle gitmeyi özendircek planlar düşünülebilir, arabasız gün ve arabasız şehir merkezi gibi uygulamalara geçilebilir. Ofislerde insanlar ayakta durarak çalışmaya, toplantıları masa başında değil de yürüyüşe çıkarak yapmaya özendirilebilir. Hükümet, ülkenin her yerleşim bölgesinde vatandaşların ücretsiz abone olabileceği bir “devlet spor okulu” açabilir (bu nedenle işlerini kaybeden özel spor okulları sahiplerine devlet spor okullarını işletme şansı tanınabilir).

Peki eğitimde ne gibi uyumsuzluklar mevcut? Günümüzde Hollanda’da yaklaşık 220 “Jenaplan” (ya da Jena Plan) okulu bulunmaktadır. Adını bu okul tipinin başlatıldığı Almanya’nın üniversite şehirlerinden biri olan Jena’dan alan bu okul sisteminde, birbirinin devamı iki sınıfın öğrencileri bir araya getirilerek farklı yaşlardan çocukların birbirleriyle bilgi ve tecrübe alışverişinde bulunmaları teşvik edilmektedir. Aynı prensibe dayalı “Montessori” okullarında ise iki yerine üç sınıf bir araya getirilir. Bu tür eğitim sistemleri yaygınlaştırılabilir. Öğrencileri yaşları itibarıyla sınıflara yerleştirmek yerine okullarda aynı sayıda “kabileler” oluşturabilir. Bu sayede her eğitim yılında kabilelere birkaç yeni öğrenci katılacak, yaşı büyük birkaç öğrenci ise eğitime devam etmek üzere başka bir kabileye ya da okula geçecektir.

Modern insanın soyu cinsiyetler arası rollerin açık bir şekilde paylaştırıldığı avcı-toplayıcı kültürlerinden gelir. Erkek çocuklarının nasıl daha az haşarı, daha az rekabetçi ve daha fazla empatik olabileceklerini ve teknik eğitimin kız öğrencilerin nasıl (daha da) iyi olabileceği ve daha fazla sevebileceği hâle getirilebileceğini araştıralım. Fakat bunu yaparken mevcut farkları –hem bilimsel, hem de toplumsal açıdan– kenara atmak sorumlu bir davranış değildir. Prostat ya da göğüs kanseri gibi bir hastalık söz konusu olduğunda, tek bir cinsiyete odaklanması herkesçe mantıklı karşılanırken, “yetenek, huy, tercih ve uç nokta” gibi alanlarda gözle görülebilen ve doğuştan gelen cinsiyet farkları söz konusu olduğunda bunu kabullenmekte çoğu zaman zorluk çekiyoruz. Belki de günümüzde gençlerin bazen ne yapacaklarını bilememelerinin sebebi budur.

Gençlerimizi içinde bulunduğumuz karmaşık toplumlara daha iyi hazırlayabilmek için okullarda sosyal davranışların gelişimine daha fazla ilgi gösterilmesi gerekir. Sadece belli bir gruba değil de her yaştan çocuklara kitap okumanın belirleyici bir fonksiyonu olabi-

lir. Dokuzuncu Bölüm’de de göreceğimiz gibi, biz insanlar hikâyeci bir beyne sahibiz. Masal ve hikâye anlatımının önemi yadsınamaz. İnternet çocuklara kitap okumanın ve hikâyeler anlatmanın faydalarını saya saya bitiremeyen sitelerle dolu. Ancak evrimsel psikolog Peter Gray’e göre şu neden gerçekten önemlidir: “Hikâyeler, gerçek hayatın basitleştirilmiş bir versiyonudurlar; hayatı daha kolay anlamamızı ve gerçek dünyanın karmaşasında daha iyi bir işleve sahip olmamızı sağlarlar. Gerçek dünyanın sosyal yanlarının birtakım şeyleri anlayabilmemizde önemli bir rolü vardır. Tatmin edici bir hayat sürebilmek için kötüye, sevgiye nasıl yaklaşacağımızı bilmek, başkalarının istek ve ihtiyaçlarını hissedebilmek, arkadaşlıklarımızı kaybetmemek için nasıl davranacağımızı ve başkalarının saygısını nasıl kazanacağımızı bilmek gibi önemli yetenek ve becerilerimizi geliştirmemiz gerekir. Bizlerin ve çocuklarımızın sevdiği hikâyeler, hep bu tip konuları içerirler ve ders verir gibi açık bir anlatıma girmeden herkesin dolaylı yoldan kendine özgü bir şekilde kendi sonucunu çıkarmasını sağlarlar. Hayat üzerine kurmaca dersler, her şeyin belirgin bir şekilde anlatıldığı derslerden çok daha güçlüdür.”

Bir tavsiye daha: Aşırı kısıtlamaların çocuklara bir faydası yoktur. Onlara daha fazla sorumluluk vermemiz gerekir. Seks ve uyuşturucu gibi konularda Hollanda diğer ülkelere kıyasla daha hoşgörülü bir politika gütmektedir. Fakat cinsellik konusundaki liberal yaklaşıma rağmen Hollandalı gençlerin ilk defa cinsel ilişki yaşadıkları yaş, diğer Avrupa ve dünya ülkeleriyle kıyaslandığında hiç de o kadar küçük bir yaş değildir. Belki de bunun sebebi, liberal yaklaşımdır. Bunun yanı sıra İsveç gibi çok ağır bir alkol karşıtı politikanın uygulandığı ülkelere nazaran Hollanda’da içki (ve uyuşturucu) konusunda yaşanan problemler daha belirgindir.

Dede ve nine gibi aile büyüklerinin, ailelerin yanında ya da yakında bir yerde yaşayabilmelerini mali açıdan kolaylaştırmak

suretiyle çocukların yetiştirilmesine katkıda bulunmaları sağlanabilir. Günümüzde İskandinav ülkelerinde gayet normal olan aile izni, diğer ülkelerde de teşvik edilmeli, büyük ailelerin denetimi artırılmalıdır. Ebeveynlerin ailenin en küçüklerine diğer çocuklara oranla daha az ilgi gösterme ihtimali yüksektir. İngiltere’de yapılan araştırmalarda, büyük ailelerde yaşı en küçük olanların yaşı büyük olanlara oranla daha kötü beslendiği ve bulaşıcı hastalıklara karşı daha az sıklıkta aşıya götürüldükleri ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu çocuklar diğerlerine oranla daha küçük bir fiziki yapıya sahip olmakla birlikte ortalama yaşam süreleri de daha kısadır. N’olur ufaklıklardan ilginizi esirgemeyin.

Bu konuda vermek istediğimiz son tavsiye, yeni doğmuş bebekleri mümkün olduğunca dışarıya çıkarmaktır. İnsan vücudu açık havada yaşamasını sağlayacak şekilde donatılmıştır. Zamanının büyük bir bölümünü dışarıda geçirenlerin bunu yapmayanlardan daha sıhhatli olduklarına dair kanıtlar vardır. Açık havada yürüyüşe çıkmakla cildimize daha fazla bakteri girmesini, vücudumuzun daha fazla D vitamini depolamasını ve bağışıklık sistemimizin daha iyi işler hâle gelmesini sağlamış oluruz. İngiltere’de yapılan bir araştırmadan doğduktan kısa bir süre sonra çocuk çiftliklerine götürülen ve sık sık ormanda yürüyüşe çıkarılan bebeklerin sağlıklı büyüdükları ortaya çıkmıştır. Bu arada sadece bebeklerinize değil, size de tavsiyemiz: Dışarıya çıkın, çamurda yuvarlanın, yürüyüş yapın, hareket edin, oynayın. Yani bu kadar basit.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Aşk denen küçük deli şey

Hayatınız o iki sitoplazmik genin birbiriyle birleştiği an başladı. Şimdiye yüz trilyon hücreyle dolu ve bu kitabı tutabilen, nefes alıp veren bir deri torbasısınız. O iki hücreyi bir araya getiren şey sizin hayat hikâyeniz, diğer hayatların hikâyesi; her gün yeniden anlatılan, Queen'in solisti Freddy Mercury'nin şarkısındaki o "küçük deli şey": Aşk. Şu anda da binlerce kafe, kutlama, konser, iş yeri, market, alışveriş merkezi, park, kilise, kantin, bar ve hatta çevrim içi muhabbet odası ve arkadaş-eş bulma sitesinde aşk üzerine şarkılar söylenmekte. Hikâyenin nerede geçtiğinin pek bir önemi yok; siz bu satırları okurken dünyanın herhangi bir yerinde iki insan tanışacak, birbirine âşık olacak ve sonunda sitoplazmik genleri birleşecek. Alkış!

Diyelim ki hikâye Amsterdam ya da insanların yaşadığı herhangi bir yerleşim merkezinde bir gece kulübünde geçiyor. Kapının önünde içeri girmek için kuyrukta bekleyenleri görüyoruz. Geniş omuzlu fedai, kuyruğu tek tek inceleyip ayıklıyor: Yaşı fazla küçük, fazla büyük, bakımsız veya demode tiplerin maalesef çiftleşme dansı yapma şansı yok bu akşam. Yirmi birinci yüzyılın onlu yıllarında, bir gece kulübü tabii ki insanların arkadaş bulabilecekleri tek yer olmasa da hayal gücüne hitap ettiği için böyle bir yeri seçtik. Sosyolojide buna hoş bir isim de düşünmüşler: Çiftleşme pazarı (*mating market*).

Vestiyerden geçip dans alanına giriyoruz. Herkes süslenip püslenmiş. Erkeklerin üzerinde vücut kaslarını ortaya seren dar gömlek, tişört ve pantolonlar; aşırı makyajlı genç kızların üzerindeyse sadece önemli bölgeleri kapatan bol dekolteli giysiler var. Barın arkasında barmenler “Sahilde Seks”, “Adem ile Havva” gibi isimler taşıyan kokteylleri hazırlamakla meşgul. Alkol pek tabii en efektif sosyal lubrikan. Herkes kardeşçe birbirine karışmış laflıyor, dans ediyor; hangi uyruk ya da etnik gruptan olduğunun bir önemi yok. Daha zengin ya da tanınmış ziyaretçilerin kabul edildiği VIP bölümünde pahalı şampanyalar su gibi akıyor. Erkeklerin kadınların anlattıklarına gülmesinden çok kadınların erkeklerin anlattıklarına gülmesi dikkatimizi çekiyor.

Harıl harıl makyajların tazelendiği kadınlar tuvaletine bir göz atalım. Duvarlarda sakız, prezervatif ve tampon otomatları. Dedikodu yapılıyor, erkekler hakkında konuşuluyor. Kadınlardan biri çantasında ekstazi hapını ararken, diğeri o sabah almayı unuttuğu doğum kontrol hapını yutuyor. Dans pistine geri döndüğümüzde coşkuyla dans edenleri transa geçirmeye çalışan yüksek sesli müzik ve stroboskobik aydınlatmayla karşılaşıyoruz. Ziyaretçiler birbirlerine bir sürü sinyal gönderiyorlar. Belki onlar bunun bilincinde değil, bu gece burada her şey –ya da bilimsel bir sorumluluk adına buna pek çok şey diyelim– bu insanların neslini devam ettirme arayışının bir parçasıdır.

Hollanda’da Trimbos Enstitüsü’nün 2013 yılında eğlence hayatı üzerine yaptığı geniş kapsamlı araştırmada, erkeklerin yüzde 22’sinin ilişkide olduğu kız arkadaşıyla, kadınların ise yüzde 38’inin ilişkide olduğu erkek arkadaşıyla birlikte eğlence yerlerine gittiği ortaya çıkmıştır. İngiltere’de yapılan bir araştırmaya göre ise partnersiz eğlence yerlerine giden bekârların büyük bir çoğunluğu (yüzde 80-90) gittikleri kulüp ve barlarda sürekli bir ilişkiye girebi-

lecekleri –ya da en azından o gece oltaya takılmasını umdukları– bir partner arayışı içindedirler. Bu arada bunu gerçekleştirebilenlerin sayısı çok azdır: Kur yapmak ve birinin kalbini fethetmek pek o kadar da kolay bir iş değildir. Gerçekten yatağa ulaşip genleri birleştirmeden önce aşılması gereken pek çok engel vardır.

Eros'un attığı oklar üzerine yapılan araştırmalar, insanların üçte ikisinin pratikte pek fazla bir beklentisi olmasa da "ilk görüşte aşk" a inandığını ortaya koymuştur. Ayrıca bu inanca kadınlardan çok erkeklerin sahip olduğu dikkati çekmektedir. Bu arada "ilk görüşte" yerine "bir saat içinde aşk" demek daha doğru olur. Zira aşk kapıyı çalmadan önce biraz sohbet etmek, havayı koklamak ve planlama gerekir. Bu arada her iki taraf belli etmeden ortak yanlar, espri anlayışı, güvenilirlik ve akıllılık gibi birbirinin çeşitli özelliklerini irdeler. Kadın bilinçsiz bir şekilde dikkatini özellikle erkeğin konuşma sanatında yoğunlaştırır ve buradan onun zeki olup olmadığını, sosyal statüsünün ve kazancının ne olduğunu çıkarır. Erkeğin onu güldürüp güldüremediği de önemli bir konudur. Erkek ise daha çok kadının dış görünüşüne, genç olup olmadığına ve yaptığı şakalara gülüp gülmediğine dikkat eder. Bu arada erkekler, kadınlara kıyasla daha çabuk âşık olmakla birlikte daha romantik olduklarını düşünür ve daha çabuk yatağa girmek isterler. Bu biyolojik açıdan kolayca açıklanabilir. Kadınlarda folikül (ya da yumurta hücresi) sayısında menstrüasyon başına yaklaşık bin adetlik bir azalma olup, yaklaşık kırk beş yaşına geldiklerinde hücrelerden tek bir tane bile kalmazken erkekler genetik materyallerini neredeyse bitmez tükenmez bir şekilde ölünceye kadar ellerinde bulundururlar. Ayrıca hamilelik yükü cinsiyetler arasında eşit olarak paylaştırılmamıştır. Kadınlar bebeklerini dokuz ay karınlarında taşıyıp, doğumdan sonra uzun bir süre meme vermek zorunda kalırken, erkekler doğru yere ulaşan tek bir ejakülasyonla aynı üreme başarısını elde edebilirler.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, erkekler kadınlarla yatağa girmeye çok isteklidirler. 2006 yılında bunun ne derecede olduğu araştırılmış. Araştırmacılar güzel görünümlü kızlara erkek öğrencilerle sohbet etmeleri ve hemen canlarının sevişmek isteyip istemediğini sormaları görevini vermiş. Erkek öğrencilerin dörtte üçünün çok fazla düşünmesine gerek olmamış. Evet, tabii. Bunun aynısı yakışıklı erkekler tarafından kız öğrenciler üzerinde denenmiş. Kız öğrencilerin yüzde yüzünün de bu konuda çok fazla düşünmesi gerekmemiş. Hayır, kesinlikle. Yani kızların yüzde sıfırı evet demiş. Cinsiyetler arasında evrimsel çıkarılara yönelik temel farkın bir sonucu.

Bol dans, sohbet, gülüş ve gösterişle geçen parıltılı gecenin sonlarına doğru kulübün yavaş yavaş boşalmaya başladığını görüyoruz. Orada burada –belki alkolün etkisinde– çiftler oluşmuş. Çiftlerden bir tanesi –birkaç saat öncesine kadar birbirlerini tanımıyorlardı bile– son derece sevimli. Flört ettiler, dans ettiler, kız erkeğin pompayla şişirilmiş göğüs kaslarına, erkek kızın göğüslerini dik gösteren sütyenine bakıp durdu. Muhtemelen kız makyaj sayesinde olduğundan biraz daha çekici. Onlar öpüşmeye başlayınca biz bakışlarımızı kaçırıyoruz. Erkek şimdiden âşık, kız mesafeli davransa da öpüşmeyi reddetmiyor. Tatlı bir sarhoşluğun etkisinde yalpalayarak kol kola kulübü terk ediyorlar. Bu modern Romeo ve Juliet’e duygulu gözlerle son bir kez daha bakıyoruz. Şu küçük deli şey ne hoş.

En monogam maymun

Yanıt aşk mı? Aşk, havada mı? Aşk, iki bedeni birleştiren bir ruh mu? Aşk, bir savaş alanı mı? Düşmanlığı arkadaşlığa çeviren bir güç mü? Aşk, diğerinin mutluluğunu kendininkinden daha önemli bulmak mı? Aşk, herkesin koparabileceği bir meyve mi? Aşk, bir-

likte bulaşık yıkamak mı? Sevgilinin kokan çoraplarından rahatsız olmamak mı? Google'da "aşk" kelimesiyle bir arama yaptığınızda 200 milyonun üzerinde sonuçla karşılaşılıyorsunuz.

Bilimsel bir tanımlamayla aşk, psikolojik bir adaptasyondur. Doğada her şey başarıyla üremeye programlanmıştır: Üremeye faydası dokunan özellikler, buna sahip olmayan özelliklere üstün gelir. Evrim, erkek ve dişinin cinsel partner olarak birbirlerini tamamlayacak genlere sahip oldukları takdirde birbirlerini çekici bulmalarını sağlamıştır.

İnsan türünün bir özelliği –özellikle diğer primatlara kıyasla– çocuk sahibi olabilecek bir yaşa gelinceye kadar ebeveynlerin bakımına ihtiyaç duymasıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, evrimde üremeye faydası dokunan özellikler buna sahip olmayan özelliklere üstün gelir. Bu sayede bu özellikler nüfusa yayılır. Anne baba bakımına muhtaç çocukların hayatta kalma şansı, bu bakıma sahip çocuklardan daha azdır. Diğer bir deyişle, uzun bir süre çocuklarının bakımını üstlenen ebeveynler evrimsel fayda sağlar.

Burada hemen akla gelen soru, çocuklara kimin bakacağıdır. Biyolojik çözüm çoğu zaman sadece ebeveynlerden bir tanesinin, çoğunlukla annenin bakımı üstlenmesidir. Erkekler dişileri besin temin etmek suretiyle hoş tutabilmektedir: "Bana çocuk yaparsan ben de sana yeterince yiyecek temin ederim." Bu tip kur yapma ritüeline (*courtship feeling*) pek çok hayvan türünde rastlanır.

Çeşitli maymun türleri besinlerini (örneğin bir karacanın eti) grup içinde aktif olarak paylaşırlar. Bazılarının gönlünden daha fazla kopabilir ama çoğu zaman bunun gizli bir nedeni vardır. Şempanze ve şebeklerde erkeklerin, yumurtlama döneminde dişilere et verdikleri gözlemlenmiştir, bunun karşılığında belki çiftleşmeyi kabul eder düşüncesiyle. Bilimsel argoda buna *meat-for-sex-theory* denir. "Et karşılığı seks" bir çeşit gelecek planıdır. Erkek için.

İnsan türünde çocukların –diğer primat çocuklarının aksine– oldukça uzun bir süre korunması ve beslenmesi gerektiği için, ebeveynlerin her ikisinin de bu görevi üstlenme zorunluluğu doğmuştur. Erkeklerin çiftleşmeden sonra soyunu devam ettirecek çocuklarına yatırım yapmaya devam etmesi, insan evriminin ilginç bir noktasıdır. Ayrıca bu ciddi bir konudur. Çünkü hiçbir erkek beslediği, boş zamanlarını ve birikmiş parasını harcadığı çocuğun gerçekten ona ait olup olmadığını bilemez. Gerçi günümüzde DNA-testleriyle buna bir çözüm getirilmiştir ama durup dururken böyle bir teste hangi erkek cesaret edebilir ki?

Evrimsel sorunların çözümü “uyum” ya da “adaptasyon” şeklinde tanımlanır. Babalık sorunu özel çiftler oluşturmak suretiyle adapte edilmiştir. Bu adaptasyon sadece erkekler için değil dişiler için de elverişliydi. Bu sayede erkekler, bakımını üstlendikleri çocukların kendi soyundan olduğuna emin olacak, kadınlar ise bu güçlü “kiralık silah” sayesinde kendilerini ve çocuklarını kötü niyetli diğer erkeklerle karşı koruyabileceklerdi. Bu oluşumu istikrarlı kılmak için aşk, yani partnerimizin yakınında olduğumuzda yüreklerimizin daha hızlı çarpmasına sebep olan duygu ortaya çıktı (aslında bu oldukça romantik bir tanımlama, çünkü sonuçta bu duyguya sebep olan beynimizin ürettiği uyuşturucudan başka bir şey değildir; bunu bir sokak satıcısından almaya kalksaydık bize bayağı pahalıya patlardı). Bu duygu bir zaman sonra yerini aşka bırakır; bir diğer evrimsel uyum. Aşk bir çeşit gelecek sigortasıdır. Erkeklerin çocuk sahibi olduktan sonra başka bir kadın aramaya başlamalarına mani olur. Kadınlarsa birlikte çocuk yaptıkları erkeklerle bu çocukların onların genlerini taşıdıklarına dair güvence verir. Sonuçta insan türü monogam hâle gelmiştir –belki monogamsı demek daha doğrudur. Yani insan, maymunların en monogamıdır. En azından tür olarak bu unvana sahip olmuş bulunuyoruz!

Evrım araştırmacıları belli bir özelliği incelerken hep şu üç soruyu yöneltirler: nasıl, ne zaman ve neden. Aşkın insanlarda nasıl bir evrimden geçtiği konusu ilginç olsa da bizim bu kitapta ileri sürdüğümüz görüş açısından pek fazla bir önemi yoktur. Annelik bağının, yani anne ve çocuğu arasındaki bağın (annenin yavrusunu bağrına basmasını, korumasını sağlayan duygu) oluşmasında birtakım nörolojik süreç ve “aşk hormonu” da denilen oksitosin gibi hormonlar önemli bir rol oynar. Muhtemelen birbirine âşık iki insan arasındaki bağda da aynı süreç ve nörotransmitterler söz konusudur. Kadınla erkek arasındaki bağ, üreme sürecinde önemli hâle geldiğinde yeni bir mekanizmaya gerek olmadığı anlaşıldı, çünkü buna benzer bir süreç –anne ile çocuğunun birbirlerine karşı besledikleri sevgi– zaten uzun bir zamandır mevcuttu.

Aşkın insan evriminin hangi devresinde olduğu sorusu, biliminsanlarını uzun bir zamandır meşgul etmektedir. Bu duygu fosilleşmediğinden bu soruya somut bir yanıt verebilmek zor. Bu konuda mevcut teorilerin hepsine değinmeye gerek yok. Bizim için burada önemli olan (monogam) aşkın ortaya çıkmış olmasıdır. Bu, tahminen yaklaşık 5 ila 7 milyon yıl önce atalarımızın şempanzelerden ayrılıp evrimlerine insan türünde devam etmeleriyle başladı.

Şempanzelerin monogamlıkla hiçbir alakası yokken biz insanlar buna neden bu kadar önem veriyoruz? Muhtemelen monogamlık, atalarımız savanlarda yaşamaya ve dik yürümeye başladıklarında önem kazanmıştır. Dik yürüme insan vücudunda pelvisin daralmasına yol açmıştır. Erkekler bu değişimden herhangi bir zarar görmezken, kadınlarda doğum kanalı darlığı sorunu ortaya çıkmış, ancak bebeklerin erken doğmaya başlamasıyla daha az sorun olmaya başlamıştır. Diğer primat ve memelilerden farklı olarak insan türünde dişiler, yardıma muhtaç sevimli çirkin yaratıklar dünyaya getirirler. Oğlaklar ve buzağılar doğduktan bir saat sonra yürümeye

başlarken insan bebeklerde bu ancak doğumdan bir veya bir buçuk yıl sonra gerçekleşir. Doğan bebekler sadece beş fonksiyona sahiptir: ağlama, içme, uyuma, büyüme ve altını doldurma. Kendi kendilerine bakabilmeleri için daha en az yüz fonksiyona ihtiyaçları vardır (ayrıca günümüzde yemek pişirebilmeleri, araba sürebilmeleri ve bankamatikten para çekebilmeleri de beklenmektedir). Bebekler gittikçe daha da âciz doğmaya devam edince, ebeveynlerin ortak yatırımının önemi daha bir artmıştır. Partnerler arasındaki aşk, ortak yatırımı kolaylaştırır; aşk sayesinde babalar eşlerini ve bebeklerini doğumdan sonra kaderine terk etmez. Dolayısıyla doğumdan sonra sevdiklerini terk eden babaların genleri yavaş yavaş gen havuzundan kaybolmaya başlamış ve aşk, bir çeşit hayatta kalma mekanizması hâline gelmiştir (*survival of the dearest*).

Aşk ve monogamlık, erkeklerle kadınların bakıma muhtaç çocukları kendi başlarına yaşamayı öğreninceye dek birlikte yatırım yapmalarını mümkün kılar. Bu, yaklaşık on sekiz yıl sürer (eski-den bu süreç daha kısaydı). Burada akla gelen soru, insan türünde çocukların neden bu kadar çok öğrenmek zorunda olduğudur. Bunun nedenlerinden biri hayatta kalma mücadelesinin örneğin daha üç yaşından itibaren kendi başlarına yaşamaya başlayabilen şempanzelerden daha karmaşık olmasıdır. İnsan türünde çocukların grup içinde avlanma, farklı iklimlerde hayatta kalabilme, karmaşık bir sosyal grup içinde yolunu bulabilme ve kültür gibi konularda daha fazla bilgiye ihtiyaçları vardır. Bunun sonucunda, görgülü bir maymun olabilmek için yetişkinlik yaşını ertelemek zorunda kalmışlardır. Diğer yandan ebeveynlerin de daha büyük ve daha uzun süreli yatırımlar yapmaları gerekmiştir. Bu yüzden uzun süreli tek bir eşe sahip olmak daha akıllıcaydı. Yani monogami bir lüks değildi; tam tersine zarurettten doğdu.

İkili oyunlar

Monogami hikâyesinin sadece bir bölümünü oluşturur. Erkek ve kadın arasındaki farklı genetik çıkar mücadelesinden doğmuştur. Spermin ucuz ve dişilerin yumurtalarından çok daha fazla miktarda mevcut olması nedeniyle genelde erkekler daha fazla kadından daha fazla çocuk sahibi olma avantajına sahiptir. Monogaminin yanı sıra poligamiye dayalı sistemler de vardı (poligami günümüzde Afrika'nın birtakım bölgelerinde, Orta Doğu'da ve Amerika'da bazı dindar toplumlarda hâlâ uygulanan bir sistem). Bazı erkekler kendi ailelerinin yanı sıra ikinci ve hatta üçüncü bir aileye bile bakabilmektedir. İkinci bir eşin geçimini üstlenmek erkekler için büyük bir yatırımdır; zira iki milyon yıl süren uzun insanlık tarihi boyunca, çoğu zaman bunu yapabilecek güçleri yoktu. Sadece çok özel avcılar birden fazla aileye sahip olabiliyordu. Örneğin Güney Amerika'nın Amazon bölgesinde yaşayan Yanomamö yerli halkında, sadece en iyi ve en öldürücü savaşçıların fazladan bir aileye sahip olabilmeye hakkı vardır. Tarih öncesi dönemlerde göçebe hayatı süren ve farklı kamplarda farklı eşleri olan erkekler de vardı ancak bu muhtemelen kuraldan ziyade istisnaydı.

Ayrıca kadınların da birtakım çelişkili evrimsel çıkarları vardır. Monogami bu grup için iyi bir strateji olsa da bunun aynı zamanda gen materyallerini bir araya getirmede en akıllı seçim olup olmadığı kuşku götürür. Poligam bir sistem, bazı kadınlar için daha avantajlı olabilir: Beş parasız bir zavallının tek karısı olmaksızın zengin bir tipin ikinci karısı olmak belki daha iyidir. İyi bir gene ulaşmanın diğer bir yolu da kendi partneri yerine genetik açıdan daha iyi donanıma sahip bir başka erkekle kaçamak yapmaktır. Örneğin şempanzelerde dişiler pek çok farklı erkek şempanzeyle çiftleşip, her erkeğe doğacak yavruların ona ait olduğu duygusunu

verirler. Gorillerin tersine şempanzelerde yavru öldürme eğilimine pek rastlanmadığı için bu avantajlı bir uygulamadır.

İnsan türünün poligam eğiliminin bir belirtisi, erkeklerin testisleridir. Erkek şempanzelerin testisleri çok büyük, erkek gorillerinkiyse tam tersine çok küçüktür. İnsan türünde ise erkeklerin testisleri bu ikisinin ortası bir boyuta sahiptir. Erkek şempanzelerin, aynı dişiye dölleyen rakiplerinin spermlerine baskın çıkabilmek için oldukça fazla sperme ihtiyacı vardır. Kimin sperması güçlüyse galip çıkan o olsun tarzı bir mücadeledir bu. Monogaminin olmadığı bir dünyada kamikaze sperm inandırıcı bir adaptasyon olmazdı. Ancak burada akla gelen soru, bu teorinin genelde monogam olan maymun türü *Homo sapiens* için de geçerli olup olmayacağıdır. Türümüzün uzaktan akrabası gorillerin testislerinin küçük olması, bu türün üreme stratejisiyle bağdaşmaktadır. Zira gorillerin büyük bir testise ihtiyaçları yoktur, çünkü bir erkek goril, grubun hâkimiyetini eline geçirdiği takdirde istediği dişiyle çiftleşebilir. Gorillerde alfa erkekler harem kurma ayrıcalığına sahiptirler. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, insan türünde testisler şempanze ile goril testisi arasında bir boyuttadır. Buradan hareketle monogam olmasına rağmen insan türünde de partnerler arası birden fazla cinsel rekabetin söz konusu olabileceği sonucuna varılabilir. İnsan türünde şempanzelerdeki gibi bir kamikaze sperm uygulamasına rastlanmadığından, kadınların birden fazla erkekle birbiri ardına dölleme yoluna başvurmalarına gerek yoktur (grup seks hâlâ az rastlanan bir olgudur).

Bu ikili oynama pozisyonu insanların cinsel davranışlarında bireysel farklara yol açar. Monogam ilişkisi olduğu hâlde çok sayıda insanın –yaklaşık yüzde 40– bir ya da birden fazla kez kaçamak yaptığı varsayılmaktadır. 2005 yılında uluslararası bir organizasyon tarafından yapılan bir araştırmaya göre çocukların yüzde 4'ünün

(hatta bazı kültürlerde yüzde 30'unun) böyle bir kaçamak sonucu dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Yani bu çocukların baba dedikleri kişi gerçek babaları değildir. Buna rağmen insan yine de monogam bir türdür. Fakat belli bir statü ya da çekicilik gibi birtakım olanaklara sahip olan erkeklerin, evlilik dışı cinsel ilişki arayışına çıkarak soyunu devam ettirecek ilave bir çocuk şansını artırmak istemesine şaşırmamak lazım. Kadınlar da eşlerinden daha iyi genlere sahip biriyle karşılaştıklarında benzer bir seçime başvurabilirler.

Araştırmalardan ortaya çıkan diğer bir nokta, bazı insanların kısa süreli ilişkileri, bazılarının da uzun süreli ilişkileri tercih ettikleridir. Bu stratejilerin her ikisine dünyanın her yerinde rastlamak mümkün olduğu gibi, muhtemelen tarih öncesi dönemlerde de durum farklı değildi. Bu arada resmî bir ilişkinin yanı sıra bir başkası ya da başkalarıyla ilişkiye girmek kolay bir iş değildir; her ne kadar buna hem erkeklerde, hem de kadınlarda rastlansa da. Herhangi bir kabilenin erkekleri ava çıktığında kabile kadınlarının başka erkeklerin ilgisine karşılık verdiklerini düşünen etologlar var. Amerikalı biyolog Helen S. Fisher “özel erkek arkadaş” diye adlandırdığı bu grup erkeğin, fiziksel ilgi için kadınları hediyelerle kandırmaya çalıştıklarını ileri sürer. Fakat sosyal baskı nedeniyle aşırıya kaçılmadığı tahmin edilmektedir. Göçebe hayatı süren aileler küçük ve düzenliydi ve bir zina durumunda özellikle kadınların öldürülme şansı yüksekti. “Sürtük” damgasını yeme korkusunun kadınlarda evrimsel bir yerleşmişliği vardır.

Hayvanlar dünyasında insan türüne de uyabilecek başka üreme stratejileri de vardır. Oyun teorisine göre –insanların büyük çoğunluğu ağırlıklı olarak monogam bir ilişkide çocukların bakımıyla ilgilendiğinde– üremeye de olanak veren daha ender rastlanır cinsel stratejiler de mevcut olacaktır. Bunlara niş-stratejiler denir.

Eşlerinin yokluğunda kadınları döllemeye çalışacak erkeklerin uygulayacağı strateji bunlara bir örnektir. Orangutanlar üzerine yapılan araştırmalarda iki erkek türüne rastlanmıştır. Birinci tür iriyarı, dominant ve dişileri cezbedebildiği kendine ait bir alana sahiptir. Diğeriyse daha küçük bir yapıdadır ve kendine ait bir alanı yoktur. Yapı olarak dişilere benzediği için iriyarı, dominant tür tarafından görmezden gelinen bu türün, karşılaştıkları dişilerle bu sayede serbestçe çiftleşebildiği gözlemlenmiştir.

İnsan dünyasında bazı kadınların içlerini dökebildikleri, doğrudan bir aşk ilişkisinin ya da cinsel çekiciliğin söz konusu olmadığı (en azından kadınlar açısından) erkek arkadaşları vardır. Fakat bu kadınlardan biri zayıf bir anında kendini birden bu sözüm ona zararsız arkadaşın kollarında bulabilir (bunun zararsız arkadaşına bir zararı yoktur, o zaten uzun bir süredir bu ânı beklemektedir). Diğer bir tavlama yöntemi ise erkeklerin kendilerine feminen, hatta homoseksüel süsü vermeleridir. Bu kitabın yazarlarından bir tanesinin aşk üzerine hikâyelerini derlediği ve 1995 yılında çıkan *Het feest der liefde* isimli kitabında üst sınıftan bir erkek öğrenci yeni başlayanlardan bir tanesine şu tavsiyeyi verir: “En iyi tavlama yöntemi ne biliyor musun? Eşcinselmış gibi yapacaksın. Daha önce hiçbir kızla cinsel ilişkiye girmediyini ve ‘belki bir kere denemekte’ fayda olduğunu söyleyeceksin. Bak gör o zaman kız sana hemen nasıl yaklaşıyor.”

Üremeye ilişkili bir diğer niş stratejiyi yalnızca tecavüz olarak tanımlayabiliriz. Biyolog Randy Thornhill ve antropolog Craig Palmer *A Natural History of Rape* [Tecavüzün Doğal Tarihi] isimli kitapta, tecavüzün pek çok hayvan türünde rastlanan, oldukça yaygın bir üreme biçimi olduğunu belirtmektedirler. Ördeklerin yüzdüğü bir havuza bakarsanız sunaların bunu sık sık yaptıklarına tanık olabilirsiniz. Peki insan türünde durum nedir? Tecavüz erkeklerin üreme şansını artırmak için başvurdukları kökleşmiş bir

strateji mi, yoksa daha çok kültürel bir fenomen mi? Tahminlere göre bazı erkekler, dış görünüşleri ve sosyal konumları sebebiyle bir kadınla uzun süreli bir aşk ilişkisine girebilecek durumda olmadıklarından genlerini tecavüz yoluyla yaymaya çalışırlar. Fakat tarih öncesi dönemlerde, sosyal iletişimin sağlam olması ve tecavüz edenlerin sürgün edilerek ya da daha kötü bir şekilde cezalandırılmaları sebebiyle bu tür bir üreme yöntemine pek fazla rastlanmıyordu.

Tarih öncesi avcı-toplayıcı toplumlarda yüz çocuktan biri tecavüz sonucu doğmuşsa bu strateji oldukça sınırlı bir oranda diğer nesillere aktarılmıştır. Ancak yaptırımların azalması durumunda bu stratejinin genetik avantajı artar (kitabın ilerleyen kısımlarında bu konuya geri döneceğiz). Günümüz toplumlarında insanların birbirleriyle olan ilişkileri ve iletişim ağları eskisi kadar sağlam ve sıkı olmadığından, tecavüz eden birinin suçunu ortaya çıkarma ihtimali de daha azdır.

Tarih öncesinde aşk

Aşkın tarih öncesi dönemlerde neye benzediğine bir bakalım. MÖ yüz bin yıl ortalarında Tanzanya yakınlarında bir yerlerde Afrika savanındayız. Farklı bölgelerden farklı kabileler karşımıza çıkıyor. Geniş omuzlu avcılar, yaşlı bilge kadınlar, gençler, yetişkinler, kimi bakımsız kimi modaya uygun, hepsi bir arada.

Savanda hızla ilerlerken bir kamp ateşinin etrafına toplanmış kalabalık bir gruba rastlıyoruz. Herkes süslenip püslenmiş, özellikle gençlerin bedenleri toprak boyasından güzel desenlerle beze- li. Her yaştan insan var. Grubun bir kısmı cinsiyete göre ayrılmış. Erkekler mayalı içki içip savaştan barıştan konuşuyor, yaşlı kabile liderleri stratejik olarak grubun ortasında bir yere oturmuş birbirleriyle görüş alışverişinde bulunuyorlar.

Kadınlar da bir arada oturmuş sosyal ilişkilerden, çekici erkeklerden bahsediyorlar. Güzel bir ortam var. Kamp ateşinin çevresinde et kızartılıyor, ateşin üzerinde bir şeyler kaynıyor, gülüşülüyor, şarkılar söyleniyor, dans ve muhabbet ediliyor. Sinyaller havada uçuşup duruyor; grup üyeleri her ayrıntının farkında olmasa da gelecek kuşakların organizasyonu gecenin ana temasını –ya da paleontolojik sorumluluk adına önemli bir temasını diyelim– oluşturuyor.

Şu “aşk denen küçük deli şey” atalarımızın yaşadığı çağlarda gerçekten üzerine konuşulan bir konu muydu? Yoksa böyle bir kavram henüz söz konusu değil miydi? Bu sorulara cevap verebilmek için Tarım Devrimi’nden nasibini almamış kültürlerle bir göz atabiliriz. Geçtiğimiz yüzyıllarda “geleneksel toplumlar” diye adlandırılan pek çok grup, Batılı antropologlar, kâşifler ve maceraperestler tarafından araştırılmış ve ayrıntılı olarak belgelenmiştir. Örneğin yerli avcı-toplayıcı kabilelerin Beyaz Adam’ın yokluğunda on sekizinci yüzyıla kadar hiç rahatsız edilmeden yaşamlarını sürdürdükleri Avustralya: Aborijinler kuru iklim sebebiyle tarımcılığa geçememiş, iki milyon yıl boyunca Afrika savanlarında oradan oraya göç eden atalarımız gibi yaşamaya devam etmişlerdir. Avustralya Avrupalılar tarafından keşfedildiğinde yerli nüfus henüz ilkel bir hayat sürüyordu; metalcilik, yazı kullanımı ve çömlekçilik gibi uğraşları yoktu. Yaptıkları tek şey avcılık ve toplayıcılıktı.

Avrupalıların kıtaya ayak basışı yerli halkın sonunun başlangıcını anons ederken bu halk etnograflar ve diğer biliminsanları için tam tersine bir hediye idi. Avustralya’da pek çok kabile, aşiret ve etnik grup vardı ve pek çok farklı dil konuşuluyordu (bazılarına göre 250). Muhtemelen aralarında günümüz toplumlarının temelini oluşturan kültürlerle benzeyen pek çok kültür mevcuttu.

Avustralya’nın en büyük kabilesi Aranda kıtanın merkezinde geniş bir alanda (Alice Springs) yaşıyordu. Birkaç bin kişiden olu-

şan bu kabile birbirinden bağımsız yaşayan gruplara ayrılmıştı. Bu gruplar ara sıra bir araya gelseler de çoğunlukla bir ya da birkaç aileden oluşan küçük aşiretler tıpkı atalarımızın binlerce yıl boyunca Afrika'da yaptığı gibi kendi bölgelerinde bir yerden bir yere göç ederlerdi. Aranda halkının sürdüğü hayat günümüz standartlarına göre oldukça basitti; keseli hayvan avına çıkar, toprağı kazıp ker-tenkele yakalamaya çalışır, yabani bitkileri öğütür, akşamları ateş başında dans edip şarkı söyleyerek ve hikâyeler anlatarak birbirlerini mutlu ederlerdi. Mal sahibi olmak diye bir şey bilmezlerdi, sosyal ilişkileri sıkı değildi. Liderlik buna aday avcı, savaşçı ya da kabilenin büyücü hekimlerinin sahip oldukları yeteneğe hürmetle kazanılırdı.

Aranda halkında gerçekten karmaşık olan tek şey –aslında günümüz toplumlarında çok daha karmaşık– şu aşk denen küçük deli şeydi. Aranda toplumunda evlilik kuralları komplike, kesin ve bağlayıcıydı. İlk görüşte aşk kesinlikle yasaktı! Dış dünyayla ilişkisi olmayan küçük toplumlarda her çeşit hastalık ve hatta kısırlığa yol açabilecek genlerin kaynaşması nedeniyle her zaman akraba evliliği tehlikesi mevcuttur. Doğru partnerle çiftleşmek suretiyle bu tip sorunların önüne geçilebiliyordu.

Aranda halkı karmaşık bir “soy grubu” sistemi geliştirmişti. Soy grupları ayrıca kısımlara ve alt kısımlara ayrılıyordu. Örneğin belli bir soy grubundan bir erkeğin oğlu babasından farklı bir kısma denk getirilirdi. Tarihçi Michael Cook *A Brief History of the Human Race* kitabında bu süreci şöyle anlatır: Bölgenin kuzeyinde yaşayan bir Aranda erkeğı diğer bir soy grubunun denk gelen kısmından güneyli bir kadınla evlenmek zorundaydı. Bazen kabileler belli kutlama günlerinde bir araya geldiklerinde partnerler paylaştırılır, evlilikler organize edilirdi. Avustralya'nın tüm avcı-toplayıcı toplumları bu kurallara göre yaşamasa da bu düzenleme biçiminden haberdar-

dılar. Buradan serbestçe cinsel partner seçiminin insan türünün evriminde otomatik olarak gerçekleşmediği ortaya çıkmaktadır. O aşk denen küçük deli şeyle pek ilgisi olmayan gerekçelere dayalı olarak aileler çoğu zaman ilişkilere karıştırdı.

Şimdi yine yüz bin yıl öncesine, Tanzanya'daki kamp ateşine geri dönelim. Bol danslı, sohbetli ve gülüşmeli gecedен sonra bir kısım genç kız ve erkeklere birbirlerini daha iyi tanıma olanağı sağlanır. Daha önceki kutlamalardan birinde tanışmış olan bir çiftin evlenmelerine izin verilir. Buna engel olacak herhangi bir akrabalık kuralı yoktur. Kutlama sona erdikten sonra çiftimiz orman yönünde yavaş yavaş gözden kaybolur. Delikanlı yanında sakladığı et parçasını kıza sunarak iyi bir avcı olduğunu gösterir. Kız etten bir parça alıp delikanlının kaslarına dokunduktan sonra kendini erkeğinin güçlü kollarına bırakır. Tatlı bir sarhoşlukla kampı terk ederler. Daha o gece genlerini birleştirmeyi denediler mi denemediler mi bilmiyoruz, çünkü atalarımızın da özel yaşamlarını gizli tutma hakkı vardır. Zaten bunu yapmış olsalar bile monogam bir türün üyelerine yakışır bir şekilde ormanın kuytu bir köşesine ya da bir mağaraya çekileceklerinden kimse bunun farkına varmazdı. Tarih öncesinin Romeo ve Juliet'ine şefkatle bir kez daha bakıyoruz. Onlar olmasaydı belki biz de olmayacaktık.

For ever and ever

Deep Purple'ın *Love Conquers All* isimli parçasında da dediği gibi aşk her şeyi fetheder. Aşkın pek çok mekanizması milyonlarca yıla başarıyla dayanabilmiştir. Savanlardaki kutlamaların yerini diskolar, et parçalarının yerini pahalı kokteyller almış olsa da “delikanlı genç kızla tanışır” hikâyesinin özü yüzyıllardır değişmemiş, aynı kalmıştır. Temel duyularımız “görme”, “işitme”, “koklama” ve “dokunma”

sayesinde bedenimizin tümüyle âşık olmaya hazırızdır. Bilinçli ya da bilinçsiz yaydığımız kokularla, kol ve bacak hareketlerimizle ve dil kullanış tarzımızla (hepsi de evrimin bir mirası) sayısız yoldan partner potansiyeline sahip kişilere sinyaller göndeririz.

Ornitolojide genç kuşların birbirlerini görmek, sınamak ve özellikle karşılaştırmak amacıyla bir araya geldikleri yere “sızıntı” denir. Birbirlerine kur yapmaya başladıklarında ortalık seçmek ve seçilmek için gönderilen sinyallerle dolar. Alman davranış biyoloğu Eibl-Eibesfeldt’in flört davranışlarını incelediği pek çok güzel araştırması vardır. Altmışlı yıllarda geliştirdiği ve kendisine rahatça gözlemlene imkânı veren bir yöntem sayesinde Samoa’dan Papua’ya, Fransa’dan Japonya’ya dünyanın birçok bölgesinde filmlerini çektiği “flört eden” genç kızların görüntülerinden dünyanın neresinde olursa olsun her yerde aynı davranışlar gösterildiği sonucuna varmıştır –gülüşmeler, kaşların oynatılması, göz bebeklerinde büyüme, baş ve göz hareketleri, sürekli bakışlar, eğilme, dönme vesaire. Eibl-Eibesfeldt’e göre bu davranışlar kültürel değil de evrimseldir ve insan türü ortaya çıkmadan çok daha önce cinsel ilgiyi göstermek amacıyla kullanılıyorlardı. Keseli sıçanlar, atlar, kara kaplumbağaları, albatroslar ve pek çok diğer hayvan türleri de aşağı yukarı aynı davranışları gösterir. Bu açıdan hayvanlardan pek farkımız yoktur.

Aşkın gözü kör olabilir belki ama koklamada üstüne yoktur. Çocuklarımızın aynı soydan çiftleşmeye ve bulaşıcı hastalıklara karşı korunmalarını sağlamak için doğa bizi tamamlayacak bir bağışıklık sistemine sahip partnerlere denk gelmemizi mümkün kılar. Aşk... bebek için en faydalı iki bakteriyel direnç sisteminin bir araya gelmesidir. Burada kokunun partner seçimini büyük ölçüde belirleyen önemli bir indikatör rolü vardır. Bağışıklık sisteminde bulunan MHC (*Major Histocompatibility Complex* ya da Temel

Doku-Uygunluğu Bileşeni) genleri cilt bakterileriyle kokunun tanınması arasındaki karmaşık etkileşimin gerçekleşmesini sağlarlar. Yapılan araştırmalardan kadınların kendilerinininkinden farklı MHC genlerine sahip erkekleri tercih ettikleri ortaya çıkmıştır. Eğer bir kadın bir erkeğin pek hoş kokmadığını, hatta kötü koktuğunu söylüyorsa o zaman bu her ikisinin de birbirlerinininkine çok benzer MHC genleri içeren bir bağışıklık sistemine sahip oldukları anlamına gelebilir.

Fiziğimiz, saç modelimiz ve kıyafet seçimimizle sosyal statümüzün ne olduğunu gösteririz. Dans etme şeklimizse tam anlamıyla bir kartvizittir. Darwin'in cinsel seçim teorisine göre dans etmek simetrik bir vücuda, yani doğru genlere sahip olduğunu göstermenin en etkin yoludur. Diğerinden birkaç santim kısa bir bacakla kıvrak bir dans sergilemek zordur. Gece kulübünde erkeklerin olduklarından daha geniş görünmek için kaslarını şişirerek yürüdüklerine (erkek deniz aygırlarının dişiye kimin sahip olacağının belirleneceği dövüşe başlamadan önce yaptıkları gibi) ve kadınların sekonder cinsel organları –göğüsler ve popo– iyi görünsün diye yüksek topuklu ayakkabılarla mum gibi dimdik yürümeye çalıştıklarına çok defa tanık olmuşuzdur. Aslında söylemeye çalıştıkları şey şudur: “Müsait olduğum gibi iyi genlere de sahibim”. Yüksek topuklu ayakkabıların anlamı ise: “Çabuk kaçamam, n’olur beni korur musunuz?”

Göz ve el kol hareketleriyle kurulan kontak yolunda gittiyse sıra tanışmaya gelir. Ancak tanışma sırasında birtakım sorunlar ortaya çıkabilir; çünkü insanlar çekici bir vücuda ve buruna sahip olabilir belki ama sosyal konum, hırs, dil kullanımı ve eğitim gibi konuların da bu kişiyi eve davet edip etmeme tercihinde önemli bir rolü vardır. Bu arada erkekler bu tip konuları genelde kadınlardan biraz daha hafife alırlar. (Yoksa bunu daha önce söylemiş miydik?)

Doğrudan temasta binlerce yıldır buzları eritebilecek önemli bir etken espri anlayışıdır. Cinsel çekicilik ve erkeklerle kadınların birbirlerini ne ölçüde güldürebildiği arasında doğrudan bir ilişki vardır. Evrim psikoloğu Geoffrey Miller mizahı tavuskuşu kuyruğuyla kıyaslar. Mizah aracılığıyla insanlar konuşma kabiliyetlerini, zekâ ve yaratıcılıklarını karşı cinse gösterebilirler. Ayrıca mizah (tavuskuşu kuyruğu gibi) değerli bir sinyaldir; çünkü herkesin espri anlayışı olmadığı gibi kendini komikmiş gibi göstermek de mümkün değildir.

David Buss ve meslektaşlarının Amerika'da yaptıkları araştırmaya göre kadınlar bir gecelik maceralarda ve uzun süreli ilişkilerde iyi bir mizah anlayışına çok önem vermektedirler. Pek çok araştırma kadınları baştan çıkarmada şakacılığın erkeklerin etkili silahı olduğunu göstermektedir. Tabii ki kadınlar dış görünüş, mevki, para ve koku gibi konuları da çekici bulmaktadır, ama şakacı erkeklerin kadınları etkileme şansı bu yeteneğe sahip olmayan hemcinslerine oranla daha yüksektir. Kadının kalbine giden yol kahkahadan geçer. Uzun süreli ilişkilerde mizah birlikte televizyon seyrederek geçirilen kış akşamlarının monotonluğunu kırmada güçlü bir silah olabilir. Bu arada mizahın türü de önemlidir. Kendi yaptığımız bir araştırmadan kadınların diğer insanları ya da grupları küçük düşüren esprilerden ziyade –regl dönemine denk gelmediği sürece– kendilerini alaya alan bir tarzdan hoşlandıkları, rakiplerini silip süpüren baskın bir mizah anlayışına sahip erkekleri daha fazla takdir ettikleri ortaya çıkmıştır.

Psikolog Cindy Meston'un meslektaşı David Buss ile birlikte yazdığı *Why Women Have Sex* isimli kitapta erkeklerle yatma nedeni sorulan 1.006 kadın buna 237 farklı neden göstermiş (biri canı sıkıldığı için, diğeri kendine olan güvenini kamçulamaya gereksinim duyduğu için, bir diğeri ise kendisini aldatan eşinden intikam almak

için). Yapılan araştırmalar kadınların mizah anlayışı ve kendine güveni cinsel açıdan çok çekici bulduklarını göstermektedir. Yani geniş bir gövdeye sahip olmadığı hâlde kendine güvenini kaybetmemiş erkekler için bu iyi bir haber. Hatta mizahın dış görünüş ve mevki açısından pek şansı olmayan erkekler için alternatif bir “çiftleşme stratejisi” teşkil ettiği ve pek çok komedyenin “meydan okuyan bir fiziğe sahip” olma nedeninin bu stratejiye dayandığı şeklinde bir iddia bile ortaya atılabilir (bu belki yazarlar ve biliminsanları için de geçerlidir ama şimdi bu konuya girmesek daha iyi olacak).

Partnerler arasındaki bağları güçlendirmek amacıyla Tarım Devrimi'nden bu yana kur yapmayla ilgili birtakım resmî âdetler ortaya çıkmıştır. Aşk sevgiye dönüştüğünde birbirine söz verme bu sürecin bir parçasıdır. Âşık olmanın beraberinde getirdiği duygular ne kadar güçlü olursa olsun günün birinde birbirini seven iki kişi bunu meşrulaştırmayı arzu edecek, bir vaade ihtiyaç duyacaktır. Girilen her aşk ilişkisinde bir aldatılma tehlikesi vardır. Âşık olduğunuz kişi aynı şekilde size sırlıslıkla âşık olduğunu, sizin “dünya tatlısı” olduğunuzu söylese de aynı şeyleri kolayca bir başkasının kulağına da fısıldayabileceğini söylememize gerek yok sanırız. Aşk... birbirinin hayatını, duygularını ve mallarını paylaşmaktır. Kendimizi gerçekten birbirimize teslim etmeden önce karşılıklı bir güvene ihtiyaç duyar, bunun bir ritüelle açıkça gözler önüne serilmesini isteriz. Ebedi sevgiye dair verilen sözü tutmanın bir yolu birbirimize bir şeyler vermektir; ancak öyle ucuz ya da kolayca başkasına aktarılabilir tarzda bir şey değil. Yüzük takma âdeti böyle doğmuştur. İnsanlar sadece özel bir ilişkide anlamı olan pahalı hediyelere yatırım yapar. Yüzük, partnerimizin bizi yalan dolanla kandırmadığını, birlikte çocuk yapmaya hazır olduğunu güvence altına almaktır. Ancak günümüzün refah toplumlarında pahalı bir yüzük bile artık ebedi birlikteliğe bir teminat teşkil

edememektedir. Eşinizden kurtulmak istediğinizde yüzüğünüzü rehinciye bırakmanız yeterlidir.

Evlilik törenleri aleni kutlamalar olduğu hâlde aşkın nasıl konsüme edildiği prensipte özel bir meseledir. Aleni cinsel davranışlarda bulunmak antropologlara göre en kuvvetli ve en yaygın tabulardan bir tanesidir. Çiftlerin başkalarının yanında öpüşmelerine ses çıkarılmadığı birkaç liberal toplum bir yana gerçekten bir cinsel ilişkiye girme söz konusu olduğunda hemen hemen herkesin seçimi yatak odası, kiler, otomobil veya otel gibi kapalı ve özel bir ortamdan yanadır.

Kimi evrim araştırmacılarına göre bunu yapmamızın sebebi cinsel ilişki sırasında olası bir yırtıcı hayvan ya da düşman saldırısına karşı savunmasız olmamızdır. Şehvet anlarını açık bir alanın ortasında geçirmemekte fayda vardır. Bir grup araştırmacı ise cinsel ilişki sırasında kendimizi izole etmek isteyişimizin üçüncü bir şahıs korkusu ya da kıskançlığından kaynaklandığını tahmin etmektedir. Bu tahmine göre bir çiftin cinsel ilişkide bulunduğu tanık olanların da bir dölleme teşebbüsüne yeltenme ihtimali vardır fakat bu çiftin tercihi yaptıkları şeyin monogam bir ilişkinin özel bir parçası olarak kalmasından yana olacaktır (Bakınız: Ernestine Friedl, *Sex the Invisible*). Bir başka düşünceye göreyse cinsel ilişki sırasında hissettiğimiz mahremiyet duygusunun ahlâklı beynimizden kaynaklandığıdır. Genelde kendimizin ve davranışlarımızın başkalarında doğuracağı sonuçların bilincindeyizdir. Cinsel ilişkinin işeme ve sıçma eylemi gibi kendimizde ya da buna tanık olanlarda herhangi bir şamata veya tiksintiye sebep olabileceğinin farkındayız. Bonobolarda biri diğerlerinin gözleri önünde tuvaletini yapmaya ya da bir diğeriyle sevişmeye kalktığında bu herhangi bir tepkiye sebep vermez. Ama biz insanlar bundan utandığımız için tuvaletin kapısının ve yatak odasının perdelerinin kapalı olmasını tercih ederiz.

Çiftçiye bir kuluçka makinesi lazım

Tarım Devrimi on iki bin yıl önce aşk alanında büyük değişimlere yol açmıştır. Bu değişimlerden bir tanesi doğumlardaki artıştı. Özellikle yüksek mevkiye sahip erkekler birden fazla kadını kendilerine bağlama ve çok sayıda çocuk yapma fırsatını yakaladılar. Zira insanların sahip oldukları eşya, mal ve gıda sayısında da artış oldu. Gıdaları hangarlarda toplamaya ve saklamaya başladılar. O zamana kadar mal varlığı diye bir şey yoktu. Kişi başına mevcut kalori miktarı artmaya başladı. Tüm bunlar çabuk ve özellikle de çok çocuk sahibi olma yönünde beyni harekete geçiren abartılı uyaranlardı. Atalarımız iki milyon yıl öncesinde çift başına ortalama –yetişkin bir yaşa gelebilen– iki çocuk sahibi olurken tarımın gelişile on çocuğu besleyebilecek hâle geldiler. Refah sayesinde ailelerin büyümesiyle büyük bir nüfus patlaması yaşandı. İnsanlar artık hayvanlar ve mevsimler arkasında koşturarak göçebe hayatı sürmedikleri için tarımla uğraşılan bölgelerde köyler, daha sonra da şehirler oluştu. Edinilen mülkün savunulması gerekiyordu ve neyse ki bunu üstlenecek yeterli sayıda insan vardı.

Tarih öncesi dönemlerde mücadeleye sebep olacak bir mal varlığı söz konusu olmadığından bireyler ve aileler arasında büyük bir iktidar farkı yoktu. Ancak bu durum Tarım Devrimi'nden sonra tamamen değişti, yeni güç ilişkileri baş gösterdi. İktidar sayesinde daha fazla çocuk ve evlilik dışı ilişki şansına erişecek büyük toprak sahipleri, krallar ve naipler ortaya çıktı. Bunun yanı sıra soyunu devam ettirme şansına sahip olmayan bir zavallılar, fakirler ve boyun eğenler grubu oluştu. Göçebe hayatı süren atalarımızın sahip olduğu güvenli ve düzenli aile yapısı yerini iktidar sahibi kurumlara bıraktı.

Tüm bu değişiklikler erkek ve kadın rolünün büyük ölçüde değişmesine yol açtı. Daha sık hamilelik ve çocuk sayısındaki artış

yüzünden kadınlar çok daha fazla ve daha uzun bir süre erkeklerin bakımına muhtaç kaldılar. Erkekler ise gıda, mal ve hırsızlara karşı korunma gibi konuları üstlendiler. Tüm bunlar babalık tereddüdünün yeniden ortaya çıkmasına sebep verdi.

Tarih öncesi dönemlerde eşler sürekli birbirlerinin yakınında olduklarından erkeklerin evrimin can alıcı sorularından biriyle kafalarını yormalarına gerek kalmıyordu: Bu çocukların babası gerçekten ben miyim? Bunu yüzde yüz bilmeleri o zamanlarda da mümkün değildi tabii, ancak tereddüde sebep olacak bir durum söz konusu değildi. Tarımcılığın başlaması ve bunun akabinde yaşanan nüfus patlamasıyla babalık şüphesi güncelleşti. Ayrıca erkekler bazen eşlerinden ve çocuklarından oldukça uzakta bir tarımsal alanda çalıştıkları için eşler artık sürekli birbirlerinin yakınında değildi. Tarih öncesinin göreceli cinsel serbestliği tarım döneminde sorun olmaya başladı. Erkekler eşlerinin doğurdukları fazla sayıda çocuğun babası olduklarından nasıl emin olabilirlerdi? Bu can sıkıcı soruna getirilen çözümlerden bir tanesi kadınların özgürlüklerini kısıtlamak oldu. Milyonlarca yıl işlevini yerine getirmiş olan eşitlik sistemi yerini kadınlara uygulanan baskılara ve yeni bir namus anlayışına bıraktı. Kadınlar bazen kelimenin gerçek anlamıyla eve hapsedildiler ya da örtünmeden, bekâret kemeri takmadan sokağa çıkmaları yasaklandı. Bir çeşit kişiye özel kuluçka makinesi hâline geldiler. Kadınların refahı açısından ciddi sonuçlar doğuracak bir uyumsuzluk örneği. Peki neden kadınlar cinsel seçim ve kişisel özgürlüklerinin kısıtlanmasına izin verdiler? Bu soruya verilebilecek olası bir cevap bunu dünyaya getirecekleri yeni kuşaklar adına yapmış, bir kenara atılıp beş parasız ortada kalmaktansa zincirlenmeyi tercih etmiş olmalarıdır.

Varyasyonun gen havuzuna faydası vardır. Aynı soydan çiftleşme genetik bozuklukları kuvvetlendirir veya daha sık ortaya çıkmalarına neden olur. Tarım Devrimi'yle bazı kültürlerde (örneğin

Amerika'nın yerli halklarında, Bangladeş ve Afganistan'da) insanlar mallar yabancı eline geçmesin diye akrabalarıyla evlenmeye başlamışlardır. Miras ve siyasal haklar ne pahasına olursa olsun aile içinde kalmalıydı. Bunun sonucunda genetik bozukluklar ortadan kaybolmamış, hatta daha sık ortaya çıkmaya başlamış ve bu sayede yeni nesillerin sağlık durumları olumsuz yönde etkilenmiştir.

Tarih öncesi dönemlerde bireyler ya da aileler arasında pek fazla bir iktidar ve konum farkı olmamasına rağmen tarımla birlikte daha fazla olanak veya mevkiye sahip erkeklerin (büyük arazi sahipleri, ağalar, krallar) sayısı artmaya başlamış, bu gücün verdiği fırsatla evlilik içi ya da evlilik dışı olsun daha fazla kadından daha fazla çocuk edinme şansı doğarken bu tip bir olanağa ya da mevkiye sahip olmayan biçare, zavallı ve beş parasızların soylarını devam ettirebilmeleri daha da zorlaşmıştır.

Kalori artışının bir diğer etkisi genç kızların daha erken bir yaşta âdet görmeye başlamaları olmuştur. Tarih öncesi dönemlerde kızlar bu deneyimi ilk olarak muhtemelen on yedi yaşlarında yaşarken 1955 yılında yaş ortalaması (tahminen) on üçtü. Günümüzde kız çocukları genelde on iki yaş civarında âdet görmeye başlamaktadır. Bu deneyimin daha erken bir yaşta yaşanmaya başlamasının nedeni, yemek yeme alışkanlıklarımızın değişmesi ve eskiye nazaran çok daha fazla protein almamız olabilir. Bunun yanı sıra pestisit ya da plastik gibi çok daha fazla kimyasal ve sentetik madde vücudumuza giriyor. Ayrıca ortalama bir çocuğun hasta olarak geçirdiği gün sayısında da dikkat çekici bir azalma görülmektedir. Yapılan araştırmalara göre, hamilelikte sigara içmeye devam eden kadınların kızlarının daha erken âdet görme ihtimali yüksektir. İngiltere'de yapılan bir araştırmada, alt kesimden ailelerde âdet görmeye başlayan kızların yaş ortalamasının on iki yıl ve bir ay, üst kesimden ailelerde ise ortalamanın on iki yıl ve altı ay olduğu ortaya çıkmıştır.

Menstürasyondaki bu kayma bir uyumsuzluktur. Erken yaşta âdet görmeye başlayan kızların beyinleri, yanıp tutuşan bedenlerinin tersine henüz üreme için hazır değildir. Uyumsuzluğun baş gösterdiği alanlardan biri partner seçimidir. On dört gibi bir yaşta hangi erkekle çocuk yapacağına karar vermek, bunu on sekizinde yapmaktan biraz daha zordur. 1995 yılında beş delikanlıdan oluşan İngiliz pop müzik grubu *Take That* Hollanda'ya bir konser vermeye geldiğinde *De Volkskrant* gazetesinin yayınladığı bir fotoğraf okuyucuları şok etmişti. Zira idollerine çılgınlık atarak hoş geldin demeye gelen ve yaşları on ikiyi geçmeyen bir grup genç kızdan bir tanesinin elinde tuttuğu pankartta şunlar yazılıydı: "*Robbie, I wanna suck your dick!*"¹ Bu arada bu kızımızın İngilizcesinin gayet iyi olduğunu belirtmeden geçmeyelim. Geçtiğimiz günlerde günümüzün popüler delikanlılar grubu *One Direction* geldiğindeyse yine aynı gazetenin yayınladığı fotoğraftaki pankartta bu sefer "*Point your erection in my direction*"² yazılıydı. Pankartı tutan kızların yaşı on üçü geçmiyordu.

Parazitler

Hayvanlar âlemi binlerce yıldır başka organizmalardan faydalanaarak kendilerini hayatta tutan parazitlere, yaşam biçimlerine karşı sürekli bir mücadele vermektedir. Parazitlerin partner seçimindeki etkisinin değişmesiyle olası bir uyumsuzluk baş göstermiştir. Yeryüzündeki yaşamın büyük bir bölümü, parazitler ve faydalandıkları organizmalar arasındaki mücadele sonunda şekil almıştır. Bu mücadelede organizmaların savunma sistemlerinin hayati bir önemi vardı. Parazitlerin terör saldırılarına karşı koyabilmeleri

1 Robbie, aletini emmek istiyorum.—e.n.

2 Aletini bana doğru kaldır.—e.n.

için savunma sistemlerinin çok çabuk uyum sağlaması gerekiyordu. Ancak çabuk üremeleri sebebiyle parazitlerin kalıtsal materyalleri çok hızlı bir tempoda değiştiğinden, ev sahipliği yapan organizmaların doğal seçilimi buna karşı koyabilecek hızda bir mekanizmaya sahip değildi. Ve işte o zaman seks sahneye çıktı!

Seks vasıtasıyla iki organizmanın savunma sistemleri birleşebilmiş ve bu sayede doğal seçimden çok daha hızlı bir şekilde parazit tehlikesine uyum sağlamayı başaramışlardır. Organizmalar kendi savunma sistemleriyle bağdaşabilecek sistemlere sahip organizma arayışı içindedirler. Parazitlerle mücadeleye hızlı bir çözüm bulunması gerekiyordu ve seks sayesinde bu mümkün oldu. Yani farklı bir genetik yapıya sahip bir kişi, sizin için mükemmel bir partner olabilir, çünkü savunma sistemlerinizi birleştirmek —diğer bir deyişle cinsel ilişkiye girmek— suretiyle parazitlerin üstesinden gelebilirsiniz. *Sex is the best of both worlds.*¹ Aynı savunma sistemine sahip partnerlerin çocuklarının savunma sistemleri sağlam olmayacağından, siz siz olun farklı bir sisteme sahip bir partner bulun.

Genlerimiz çekici bir partner bulmamıza ve bu partnerle cinsel ilişkiye girmemize yardımcı olur. Evrim, çocuk sahibi olmak (önemli) ile seks (zevkli) arasında bağlantı kurmak suretiyle buna güzel bir çözüm bulmuş, bu sayede çocuk isteyip istemediğimiz konusunda düşünmemize gerek kalmamıştır. Bu kendiliğinden gerçekleşir. En azından kültür buna burnunu sokuncaya kadar durum böyleydi. Hayvanat bahçelerinde pandaların üremesiyle ilgili olarak uygulanan programlar, uzun bir zaman başarısızlıkla sonuçlanmıştı ve kimse bunun nedenini bilmiyordu. Aynı soydan ilişkinin önüne geçebilmek için farklı ailelerden pandalar birbirleriyle eşleştirilmiş fakat hiçbiri çiftleşmeye yanaşmamıştı. Bu konuda yapılan bir araştırmadan bu durumun daha önce de belirttiğimiz

1 Seks, her iki dünyanın da en iyisidir.—e.n.

(ve bağışıklık sisteminde ve koku tanımada bir rolü olan) MHC-genleriyle bir ilgisi olabileceği ortaya çıkmıştır.

Uyumsuzluğa bir diğer örnek, altmışlı yıllarda piyasaya sürülen doğum kontrol hapıdır. Araştırmalar, bu hapı kullanan kadınların partner seçiminde benzer MHC-genlerine sahip erkekleri daha fazla tercih ettiklerini, yani evrim açısından akıllıca bir seçim yapmadıklarını göstermektedir. Demek ki hormonlar, bu kadınların tercihlerini değiştirmelerine sebep oluyor. Bu hapı kullanan kadınların partner seçimi, muhtemelen doğal bir âdet dönemi olan kadınlarınkinden farklıdır. Parazitlerle mücadeleye uygun bir savunma sistemine sahip birinin partner olarak seçilmesini sağlayan mekanizma, hormon alınması sonucunda bozulabilir. Doğum kontrol hapı yüzünden, kadınlar kimi erkeklerin kötü koktuğunu düşünebilirler. Uzun süreli ilişkilerde çocuk sahibi olabilmek için bu hapın kullanımına son verildiğinde, eşlerin savunma mekanizmaları ideal bir bileşime sahip olmadığından birtakım komplikasyonlar ortaya çıkabilir. Yani doğum kontrol hapı parazitlere yardım etmektedir.

Ayrıca Liverpool Üniversitesi araştırmacılarına göre, eşleriyle benzer bir genetik yapıya sahip kadınlar hamile kalmakta zorluk çekmekte, hamilelik gerçekleştiği takdirde de başka sorunlar ortaya çıkmaktadır. Bu tip hamileliklerde düşük yapma riski ve doğacak bebeklerin daha zayıf bir bağışıklık sistemine sahip olma ihtimali oldukça yüksektir.

Doğum kontrol hapı bedene hamile olduğu “hissini” vermek suretiyle yumurtaların atılmasını sağlar, doğurganlıkla ilgili her şeyi baskı altında tutar. Yapılan araştırmalardan kadınların doğurganlık döneminde daha sık cinsel ilişkiye girmek istedikleri, bilinçli ya da bilinçsiz daha açık saçık giyindikleri ve testlerdeki şipşak seks için ne tür bir erkeği seçerdiniz sorusuna “daha erkeksi” yanıtını

verdikleri (uzun süreli ilişkilerde tercihin değişmediği) ortaya çıkmıştır. Amerika'da yapılan bir araştırmaya göre ise doğurganlık döneminde kadınlar daha çok sol ve liberal partilere oy vermekle birlikte yabancılardan daha fazla korkmakta ve nefret etmektedirler.

Evrimsel psikologlara göre, burada söz konusu olan tarih öncesinden kalma uyum sağlama motifleridir. Doğurganlık döneminde liberalleşmelerinin sebebi, kendilerine daha fazla cinsel serbestlik ve seçme imkânı tanınmasıdır. Yabancılardan daha fazla korkmalarının ve nefret etmelerinin sebebiyse başka gruplardan erkeklerin onları hamile bırakabileceği ve sonra da terk edebileceği korkusudur ve erkeksi erkekleri çekici bulmaları, bu erkeklerin daha iyi genlere sahip olabileceği düşüncesinden kaynaklanır.

Araştırmalar, kadınların doğum kontrol hapı kullandığı bir dönemde başlayan ilişkilerin hapın sonradan bırakılması durumunda çoğunlukla sona erdiğini göstermektedir. Eğer fazla erkeksi olmayan bir partner seçilmişse hap kullanımının sona erdirilmesiyle bu partnerin erkeksiliği daha da kaybolur. Son yıllarda erkeklerde gözlemlenen feminenleşme, kadınların doğum kontrol hapı kullanmasından kaynaklanıyor olabilir. Bir diğer varsayım, gebelikten korunmanın kadınları biraz daha sağcı yaptığı yönündedir. Doğum kontrol hapı kadınlara hamilelik hissi verdiği için, bu hapı kullanan kadınlar iyi, güvenilir ve kararlı bir partnerin doğacak bebeğin geleceği açısından daha akıllıca bir seçim olacağını düşünürler. Dolayısıyla sıcak bir yuvayı temel alan muhafazakâr bir dünya görüşü, bu tür düşünceye çok uygundur. Amerika'da yapılan bir araştırmada, doğum kontrol hapı kullanan kadınların daha muhafazakâr partilere oy verdikleri ortaya çıkmıştır.

Alkollü içki kullanımı da ürememizi olumsuz yönde etkiler. Alkol ilkel dönemlerde olgunlaşmış meyvelerden elde edildiği için pek fazla bulunmuyordu. Genelde sadece erkekler arasında, belli

zamanlarda ve aşırıya kaçmadan alınırdı. Bunu !Kung gibi günümüz avcı-toplayıcı toplumlarında da görmekteyiz. Bu toplumlar da alkollü içki kullanımı, kadınlarla erkeklerin birbirlerinden ayrı olarak çadırlarına çekilerek gerçekleştirdikleri dinî bir törendir.

Tarım Devrimi'nin tahılıyla fıçının kurnası açılmıştır. Günümüzde alkol her yerde mevcut olduğu gibi erkekler ve kadınlar birlikte sarhoş olabilmektedir. Alkolün etkilerinden bir tanesi yorumlama kapasitemizi olumsuz yönde etkilemesidir. Bunun yanı sıra ahlâki setlerimizi de alçaltır. Shakespeare'in de dediği gibi, alkol "arzuyu kamçılar ama gücü alıp götürür". Bugüne kadar yapılan araştırmalar, insanların kafası bulanıkken bir başkasını çok çabuk "feci çekici" bulduklarını ve daha sık cinsel ilişkiye girdiklerini (bir gecelik maceralarda ayık kafayla yüzüne bile bakmayacakları kişilerle yatağa girdiklerini) göstermektedir. Ve bebekler cinsel ilişkinin bir sonucudur. Alkol sayesinde, planlanandan daha fazla bebek dünyaya gelmektedir. Bu şekilde çocuk sahibi olanların bu çocuklara yatırım yapmaya hazır olup olmadıkları şüphe götürür.

Hamilelikte alkollü içki kullanımından doğan bir diğer önemli sorun, Fetal Alkol Sendromu'dur (FAS). Annenin hamilelik sırasında alkol kullanımı cenini olumsuz yönde etkilemekte ve birtakım gelişim bozukluklarına sebep olmaktadır.

Aşk İksiri no. 9

1600'lü yıllarda, aşırı derecede şeker kullandıkları için Londra'nın zengin kesiminin dişleri çürümeye başlamış. Bunun üzerine şeker alacak durumda olmayan yoksullar, dişlerini boyamak suretiyle çürükmüş gibi gösterip yoksulluklarını gizlemeye çalışmışlar. Zira çürük diş zenginliğin, dolayısıyla da "çekici bir seks partneri"nin göstergesi hâline gelmiş.

Bill Bryson'ın Shakespeare dönemine dair bu güzel hikâyesi dış görünüşe bakarak kendimizi kandırmaktan ne kadar hoşlandığımızı çok iyi gösteriyor. Birkaç yüzyıl önce bir kömür parçası buna yeterken günümüzde bedenlerimizde gerçekleştirmek istediğimiz değişikliklere milyarlar harcıyoruz. Litrelerce parfüm, deodorant ve tıraş losyonu ile kendi kokumuzu gizlemeye çalışıyoruz. Belki bu sayede daha güzel kokuyor olabiliriz ama olası bir partnerin MHC uygunluğumuzu tespit edebilme şansını da ortadan kaldırmış oluyoruz. Yine aynı şekilde botokstan iç denizler oluşturarak, yağlarımızı aldırarak ya da oramızı buramızı kestirip biçtirerek bedenlerimize yeni şekiller vermeye çalışıyoruz. Tüm bunlar uyumsuzluklara bir davettir.

Karşı cinsi ayartmak için kullandığımız göğüsleri yukarı kaldıran sutyenler, saç boyası, göz kapağı estetik ameliyatı ve jartiyerli çorabın yanı sıra peruk, şişirilmiş dudaklar, çene estetiği ve daha birçok nesne ve cerrahi müdahalelerle daha canlı, daha genç ve dolayısıyla daha çekici görünmeye çalışıyoruz. Bir çift sağlam memenin bu kitabın iki yazarının aklını da çelebileceğini söylememe gerek yok sanırsınız ancak silikonla büyütülmüş göğüslere ya da steroidle genişletilmiş omuzlara aldanıp, hayatının kadınına ya da erkeğine bulduğunu düşünenler hayal kırıklığına uğrayacaklardır—doğacak çocuklarını gördüklerindeyse bu hayal kırıklığı bir kat daha artacaktır. Plastik cerrahiyle sağlamlaştırılmış meme, genetik bir özellik değildir. Cerrahi “düzeltmeler” sayesinde birbirine vurulan bir çiftin çocuklarının bu düzeltilen “kusurlara” sahip olma ihtimali yüksektir. En son Çinli bir erkek, evlenmeden önce estetik ameliyatı geçirmiş olan eşini kendisini bundan haberdar etmediği gerekçesiyle mahkemeye vermiş. Çünkü adam ancak ilk çocukları doğduğunda bunun farkına varabilmiş!

Kadınlar mevki sahibi zengin erkeklerden hoşlanırlar. Erkeğin giysileri çekiciliğini artırabilecek bir statü sembolüdür. Bir araştır-

mada kadınlara Armani takım elbiseli, McDonald's üniformalı ve postacı kıyafetli üç erkeğin fotoğrafı gösterilmiş. Her üç fotoğraf-taki erkek aynı kişi olmasına rağmen bunun farkına bile varmayan kadınların hepsi tercihlerini takım elbiseli erkekten yana yapmış-lardır. Bunun sebebi, kadınların takım elbiseli erkeklerin yüksek bir mevkiye sahip olduklarını, dolayısıyla bu durumun evrimsel bir fayda sağlayacağını düşünmeleridir. Bir başka araştırmada, fark-lı logolar taşıyan fakat aynı tişörtü giymiş erkeklerden hangisini çekici buldukları sorulan kadınların hepsi, Lacoste logolu tişört giymiş olan erkeği seçmiştir. Buradan çıkarılabilecek sonuç, lo-gonun erkeğin çekiciliğini belirleyen önemli bir etken olduğudur.

Bu tür sinyaller, evrim psikolojisinde pahalı ve ucuz sinyaller olmak üzere iki gruba ayrılır. Ferrari, kuşkusuz pahalı ve gerçek bir uyarandır; zira böyle bir arabaya sahip olmak her yiğidin harcı değildir. Ama giysi ya da kol saati söz konusu olduğunda, beyinle-rimiz bunların sahte versiyonları tarafından çok kolay oyuna geti-rilebilir. Tıpkı estetik ameliyattan geçmiş bedenlerde olduğu gibi.

Örneğin İngilizcede *cougars* denilen ve kendilerinden çok daha genç erkeklerle seks amaçlı ilişkiye giren ileri yaşta kadınlar gru-bu, yaşları itibarıyla belli bir olgunluğa erişmiş olmalarına rağmen estetik ameliyat ve belli davranışlar yoluyla olduklarından genç gö-rünmeye, bu sayede erkeklerin onlardan yana seçim yapmalarını sağlamaya çalışırlar. Doğurgan olan ve doğurgan olmayan iki ka-dın arasında seçim yapma şansına sahip bir erkeğin bu seçiminde “olgunluk” belirleyici bir faktör olabilir. Erkek şempanzeler daha önce doğum yapmış dişilere henüz doğum yapmamış dişilerden daha fazla ilgi gösterirler. Erkek avına çıkmış, şehvet düşkünü ol-duğuna dair sinyaller gönderen bir *cougar*’ın bu davranışı, erkek-ler için evrimsel bir davettir. Ancak ilgilerini doğurgan olmadığı hâlde hâlâ doğurganmış gibi davranan çekici yaşlı kadınlara yö-

nelten genç erkekler, evrimsel bir katkıda bulunma şanslarını bu şekilde kaybederler.

Günümüzde kimi erkekler (özellikle ileri yaşa gelmiş olanlar ve vücut geliştiriciler) testosteron hapı kullanmaktadırlar. Bu sayede göbüklerinin ufalmasını sağlamakta ve libidolarıyla birlikte ileri yaşta çocuk sahibi olma şanslarını artırmaktadırlar. Erkekler ileri bir yaşa gelinceye kadar üretken olsa da bu onların yaşlılık döneminde sahip olacakları çocuklara daha iyi yatırım yapabilecekleri anlamına gelmez. Örneğin Finlandiya’da yapılan bir araştırmada, yaşı geçkin bir babaya sahip çocukların sağlık sorunları ve ruhsal rahatsızlıkları (özellikle psikopati) karşılaşma ihtimalinin yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Bu tür rahatsızlıklar, erkeklerin yaşlanması sebebiyle meydana gelen DNA değişimlerinden kaynaklanabilir. Testosteron ustalarıyla onlara âşık olan kadınlar açısından üzücü bir durum; sperm maalesef yeni torbalara doldurulmuş yıllanmış şarap değildir.

Güç ve para sayesinde çekici bir statüye sahip olunabilse de bunun peşinde koşmak birtakım uyumsuzluklara yol açabilir. Günümüz toplumlarında “uzun süre eğitim görmek” bu tür bir statüye sahip olmak isteyenler için önemli bir araçtır. Uzun süreli eğitim, çoğu zaman partner seçiminin, dolayısıyla çocuk sahibi olmanın ertelenmesine yol açar. Yani yüksek eğitim almış kişiler elde ettikleri mevki, gelir ve gücü üreme başarısına dönüştüremeyebilirler. Bu gayet açık bir uyumsuzluk örneğidir; çünkü çocuk sahibi olmanın ertelenmesi ve eğitim ve kariyere bağlanması, kalıtsal özelliklerin ortadan kaybolmasına sebep olabilir. Günümüzün zengin Hong Kong ve Singapur gibi Asyalı ve Batılı toplumlarında insanlar artık seçimlerini –kısa bir süre öncesine kadar gayet normal karşılandığı hâlde– fazla çocuk sahibi olmaktan yana değil de çocukların alacağı eğitimin kalitesinden yana yapmaktadır. *Tiger mothers* diye adlandırılan Asyalı anneler buna güzel bir örnektir.

Okumakta olduğunuz kitabın yazarlarından bir tanesi, uluslararası bir proje kapsamında, dünyanın en zengin ülkeleri arasında yer alan ve en düşük doğum oranına sahip (2 yetişkin başına 1,1 çocuk) Singapur'da "az çocukluluk" fenomeni üzerine araştırma yapmaktadır. Günümüzde birçok zengin ülkede (İspanya ve İtalya gibi Avrupa ülkeleri de dâhil) doğan çocuk sayısı gittikçe azalmaktadır. Tarih öncesi dönemlerde çiftler, günlük hayatın ağır şartları sebebiyle ancak iki çocuğu yetişkin yaşa getirebilirken bugün çok daha iyi şartlara sahip olduğumuz hâlde ikiden bile daha az çocuk istiyoruz. Refah düzeyi yüksek ülkelerde çoğunlukla bir statü rekabeti söz konusu olduğundan, iyi bir yaşam tarzına sahip olabilmek için çiftlerin her ikisinin de çalışması gerekmektedir. "Komşularından daha zengin ve daha başarılı ol" şeklinde bir uyarı insanların çocuk sahibi olmayı ertelemelerine yol açabilir. Burada, tüm bu süper gıdaların, pahalı okulların, lüks tatillerin ve çocuklara özel yoga derslerinin gelecek kuşakların daha fazla çocuk sahibi olmalarını da sağlayıp sağlamayacağı sorusu akla geliyor; sonuçta geçerli olan tek Darwinci döviz budur.

Ayrıca burada çoğu zaman söz konusu olan, yoğun bir nüfusa sahip zengin ülkelerdir. Tarih öncesi dönemlerde de olduğu gibi, doğadaki aşırı nüfus yoğunluğu, çoğu zaman gıda rekabetinde bir artışa yol açar ve bu tekrar bir dengeye ulaşıncaya kadar sürer. Bu tür bir gelişim, beynimize ve vücudumuza "çocuk sayısını azalt!" sinyali verir. Yukarıda belirtilen az çocukluluk projesinin amaçlarından biri, Singapur'un kalabalık bir çevre olarak algılanmasının, çiftlerin daha erken çocuk yapmaya karar vermelerini sağlayacak şekilde nasıl değiştirilebileceğini araştırmaktır.

It's raining men¹

Günümüzün (aşırı) nüfusu ve beraberinde getirdiği yeni toplum anlayışı nedeniyle, alışıldık, yatay grupların ve göçebe hayatı süren atalarımızın açık aile ilişkilerinin birçoğu ortadan kaybolmuş, yeni uyumsuzluklar ortaya çıkmıştır. Örneğin, genç kızların büyüdükleri çevre ne kadar dengesiz ve güvensizse ilk çocuklarını doğurmaları o kadar erken olacaktır. Biyologlara göre bu etkiye hayvan türlerinde de sık sık rastlanmaktadır. Her an gelebilecek bir yırtıcı hayvan saldırısına karşı kurbanının yapabileceği en akıllıca şey, genlerini fazla geç olmadan bir an önce gelecek kuşağa aktarmaktır. Chicago’da yapılan bir araştırmada, bir semtin güvensiz ortamıyla ergen yaşta doğum yapan genç kızların oranı arasında doğrudan bir bağlantı olduğu ortaya çıkmıştır.

Amerikalı gelişim psikoloğu Bruce Ellis’in yaptığı bir araştırmaya göreyse biyolojik babaları olmadan büyüyen kızlar –daha önce de belirttiğimiz gibi– doğurgan döneme daha erken girmektedirler. Bunun bir nedeni genetik olabilir. Babası annesini çok çabuk terk eden bir genç kızın kendisi de kısa süreli ilişkileri tercih eden biri hâline gelebilir. Kısa süreli ilişkilere giren bir babanın bu tercihi çocuklarına geçebilir. Babasız büyüyen bir kız, boşanmış bir kadın olarak aşk pazarında dolanan ve bu şekilde bilincinde olmadan kızıyla rekabet hâlinde olan annesinden de psikolojik açıdan etkilenbilir. Popüler televizyon programı *Hotter Than My Daughter*’ın² temelinde bu düşünce yatar. Burada aynı ev içinde bir rekabet söz konusudur ve boşanmış annesiyle aynı evde yaşayan kızlar, “elini çabuk tut, yoksa annen mevcut adayları elinden kapacak” gibi bir

1 Adı “Adam yağıyor” anlamına gelen bu şarkı ilk olarak 1983 yılında The Weather Girls tarafından söylenmiştir.—e.n.

2 Kızımdan daha ateşli—e.n.

düşüncenin etkisinde doğurganlık dönemine daha erken bir yaşta girebilirler. Daha önce değindiğimiz dört uyaranın ışığında, kızların beyinlerinin tepki verdiği anneyle rekabet durumu, sahte bir uyaran olarak tanımlanabilir.

Günümüzde arkadaş ya da eş bulma amacıyla temasa geçebileceğimiz insan sayısının neredeyse sınırsız olması sebebiyle büyük bir genetik çeşitlilik söz konusudur. Prensipde bu bir “uyum” olarak görülse de birtakım dezavantajları da vardır. Atalarımız kabile kutlamalarında bir araya geldiklerinde, herkes birbirini tanıyor olurdu. Ancak günümüzde *Tinder* ve diğer arkadaş bulma uygulamaları bir yana, bir gece kulübüne gittiğinizde müşterilerin çoğu birbirini tanımaz. Hatta bazıları dünyanın başka bir yerinde doğmuştur. Meksikalı Martha ya da Singapurlu Sean’la sohbe ettiğinizde karşınızdaki kişinin nasıl bir insan ya da tam olarak kim olduğunu ölçebilmek pek o kadar kolay değildir. Günümüzde Batı kültüründe yaşanan çok sayıda boşanmanın nedenlerinden biri, tarih öncesinin kapsamlı aile bilgisi ve deneyiminden yoksun bir şekilde, az çok kendi isteğiyle ve fazlaca düşünmeden verilen partner seçimi kararları olabilir mi? Avcı-toplayıcı toplumlarda boşanma oranı yaklaşık yüzde 10 olduğu hâlde Batı’da oran bunun üç katından fazladır. İki farklı kültürden eşler arasındaki evliliklerin sona erme ihtimali ise tahminlere göre daha da büyüktür (ikide bir).

Uyumsuzluğa yol açabilecek bir diğer mekanizma da kadınların ne kadar fazla sayıda erkekten ilgi görürlerse o kadar çekici bulunmalarıdır. İngilizcede *mate copying* diye adlandırılan bu mekanizmaya çeşitli kuş türlerinde de rastlanmaktadır. *Mate copying* bir organizmanın partner seçiminde kendisini çevresinden edindiği bilginin etkisinde yönlendirme olgusudur. Biri bir başkasını çekici bulduğunda, üçüncü kişi çekici bulunan kişiye farklı gözle bakmaya başlar. Bu çok eski bir mekanizmadır. Herkesi kendi başımıza

kontrol edebilme imkânına sahip olsak da çoğu zaman belli bir kişi hakkında ne tür bir bilgi mevcut olduğuna bakmakta fayda vardır. Ancak erişilmesi zor kişilere (örneğin Justin Bieber veya Rihanna gibi olası partnerlere) aşırı ilgi gösterdiğimiz için bu durum uyumsuzluklara sebep olabilir. Bu kitabın yazarlarından birinin kızı, Justin Bieber'a olan aşkından resmen yataklara düşmüştür. Bu şarkı söyleyen kobay faresi Hollanda'ya geldiğinde, internette meraklı yeniyetmelere onunla tanışma imkânı tanınmış, kişi başına dört yüz avro karşılığında sekiz genç kız Justin'le on dakika muhabbet etme ve fotoğraf çekirme şansına erişmişti. Partner olarak erişilmesi mümkün olmayan birine böylesine yüksek rakamlı yatırım! Erişilmesi mümkün olmayan ünlülere âşık olmanın herhangi bir fonksiyonu olup olmadığı konusunda henüz bir şey bulunmamıştır. Buluncaya kadar bunun uyumsuzluk olduğunu varsayabiliriz.

Aşk 3.0

Şimdi toz pembe gözlüğümüzü takıp –dikkatlice– geleceğin aşk ve cinselliği üzerine biraz tahminlerde bulunalım mı, ne dersiniz? İnsan evrimi ve beyinlerimizin işleyişi hakkında sahip olduğumuz tüm bilgiler ışığında türümüzün bu tipik özelliklerine ne olacak? Aşka dair uyumsuzlukları nasıl yine uyumlu hâle getirebiliriz?

Aşk... serbest bırakmaktır. Aşka dair uyumsuzluklarla dolu bir dünyada yaşıyor olduğumuzu ve bazı insanların bu konuya diğerlerinden daha duyarlı olduklarını öğrenmemiz gerekir. Birinci grup estetik ameliyat yaptırmaya, parfüm kullanmaya, doğum kontrol hapı yutmaya ve otuz beşini geçmesine rağmen hâlâ ideal partnerini beklemeye devam edecek. Diğer grup ise alkolü azaltacak, gebelikten korunmak için hormonal olmayan bir yöntem seçecek ve zamanında çocuk sahibi olmaya başlayacak.

Alternatif bir senaryo fütüristik olabilir belki ama bu akıl almaz olduğu anlamına gelmez. Yirmi yıl önce insanların genetik kalitelerini değerlendirmek istediğimizde fiziksel görünüşlerine bakmak dışında başvurabileceğimiz hiçbir yöntem yokken bugün birkaç avroya ayrıntılı bir DNA-testi yaptırabiliyoruz ve gelecekte birtakım teknikler sayesinde partner potansiyeline sahip kişilerin genetik açıdan bize ne derecede uygun olup olmadıkları konusunda bilgi sahibi olabileceğiz. Belki birkaç yıl içinde herkes *Tinder*'da, DNA profillerinde gezinip gece eğlenceye çıkarken kromozom pasaportunu yanına alabilecek. Belki görgü kurallarının yüzyıllar boyunca nasıl işlediğine bakarak boşanma, pornografi, alkol ve bir gecelik maceraların zarar veren yan etkilerini azaltabiliriz. Tozlu bir ahlak anlayışı ya da geriye dönük bir muhafazakârlık adına değil de hızla değişmekte olan kültürümüzün beraberinde getirdiği sakıncalarla taş devrinden kalma beyinlerimiz arasındaki ciddi çarpışmaları hafifletmek adına. Örneğin, Batı'da ebeveynler çocuklarının partner seçimine biraz daha fazla –ve Doğu'da belki biraz daha az– karışmalar daha iyi olmaz mıydı? Sonuçta aşk her şeyin üstesinden gelecek. Zira bu, ilkel beyinlerimize kazınmış bir kere. Vergilius ne demiş: “Aşk her şeyin üstesinden gelir, biz de kendimizi buna verelim.” Gelin hep birlikte biz de kendimizi Aşk 3.0'a verelim.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Bu böyle gitmez

Sinematografide kullanılan en etkin tekniklerden biri paralel kurgudur. *Four Weddings and a Funeral* (Dört Nikah Bir Cenaze) filmi, aralarından birinin evlilik törenine hazırlanan bir arkadaş grubunun birkaç üyesinin sabah ritüellerini gösteren birbirine eklenmiş görüntülerle başlar. Biz de aynı teknikle bu bölüme, aynı şirkette çalışan üç kişinin şirketin muazzam binasına gitmek üzere yola çıktıkları bir sabahın paralel kurgusuyla başlamak istiyoruz.

İlk olarak *Intern Logistic Planning*¹ departmanının müdürü Roelof Termuren'in görüntüsü belirir. Kendi dış lojistik planlaması bu sabah da yolunda gitmiyor, çünkü her zamanki gibi Amsterdam İş Merkezi'ne giden çevreyolunun trafiğinde sıkışıp kalmış, trafiğin açılmasını beklemekte. Bir yandan akıllı telefonundan departmanına bir iki e-posta gönderirken, diğer yandan da yolun üç şeritten iki şeride daraldığı noktada son anda kuyruğa girmeye çalışırken Roelof'un SW model arabasına çarpmaktan son anda kurtulan sürücüye verip veriştirmekle meşgul.

Amsterdam yönünde bir başka çevreyolunda ise Frederik van Bovenlanden, Audi A8 L model arabasının arka koltuğuna oturmuş, sakın sakın *Het Financieele Dagblad*² gazetesini okumakta.

1 Şirket içi Lojistik Planlama.—e.n.

2 Hollanda'da yayınlanan bir finans gazetesi.—e.n.

Arabayı birkaç yıl şoförlüğünü yaptıktan sonra *mobility manager*¹ görevine terfi eden bir elemanı kullanıyor. Az sonra şirketin birkaç murakıbyla yaklaşmakta olan *board room meeting*² hakkında bir *conference call*³ görüşmesi var. Ama önce uzun zamandır yanında çalışan Roelof Termuren'le kısa bir görüşme yapacak.

Bu arada Annie Maliepaard, az önce Sloterdijk istasyonunda Amsterdam İş Merkezi'ne giden metroya bindi. Annie de şirketin eski kurtlarından. Yirmi yıl önce merkez bina inşa edildiğinde o dönemin müdürü, Annie'ye binanın girişindeki büyük salonun ziyaretçilere açık bölümünde bulunan tuvaletleri işletmek isteyip istemediğini sormuştu. Yirmi yıl boyunca, Annie hem kadın, hem de erkekler tuvaletini (beş pisuvar dâhil) canını dişine takarak temizlemişti. Şirkete doğru yol almakta olan metroda oturan Annie'nin düşünceli bir hâli var, çünkü bugün emekliye ayrılıyor.

Roelof Termuren hâlâ diğer sürücülere sinirlenmekle meşgul. Bir yandan da telefonla çalışanlarını arıyor. Ayarlanması gereken önemli şeyler var. *Maintenance & Housekeeping*⁴ departmanı ile birlikte bugün önemli bir lojistik operasyon gerçekleştirilecek. Yıl sonu ikramiyesi açısından oldukça önemli bir operasyon bu. Ancak önce Frederik van Bovenlanden ile bir görüşmesi var. Bu görüşme yüzünden bütün gece Roelof'un gözüne uyku girmedi, CEO ile engizisyon mahkemesi başkanlarının bu sefer ne isteyeceklerini düşünüp durdu.

Frederik van Bovenlanden binanın girişindeki büyük salona gelir gelmez –birkaç yıl önce gayet normal sekreterim dediği– *executive assistant*⁵ Maryolyn'in “tuvaletlere bakan hanıma uğramayı

1 hareketlilik yöneticisi.—e.n.

2 yönetim kurulu toplantısı.—e.n.

3 görüntülü toplu telefon görüşmesi.—e.n.

4 Bakım ve Temizlik.—e.n.

5 üst düzey yönetici asistanı.—e.n.

unutmayın” dediği aklına gelir. Hatta Maryolyn dün şirketten ayrılmadan önce eline kadına verilmek üzere –yıllarca ziyaretçilerin ihtiyaçlarını rahatça giderebilmelerini sağladığı için bir teşekkür niyetine– bir zarf tutuşturmuştu.

Bu arada Annie az önce sabah temizliğini bitirdi. Tuvaletler pırıl pırıl. Sabun, havlu, tuvalet kâğıdı, eksik ne varsa hepsi tamamlanmış durumda. Masanın üzerinde para tabağının yanında, şirket personeli adına verilen büyük çiçek buketi duruyor. Resmî olarak personel olmadığı hâlde herkesçe aileden sayıldığı için bu buket hediye edildi. Annie yirmi yıl önce şirketle yaptığı anlaşma neticesinde aylıklı olarak çalıştığı çaycılık görevini bırakıp, kazancı tamamen kendine ait olacak şekilde tuvaletlerin temizliğini üzerine almış, geçen zaman içerisinde ziyaretçiler ihtiyaç giderdikçe para tabağındaki kuruşlar çoğalmıştı.

Dokuz buçukta Roelof Termuren belli bir suçluluk duygusuyla Frederik van Bovenlanden’in *executive assistant*’ına geldiğini bildirir. Adı randevu listesinde bulununcaya kadar iki defa hecelelemek, müdürünün odasına girebilene kadar on sekiz dakika bir koltukta oturup beklemek zorunda kalır. Son yıllarda buraya pek sık uğraması gerekmemişti. Frederik van Bovenlanden, Roelof’un direkt şefi ile birlikte içeride onu beklemektedir.

Tam yirmi üç dakika sonra Roelof, *Corporate Security*¹ departmanının bir elemanıyla birlikte müdürünün odasını terk eder. Odada bulunduğu süre içinde çalıştığı departmanın kapatılacağı, *Logistics Management Operations Unit*² adıyla yeni bir departman oluşturulacağı ve bu yeni departmanda maalesef ona ihtiyaç duyulmadığı nazikçe izah edilmiştir. Frederik van Bovenlanden, kararın kişisel kaynaklı olmadığına, sadece ve sadece şirketin geleceği ışığında

1 kurumsal güvenlik.—e.n.

2 Lojistik Yönetimi Operasyon Birimi.—e.n.

alındığına dikkat çekerken dostane davranmış, yıllar boyu şirkete katkısından dolayı teşekkür edip çok çabuk yeni bir iş bulmasında şirketin ona her türlü yardımı göstereceğine dair teminat vermiştir. Aynı Hollywood filmlerinde olduğu gibi, Roelof'un şirket binasını bir güvenlik elemanı eşliğinde terk etmesi gerekmektedir.

Yanında güvenlik elemanı, içi birtakım kişisel eşya dolu karton kutu elinde, girişteki büyük salondan geçerken tuvaletlere bakan hanımın el salladığını görür Roelof. Bunun üzerine kutuyu yere bırakıp son bir kez Annie'nin sahasına girer. İşini gördükten sonra para tabağının yanında duran rengârenk çiçek demetini işaret eder.

"Hayrola, bir kutlama mı var?"

"Bugün emekliye ayrılıyorum," der Annie sevinçle. Roelof memnun fakat aynı zamanda kederli Annie'ye bakar.

"Umarım şirket size iyi bakmıştır."

Annie gülmeye başlar, çünkü şirketin bunu yapmasına gerek kalmamıştır; o kendi kendinin patronudur. Sonra da ses tonunu alçaltarak anlatmaya devam eder: "Bunu daha önce şirkette kimseye söylememiştim ama şimdi artık emekliye ayrılacağım için anlatmamda bir sakınca yok. Başlangıçta korkmuştum, sabit bir aylık maaşım olmadan bu tabağa atılan bir iki kuruşla geçinebilir miyim diye ama daha ilk yılın sonunda kazancımın hiç de kötü olmadığı ortaya çıktı. Bu tabağa atılan kuruşlardan kazancım yılda yaklaşık üç yüz bin avro. Bugüne kadar şirketten kimse bana bu konuda bir şey sormadı. Bazen günde bin avro bile kazandığım olmuştur. Emekli maaşına bile ihtiyacım yok!"

"Ne güzel işte," der Roelof, aslında anlatılanları pek dinlemediğini açığa vuran bir ses tonuyla. Tabağa elli sent bırakıp Annie'ye her şeyin gönlünce olmasını diler.

Eve dönüşte çevreyolu tamamen açıktır.

Tarih öncesinin serbest meslek sahipleri

BBC’de yayımlanan komedi dizisi *The Armstrong and Miller Show*’un bir sahnesinde, ilkel bir mağara adamı yaptığı iş başvurusunun mülakat kısmı için üç kabile üyesinin karşısında oturmaktadır.

“Sen ne yapabilir?” diye sorar üyelerden bir tanesi.

Mağara adamı: “Ben avcı...”

“Biz çok avcı sahip olmak,” diye araya girer üyelerden kadın olanı.

“Ben ayrıca toplamak!”

Üçüncü üye: “Yani sen avcı-toplayıcı?”

Mağara adamı gururla: “Bugünlerde artık bu mümkün olsa gerek!”

Tarih öncesinde “iş” diye bir kavram yoktu. Diğer hayvan türleri gibi insanlar da bir iş bulmak, para kazanmak gibi konularla meşgul değillerdi. Grubun her üyesi besin toplamaya katılır, herkes toplanan besinlerin yiyecek hâline getirilmesine yardım eder, kamp ateşi sönmesin diye sırayla nöbet tutar, grubu düşmanlara karşı savunur ve kendi çocuklarıyla birlikte grubun diğer çocuklarının eğitimine katkıda bulunurdu. Grubun hayatta kalmasını sağlayacak temel ihtiyaçlar giderildikten sonra hikâye anlatma, siyaset yapma, şarkı söyleme ve dans etme gibi sosyal aktivitelerle ve grubun birlikteliğini güçlendirecek ritüellerle meşgul olurlardı. “İş” ve “özel hayat” gibi bir ayırım yoktu. Patron, meslek, maaş, kontrat ya da emeklilik diye bir şey yoktu. Yani tarih öncesinde insanlar aslında ellerinden her şey gelen çok yönlü birer serbest meslek sahibiydiler.

Biliminsanları uzun bir süre, avcı-toplayıcıların zamanlarının büyük bir bölümünü ağır bir hayatta kalma mücadelesine harcadıkları ve sürekli açlıkla baş etmek zorunda kaldıkları düşüncesinden yola çıkmışlardı. Bu varsayımı geçtiğimiz yüzyılın altmışlı yılların-

da ayrıntılı olarak tekrar gözden geçiren antropologlar, Marshall Sahlins ve Richard B. Lee, ileri sürdükleri “ilkel refah toplumları” (*original affluent society*) teorisiyle avcı-toplayıcıların düşünülennin tam tersine herhangi bir sıkıntı çekmediklerine, ihtiyaçlarını kolayca karşılayabildikleri bir hayat sürdüklerine dikkati çekmişlerdir. Ortalama bir tarih öncesi insanının hayatta kalabilmek için modern insandan (ve Tarım Devrimi ve Sanayi Devrimi dönemlerinde yaşamış olan insanlardan) daha az “çalışma saatlerine” ihtiyacı vardı. Bu antropologlara göre “bolluğun olmadığı refah” bir dünyada yaşayan atalarımız pek çok çeşidi içeren bir diyetle sahiptiler. Karınlarının doyması yeterliydi. Yani bir çeşit yeryüzü cennetinde yaşıyorlardı.

!Kung ve Hadza gibi günümüz avcı-toplayıcı toplumları üzerine yapılan araştırmalar, bu toplumların günümüz standartlarına göre iş olarak tanımlanabilecek aktivitelere haftada sadece on beş ile yirmi saat harcadıklarını, zamanlarının geri kalanında ise “sosyal davranış” olarak tanımlayabileceğimiz sohbet etmek, yüzyıllardan beri uyguladıkları ritüeller aracılığıyla hayatta olmayan atalarıyla temasa geçmek ve birlikte şarkı söylemek gibi aktivitelerle meşgul olduklarını göstermektedir. “Sonra” kavramının bu toplumlar için hiçbir önemi yoktur, çünkü herhangi bir anlam taşımamaktadır.

Tarih öncesi Homo sapiens, kelimenin gerçek anlamıyla bir *Homo universalis* idi (ya da elinden her şey gelen serbest meslek sahibi) ve bu günümüz avcı-toplayıcılarında da hâlâ böyledir. Elbette birtakım hafif uzmanlık alanları mevcuttu: Genelde erkekler ava çıkar, grubu tehlikelere karşı korur ve kadınlar sert kabuklu yemiş ve meyve toplar, çocukların bakımıyla ilgilenirlerdi. Ancak bu görevler mutlak değildi. İlk insanlar özellikle belli bir beceriye sahip oldukları, kendilerine ve gruba fayda sağlayacak şeylerle ilgilenirlerdi. Bunun yanı sıra yiyecek toplamak, yaşanılan ortamı düzenli tutmak, göç etmek ve uyuyacak bir yer bulmak gibi, beceriden zi-

yade hayatta kalabilmeleri için yapılması gereken şeyler de vardı. Bunu günümüz modern toplumlarında çadır tatiline çıkan ve her şeyi kendi yapmak zorunda olan, yani bakkaldan, ev sahibinden ya da sıhhi tesisatçıdan yardım görebilmeleri mümkün olmayan çocuklu ailelerle kıyaslamak mümkündür.

Tarih öncesi dönemlerde kabilenin en nüfuzlu ve prestijli kişisi olan, grubun lideri bile diğerleri gibi gayet normal bir şekilde günlük hayatın sıradan işleriyle meşgul olur, “geri kalan zamanını” birtakım siyasal konularla ilgilenerek geçirirdi (günümüzde amatör bir futbol takımı ya da motosiklet kulübü başkanının yaptığı gibi).

Atalarımız akşamları uyudukları yerin yakınında “çalışırlardı”. İş seyahatine çıkmalarına, arabayla işe gidip gelmelerine ve çevreyolunun tıkanan trafiğinde beklemelerine gerek yoktu. Erkekler gruplar hâlinde ava çıktıklarında, özellikle de avlanacak hayvanlar uzak bir mesafedeyseler, kampa geri dönmeleri bazen birkaç gün sürebilirdi ama uzun mesafeler her gün kat edilmiyordu. Arkadaş olsun, aile ferdi, iş arkadaşı veya kabilenin bir başka üyesi olsun herkes birbiriyle kaynaşır, bir bütünün parçasını teşkil ederdi. Ne fiziksel ne de psikolojik özel hayat ile iş arasında herhangi bir mesafe yoktu. Kimsenin bir özgeçmişe sahip olması, öğrenim görmesi ya da kariyer planları yapması gerekmiyordu. Gençler birtakım şeyleri usta-çırak ilişkisinde yaşlılardan öğrenirlerdi. Avcı olmak isteyenler, kabilenin en iyi avcılarıyla birlikte ava çıkar, av sanatının inceliklerini öğrenmeye çalışırlardı. Değerli bulunan birtakım alanlarda beceri sahibi olmak, prestij sağlar, üreme şansını artırır.

Değiş tokuş zenginlik getirir

Tarih öncesi dönemlerde orada burada yapılan birtakım değiş tokuş ticareti sayesinde, yavaş yavaş uzmanlık alanları oluşmaya başla-

mıştır. Savandan yanında büyük bir et parçasıyla dönen bir kişi, bunun bir bölümünü belli bir şey karşılığında –örneğin seks (daha önce de belirttiğimiz *meat-for-sex*¹ teorisi) ya da kamp ateşinde kullanılmak üzere ekstra odun– değiş tokuş edebilirdi. Değiş tokuş biz insanların genlerine işlemiştir. İngiliz ekonomist Adam Smith (1723-1790) *The Wealth of Nations* (Milletlerin Zenginliği) kitabında, insanlarda karşılıklı alıp verme dürtüsünün varlığından bahseder: “İnsan gibi pazarlık yapan başka bir hayvan türü yoktur; hiçbir köpek bir diğeriyle kemik değiş tokuş etmez.” İnsanlarda değiş tokuş çok çabuk başlamıştır. Avustralya’da araştırmacılar binlerce kilometre uzunluğunda bir değiş tokuş ağı keşfetmişlerdir. Kıtanın güneyinde kuzey plajlarına ait midye kabuklarına, kuzeyinde ise güneyde bulunan bir taş türünden yapılmış mızrak uçlarına rastlamışlardır. Belli ki daha o dönemlerde değerli objelerin değiş tokuş edildiği bir ticaret yolu vardı.

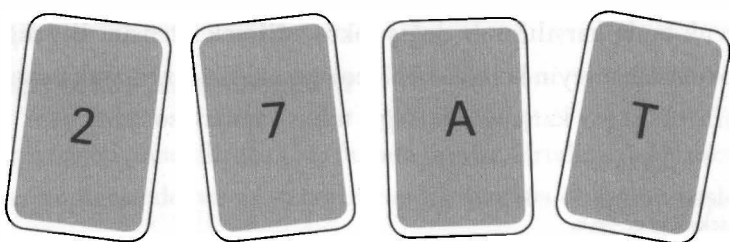
İngilizcede buna *barter economy* denmektedir. Değiş tokuş, paranın keşfi öncesinde ticaret yapmanın tek yoluydu. Ancak bu ekonomi şekli görüldüğü kadar basit değildir. Öncelikle arz ve talep arasında her zaman bir uygunluk yoktur; örneğin daha yeni karnını doyurmuş birinden et parçası karşılığında üzerine birkaç gün çalıştığı mızrak ucunu istemeye gelen komşusu gibi. Bundan başka pek çok değiş tokuş maddesinin sınırlı bir kullanım süresi vardır; yakınlarda bir buzdolabı yoksa et parçası bir süre sonra garip kokmaya başlayacaktır. Üçüncü bir nokta değiş tokuşu yapılan malların değeri sorunudur; neden bir mızrak ucu üç değil de iki tavuk budu karşılığında değiş tokuş edilmek istensin. Bir diğer nokta ise her şeyin kolayca bölünemeyeceğidir; bir mızrak ucunun yarısını bir şey karşılığında değiş tokuş yapmak zordur.

1 seks için et.—e.n.

Dolandırıcı aranıyor

Evrimsel psikologlar Leda Cosmides ve John Tooby'nin iddiasına göre, insan beyninin ticaret ve değiş tokuşı uygunluğunun nedeni, bu aktivitelerin bireysel fayda sağlamalarıdır. "Senden bir şey istiyorum, istediğim şeyi verirsen seni şimdi ya da daha sonra ödüllendireceğim." Buna karşılıklılık prensibi ya da mütakabiliyet esası denir. Bu sistemi çalışır hâle getirebilmek için insanların olası dolandırıcıları tanıyabilme ve foyalarını ortaya çıkarabilme becerisine sahip olmaları gerekir (hile tespiti). Ancak bu sayede değiş tokuş sırasında kandırılmaktan kurtulabiliriz. Yani ticaret yaptığımız kişinin dolandırıp dolandırmadığını öngörebilecek ya da açığa vurabilecek bilgiden haberdar olmamız gerekir. Bunu kendinizde de test edebilirsiniz: Kimlere cüzdanınızı emanet etmekten ya da evin anahtarını teslim etmekten çekinirdiniz? Muhtemelen bütünüyle güvenebileceğiniz insanların sayısı azdır.

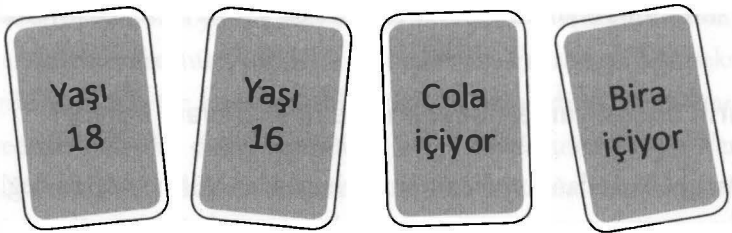
Cosmides, hile tespitinin insanın tabiatında var olup olmadığını araştırmak amacıyla Harvard Üniversitesi öğrencilerine bir "Wason testi" (ya da dört kart-sorusu) uygulamış. Bu test, 1966 yılında bilişsel psikolog Peter Cathcart Wason tarafından, sosyal bilişselliliğin mantık ve muhakeme üzerindeki etkisini ölçmek için oluşturulmuştur. Deneye katılanlara bir yüzünde bir harf ve diğer yüzünde bir sayı olan dört adet kart gösterilip, bununla bir önermeyi kanıtlamaları istenmiş. Masada önünüze şu dört kartın açıldığını farz edelim:

Kanıtlamanız gereken önerme şöyle: Kartın bir yüzünde çift bir sayı varsa diğer yüzünde sesli bir harf bulunur. Bu önermenin doğru olup olmadığını kanıtlamak için sizce hangi kartı ya da kartları çevirmek gerekir? Çözüme geçmeden önce bir deneyin bakalım.

Kartlardan biri 2 (yani çift sayı) ve diğeri T (yani sessiz harf). Önerme doğruysa önce sesli bir harf sonra da tek bir sayı göstermemiz gerekir.

Endişeye kapılmayın: Deneye katılanlardan doğru çözümü bulanların sayısı yüzde 10'un altındaymış. Belli ki böyle bir soyut mantık söz konusu olduğunda zorlanıyoruz. Ancak dolandırıcıları önceden kestirebilme konusunda soyut standart kavramlar yerine içinde yaşadığımız günlük çevreden ve sosyal ilişkilerimizden örnekler kullandığımızda, durum biraz daha kolaylaşıyor. O zaman sanki mantığı çok daha iyi anlayabiliyoruz. Örneğin şu dört karta bir göz atalım:

Önerme şöyle: Yaşı on sekizin altında olanların alkollü içki kullanmaları yasaktır. Kartların hangilerini kontrol etmemiz gerekir? Birinci karttaki yaş 18, dolayısıyla kontrol etmemize gerek yok. İkinci karttaki yaş 16, o zaman bu kişinin alkol kullanması yasak. Kartı çevirdiğimizde elinde bira şişesi tutan 16 yaşında biriyle karşılaşsak yakaladık demektir. Üçüncü kart cola içiyor, yani çevrilmesine gerek yok, çünkü cola alkollü içkiler sınıfına

girmiyor. Dördüncü kart bira içiyor, yani alkollü içki, dolayısıyla içenin yaşının uygun olup olmadığını bulabilmek için bu kartı da çevirmemiz gerekir.

Bu son deneyde çoğu kişi çevrilmesi gereken kartların “Yaşı 16” ve “Bira içiyor” olduğunu bulmakta zorlanmayacaktır. Cosmides ve Tooby’ye göre, dolandırıcıların maskesini düşürebileceğimiz mekanizmalardan biri, böyle bir mantık kuralının uygulanmasıdır. Arabanızı dolu depoyla geri getirmek şartıyla birine ödünç verdiğinizde, şartın yerine getirilip getirilmediğini kontrol etmek zor değil. Depo dolu değilse bu kişiye bir daha asla araba ödünç vermeyeceğinizi de bilirsiniz.

Sosyal bağlamda, insanlar diğer alanlara nazaran çok daha mantıklı düşünebilmektedirler. Bu muhtemelen kandırılma ihtimalini azaltmak için oluşmuş bir uyumdur ve herhangi bir değiş tokuş ya da karşılıklı avantaj söz konusu olduğunda önemi büyüktür. Kabilenin diğer bir üyesinin istediği et parçasıyla değiş tokuş yapmaya tabii ki hazırдық ama onun da buna eş değerde bir şey vermesi gerekiyordu.

Tarih öncesi zaman beynimizde nasıl devam ediyor?

Posta pullarından futbolcu resimlerine kadar hâlâ bir şeyleri değiş tokuş yapmayı seviyoruz ve bu sayede paranın henüz var olmadığı tarih öncesi zamanlarda olduğu gibi birtakım şeylere değer biçmiş oluyoruz. Bu kitabın yazarlarının çocukluk yıllarında yaptığı gibi, Hollanda’da günümüzde de İtalyan firma Panini’nin futbol çıkartmalarını biriktiren pek çok erkek çocuk vardır. Basında çıkan yazılara göre, bu İtalyan aile şirketi 1961 yılından bu yana 100 milyarın üstünde çıkartma piyasaya sürmüştür ve her yıl buna altmış ülkede 5 milyar yenisi eklenmektedir. Panini 2014 yılında Brezilya’da düzenlenen Dünya Futbol Şampiyonası kapsamın-

da yine birtakım özel koleksiyonlar çıkardığında *The Economist* dergisinin bir muhabiri, piyasaya sürülen on albümün tamamını doldurabilmek için, on kişinin ortaklaşa olarak beş karttan oluşan sürpriz paketlerden bin dört yüz adetten biraz daha fazla satın alması gerektiğini hesaplamış. Hiçbir çocuk ya da ebeveynin kendi başına bin dört yüz paketi almaya gücü yetmeyeceğinden albümlerin tamamını doldurmak isteyenlerin, tarih öncesinde olduğu gibi değiş tokuş yapmaktan başka bir seçenekleri yoktu.

Birbirimizden eşya ödünç istemek de hâlâ yapmaktan büyük haz aldığımız bir alışkanlıktır: “Komşum, lazım değilse matkabını ödünç alabilir miyim?” Modern toplumlarda yine bir değiş tokuş ticaretine ihtiyaç varmışa benziyor. Günümüzde internetin de yardımıyla insanların birbirlerinden eşya ödünç almalarına, değiş tokuş yapmalarına ya da paylaşmalarına olanak veren pek çok yeni girişim başlatıldı. Hollandalılar www.klussen.ruilen.nl web sitesinde birbirleriyle yardım alışverişinde bulunabilmekte, böyle bir site sayesinde yarım gün çocuk bakıcılığı karşılığında evinizi temizletmeniz mümkün hâle gelmektedir. Peerby ve Konnektid gibi sitelerde ise komşular birbirlerine eşya ödünç verebilmektedirler. Bu gibi değiş tokuşlarda para kullanılmadığı için Vergi Dairesi’nin kontrolüne de gerek yok. Bundan daha prehistorik bir ticaret düşünebilir misiniz?

Konuşmak değiş tokuşu, ticareti, pazarlığı ve suiistimalin önlenmesini kolaylaştırır. Başkaları hakkında konuşmak evrimsel açıdan sosyal ilişkilerin çekirdeğini oluşturur. Eski zamanlarda başkaları hakkında konuşmak (“dedikodu yapmak”) grup ilişkilerini güçlendirmeye ve birinin itibarını sınamaya yarayan (“ona güvenebilir miyim, dolandırıcı olmasın?”) bir araçtı. Günümüzde kahve ya da sigara molasında yapılan şey, tarih öncesi dönemlerde kamp ateşinin etrafında gerçekleşiyordu. Hollandalı evrim psikoloğu

Bram Buunk, öğretici ve eğlenceli *Oerdriften op de werkvloer* (2010) isimli kitabında, iş yerinde dedikodu yapmanın anlamına değinir. Buunk'e göre şirket organizasyonu üzerine yazılmış kitapların çoğunda dedikodu olumsuz bir kavram olarak gösterilmektedir ancak bu doğru değildir, en azından böyle görülmesine gerek yoktur.

Aralarında evrim psikoloğu Robin Dunbar'ın da bulunduğu bazı biliminsanlarına göre dil, insan türünün büyük sosyal gruplarda yaşayabilmesini sağlamak için evrim geçirmiştir. Hayatta kalabilmek için insanların türdeşlerine ihtiyaçları vardır. Maymunlar ve insansı maymunlar birbirlerinin bitlerini temizleyerek, birbirlerini okşayarak ve kaşıyarak arkadaş kalmaya çalışırken, insanlar birbirleriyle konuşarak sosyal bir bağ kurmaya çalışırlar. Dil sayesinde aynı anda birden fazla insana ulaşılabilirdiğinden çok daha büyük gruplarda yaşamak mümkündür. Dil vasıtasıyla grubun geri kalan kısmı hakkında bilgi toplayabilir, kendi fikirlerimizi, isteklerimizi ve kızgınlıklarımızı diğerleriyle paylaşabiliriz. İnsan, Konuşan Maymundur. Ve aynı zamanda da Dedikoducu Maymun.

Buunk'e göre dedikodunun birçok fonksiyonu vardır. Beynimiz pek öyle büyük gruplarda konuşacak şekilde programlanmadığından, grup çok büyük olduğunda birden fazla konuşma grupları oluşur. Doğum günü partilerinde ya da toplantılarda buna dikkat edin. Konuşma grubu dört kişiyi aştığı an, ikili ya da üçlü gruplara ayrılır. Dedikodu alışverişinde söz konusu olan sadece bilgi ya da fikir paylaşmak değildir. Dedikodular çoğu zaman "diğerlerinin hangi gerekçelerden hareket ettiklerinin, bağlı oldukları şeyin ve amaçlarının ne olduğunun sorgulandığı bir çeşit tahkikattır". Ayrıca, çoğu zaman olumsuz konuşmaları olumlu olanlardan daha iyi hatırladığımız için "dedikodu" tatsız bir çağrışıma sahiptir. Hâlbuki birilerinin kötülendiği dedikodular, birilerinin arkasından konuşulduğu ya da çekiştirildiği nötr ya da pozitif dedikodulardan

çok daha azdır. Aralarında Robin Dunbar'ın da bulunduğu birtakım biliminsanları tarafından yapılan araştırmalar, dedikoduların sadece yüzde 3 ila 4'ünün gerçekten kötü niyetli yapıldığını göstermektedir.

Flaman iletişim bilimleri araştırmacısı Charlotte De Backer, *Roddelen, waarom roddelen gezond is* (2006) isimli kitabında tam on altı dedikodu çeşidinden bahseder. Dedikodunun fonksiyonu, büyük ölçüde ulaşmaya çalıştığımız önemli evrimsel hedefler hakkında bilgi toplamaktır: Sağlığımız hakkında öğrenebileceklerimiz (1), uzun süre birlikte olabileceğimiz bir partner arayışı (2), başkalarıyla olan ilişkilerimiz (3), başkalarının nasıl bir üne sahip olduğu (4), kimin kiminle cinsel ilişkiye girdiği (5), cinsel rakiplerimizin kim olduğu (6), kimin ayağını kaydırabiliriz (7), dolandırıcıları nasıl keşfedebiliriz (8), kiminle birlikte çalışabiliriz (9) kiminle birlikte çalışamayız (10), kimlerle akrabayız (11), yandaşımız kim (12), düşmanımız kim (13), şerefimizi nasıl koruyabiliriz ya da nasıl daha iyi olabiliriz (14), başkalarının üçüncü kişiler hakkındaki görüşlerini (15) ve bizim hakkımızdaki görüşlerini doğru yönde nasıl etkileyebiliriz (16).

De Backer'a göre, dedikodunun bilgi toplamanın yanı sıra üç önemli fonksiyonu daha vardır: Başkalarını kontrol etmek ("Jan'ın dün senin hakkında müdüre bir e-posta gönderdiğinden haberin var mıydı?"), manipüle etmek ("senin yerinde olsam Jan'a güvenmezdim, kim bilir e-postada senin hakkında neler yazmıştır") ve eğlenmek.

Tarih öncesi beynin izlerine iş ve eğitim alanlarında uyguladığımız seçim prosedürlerinde de rastlamak mümkündür. Günümüzde iş başvurusunda bulunanların işe ve iş yerine uygunluklarını, psikolojik durumlarını, zekâ ve yeteneklerini ölçmek için birtakım standart testler kullanılır. Ancak sadece bu tip bir teste dayalı olarak birini gözünüz kapalı işe alır mıydınız? Tabii ki hayır. Bunu

yapmadan önce bu kişiyi görmek, duymak, kendisiyle konuşmak ve hatta kokusunu duymak isteriz. İşin komik tarafı diğer şirketler adına bu tip testleri uygulayan organizasyonlar, kendi personelini işe alırken böyle bir test prosedürüne başvurmazlar. Aynı şey, bu testlerin oluşturulduğu bölümlerde çalışanlar için de geçerlidir.

Tarih öncesinin izlerine diğer bir örnek, çalıştığımız yerde yeni işe alınan biriyle neden el sıkıştığımız konusunda İsrail’de yapılan bir araştırmadır. Araştırma kapsamında gerçekleştirilen gizli video çekimlerinden el sıkışanların çoğunun bunu yaptıktan sonra bilincinde olmadan kendi ellerini kokladıkları ortaya çıkmıştır (internette hoş görüntüler mevcut). Bu mekanizma henüz bütünüyle açıklanamasa da elini sıktığımız kişinin el kokusunun bu kişinin o anda ne hissettiği konusunda bilgi verebileceği şeklinde bir varsayımdan yola çıkılmaktadır. "Korkak" bir koku bu kişinin bir şeyi gizlemeye çalıştığı anlamına gelebilir. Biriyle tokalaştığınızda bunu aklınıza getirin bakalım.

Günümüzde, çalıştığımız yerlerde o kadar fazla zaman geçiriyoruz ki bir yerden sonra ilkel beynimiz iş arkadaşlarımızı samimi, yakın birileri olarak görmeye başlıyor. Eskiden ev ve iş hayatı diye bir ayrım yoktu, fakat şimdi iş yerinde geçirdiğimiz uzun zaman yüzünden özel ilişkilerimizde pek çok sorunla karşı karşıya kalıyoruz. Tarih öncesi dönemlerde birini çok sık görmek, belli bir yakınlık işaretiydi. Birinden hoşlanmadığınızda başka bir kampa taşınmak suretiyle bu kişiden uzak durabilirdiniz. Samimiyet, isteğe bağlı bir seçimdi. Günümüzde bu her zaman böyle değil, bazılarımız zorunlu olarak her gün birtakım insanlarla aynı ortamda çalışmak zorunda ve beynimiz bunu bir samimiyet işareti olarak algılıyor. Bu yüzden birçok kişi iş ve ev durumunu birbirine karıştırıyor. İlkel beynimiz her gün gördüğümüz kişilere değer vermemiz gerektiğini düşünüyor. Bu düşünce sebebiyle sekreteri-

mize âşık oluyor, patronumuzla yemeğe çıkıyor ve iş arkadaşımıza başkasıyla çıktığı için kızıyoruz. Kimi araştırmalara göre iş arkadaşına âşık olanların oranı yüzde 30'un üzerindedir. Gerçekten bir ilişkiye girenlerin sayısıysa yüzde 18'dir.

Çiftçiye bir saban bileyici lazım

Tarım Devrimi ve çok daha sonra başlayan sanayileşme dalgasının etkisiyle iş alanında birçok yeni uzmanlık dalları oluşmuş, insanoğlu otonom serbest meslek sahipliğinden uzmanlaşmış maaş kölesine dönüşmüştür. Pek çok insan birbirine yakın oturmaya başlamış ve sürekli besin üretimine geçilmişti. Tarih öncesi dönemlerde değiş tokuş olarak başlamış olan ticaret şekli, etkin bir sistem hâline gelmiş, biri tahıl yetiştirirken (çiftçi) bir diğeri bundan ekmek yapmaya (fırıncı) ve bir başkası da sahip olduğu eti (kasap) ekmek karşılığında değiş tokuş etmeye başlamıştır. Bu şekilde herkes kendi çıkarını gözetebilmiştir. Adam Smith *Milletlerin Zenginliği* (1776) isimli kitabında şöyle der: “Akşam yemeğinde masaya koyacak bir şeyler bulabiliyorsak bu kasabın, bira üreticisinin ya da fırıncının iyi niyetine dayalı olarak değil, hâliyle kendi çıkarlarını gözetmeleri sayesinde gerçekleşir.”

İktisatçı David Ricardo (1772-1823) uzmanlığın hem ülkeler açısından, hem de bireysel işçiler açısından (“nispî verimlilik avantajı teorisi”) ekonomik önemini araştıran ilk araştırmacılardan biriydi. Uzmanlaşmak suretiyle insanlar, bölgeler ve ülkeler iş emeğini daha etkin bir biçimde yapılandırabilmiş ve bu sayede daha fazla değiş tokuş olanağı yaratılmıştır. Son yıllarda Amsterdam'da kurulan pek çok yeni küçük bira üreticisinden biri olan Oedipus'u buna örnek olarak verebiliriz. Firmanın birbirlerini daha ortaokul yıllarından tanıyan ve ilk biralarını resmen bir çatı katının mutfağında

üreten dört delikanlı kurucusu –psikolog, hidrolog, antropolog ve sanatçı– ilk yıllarda her şeyi birlikte yapmışlar. Limon otlu ve Çin maydanozlu biraları o kadar ilgi görmüş ki birkaç yıl içinde üretim 800 hektolitreye çıkmış. Bu arada bu dörtlünün özel yetenekleri de ortaya çıkmış; bir tanesinin içlerinde en iyi birayı ürettiği anlaşılrken bir diğerinin pazarlamada, üçüncünün muhasebede ve dördüncünün gelecek planlarını yapmada üstün bir beceriye sahip olduğu belli olmuş. Sonuçta bu uzmanlıklar sayesinde başarılarını pekiştirme şansına erişmişler.

Tarımın keşfini izleyen yüzyıllarda da böyle bir durum söz konusuydu. Aradan geçen zaman içerisinde toplumda asker, memur, yönetici, terzi, teçhizatçı, inşaatçı, balıkçı, fırıncı ve madenci gibi meslekler ortaya çıkmış ve bu sayede belli yeteneklere sahip insanlar belirli alanlarda uzmanlaşarak daha iyi bir konuma yükselmeye başlamışlardır. Ancak bu sistemin aynı zamanda çiftçinin malını kasabın mamulleriyle kolayca değiş tokuş edebilmesini sağlaması, dolayısıyla işlemlerin ve ticaret anlaşmalarının somut bir belleğe kaydedilmesi gerekiyordu. Eski dönemlere ait bulunan ilk yazı yaklaşık beş ila altı bin yıl öncesinde ticari bir işleme dair bir nottur. Tarım Devrimi sonuçta bilgileri kaydedebilmemizi ve aktarabilmemizi mümkün kılan yöntemler bulmamızı sağlamıştır. Bu kitabı şu anda okuyabiliyor olmanız insanların ekmeği tercih etmesinin yol açtığı pek çok sonuçtan bir tanesidir.

İş ve uzmanlıkların artmasıyla organize edilmiş bir eğitime de ihtiyaç duyulmaya ve tarih öncesi dönemlerde geçerli olan kabilede bir ya da birden fazla kişinin örnek alınması sistemi, uzmanlık dönemlerinde artık yeterli olmamaya başlamıştır. Metal işlemek ya da gravür yapmak isteyen bir insanın bunun için önce yıllarca eğitim alması gerekiyordu. Bu nedenle okul ve lonca sistemine geçilmiş, birtakım kurallar koyulmuş ve okul kanunu çıkarılmıştır.

Toplum içinde uzmanlıkların oluşmasıyla oldukça istikrarlı bir sistem doğmuş, tarih öncesi dönemlerde henüz var olmayan ya da çok az rastlanan kalıtsal intikal sayesinde kasaplık ya da takıcılık gibi meslekler babadan oğula geçmeye başlamıştır.

Ayrıca uzmanlık alanlarının çoğalması ve ticaret yollarının durmadan genişlemesiyle bir balıkçının taze balığını ebelik yapan biriyle biraz daha kolay değiş tokuş edebilmesi ihtiyacı da doğmuş, “değiş tokuş ticareti” ve “mal kazancı” paylaşım ve dayanıklılık süresi açısından sık sık zorluk çıkardığı için uzmanlıklara değer biçilmesini mümkün kılan bir yöntem bulunması gerekmiştir. Para kullanımı yaklaşık 2500-2700 yıl önce birbirleriyle herhangi bir bağlantıları olmaksızın dünyanın üç farklı bölgesinde –Çin, Hindistan ve Akdeniz çevresi– başlamıştır. Paranın ödeme ve değiş tokuş aracı olarak kullanılmaya başlamasıyla yine çok sayıda meslek ortaya çıkmıştır –çünkü paranın basılması, kayıtlara geçirilmesi, korunması ve nakledilmesi gerekiyordu. Yani para yakın bir zamanda icat edilmiştir. İnsan beyninin paraya değer biçmede bir hayli zorlanması bundandır. Bir milyon avronuz olsa ne yapardınız? Şişe sütün fiyatı ne? Bu kitaba ne kadar ödediniz? Yılda ne kadar kazanıyorsunuz? Yapılan pek çok araştırma insanların parayla başa çıkmakta zorluk çektiklerini göstermektedir. Buna şaşırmanın lazım, çünkü para biyolojik bir adaptasyon değil, yakın bir zamana ait kültürel bir icattır. Para sahte bir uyarandır. Dolayısıyla uyumsuzluk pusuya yatmış beklemektedir.

Tarım Devrimi çiftçinin gelişini müjdelerken Sanayi Devrimi’yle birlikte “işçi” ortaya çıkmıştır. Buhar makinesi sayesinde üretim sürecinde pek çok değişiklikler meydana gelmiş ve bu değişiklikler hiper uzmanlık kavramını beraberinde getirmiştir. İşçiler çarkın küçük bir dişlisi hâline gelmiş, tekstilin işlenmesinden giysilere ve taşıma araçlarına pek çok üretim alanında aynı şeyin durmadan

tekrarlandığı, duyguları köreltici işleri yapmak üzere büyük fabrikalara alınmışlardır. Benzeri görülmemiş büyüklükte üretime geçilmiş, bunun sonucunda ticaret daha da artmış ve birtakım yeni sorunlar ortaya çıkmıştır.

İşçilerin konut ihtiyacını karşılamak için çalıştıkları fabrikaların çevresine kasvetli ve devasa semtler inşa edilmiş, toplumlar mali durumu iyi ve kötü olmak üzere iki gruba ayrılmışlardır. Kapitalizm ortaya çıkmış, ardından bu akımın etkisiyle insan ve emeği arasında gitgide büyüyen ve evrim tarihimizde benzeri görülmemiş “yabancılaşma”ya engel olmak amacıyla karşıt akım sosyalizm oluşmuştur. Bu arada Sanayi Devrimi henüz sona ermedi, günümüzde Dijital Devrim adıyla hâlâ devam etmekte. Hızlı teknolojik gelişmelerin iş sürecini hâlen büyük ölçüde etkilediği bir toplumda yaşamaya devam ediyoruz (buna örnek olarak son birkaç on yılda gerçekleştirilen bilgisayarlaştırma, dijitalleştirme ve internetleştirme çabalarını verebiliriz). Tüm bu gelişmeler sonucunda aklımızı çelen birçok yeni uyaran ve uyumsuzluk ortaya çıkmıştır.

Uyumsuzluk ve iş

Atalarımızın yaşadığı dönemlerde bize faydası dokunan alışkanlık ve davranışlara yönelten uyaranlara tepki vermeye alışkın olan ilkel beynimiz, günümüzde kendi oluşturduğumuz iş çevresinde yanlış seçimler yapmamıza sebep olacak, sağlığımızı olumsuz yönde etkileyecek uyaranlara da aynı tepkiyi vererek bizi yanıltmakta ve birtakım uyumsuzlukların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

Örneğin, bir yöneticinin, bir patronun emrinde çalışmayı sevmeyiz, onlardan pek hoşlanmayız. Bunun sonucunda, yaptığımız işte elimizden geleni yapacak derecede motive değilizdir. Çoğumuz saat tam 09:00’da işe başlar, saat 18:00’i vurur vurmaz iş yerini

terk eder. Akşamdan kalma olduğumuzda ya da hafif bir baş ağrısıyla uyandığımızda iş yerini arayıp hasta olduğumuzu söyleriz. Bu tür davranışlar iş-hayat dengesi konusundaki hoşnutsuzluktan kaynaklanmaktadır. Tarih öncesinde bu tür şeylere alışık değildik, çünkü kendi kendimizin patronuyduk.

Şirketlerde yapılan “atmosfer araştırmalarında” insanların kendilerini en fazla stresli hissettikleri durumun doğrudan bağlı oldukları yöneticileriyle ilişkilerinde stresli hissettikleri zaman olduğu ortaya çıkmıştır. Savanlarda müdürler, orta düzey yöneticiler yoktu; kararlar hiyerarşiye değil, konsensüse dayalı olarak, grubun kendisi tarafından alınırdı. Modern organizasyonlar abartılı bir şekilde resmîleştirilmiş ve kurumlaştırılmıştır ki bu durum bizim ihtiyaçlarımızla bağdaşmamaktadır. Yapılan araştırmalar, şirket çalışanlarının büyük ölçüde otonomiye ihtiyaç duyduklarını, tarih öncesinin serbest meslek sahibi stiline özlem duyduklarını göstermektedir. İnsan rahat bırakılmak istiyor, durmadan ne yaptığını kontrol eden birinin emri altında çalışmak istemiyor. Örneğin araştırılan şirketlerde çalışanlar, otonomi ve sosyal ilişkileri aldıkları maaştan daha önemli bulduklarını belirtmişlerdir. Bu da tarih öncesinden kalma bir tercih biçimidir. Arzuladığımız şeyler değişmedi, değişen tek şey koşullar.

İhtisas

Belki farkında değilsiniz ama şu anda okumakta olduğunuz kitabın Flemenkçe baskısındaki harfler “Lyon Text” diye adlandırılan bir yazı tipi (font) olup, tasarımı Alman tipograf Kai Bernau (1978) tarafından yapılmıştır ve bu kitabı çıkaran yayınevi tarafından kendisine 150 dolar ödenmiştir.

Matbaanın icadını izleyen ilk yıllarda kullanılan kurşun harfler, matbaacıların kendileri tarafından dökülürdü. Bir zaman sonra bu

konuda uzmanların yetiştirdiği hurufatçılık mesleği doğdu. Harfler elle dizilirdi; harf diziciler harfleri tek tek bölmelerinden alıp, yan yana ve tersten okunacak şekilde metal kumpaslara dizerlerdi.

On dokuzuncu yüzyıldan itibaren elle yerleştirme yerine harfleri otomatik olarak yerleştiren makineler kullanılmaya başlandı. Bu makinelerin yanı sıra hurufatçılık da geçtiğimiz yüzyılın yetmişli yıllarına kadar devam etmiş olsa da günümüzde artık bu mesleğe rastlanmamaktadır.

Makineleşmeyle birlikte baskı sürecinde insan emeğine gitgide daha az gerek duyulmaya başlanmıştır. Yirminci yüzyıl başlarında ofset baskıya geçilmiştir ve günümüzde baskılar artık bilgisayarlar aracılığıyla lazer teknik ve sistemleri kullanılarak yapılmaktadır; bu nedenle de pek çok meslek ortadan kalkmış, dolayısıyla büyük bir uzmanlık uyumsuzluğu ortaya çıkmıştır.

Buna örnek olarak okumakta olduğunuz kitabın yazarlarından bir tanesini ele alalım. Bu yazarımız “bilim” diye adlandırılan muazzam bir makinenin çok küçük bir parçası olup, alanında uzmanlaşmış bir biliminsanıdır. Fakat bunun yanı sıra çevresindeki insanlara iş temin etmek ve evinin temizlenmesini, çocuklarının eğitilmesini, yemeğinin pişirilmesini ve mali durumunun düzenlenmesini sağlamak zorundadır. Günün birinde üniversitede çalıştığı bölümün kapatılmasına ya da personelin azaltılmasına karar verilirse bu yazar/biliminsanı aldığı eğitim ve uzmanlıkla başka nerede çalışabilir? Güçlü uzmanlıklar uyumsuzluktur, çünkü ortaya çıkabilecek en ufak bir değişiklik, her şeyi altüst edebilir. Böyle bir durumda iskambil kâğıdından inşa edilmiş ev tamamen çökebilir (banka dünyasında ortaya çıkan problemler sonucunda yakınlarda yaşadığımız ekonomik kriz gibi).

Uzmanlık aynı zamanda işe yabancılaşmamıza da yol açmıştır. Tercihen bizim için anlamı olan bir işi yapmak, “daha büyük bir

hikâyenin” parçası olmak isteriz. Fakat bu uyaran pek çok çalışma ortamında mevcut değildir. Bir üretim sürecinin çok küçük bir bölümünden sorumlu bir kişi, bütünlük ve bağlılık anlayışını kaybeder. Otonom beynimiz çok daha büyük bir çarkın yalnızca ufakık bir dişlisi olmaktan “hoşlanmaz”. Bu durum Hollandalı yazar J. J. Voskuil’in yedi ciltten oluşan ve beş bin sayfayı geçen romanı *Het Bureau*’da kurgusal bir tarzda çok güzel dile getirilmiştir. “Halk bilimi” üzerine bilgilerin toplandığı bir enstitüde çalışan yalnız bir adamın başından geçenleri anlattığı ve otuz yıllık bir süreci kapsayan bu romanında Voskuil, yapılan işin yararsızlığı, ofis mizahı, sessiz çekişmeler, sinirlenmeler, aşağılamalar ve dalkavukluklar gibi konulara değinerek, yıllarca her gün sabahtan akşama kadar kapalı bir ofis ortamında birlikte çalışmanın –bastırılmış duygular da dâhil– insanlara olan etkisini gözler önüne sermektedir.

Stres

İnsanlar on dokuzuncu yüzyıl ortalarında bile iş ile boş zaman arasındaki bölünmeyle meşguldüler; mutlu olabilmek için iş ve eğlencenin mümkün olduğunca birbirinden ayrılmaması gerektiğine inanıyorlardı. İş ve özel yaşam arası denge kavramı (*work-life balance*) oldukça yenidir. Bu kavram yetmişli yılların sonlarında İngiltere’de, 1986 yılından itibaren de Amerika’da kullanılmaya başlanmıştır. Yapılan pek çok araştırma, bu dengede çoğu zaman işin ağır bastığını ve pek çok çalışanın bundan büyük rahatsızlık duyduğunu ortaya koymuştur. Biz insanlar tatile çıkmayı seviyoruz; bu neyi önemli bulduğumuzu açıkça gösteriyor.

Beynimiz, daha önce de belirttiğimiz gibi, özel yaşantıyla işin günümüzde birbirine karışması yüzünden pek çok alanda zorluk çekmektedir. Buradaki uyumsuzluk, yoğun iş ilişkisini yakınlık ve

aşkla karıştırmamızdır. İş arkadaşlarımızı hayat arkadaşlarımızdan daha sık görüyor olmamız, aşk ilişkilerimizi sürekli tehdit eden bir konudur. Bu nedenle bazı organizasyonlar çalışanlar arasında aşk ilişkilerini yasaklamakta, bu tür bir ilişki söz konusu olduğunda partnerlerden birinin organizasyonu terk etmesi istenmektedir. Çoğu zaman, hiyerarşik ilişkiler sebebiyle samimiyet riskli hâle gelmektedir. Amerika'da bazı üniversitelerde, öğrencisiyle ilişkiye giren öğretim görevlileri işten çıkarılmaktadır.

İş ve özel hayat, ilkel beyin için bölünmez bir bütündür. Çoğu kişinin iş sebebiyle uykusuzluk çekmesi bu yüzdendir (çünkü burada "iş e ve götürme" söz konusudur). Yakın bir dönemde yapılan araştırmalardan avcı-toplayıcıların uykusuzluk çekmediği ortaya çıkmıştır. İş, aile ve evlilik hayatını önemli ölçüde etkileyebilir. İlişkilerinde birtakım gerginlikler yaşayan kişiler, buna önemli bir neden olarak iş durumlarını göstermektedirler. Çalışanların yüzde 75'i iş nedeniyle eve geç gitmekte, yüzde 72'si yoğun çalışma nedeniyle kendisini yorgun hissetmekte ve yüzde 48'i evde çok az zaman geçirdiğinden yakınmaktadır. İş ve ev hayatı birbirinden ayrılmış olsa da evrimsel açıdan birbirleriyle ayrılmaz bir biçimde bağlantılıdır.

Bunu iş yerinde yaşadığımız strese gözlemlemek mümkündür. Tarih öncesinde insanlar, yaprakların altından ilerleyen yılan, uzak durulması gereken yırtıcı hayvan, saldırıda bulunan düşman gibi çok kısa süreli tehditlerle sıkça karşı karşıya kalırlardı. Bu tür durumlarda stres sistemi harekete geçer, ardından vücut kortizol üretir ve kaçmak, dövüşmek ya da hareketsiz kalıp kalmamak arasında bir seçim yapılırdı. Bu tepkinin hayati bir önemi vardı; bu olmadan hayatta kalabilmek mümkün değildi. Dolayısıyla stres kısa süreli bir yapıya sahipti ve tehdit ânı geçer geçmez sistem yine normal hâline dönerdi. Stanford Üniversitesi nörobiyologlarından Robert

M. Sapolsky'nin *Why Zebras Don't Get Ulcers?* (1994) kitabında da belirttiği gibi, iş yerinde yaşanan stres farklıdır. İş stresi stres sistemimizin sürekli hareket hâlinde olmasına, vücudumuzun ürettiği sürekli kortizol akışı sebebiyle birtakım sağlık problemlerinin ortaya çıkmasına yol açar; zebraların (ve tarih öncesi insanların) tanımadığı türden sorunlardır bunlar. Gerilimlerimizin pek çoğu dolaylı ya da dolaysız yoldan yaptığımız işle bağlantılı olmakla birlikte, uzun süreli bir yapıya sahiptirler. Vücudumuz sürekli bir kortizol akışına alışkın değildir, bu yüzden tükenmişlik sendromu (*burn-out*), mide ülseri ve kalp hastalığı gibi rahatsızlıklarla karşı karşıya kalırız.

En aşırı durumda iş yeri gerçek anlamda ölümcül tehlikesi olan bir yer hâline gelir. Amerika'da İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun istatistiklerine göre 2006 ve 2010 yılları arasında yılda ortalama beş yüz kişi iş yerinde –çoğunlukla silahlı bir saldırganı sonucu– feci bir şekilde hayatını kaybetmiştir. Saldırıların büyük bir bölümü soygun amaçlı olmakla birlikte, aynı yerde çalışan kişiler tarafından yapıldığı durumlar da söz konusuydu. Bu gibi durumlarda yöneticiler büyük bir riske girmektedirler; Ekim 2015'te işten çıkarılmalara karşı yapılan gösteriler sırasında bazı kızgın Air France çalışanlarının saldırısına uğrayan yöneticiler örneğinde olduğu gibi.

Mangır ve emeklilik

Günümüzün yakın bir zamandan beri uygulanan hizmet karşılığı parayla mükafaatlandırma sistemi, birçok karşı konulamaz ve hatta sapık uyaranlarla doludur. Beynimiz paranın değerini belirlemede büyük zorluk çeker. Her ne kadar atalarımız maaş pazarlığı ya da emeklilik planı gibi şeylerle uğraşmamış olsalar da soru hep aynıdır: Bu değiş tokuş adil ve yeterli mi? Ama günümüzde gerçekten

ne kadara ihtiyacımız olduğuna, bunun makul olup olmadığına ve karşılığında bizden ne beklendiğine dair bir soru yöneltirse buna nasıl bir yanıt veririz? Ne kadar kazanmak istediğimizi iş arkadaşlarımızın kazancına bakarak belirliyoruz – tercihen onların eline geçenden biraz daha fazla olmasını istiyoruz.

Tarih öncesi insanlarda (“serbest meslek sahibi”) yaşlandığımda neyle geçinirim kaygısı yoktu. Benzer bir tavra günümüz insanında da rastlıyoruz. Buradan ortaya çıkan uyumsuzluk, ortalama yaşam süremiz arttığı için iyi bir emekli maaşı bize avantaj sağlayacağı hâlde, ilkel beynimizin bunu kavrayamamasıdır. Sorun, sezgisel anlamda çok uzakmış gibi görünen belirsiz bir gelecek için şimdiden para biriktirme zorunluluğudur. Emekliliğimizi her gün erteleyebiliriz. Emeklilik yatırımı sigarayı bırakmak gibi bir şey; istediğiniz kadar erteleyebilirsiniz... ta ki günün birinde geç kalacağınızı anlayıncaya kadar.

Son birkaç on yıl içinde iş piyasası tamamen değişti. Yirmi yıl öncesine kadar –birtakım meslek sahipleri dışında– hemen hemen herkesin kalıcı bir işi olmakla birlikte uzun bir süre tek bir patronun hizmetinde çalışılır ve emeklilik için her ay maaştan bir miktar kesilirdi. Kimse emeklilik maaşını kafaya takmazdı. Herkes devlet babanın onlara bakacağından yola çıkardı; çalışmayı bırakmış olsalar bile. Fakat yirmi yıl içinde iş piyasasında büyük değişimler yaşandı. Serbest çalışanların sayısı arttı, refah devleti yeniden yapılandırıldı ve kalıcı bir işte çalışabilme güvencesi ortadan kalktı. Günümüzde toplam on yedi milyon civarında insanın yaşadığı Hollanda’da serbest meslek sahipleri ve esnek bir sözleşmeyle çalışanların sayısı neredeyse iki milyona ulaşmıştır.

Bu değişiklikler sebebiyle emeklilik yatırımı çok daha önemli bir hâle gelirken, buna gösterilmesi gereken ilgi sanki aynı orantıda azaldı. Batı toplumunda kitle hâlinde bilişsel bir çelişki ve kaçınma

davranışı gözlemlenmektedir. Bunun yanı sıra son yıllarda banka ve sigorta dünyasında yaşanan tatsız gelişmeler nedeniyle finans sektöründen büyük bir memnuniyetsizlik söz konusudur. Pek çok kişi yatırım bazlı yaşam sigortaları ve müphem mali yatırımlarla karşı karşıya bırakılmıştır. Herkes korkuyla kendine aynı soruyu yöneltmektedir: Kenara koyduğum parama otuz yıl sonra ihtiyacım olduğunda hâlâ hazırda olur mu? Yoksa birtakım gizli masraflar nedeniyle buhar olup uçmuş mudur?

Emeklilik maaşı krizi, bir uyumsuzluk sonucudur. Hollanda'da serbest meslek sahipleri ve esnek sözleşmeli çalışanlar emeklilik maaşı konusunu düşünmedikleri sürece, içinden çıkılması mümkün olmayacak bir toplumsal sorun yönünde kürek çekiyor olacağız. Geleceğin bu yaşlılar grubunu barındıracak pek fazla köprü altı da yok Hollanda'da. Geleneksel pazarlama otuz ve elli yaş arası gruba ulaşmakta büyük zorluk çekiyor. Bu durumun oluşmasında, yıllarca pembe bulutlu bir emeklilik vadeden, emeklilik maaşını dinç yaşlıların sadece seyahate çıkmak istediklerinde ihtiyaçları olacak bir şeymiş gibi gösteren emeklilik sigortalarının da payı var. Kendimize iyi bakmazsak gelecekte başımıza gelebileceklerle dair sert ve olumsuz bir reklam yapmaya kimse cesaret edemiyor.

Tembeller

Pek çok kişinin iş yerindeki mevcut uyumsuzluklarla bağlantılı fiziksel şikâyetleri var. İşe fazlaca ve sıklıkla arabada oturarak gidiyoruz, oturarak çalışıyoruz. Bu yüzden çok az hareket ediyoruz ve bu zararlı bir alışkanlık. Yapılan pek çok araştırma, hareket etmenin öneminin altını çizmekte. Fiziksel aktivite yaratıcılığı, üretimi, öğrenme kabiliyetini ve kararlılığı artıran önemli bir araçtır. Hollanda VU Üniversitesi profesörlerinden Erik Scherder'e göre,

motor becerilere ve belleğe iyi geldiği için, özellikle ileri yaşta insanların çok daha fazla hareket etmesi gerek. Fiziksel hareket sırasında oluşan yeni nöronların yaşlıların hafızasına büyük faydası vardır.

Yapılan araştırmalar, işe gitmeden önce spor yapanların yüzde 23 oranında daha üretken olduklarını ortaya koymuştur (ancak bunun sebep ve sonucunu birbirinden ayırt etmek zordur, çünkü burada söz konusu çalışanlar işe başlamadan önce biraz terlemeyi seven formda kişiler olabilirler). Biliminsanlarının işe değişmeli olarak hem bisikletle hem de arabayla gidenler üzerine yaptıkları bir araştırma, yarım saat bisiklet sürmenin yaratıcılık ve berrak düşünme üzerinde açıkça etkili olduğunu ve bu etkinin birkaç saat daha devam ettiğini göstermektedir. Dolayısıyla şirketlerin bisiklet kullanımını teşvik etmelerinde fayda vardır.

Burada belirtebileceğimiz son bir nokta, çalışan personelin düzenli olarak hareket etmesi hâlinde iş yerinde almaları gereken zor kararların bir parça daha kolaylaştığıdır. Yöneticiler ve personel üzerine yapılan uzun süreli araştırmalar, daha fazla hareket etmenin zor meselelerin çözümünde esaslı bir düzelmeye yol açtığını ortaya çıkarmıştır. Diğer bir araştırma ise formda olan personelin bütün gün oturanlara kıyasla yüzde 27 oranında daha az hata yaptıklarını göstermektedir.

Birlikte bir yolunu buluruz

Biz, iş yerinde yaşanan uyumsuzluk sorunlarının ele alınmasında birtakım olasılıkların katkısı olabileceğini düşünüyoruz. Her şeyden önce hiçbir şey yapmamak, sonunun ne olacağını sabırla beklemek gibi bir seçenek her zaman mümkündür. İş saplantısı olan insanlar, zaten çocuk sahibi olmaya vakit ayıramayacakları için zamanla gen havuzunda kaybolacak, bu durum daha az hırslı iş

arkadaşlarına fayda sağlayacak ve sorun bu şekilde kendiliğinden çözülmüş olacaktır.

Yine de bir şeyler yapmak, işimizi daha keyifli ve anlamlı olan bir uğraşı hâline getirmek istiyorsak o zaman aşırı uzmanlık konularına da el atabiliriz. Çalışan insanlar sarf ettikleri çabanın önemli olduğunun tasdik edilmesini arzularlar. Günümüzde yürüyen bant sistemiyle yapılan işlere artık pek hoş gözle bakılmamakta, insanlar yaptıkları işin “toplumsal bir değeri” olmasını istemektedir. Artık çoğumuz büyük bir bütünün ufacık bir parçası olmak istemiyor. Bunu Volkswagen gibi araba firmalarının üretim sürecinde de gözlemlemek mümkündür. Bu tip firmalar sistemlerini, her bir elemanın arabaların her kısmından sorumlu olacak ve aynı zamanda arabaların her parçasının üretiminde görev alabilmesine olanak verecek şekilde değiştirmişlerdir. Bu elemanlar artık arabanın sadece belli bir kapısının değil tamamının üretimini gerçekleştirmektedirler. Bugün arabanın kapısını monte ediyorlarsa yarın camını, bir sonraki gün ön lastiklerini... vesaire. İşin bir anlamı olmalı ve bunun olumlu bir etkisi olduğu ortada: Volkswagen çalışanları yeni sisteme geçildiğinden bu yana daha fazla zevk alarak işlerine gidiyorlar.

İşletmecilik alanında araştırmalar yapan Hollandalı profesör Mathieu Weggeman *Leidinggeven aan professionals? Niet doen!* [Profesyonelleri idari yönetime tabi tutmak mı? Yapmayın!] isimli kitabında, şirketlerde mesleğinde uzmanlaşmış ve motivasyonu yüksek elemanların sayısının gitgide arttığını, bunların aşırı derecede kurallarla sınırlanıp kontrol altında tutulmaması gerektiğini belirtiyor. Şirketlerde kolektif bir hırsın “iş süreçlerini planlamaya çalışan” müdürlerden çok daha iyi bir motivasyon aracı olduğu gözlemlenmiş, iş sürecinde aktif söz alabilen ve sürekli aynı yöneticinin altında çalışmayan kişilerin büyük bir gelişme göster-

dikleri kaydedilmiştir. İş yeri konseyi, yönetime katılma kurulu ve şirket içi danışma gibi organlar, ilkel kabile organizasyonuna birer gönderme olmakla birlikte, bunlar sayesinde herkese şirket yönetimine katılabilme garantisi verilir. Yönetime katılmak bir uyumluluk örneğidir.

Aynı çizgide şirketlerde, anonimliği azaltacak daha küçük ve daha az karmaşık organizasyon ve departmanlar oluşturulur. Beynimizin düşünen kısmı neokorteksin büyüklüğü, işleme alabileceğimiz sosyal bilgi miktarını ve kendimizi rahat hissedebileceğimiz grupların büyüklüğünü belirler (Birinci Bölüm’de ele aldığımız sosyal beyin hipotezi). Yüz ya da en fazla yüz elli kişiden oluşan grupları kaldırabiliyoruz ama çok büyük şirketleri sosyal beynimizle kavrayabilmemiz mümkün değil.

Tüm bunlara rağmen, tarih öncesinden kalma sosyal beynimizin büyük bir firma içinde işlevini yerine getirmesini istiyorsak firmamızın hiyerarşik yapısının her katmanında bir kabile kültürü oluşturmak bir çözüm yolu olabilir. Yani Philips veya VU Üniversitesi gibi mega organizasyonların yaklaşık yüz veya yüz elli kişiden oluşan birimlere bölünmesi ve her birimin elemanları arasındaki ilişkinin eşitlikçi ve gayriresmî bir yapıya dayandırılması gerekir. Bu birimler yine yaklaşık yüz kişiden oluşan bir üst “kabile”ye bağlanır. Bu şekilde, büyük bir organizasyon aşağı katmanlardan başlanarak inşa edilir. Organizasyonlar küçüldükçe uyumsuzluk ihtimali de azalır.

Açık bir organizasyon yapısına sahip büyük firmalara örnek olarak Gore & Associates’i verebiliriz. Goretex gibi çeşitli sentetik maddeler üreten bu firma, 1958 yılında kimyacı Bill Gore ile eşi Vieve tarafından ABD’de kurulmuştur. Günümüzde on bin kişinin çalıştığı bu firmanın ilginç yanı, herhangi bir yönetici ve görev dağılımı olmaksızın çok basit bir çalışma sistemine sahip olmasıdır. Herhangi bir departmanda çalışanların sayısı yüz elli-

nin üzerine çıktığı an hemen aynı işi yapan yeni bir departmanın oluşturulduğu bu firmada, her şey kişisel ilişkilere ve sosyal temasa dayandırılmaktadır. Üretim sürecinin sadece belli bir kısmından sorumlu küçük bölümler, ekiplerden oluşmakta ve her ekip kendi arasında bir lider seçmektedir; bunu yaparken atalarımızın da geçmişte kendi kendilerine yöneltmiş oldukları soruları sormaktadırlar: “Kimin izinden gideyim?”, “Bana en çok kimin yardımını dokunabilir?”, “En çok kimden öğrenebilirim?”. Brezilya’da kurulmuş olan Semco da aynı tarih öncesi felsefeden yola çıkarak üretim yapan bir diğer başarılı firmadır. Şirketlerde bir organizasyon ağının oluşturulması, uyumsuzlukları ortadan kaldırmaya yardım edecek bir yöntemdir. Bazı şirket yönetimi uzmanlarının geleceğin organizasyon modeli olarak tanımladıkları bu model, aslında uzak geçmişimize ait bir sistemdir.

Akrabalık seçilimi sebebiyle, tarih öncesi dönemlerde atalarımızın özellikle aile fertlerine güveni sonsuzdu. Bunun yansımasını günümüzde iş dünyasında da görmek mümkündür. Hollanda’da kurulmuş olan büyüklü küçüklü şirketlerin yaklaşık 180.000’i aile şirketidir. Yapılan araştırmalara göre, bu tür şirketler şirket içinde birbirlerine duydukları güven ve fedakârlık ruhu sebebiyle ekonomik krize diğer şirketlere kıyasla daha dayanıklıdır.

İş alanında ortaya çıkabilecek uyumsuzlukları önlemenin bir diğer yolu da personeli çalıştığı şirketin sahibi yapmaktır (yani bir şekilde yapay bir aile oluşturmak). Günümüzde yeni bir tür ortaklık modası vardır. Daha önce de belirttiğimiz Amsterdamlı mikro bira üreticisi Oedipus buna örnektir. Bu firmanın tüm çalışanları aynı zamanda firmanın sahibi de olduklarından firma ile ilgili tüm sorumlulukları ortaklaşa üstlenmektedirler. İçlerinden biri üzerine düşen görevi yapmadığında diğerleri bunu görüp hemen ikaz edebilmektedir. Bu tür bir birliktelik, tarih öncesi dönemlerdeki

ilişkileri anımsatan bir formdur. Son banka krizinde de yeniden eski kooperatif bankalar sistemine geçilmesi çözüm olarak önerildi; bu önerinin altında yatan temel düşünce, konu kendi paraları olursa bankaların pervasız yöntemlere başvurmadan önce belki üç defa iyice bir düşünecekleriydi.

Bunlara ek olarak, çalışılan mekânların ve binaların döşenme şekli de uyumsuzlukların ortadan kaldırılmasına yardımcı olabilir. Günümüzde, bütün gün hapisane gibi kapalı mekânlarda çalışmak istemiyoruz, artık bol yeşili olan ve bolca bir araya gelip dedikodu yapabileceğimiz daha geniş ve açık alanların parçası olmak istiyoruz. İşletmecilikte personele, müdürlere, *supervisor*'lara ve hatta CEO'lara tavsiye edilen "*open door policy*" (açık kapı politikası) sanki kapı bu konuda da açık tutuluyormuş gibi geliyor kulağa. Şirket çalışanları arasında açıklık ve şeffaflığı teşvik etmek amacıyla tavsiye edilen bu açık kapı politikasıyla, şirket içinde bir işbirliği ruhunun ve karşılıklı saygının oluşacağına inanılmaktadır. Ayrıca kapılar açık tutulursa iş yeri havadar hâle gelir, zira hava kalitesi kötü olan pek çok şirket vardır (hava kalitesinin kötü olması sebebiyle şirket çalışanlarında rastlanan rahatsızlıklara İngilizcede hasta bina sendromu anlamına gelen *sick building syndrome* denmektedir). İş yerinde yeşil alanların artmasıyla çalıştığımız mekânların doğal geçmişimizle uygunluğu da bir o kadar artacaktır. Bu kitabın yazarlarından birinin katıldığı bir projede bunun etkileri araştırılmaktadır (bkz. Sekizinci Bölüm).

Bazı iş uzmanları günümüzün serbest meslek sahiplerini tarih öncesinin avcı-toplayıcılarına benzetmektedirler. Bu benzetmeye göre, serbest meslek sahipleri her gün yabani bir hayvan ya da meyve ve sert kabuklu yemiş dolu bir arazi arayışı içindeyken, aylıklı çalışan kesim çiftçilikle uğraşır. Geçmişte atalarımız, sürekli bir imkân arayışı içinde olan uzmanlaşmış birer serbest meslek

sahipleriydiler. Biz serbest meslek sahiplerinin sayısının daha da artacağını düşünüyoruz. Kim bilir belki de gelecekte biliminsanları artık belli bir üniversiteye bağlı olmayıp, bir keresinde Leiden, sonrasında Groningen, diğer bir sefer Oxford ya da Stanford tarafından kiralanacaklar.

Ayrıca iş yeri oturduğu yerden uzakta olan insanlar, belki bir birleriyle konut değiş tokuşunda bulunarak, çalışma saatlerini daha esnek tutarak veya evde çalışmayı seçerek soruna bir çözüm getirebilirler. Ancak evde çalışmanın beraberinde getirdiği birtakım tehlikeler de vardır. Evde çalışanlar kendi çalışma saatlerini kendileri belirleme özgürlüğüne sahip olsalar da sürekli tek başına çalıştıklarından sosyal izolasyon tehlikesiyle karşı karşıya kalırlar. Evde çalışanlarda mola verileceğine ya da iş arkadaşlarıyla öğle yemeğine çıkılacağına dair uyarılar yoktur. Yapılan araştırmalar bu tür uyarıların eksik olması hâlinde daha fazla ve daha uzun çalışıldığını, işi bırakmakta güçlük çekildiğini göstermektedir. Bu tür uyumsuzluklara çözüm getirmek amacıyla serbest meslek sahiplerinin birlikte çalışabilecekleri ve kahve molası verebilecekleri özel kafeler açılmıştır.

Dediğimiz gibi –tekrarlanan mesaj kuvvetlenir– iş yerinde çok daha fazla hareket edilmesi gerekir. Buna çözüm olarak şirketlerde asansörler kapatılıp spor salonları açılabilir, ayakta durularak çalışılan masaların ve şirkete ait bisikletlerin kullanımına geçilebilir.

Son olarak, tarih öncesinin değiş tokuş ticaretinin modern biçimlerini de tavsiye etmek isteriz. Bu sayede sıkı (yerel) sosyal ağlar oluşacaktır. Yalnız sizden kitap değiş tokuşu yapılan siteleri es geçmenizi rica edeceğiz.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Liderin izinden git

17 Temmuz 2014 gecesi geç vakit yaşanan olay, garip ve aynı zamanda da dokunaklıydı. Basın toplantısı canlı yayınlandığından, uyumayıp televizyonları başında bekleyen siyaset meraklıları buna kendi gözleriyle tanık olabilme şansına erişmişlerdi. Avrupa Birliği'nin yirmi sekiz farklı ülkesinin liderleri kim bilir kaçınıcı kez yine anlaşmaya varamamışlardı. Üst düzey görevlerin yeniden paylaşılması konusunda Brüksel'de yapılan zirve toplantısında bir sonuca varılamamıştı.

Brüksel'de gece yarısı yapılan basın toplantısında, bu zirve toplantısının ne yazık ki başarısızlıkla sonuçlandığını gazetecilere ve Avrupa sakinlerine anlatma görevi Almanya şansölyesi Angela Merkel'e verilmişti. Merkel için bu mesajı vermek kolay değildi, çünkü tam tersine kendi ülkesinde başarılı bir döneme imzasını atmıştı; her ne kadar aynı yılın başlarında kayak yaparken kaza geçirmiş olsa da.

Önceki yıllarda hem Almanya'da, hem de Avrupa'da güçlü bir siyaset güden Merkel, toplantının yapıldığı hafta ABD istihbarat teşkilatı CIA'in Almanya sorumlusunu casusluk yaptığı gerekçesiyle sınır dışı etmiş, bu şekilde Demir Şansölye takma adının boşuna verilmediğini Amerika'ya ve dünyanın geri kalanına bir kez daha göstermişti. Kamuoyu yoklamalarında haftalarca siyasi hasımla-

rını ve yandaşlarını oldukça gerilerde bırakmış, tüm zamanların en yüksek oyunu (yüzde 77) almıştı.

Zirve toplantısından daha üç gün önce, Almanların *Mutti*'si (annesi) Merkel, Brezilya'da düzenlenen Dünya Kupası'nı kazanan Alman milli takımıyla birlikte, yıllar sonra gelen şampiyonluğu futbolcuların soyunma odasında kutlamıştı. Merkel'in halk sporuna olan ilgisi içtendi; Alman takımının kupayı kazanmasında büyük emeği geçen teknik direktör Joachim Löw'ün yanında sesi kısılırcasına bağırıp çağırmış, coşkun tezahüratta bulunmuştu. *Mutti*'nin varlığı takıma uğur getirmişti.

Şimdiyse bir salonda bekleyen, hükümet liderleriyle yapılan görüşmelerin neden iyi bir sonuca bağlanamadığını bilmek isteyen onlarca canı sıkkın gazeteciyle birlikteydi. Avrupa büyük sorunlarla karşı karşıyaydı ve üye ülkelerin kendi aralarında bir türlü uzlaşmaya varamamaları kıtanın güçlü görünme arzusuna gölge düşürüyordu. Bu Merkel'in yüreğini sızlatan bir durumdu. Daha yeni 2011 yılında *The Washington Post* gazetesi tarafından Avrupa'nın tartışma götürmeyen lideri ilan edilmişti. "Merkel kurnaz ve inatçı bir siyaset güdere kıtanın tamamına ve belki de dünyanın geri kalanına istediğini yaptırıyor," diye yazmıştı gazete.

Merkel gibi uysal görünen, bebek yüzlü, ufak tefek bir kadının böyle bir mevkiye ulaşmış olması elbette sıradan bir durum değildir, zira bakışı ve hitabet gücüyle halkını etkilemeyi bilen karizmatik lider stereotipine pek uyduğu söylenemez. Merkel'in ilk görüşte göze batan tekdüze, sakin ve sıradan görüntüsü tam tersine, bir liderde beklenmeyen özelliklerdir. Merkel maymunların dışı alfaları gibi dominant bir kadın olmadığı gibi, kendisinden önce Almanya'yı yönetmiş olan Gerhard Schröder'in gaddarlığına ya da Helmut Kohl'un kibirli inatçılığına da sahip değildir. Ancak oldukça pragmatist biridir ve liderliğinin göze çarpan bir özelliği

ihtiyatla hareket etmesidir. *Time* dergisi “Merkel sadece yaptıklarıyla değil yapmadıklarıyla da etkiler,” diye boşuna yazmamıştır.

Bir kadın olarak Merkel, “iyi lider” ile “iyi kadın” kavramlarının birbiriyle bağdaşamayacağını iddia eden paradoksal düşünceden rahatsızlık duymaktadır. İdeal lider tuttuğunu koparır, elinden her şey gelir; ideal kadın ise empatisi olan sevgi dolu biridir. Hoşumuza gitsin gitmesin erkek ve kadın liderlere aynı gözle bakılmaz.

17 Temmuz 2014’te Brüksel’deki basın toplantısında da bu kanıtlanmıştır. Gazetecilere soru yöneltme imkânı verilmeden hemen önce, Alman televizyon muhabiri Udo van Kampen birden “iyi ki doğdun” şarkısını söylemeye başlamış, meslektaşlarını da onunla birlikte “*Happy birthday to you, liebe Bundeskanzlerin*” (İyi ki doğdun sevgili Şansölye) nağmelerini söylemeye teşvik etmiştir. Zira Angela Merkel o gece altmış yaşına girmiştir.

İyi ki doğdun sevgili Şansölye!.. Erkek bir liderin doğum gününü aynı şekilde kutlayacak bir gazeteciler korusu var mıdır?

Toplantının konusuna, Avrupa Birliği’nin muazzam kararsızlığına girmeden önce “Belki şarkıya eşlik etmem daha doğru olurdu,” demişti Angela Merkel, oldukça duygusuz bir ifadeyle. Aynı gün sonradan yaşanacak acı bir olay doğum gününe buruk bir tat katacaktı; zira Malezya Havayolları’nın 196’sı Hollandalı 298 yolcu taşıyan MH17 sefer sayılı uçağı, yaklaşık iki bin kilometre uzaklıkta Ukrayna üzerinde seyrederken yerden gönderilen bir füzeyle vurularak düşürülecekti. Avrupa’nın acilen bir lidere ihtiyacı vardı.

Alfa hayvanlar

Liderlik nedir? Uyku getiren anlamıyla liderlik “bir grubun bir ya da birden fazla mensubunun grubun geri kalanlarını ortak bir amaca ulaşma yönünde etkilemeye çalışma şeklidir”. Bu kitabın

yazarlarından birinin tanımlaması ise şöyledir: “Liderlik bir liderin bir ya da birden fazla yandaşının aktivitelerini koordine ettiği sosyal bir etkileme sürecidir.”

Hollandaca sözlük *Van Dale*’nin tanımlaması daha kısadır: Liderlik “lider olmak” tır; “lider” burada “yol gösteren, yöneten kişi” anlamına gelir. Liderlik sadece insana has bir özellik değildir; bu özelliğe balarısından karıncaya, filden maymuna kadar sosyal gruplar hâlinde yaşayan pek çok hayvan türünde rastlanır. Atların liderleri mesela oldukça belirgindir; gruba yol gösteren kısarak, yiyecek ve sulak bölge bulmak için önden gider, grubun önderliğini yapan aygır grubu dışarıdan gelecek tehlikelere karşı korur. Hollanda’da iş dünyasından yöneticileri atlarla tanıştıran firma Lighthorse’un sahibi Sandra Geisler bu konuda şöyle der: “Atlarda liderlik en büyük ve en güçlü olan şeklinde belirlenmez. Önemli olan hangi atın en iyi bakımı üstlenebileceği, hangisinin en güvenilir olduğudur ve gruba en iyi hizmeti verebilecek, grubu bir arada tutabilecek ve tehlikelere karşı koruyabilecek bir özelliğe sahip olması gerekir. Yani atlarda liderlik zorla elde edilen değil, verilen bir şeydir.” Bu tanımlama, ileride de göreceğiniz üzere, insan türünün liderlik modeline benzer.

Primat kuzenlerimiz gorillerde ve –daha az ölçüde– şempanzelerde liderlik tam tersine en büyük ve en güçlü olma meselesidir. En heybetli olanı bu rolü üstlenir, diğerleri tarafından lider gösterilmeyi beklemez. Maymunlarda (ve diğer hayvan türlerinde) güçlü olanlar, besin ya da çiftleşme partneri bulma gibi konularda zayıf olanlara nazaran daha şanslıdırlar. Zayıf olanlar güçlü olanlara itaat ettikleri takdirde olası bir sardırganlığı önlemiş, hayatta kalma şanslarını yükseltmiş olurlar. Pek çok hayvan türünde rastlanan bu tür otoriter hiyerarşiler sayesinde, grup içinde pek fazla şiddete başvurulmaz.

Bu arada bizim tanımlamamız ışığında goril, babun ve şempanze gibi hayvan türlerinde gerçek bir “liderliğin” söz konusu olduğu söylenemez. Bu türlerin baskın bireyleri, grup adına ulaşılacak istenen hedefleri koordine etmekle aktif bir şekilde meşgul olmazlar; sonuçta canlarının istediğini yaparlar ve daha zayıf olanların onları izlemekten başka bir seçenekleri yoktur. Büyük goriller kendilerini savunabilecek güce sahip olduklarından korkusuzca balta girmemiş ormanlarda dolaşabilir, daha küçük olanlarsa bir tehlike anında korunacaklarını umarak onların arkasından giderler. Yani bu çeşit bir liderlik, baskın olmanın beraberinde getirdiği bir ayrıcalıktır.

Genetik açıdan insan türüne daha yakın olan şempanzelerde, daha fazla liderlik görmektediriz. Zayıf olanlar birbirleriyle yardımlaşabildikleri, sosyal koalisyonlar kurup ortaklaşa alfa erkeklerin hayatlarını birlikte zehir edebildikleri için şempanzelerde baskın davranışlar bir ölçüde dizginlenebilmektedir.

Hollandalı primatolog Frans de Waal *Chimpanseepolitiek* [Şempanze Siyaseti] isimli kitabında, bu tür koalisyonların pratikte nasıl işlediğini çok güzel sergilemektedir. 1982 yılında, Hollanda’da Arnhem kentinin hayvanat bahçesindeki maymunlar kolonisinde üç erkek arasında uzun süreli ve şiddet içeren bir iktidar kavgası baş göstermiştir. Bu üç maymundan daha zayıf olan ikisi baskın olana komplo kurmuş, gittikçe kızışan anlaşmazlık koloninin geri kalanını da içine çekmeye başlamış, iktidar ve üreme –diğer bir deyişle çiftleşme– dürtüsü ihanet, entrika ve sonuçta korkunç bir cinayete yol açmıştır. 1995-1999 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri Temsilciler Meclisi’nin başkanlığını yapmış olan Cumhuriyetçi Partili Newt Gingrich, siyasete girmek isteyen herkesin De Waal’ın bu dramatik çatışmayı ve trajik sonu anlattığı kitabını okumasını tavsiye etmişti.

Tarih öncesi liderler

Liderlik insanlarda Darwinci bir bilmecedir, zira çoğu zaman evrimsel harcamaları beraberinde getirir. Tarih öncesi dönemlerde liderler, mücadele ya da av zamanlarında önden gittiklerinden *-leading by example* (örnek olarak liderlik yapmak)– büyük bir kişisel riske girerlerdi. Peki tarih öncesi insanlar sonlarının kötü bitebileceğini bildikleri hâlde neden lider olmak isterlerdi? Bunun farklı nedenleri vardı. Bazen şans eseri lider olurlardı. Bazen planlı bir şekilde. Bazen mevki sahibi olmak için. Bazen patron gibi davranmak için. Bazen cinsel fırsatları çoğaltmak için. Bazen gruba en iyisini vermek için. Dolayısıyla tarih öncesinin nedenleri günümüz liderlerinininkinden farklı değildi.

Liderlik konumunu çekici kılmak için liderlerin kabile üyeleri tarafından ödüllendirilmeleri gerekirdi. Grubun refahı doğrultusundaki katkılarından dolayı liderler diğer kabile üyelerine kıyasla daha fazla saygı görür, daha fazla güce sahip olurlardı. Bu sayede üreme şansları da artardı. Biz buna “hizmet karşılığı prestij” diyoruz. Tanzanyalı Hadza ve Namibyalı Kung-San gibi günümüz avcı-toplayıcı toplumlarında da savaşçı liderler, avcı liderler ve diplomatlar, lider olmayanlardan daha fazla eşe ve çocuğa sahiptirler. Biyologlar liderliği tavus kuşunun kuyruğuna benzetirler. Liderler sahip oldukları mevkiinin risklerine rağmen üstlendikleri görevle övünürler: Bak ne kadar güzel liderlik yapıyorum! Bununla (1) güçlü olduğumu, (2) baskın olduğumu, (3) korkak olmadığımı, (4) zeki olduğumu ve (5) gruba önem verdiğimi gösteriyorum. Yani işte... hanımlar... gelin birlikte çocuk yapalım!

Ancak tarih öncesi insanlarda liderlik, sahip olunan gücün derhâl ekstra üremeye sonuçlandığı bazı maymun-meslektaşlarımızda olduğu kadar mükâfatlandırılmıyordu. Gorillerde doğan tüm yavrular alfa

erkeklere aittir. Eşitlikçi bir sistem güden atalarımız liderlere halkı iyi yönettiklerinde birtakım ayrıcalıklar tanınırlardı –dolayısıyla liderler daha fazla kadın ve çocuk sahibi olma olanağına sahiptiler– fakat liderler ve lider olmayanlar arasındaki fark, yok denecek kadar azdı.

İnsanlarla insansı maymunlar arasındaki liderlik farkları nasıl oluştu? Bu sorunun cevabı muhtemelen atalarımızın yaşamış oldukları çevrede, yani savanlarda yatmaktadır. Basit bir deyişle, insan türü ağaçtan inip yerde yaşamaya başlamıştır. Otlak bölgeler sayısız tehlikelerle dolu olduğu için kana susamış kedilere ve düşman kabilelere karşı kendilerini koruyabilmeleri oldukça önemliydi. İlk insanlar gruplar hâlinde yaşamının hayatta kalmalarını sağlayacak en önemli mekanizma olduğunun çok çabuk farkına varmışlardır. Güçlü bir gruba sahip olunduğu takdirde hayatta kalma şansı artıyordu. İşbirliği türün anahtar kelimesi hâline gelmiştir. Büyük insan beyninin temelinde işbirliği yatar.

Günümüzde işbirliği ve baskınlığın pratikte birbirlerine pek tahammülleri yoktur. Size baskı yapan biriyle nasıl işbirliği yapabilirsiniz ki? Grup içinde işbirliği, kavgacı ve baskın tipler kapı dışarı edildiğinde ya da ağızlarını biraz kapalı tutmaları sağlandığında daha bir kolaylaşır. Bireyler gruba üstün çıkamaz. Tarih öncesi dönemlerde baskınlık eğilimi olanlar grup tarafından geride bırakılır ya da gruptan dışlanırdı. Bu gerçekleştiği takdirde hayatta kalabilme şansları azalırdı. Tarih öncesi kabileler çeşitli savunma mekanizmalarına sahiptiler (bu mekanizmalar davranış bilimcileri tarafından STOP diye adlandırılır: *Strategies To Overcome the Powerful* – Güçlü Olanı Alt Etme Stratejileri).

Bu mekanizmalar sayesinde grubun, kendi çıkarını düşünen ve grubun gücünü azaltmak isteyen üyelerin baskısı altına girmesi önlenirdi. Yalnızca grup yararına çalışan ve bu sayede liderlik sıfatına hak kazanan kişilerin belli bir mevkiye sahip olmalarına izin

verilirdi. Diğer kabilelerle bir anlaşmazlık çıktığında, kuşkusuz iri-yarı ve hafiften baskın tipler de gruba büyük fayda sağlayabilirlerdi ama bunların mevki sahibi olabilmeleri için grubun üstünlüğünü kabul etmeleri şarttı.

İzleyenler ve izinden gidilenler

İlk insanlarda liderlik, diğer hayvan türlerine kıyasla biraz daha serpiştirilmişti. Yetenekli olanlar, savanların kısıtlı imkânları içerisinde grubun liderliğini üstlenerek yeteneklerini gözler önüne serebilirlerdi. Tarih öncesinin liderlerinin günümüzün devlet başkanları gibi ticaretten ve eğitimden tarıma kadar her konuda bilgi sahibi olmaları gerekmiyordu. Ayrıca liderlik zamanın tümünü alan bir aktivite de değildi. Lider iyi bir plana sahip ya da işinin ehli biriydi. Henüz herhangi bir hayvan yakalayamamış biri ava çıkmayı önerdiğinde kimse onu dikkate almazdı. Oysa yabani bir hayvanın nasıl avlanacağını çok iyi bilen biri, ısınma hareketlerine başlamayı önerdiğinde, herkes bunu yapmaya koyulurdu.

“İzinden gitmek” kavramı burada önemlidir. İzleyenler ve izinden gidilenler vardı. İzleyenler sayesinde lider olunurdu. Biri bir adım öne çıktığında diğerleri hep bir ağızdan başlardı: “Bu sorunu bizim için çözeceksin.” İşinin ehli, iyi fikirlere sahip karizmatik kişilere ilgi gösterilirdi. Fazla et getiren avcılara öncelik tanınırdı. Herhangi bir sorun söz konusu olduğunda çoğunlukla grubun karizmatik olanlarının söyledikleri dinlenirdi. İyi avcı ya da diplomatlar “*Big Men*” diye adlandırılırdı (günümüz avcı-toplayıcı gruplarında da bu deyim hâlâ kullanılmaktadır), çünkü bunlar çoğu zaman gerçekten de büyük adamlardı (Bakınız: antropolog Marshall Sahlins tarafından yapılan araştırmalar). Yine de bu büyük adamlar resmî lider değildi ve sabit bir hiyerarşi de yoktu. Serpiştirilmiş liderlik

sayesinde grubun ayakta kalabilmesi için grubun her üyesine sorumluluk düşüyordu.

Serpiştirilmiş liderlik, fenomeni on sekizinci ya da on dokuzuncu yüzyıllarda dünyayı dolaşan Batılı kâşifler için anlaşılması kolay bir şey değildi. Afrika'da ya da Güney Amerika'da kabile üyeleriyle karşılaştıklarında sık sık onlara liderlerini görmek istediklerini söylerler ve sürekli aynı cevabı alırlardı: "Bizim liderimiz yok. Bizde herkes hem liderdir, hem de izinden gider."

Bir misyonerin oğlu olarak, Güney Amerika'nın güneyinde Tierra Del Fuego isimli adalar bölgesinde Ona adında bir grup göçebe avcının arasında büyüyen ve daha sonra kendisi de misyoner olan Esteban Lucas Bridges, 1948 yılında yayınladığı ve büyük ilgi gören anılarında Ona'larda liderliğin ne kadar esnek bir kavram olduğunu şöyle dile getirir:

Ona'ların babadan oğula geçen kalıtsal ya da seçilmiş liderleri yoktu. Mükemmel niteliklere sahip erkekler, genelde bir zaman sonra kendiliğinden grubun lideri hâline gelirlerdi. Tek bir lider sistemi de yoktu; bir gün bir tanesi lider gibi görünürken bir başka gün bir diğeri lidere benzerdi; bu durum belli bir girişim ya da o gün en çok kimin coşkulu olduğuna bağlıydı. Günlerden bir gün bir biliminsanı grubu görmeye geldiğinde ona Ona'ların bir reisleri olmadığını anlattım; en azından Batı'da bilindiği şekliyle. Bana inanmadığını görünce biraz İspanyolca konuşabilen Kankoat'ı yanıma çağırdım. Ziyaretçimiz sorusunu tekrarladığında Kankoat kibarca şöyle dedi: "Evet, senyor, biz Ona'lar tek bir reise değil pek çok reise sahibiz. Bizde erkeklerin hepsi kaptan, kadınların tamamı tayfadır."

San, Hadza ve İnuit gibi günümüz avcı-toplayıcı gruplarında da olduğu gibi, tarih öncesi dönemlerde yola devam etmek ya da düşmana saldırmak gibi önemli grup kararları fikir birliğine dayalı olarak grubun çoğunluğu tarafından alınırdı. Bir tür demokrasi vardı; yetişkin erkekler strateji belirlemek için meclis gibi bir araya gelirdi. Ortak bir görüşe varabilmek için biraz çaba gösterilmesi gerekebilirdi tabii, çünkü atalarımızın savanlarda birlikte göç ettikleri gruplar oldukça küçüktü ve grubun dağılmamasına dikkat edilmesi gerekirdi. Antropologlara göre, karar vermede belirli bireylerin –yaşı geçkin deneyimli erkeklerin– etkisi diğerlerine nazaran daha fazlaydı ve bu bireyler lider gibi hareket ederlerdi. Bu etki gayet incelikli bir biçimde kendini gösterirdi. Bu konuda sen ne düşünüyorsun? Ya sen? Bu şekilde herkesin ne düşündüğü belli olduktan sonra bir özetleme yapılırdı. Eğer hâlâ bir görüş birliğine varılamamışsa grubun lideri bir karar alma doğrultusunda –yine gayet incelikli bir biçimde– harekete geçerdi. Muhtemelen tarih öncesi dönemlerde oylama yaparak karar almak pek tercih edilen bir şey değildi, çünkü oylamanın belli bir riski vardı, sonucun yarı yarıya çıkması grup içindeki birliği bozabilirdi. Bir görüş birliğine varılincaya kadar konuşmak daha akıllıcaydı.

Hollanda'nın dünyaca ünlü “*polder*” modeli –hükümet, işveren ve işçilerin maaş zammı ve emeklilik gibi konularda karar almak üzere bir araya gelmesi– tarih öncesi dönemlerin karar alma sürecine biraz benzemektedir. *Polder* modeli kavramının Hollanda'da tam olarak ne zaman moda olduğunu söylemek zordur. Basında (muhtemelen) ilk kez *NRC Handelsblad* gazetesinin 10 Ocak 1997 tarihinde çıkan bir makalesinde kullanılmıştır. Bunu izleyen yıllarda bu model diğer ülkelerin de dikkatini çekmeye, Beyaz Saray'dan Brüksel'e kadar dünyanın her yerinde takdis edilmeye başlamıştır. Hollanda'da koalisyon hükümetle-

rince pek çok iş olanağı oluşturulmuş, denk bütçeler sağlanmış ve hem işverenler hem de sendikalarla masaya oturularak iş hayatının geleceğine dair ortaklaşa kararlar alınmıştır. *Business Week* dergisinin 1997 yılında “Lale modeli” diye isimlendirdiği bu “Hollanda mucizesi”, diğer ülkeler tarafından kopyalanan bir ihraç ürün hâline gelmiştir.

Polder modeli aslında geçen yüzyılın son yıllarına ait bir icat değildir. Daha Ortaçağ’da Hollandalılar güçlülere birlikte göğüs gerebilmek amacıyla birtakım komşu gruplarla ortak bir çalışma yöntemi geliştirmişlerdir. O dönemlerde buna gerçekten ihtiyaç vardı. Zorlu hayat şartları altında (elde edilen) toprakların korunmasına herkesin katkıda bulunması gerekiyordu. Çiftçiler, beyler, sivil halk el ele verip fazla bir hiyerarşiye kaçmadan setler inşa etmişler, toprağı işlemişler ve “oydaşmışlardır”.

Bu ortak çalışma şekli evrimsel geçmişimize, grupların hayatta kalabilmek için birlikte çalışmaları gerektiği dönemlere dayanan bir modeldir. Bu ilkel geçmişin ve Ortaçağ’dan kalma işbirliğinin izlerini günümüz toplumlarında ve siyasette de bulmak mümkündür. Mesaj şudur: Hiyerarşiden ziyade fikir birliği, tek taraflı sert kararlardan ziyade ortaklaşa alınmış hafif önlemler. Bu eşitlikçilik kültürüne her alanda rastlamak mümkündür. Hollanda gelir düzeyinin eşit tutulmaya çalışıldığı refah seviyesi yüksek ülkelere biridir. Hollandalıların yüzde 90’ı mevcut sosyal düzenlemelerden faydalanmaktadır, hastaların kendi tedavilerine yapmaları gereken mali katkı eşi benzeri olmayan bir düşüklüktedir. Hollanda “fazla abartmaya gerek yok” anlayışının merkezidir. Hollanda’da olimpiyatlarda madalya kazanmış bir sporcu ertesi gün fırına gittiğinde diğer müşteriler gibi sırasını beklemek zorundadır. Tüm bunlar tarih öncesinin birer yansımasıdır.

Takipçi beynimiz

BBC muhabiri Jeremy Paxman *The English* isimli kitabında liderlikle ilgili hoş bir anekdota yer verir. Norfolk kontluğunun piskoposu halefine şöyle demiştir: “Norfolk’a hoş geldin. Yeryüzünün bu parçasına liderlik etmek istiyorsan önce nereye gittiklerini öğren, sonra da önlerinden git.”

İngilizler liderlerinden aşağı yukarı aynı beklentilere sahip olmalarına rağmen, Norveç ya da Hollanda gibi ülkelere kıyasla çok daha az eşitlikçi bir toplumdur. Pennsylvania Üniversitesi’nin GLOBE (*Global Leadership and Organisational Behaviour Effectiveness*) araştırma programı çerçevesinde dünya çapında altmış iki kültür üzerine yapılan araştırmalar sonucunda, iyi liderlerin tanımlanma biçimlerinde dikkate değer bir tutarlılık ortaya çıkmıştır. Dünyanın her yerinde en önemli özellik olarak dürüstlük, yetenek, görüş açısı, karizma ve fedakârlık belirtilmekte; ideal bir liderin namuslu, cömert, doğrucu, diplomatik, karar verebilen, zeki, becerikli ve ileriye görebilen bir kişi olması beklenmektedir. Bu prototip tarih öncesi toplumların liderleriyle bağdaşmaktadır.

Bu lider prototipinin milyonlarca yıllık bir evrim sürecinde şekil aldığı ortadadır. Zira tarih öncesi dönemlerde yanlış özelliklere sahip yanlış liderlerin peşinden gidenler, üreme şansına erişememişlerdir. Siyah beyaz, kadın erkek, Afrikalı Hollandalı kim olursa olsun ve dünyanın neresinde yaşıyor olursa olsun bu prototipe uyan kişi liderdir. Liderlik evrenseldir. Fakat yapılan araştırmalar, birtakım durumlarda kültürden kültüre farklar gözlemlendiğini göstermektedir. Örneğin otoriter bir lider, Asya’da Batı’ya nazaran daha fazla takdir edilmektedir. Anglosakson ülkelerde liderlerin mevkilerini göstermeleri beklenirken (örneğin güzel büyük bir araba kullanarak) biz Hollanda’da bir müdür ya da başbakanın bisiklet-

le işe gitmesini normal buluruz (ya da normal bulmak istiyoruz). Büyük şirketlerin liderleri alınan kararların uygulanmasını orta kademeye bırakırlar ve bu yüzden planlar suya düşer. Tarih öncesi dönemlerde olduğu gibi yüzyüze liderlik yapmak yerine uzaktan yönetmek büyük sorunlara yol açabilir.

Bilimsel olarak liderler, “etkileşimsel” (*transactional*) ve “dönüşümsel” (*transformational*) olmak üzere iki gruba ayrılırlar. Etkileşimsel lider, kendine güvenir, uyanıktır, diğerlerine göz kulak olur ve emrindekilere ne yapmaları gerektiğini anlatır. Liderlik tarzı katı, mesafeli ve cezalandırma ve ödüllendirmeye yöneliktir. Dönüşümsel lider ise karizmatiktir, hayal gücüne hitap eden bir içsel motivasyona sahiptir. İzinden gidenleri beklentilerin üzerinde başarı göstermelerini sağlayacak şekilde yetiştirmeye çalışır. Yönetim tarzı kişisel, sıcak ve ilham vericidir.

Etkileşimsel ile dönüşümsel liderlik arasındaki farkı, her biri üç Michelin yıldız sahibi olan Hollandalı iki ünlü şefin, Jonnie Boer ve Sergio Herman’ın liderlik tarzlarında görmek mümkündür. Yemek yapma felsefeleri birbirine benzese de mutfak ekibini yönlendirmede her ikisinin de kendine özgü bir tarzı vardır. Jonnie Boer sahibi olduğu restoranda çalışan genç aşçılara bir baba gibi davranıp, yemeklerin nasıl hazırlanacağını gösteren ve onların mutfak anlayışlarını geliştirmeye çalışan dönüşümsel bir liderdir. Bu tarzda eğitilen genç aşçılar mesleklerini yavaş bir tempoda tatbik ederler.

Sergio Herman ise tam tersine emrinde çalışan genç aşçılara onlardan biriymiş gibi davranan, onlarla sürekli çatışma hâlinde olan etkileşimsel bir ağabey tipidir. 2012 yılında çıkan ve bu iki ünlü şefin yaşamlarının okuyucuya aktarıldığı *Eten, drinken en slapen* isimli kitabın bir sahnesinde, Michelin görevlilerinin restoranında bulunduğu bir gün Sergio Herman mutfak ekibine nelere dikkat

edilmesi gerektiğini anlatırken servisi yapan garsonlardan birinin mutfakta giymiş olması gerektiği beyaz eldivenlerini (bu tür lüks restoranlarda çokça rastlanan bir gelenek) yemek yenilen salonda müşterilerin yanında giydiğini görünce küplere biner. Garson mutfaka geri döner dönmez ağzının payını verir.

Herman “Çocuğum, gözünü dört açacaksın, dört!” diye garsonu payladıktan sonra diğerlerine dönüp “Aynı şey sizin için de geçerli,” der sesini yükselterek.

Sonradan garson, herkesin içinde paylanmasına alınmadığını belirtir.

“Burada uzun bir zamandır çalışıyorum,” der. “Michelin görevlileri nedeniyle bugün restoranda bir hayli telaş vardı tabii. Böyle zamanlarda Sergio’nun personele hata yapmamaları gerektiğinin önemini anlatabilmesi için birine ihtiyacı vardır. Ben bunu bildiğim için böyle anlarda ihtiyacı olduğu rolü oynamayı seviyorum.”

Liderliğin yüksek psikolojisi.

Kadınlar ve liderlik

Televizyon dünyasında çokça anlatılan bir hikâyeye vardır. Yeni bir program müdürü arayan özel kanallardan biri tanınmış bir prodüksiyon şirketinin üst düzey kadın yöneticisini gözüne kestirir. Postunu ucuza satmamaya kararlı bu hanım, istediği rakam kabul edilinceye kadar diretir. Sonunda istediği kabul edilip sıra kontratın imzalanmasına gelince şerefine şampanya patlatılır. Hanımımız imzasını attıktan sonra uzatılan bardağı geri çevirip “Almayım, alkol içmem yasak, hamileyim çünkü,” der.

Kanalın patronları bunu duyunca neye uğradıklarını şaşırırlar.

“Kontratı imzalamadan önce bize bunu anlatmanız gerekirdi,” der içlerinden bir tanesi.

“Peki hamile olduğumu söylemiş olsaydım beni hâlâ işe alır mıydınız?” diye karşılık verir kadın.

Bu anekdot kadınların liderlik konusunda karşılaştıkları sorunlardan bir tanesine iyi bir örnektir. Günümüzde kadınlar, liderlikte geçerli olan basmakalıp cinsiyet düşüncesine tam olarak uymadıkları için hâlâ pek çok durumda resmî lider olarak kabul edilmemektedirler. Lider dendiğinde akla erkeklerin gelmesinde evrimsel tarihimizde liderliğin fiziksel erkek gücüyle bağdaştırılması muhtemelen önemli bir rol oynamıştır. Önemsiz bir uyaran hâline gelmesine rağmen, ilkel beynimiz tepki göstermeye devam etmektedir. Cam tavan¹ muhtemelen Taş Devri’nin bir sonucudur. Savaşların bile masa başında yürütüldüğü günümüzde, liderlik çok daha az fiziktir ve pek çok kadın, sosyal açıdan karmaşık organizasyonların liderliğini üstlenmelerini son derece uygun kılacak özelliklere sahiptir.

Araştırmalar, kadınların daha fazla empatiye sahip, sözel olarak daha iyi, sosyal yönden daha duyarlı olduklarını ve sosyal ilişkilerin ayakta tutulmasına —erkeklerden çok daha fazla— önem verdiklerini göstermektedir. Ayrıca kadınların daha az hiyerarşik olmaları, günümüzde yönetilmelerine pek fazla gerek olmayan, mesleğinde uzman kişilerin çalıştığı ve gitgide daha çok iletişim ağı organizasyonları hâline gelen şirketlere faydası olabilecek bir özelliktir.

Buna rağmen, üst düzey yöneticilik yapan kadınların sayısı hâlâ azdır. Hollanda İstatistik Kurumu’nun Özgürleşme Gözlem Dairesi’ne göre, Hollanda’nın en büyük yüz şirketinde çalışan üst düzey kadın yöneticilerin sayısında geçtiğimiz yıllarda düzenli bir artış olmuştur (2011 yılında yüzde 10’dan 2013 yılında yüzde 15’e çıkmıştır) fakat elbette bu hâlen daha acınacak bir rakamdır. Bilim alanındaki durum bundan daha iyi değildir: 2010-2012 yılları ara-

1 İş yerinde kadınların ve azınlıkların önündeki engeller.—e.n.

sında kadın profesörlerin sayısı yüzde 13'ten yüzde 16'ya çıkmıştır. Hollanda devleti kadınlar için daha iyi bir işverendir: 2014 yılında devlet kurumlarında çalışan üst düzey yöneticilerin yüzde 28'ini kadınlar oluşturmaktaydı. Kâr amacı gütmeyen kuruluşlarda durum en iyidir. Bu sektörde çalışan üst düzey yöneticilerin yüzde 30-35'i kadındır.

Bu arada Hollanda'nın iş dünyasında kadın liderler konusunda uluslararası alandaki skoru acınacak derecede kötüdür. Grant Thornton Danışma Bürosu'nun 2014 yılında yaptığı karşılaştırmalı araştırmada, Hollanda'nın skorunun dünya ortalamasının çok altında olduğu ortaya çıkmıştır. Doğu Avrupa ile Güneydoğu Asya, yüzde 37 ve yüzde 35 gibi rakamlarla üst düzey kadın yöneticilerin ciddiye alınmaları gerektiğini haber vermektedir. Yüzde 43 gibi bir rakamla Rusya'nın skoru daha da iyidir; bu, eski Komünist düşüncenin bir kalıntısıdır. Listede üzücü bir skora sahip ülkeler arasında Hindistan (yüzde 14) ve Birleşik Arap Emirlikleri (yüzde 14) vardır. Hollanda yüzde 10 gibi bir rakamla Japonya'dan sonra (yüzde 9) en düşük orana sahip ülkedir.¹

Belli ki tarih öncesinden kalma liderleri izleme içgüdümüz, kadınların liderliğe uygunluğunu görmemize engel olmaktadır. Bazen kadınlar bunu kırabilmek için atipik (yani erkeksi) davranışlar göstermek zorunda kalıyorlar. Örneğin Margaret Thatcher erkek meslektaşlarından aşağı kalır bir yanı olmadığını vurgulayan *The Iron Lady* (Demir Leydi) lakabını severek benimsemiş, sesinin daha kalın çıkmasını sağlamak için diksiyon dersi almış ve gücünü göstermek için Arjantin'e (Falkland adalarını işgal ettiği için) savaş açmıştır. Almanya şansölyesi Angela Merkel de çocuk sahibi olmayışının yanı sıra davranışları ve dış görüntüsü itibarıyla tipik bir kadından

1 Söz konusu araştırmaya göre, Türkiye'de kadın yöneticilerin oranı 2014 yılında %25'tir.—e.n.

çok erkeksidir. Sanki günümüzde kadınlar artık ancak çocuk sahibi olamayacak bir yaşa geldiklerinde ya da açıkça çocuk istemediklerini belirttiklerinde liderlik unvanına erişebilmektedirler. Altmışını geçmiş, torun sahibi büyükanne Hillary Clinton yeryüzünün en güçlü kadını olma şansını kıl payı büyükbaba Trump'a kaptırmıştır.

Patronluk çiftçilikten daha önemli

Tarım Devrimi'nden sonra nasıl bir gelişme yaşandı? Bilimsel anlamda liderlik "resmîleştirildi", "kurumlaştırıldı". Yani bu sıfatı kazananlara resmî olarak "lider" denmeye başlandı. Hatta "liderler" için yeni kelimeler türetildi. Ayrıca, tarımla birlikte insanlar, evler ve binalar inşa etmeye, birbirleriyle farklı şekillerde iletişim kurmaya, daha iyi silahlar üretmeye ve farklı gıdalar kullanmaya başladılar. Kanunlar çıkarıldı; muhasebeye, anlaşma ve kontratlara ihtiyaç duyuldu. Yapılan anlaşmalar yeni biçimlerde kaydedilmeye başlandı. İnsanlar okuma yazma öğrendi.

Büyük nüfus patlamasıyla o âna dek benzeri görülmemiş koordinasyon sorunları ortaya çıktı. Gıda stoklarını kim gözetecek, tarlalar nasıl sulanacak, sulama sistemlerini kim döşeyecek, yerleşim bölgelerini kim koruyacak, mallara nasıl sahip çıkılacak, sahipleri öldüğünde evler ve araziler kime kalacaktı? Çok acele sabit ve dengeli bir hiyerarşiye, tam zamanlı görevler üstlenecek bireylere ihtiyaç vardı. Bu tür bir hiyerarşik bağlantının oluşması, gittikçe büyüyen grupları koordine etme gereksiniminden doğdu. Atalarımızın yaşadığı dönemlerde tek bir kişi tarafından herhangi bir ücret ödenmeden yerine getirilen görevlerin büyümesi sonucunda daha fazla insana ihtiyaç duyulmaya başlandı. Basit bir primat türü olarak insanlar daha önce hiç rastlamadıkları karmaşık idari katmanlar ve başka meselelerle karşı karşıya kaldılar.

Lidersiz toplumların kurumsallaştırılmış liderlere sahip toplumlara dönüşmesi dünyanın hemen hemen her yerinde aynı anda gerçekleşmiştir. Güçlü liderlere sahip toplumlar, lideri olmayanlara nazaran daha fazla imkâna sahipti. Güçlü bir liderin önderliğinde sulama projeleri ya da arazilerin korunmaya alınmasını başlatanlar bunu yapmayan anarşistlere galip geldiler; parazitleri cezalandıracak bir polis teşkilatına sahip toplumlar kanunları olmayan toplumlardan daha iyi düzen sağlayabildiler. Yani yakın zamanların insanlık tarihinde liderlerin seçilip hiyerarşiye tabi tutulmasının gerçekten iyi bir fikir olduğu ortaya çıktı, bu fikir sayesinde kaynaklar arttı, gruplar büyümeye, yaşam şartları düzelmeye başladı. Daha doğrusu zenginler daha rahat bir yaşam sürmeye başlamışlardır. Tüm bu gelişmeler kapsamlı bir sosyal sınıflaşmaya yol açtı; yüzyıllara yayılan bir süreç içerisinde krallar, imparatorlar, işletmeciler, yöneticiler, tebaa, düşük kıdemliler ve köleler gibi farklı sosyal gruplar oluştu.

Evrimsel açıdan hiyerarşi yeni bir sistemdi, ancak insanların primatlara özgü içgüdüyle bu sisteme gösterdikleri tepkiyi tahmin etmek zor değil: Belirli bir güce erişen bireyler, kendilerine ve genetik yakınlarına avantaj sağlamak için bu güçlerini kötüye kullanmaya başladılar. Böyle bir şey tarih öncesi dönemlerde meydana gelmiş olsaydı “grup” bu serserileri gerekirse şiddete de başvurarak derhâl uyarırdı fakat yeni seçkinler topluluğu sayesinde bu bireyler herhangi bir ceza görmeksizin bu tür davranışları gösterebilme olanağına kavuştular. Liderlik artık grubun refahı için değil de kişisel menfaatler uğruna kullanılmaya başlandı ve bu şekilde zenginlerle fakirler, soylularla ayaktakımı, birinci sınıf ile düşük kalite ve refah ve başarı peşinde koşanlarla haytalar arasında büyük bir ayrım oluştu.

Tarımın başlamasıyla oluşan ve liderlerin ilave kaynaklar kullanarak kendilerini zenginleştirdikleri (örneğin tahılların ve stokların paylaştırılmasında kendi ailesi, çocukları ya da yandaşlarını

kayıarak) kırsal toplumlar, zamanla kleptokrasilere ya da yağmalama rejimlerine dönmüşlerdir. Alt sınıftan insanlar topraklarını öylesine bırakıp gidemeyecekleri için liderlerinin bu tür davranışlarına müsamaha göstermek zorundaydılar. Bizim yaptığımız araştırmanın sonucunda, alt sınıftan bireylerin bir çıkış yolu buldukları an otoriter liderlerin egemenliği altında yaşamayı bırakıp, başka yerlere gittikleri ortaya çıkmıştır. Fakat bu yapılamadığı takdirde –Kuzey Kore gibi otoriter rejimlerde veya Apple’ın Çin’deki köle fabrikalarında olduğu gibi– liderler serbestçe istediğini yapabilen bir diktatöre dönüşmektedir. Buna karşı çıkanlar kamplara kapatılmakta ya da fabrikanın çatısından atlamalarına izin verilmektedir.

Liderlik kişiseldi

Günümüzde liderliğe hâlâ çok fazla değer veriyoruz. Kitapçılar bu konuda yazılmış kitaplarla dolu. İyi bir lider nasıl olunur? Winston Churchill ya da Warren Buffet’tan ne öğrenebiliriz? Liderlik tarzı nasıl değiştirilir? Şirketler hakkında gazetelerde çıkan haberlere göz attığımızda, bunların çoğu zaman şirketin CEO’su hakkında olduğu dikkati çeker. Şirket zarara uğramışsa bundan sorumlu tutulur, başarı elde edilmişse övgülere boğulur. Yapılan araştırmalara göre, bu tür bir değerlendirme mekanizması her zaman adaletli bir yaklaşım değildir, zira bir şirketin durumunun iyi ya da kötü gitmesine sebep olabilecek pek çok neden vardır.

Liderlerin etkisini abartma eğilimi, “liderlik romantizmi” de denilen evrimsel mirasa işaret eder. Bu bir uyumsuzluk örneğidir. Atalarımızın küçük gruplar hâlinde yaşadıkları dönemlerde, bir liderin vermiş olduğu iyi ya da kötü bir karar, gerçekten de ölüm ve yaşam arasındaki farkı belirleyebilirdi fakat bu duruma günümüz-

de pek fazla rastlanmamaktadır. Şirketi iflasa sürükleyen CEO'ya verilebilecek en ağır ceza çoğu zaman işine son vermektir.

Tarih öncesinin liderliğiyle günümüzün 2.0 liderliğini birbiriyle kıyasladığımızda birtakım uyumsuzluklarla karşılaşırız. Bu uyumsuzluklar yanlış liderlerin izinden gitmemize, liderlerin işlevlerini gerektiği gibi yerine getirmemelerine ve gerekli gördüğümüzde onları saf dışı bırakmamıza sebebiyet vermektedir. Her şeyden önce, tarih öncesi dönemlerin tersine günümüz liderlerini kişisel olarak tanıma olanağına sahip değiliz. Tarih öncesi insanlar liderlerinin nasıl bir kişiliğe ve yeteneğe sahip olduğunu gayet iyi bilirdi, bunun pek bir gizlisi saklısı yoktu. Bir liderin rolü ve kişiliği arasında herhangi bir ayırım yoktu. Kimin en iyi avcı olduğunu (her ava çıktığında en fazla etle dönen) ya da kimin komşu kabilelerle en iyi pazarlık yapabildiğini (kellesi bir çubuğa asılı dönmeyen) herkes açıkça görebilirdi.

Günümüzde bazılarımız bir protesto yürüyüşü ya da seçim kampanyası sırasında liderleri yakından görebilme fırsatına erişse de çoğu kişi onları medyada çıkan haber ve görüntüler aracılığıyla tanır. Ancak bu, gerçeği tamamıyla yansıtmaz. Biriyle gerçek hayatta tanıştığımızda bilincinde olmadan bu kişinin pek çok özelliğine dikkat ederiz. Gerçekten dışa vurulmuş sözlerin anlamı, insan iletişiminin sadece yüzde 7'sini oluşturur; gerisi mimiklerle ya da sesin tonu ve yüksekliğiyle belirlenir. Bir insanı incelediğimizde bize bilgi veren noktalar, onun hareketleri, bakışı, ses perdesi ve hatta kokusudur. Bunu yalnızca televizyondan tanıdığımız görüntüsüne dayalı olarak yaparsak bu kişiyi eksik yargılamış oluruz. Liderlerin dış görünüşleri bizi yanıltabilecek abartılı uyaranlardır.

Amerikan televizyonunda ilk kez yayımlanmış olan seçim tartışması buna güzel bir örnektir. Aynı anda radyodan da yayımlanan tartışma o ana kadar pek tanınmayan Demokrat J. F. Kennedy

ile çok sevilen Cumhuriyetçi Richard Nixon arasındaydı. Yayın öncesinde bir süre hastanede yatmış olan Nixon oldukça kilo kaybetmiş ve iyi de tıraş olmamıştı. Kennedy ise tam tersine sağlıklı ve zinde görünüyordu ("Onu daha önce hiç bu kadar formda görmemiştim," diyecekti Nixon yayından sonra). Televizyonda seyirciler Nixon'un terlediğini görmüşlerdi. Fiziki açıdan güçlü görünmüyordu. Dolayısıyla televizyon izleyicileri görüntüye dayalı olarak Kennedy'yi tartışmanın galibi seçerken (*visual winner*), radyo dinleyicileri duydukları sözlere ve tartışmanın içeriğine dayalı olarak Nixon'ı seçmişlerdi (*audio winner*). Bu örnek, görsel izlenimin liderimizi belirlemede ne kadar önemli olduğunu gayet iyi göstermektedir.

Liderler ve takipçileri arasında büyük bir mesafe oluşmuştur. Hollanda'da Başbakan Mark Rutte'nin gerçekte nasıl bir kişiliğe sahip olduğunu, cinsel seçiminin ne olduğunu ve boş zamanlarında ne yaptığını bilmiyoruz. Resmî anlamda tabii ki bunları bilmek de istemiyoruz ama gayriresmî olarak merak ediyoruz. Rutte'yi arada bir televizyonda bir sohbet programında veya çalıştığımız şirketin CEO'sunu sadece yeni yıl kokteylinde görmemiz yeterli değil. Medyaya dayalı olarak belli bir izlenime sahip olsak da bu insanlarla göz göze gelmediğimiz sürece gerçekten bizi yönetebilecek derecede güvenilir ve yetenekli olup olmadıklarını yargılayabilmemiz mümkün değildir. Günümüzde çoğunlukla yüzeysel özelliklere dikkat ediyoruz; boy uzunluğu, baskın bir yüz, kalın ses tonu gibi dış görünüşe ait özelliklere ve liderlerin güzel konuşabilme yeteneğine sahip olup olmadıklarına bakıyoruz. Liderler hakkında kişisel bilgilerin eksikliği uyumsuzluktur. Atalarımız somut kanıtlara sahiptiler. Fakat biz birinin iyi bir lider olup olmadığını değerlendirebilmek için ihtiyacımız olan uyaranlara sahip değiliz.

Kalıtsal liderlik

Eşitlikçi avcı-toplayıcıların kralları ya da kalıtsal yoldan grubun önderliğini üstlenen liderleri yoktu. Kişisel özelliklere dayalı olarak lider olunuyordu, belli bir soyun kanını taşıdığı için değil. Diğer primat türlerinde de olduğu gibi, belli bir kişinin belirli bir soya ait olmasının grup içindeki konumuna elbette etkisi olmuştur fakat kalıtsal liderlik Tarım Devrimi'nden önceki dönemlerde insanın evriminde bilinmeyen bir fenomendi. Hollanda, Danimarka ve Birleşik Krallık gibi modern demokrasilerde kraliyet fenomeni hâlâ canlı tutulmaya çalışılsa da böyle bir sistem atalarımızdan kalma "liderin izinden git" içgüdüleriyle bağdaşmamaktadır. Kraliyet uyumsuzluktur.

Araştırmacılara göre, kalıtsal liderlik belli durumlarda gruplarda dengeyi korumasına yardımcı olabildiği gibi kral ile halkı arasında sürekli bir gerginliğe de yol açabilir. Kral güçlerini artırdıkça halk onun bu gücü hak etmediğini düşünmeye başlar. Örneğin İngiltere Kralı VIII. Henry (1491-1547), ülkesini yönettiği dönemde, sadece halkına değil, Avrupa'nın geri kalanına da dediğini yaptırmayı manyaklık derecesinde istemesi dolayısıyla pek fazla sevilmeyen bir hükümdardı. Henry'nin kendisine bir erkek çocuğu veremediği için ilk karısı Aragon'lu Catherine'den boşanması önemli bir meseleydi. Catherine altı çocuk doğurmuş ama tek bir kız çocuğu dışında hiçbirini hayatta kalmamıştı.

Henry ille bir erkek çocuğu olsun istediği için, ona pipisi olan bir bebek hediye edebilecek başka bir kadınla yasal bir evlilik yapabilsin diye Papa'dan evliliğini feshetmesini istemiş ama Papa bunu yapmayı reddetmiştir. Bunun üzerine Henry Papa'nın otoritesini tanınamaya karar verip, İngiltere Kilisesi'ni Roma'dan kopararak saraya bağlamış, bu şekilde sahip olduğu gücü kötüye kullanmıştır. İngiltere'de pek

çok kişi onun bu kararıyla hemfikir olmadığı hâlde kimse bunu alemen söylemeye cesaret edememişti, zira buna cesaret edenlerin hepsi öbür dünyayı boylamıştı. Sonuçta Henry Catherine'den sonra beş kadını evlenmiş, ikisini ipe göndermiştir. Elli beş yaşında öldüğünde ağırlığının 178 kilo olduğu tahmin edilmektedir. Üç çocuğundan erkek olanı on altı yaşına kadar yaşayabilmiş, kızları I. Mary ve I. Elizabeth kısa bir süreliğine kraliçe olmuşlardır.

Veliahtlığın tarihte sürekli sorun çıkarmış olduğunu söylememize gerek yoktur sanırız. Farklı vârisler iç savaşların çıkmasına, hatta bazen ülkelerin bölünmesine neden olmuşlardır. Aile şirketleri de bu tür bir kalıtsal liderlik sorunuyla karşı karşıya kalabilmektedirler. Babadan oğula geçen şirketlerde yetenek konusunda pek fazla bir seçenek olmaması, aile içi kan davalarına yol açabilmektedir. Bunların belki de en tanınmış Adolf ve Rudolf Dassler adındaki iki erkek kardeş arasında yaşanmış olanıdır. Tanınmış ayakkabı imalatçısı Christoph Dassler'in bu iki oğlu 1920 yılında babalarının izinden gitmeye karar verip Bavyera eyaletinin Herzogenaurach isimli küçük bir kasabasında kunduracılık yapmaya başlarlar. Her ikisi de Hitler'in Nazi partisine üye olup, ordunun (*Wehrmacht*) çizme üretimini üstlenirler. Rudolf, İkinci Dünya Savaşı sonrasında müttefik ordular tarafından esir alınıp tutuklanır. Söylentiye göre onu kardeşi Adolf ele vermiştir (yani Hitler değıl). Serbest bıraktıldıktan sonra Rudolf ile Adi'nin (Adolf'un takma adı Adi'ydi) arası açılır. Rudolf 1949 yılında birlikte kurmuş oldukları ayakkabı firmasını terk edip aynı kasabada kendi fabrikasını kurar: Puma. Bunun üzerine kardeşi Adolf birlikte kurmuş oldukları firmanın adını Adidas olarak değıştirir. İki kardeşin birbirinden ayrılmasıyla Herzogenaurach halkı da ikiye ayrılır.

Peki modern liderlerin çocukları ne durumdadır? Tarih öncesi dönemlerde liderlerin avantajı daha fazla üreme başarısına sahip

olmalarıydı. Ancak bu liderlik ve üreme arası ilişkinin günümüzde de aynı olup olmadığı şüphe götürür. Kanada’da iş dünyasında çalışan farklı konumlara sahip insanlar üzerine yapılan bir araştırmada, yüksek mevkiye sahip erkeklerin daha düşük bir toplumsal mevkiye sahip erkeklere nazaran daha fazla cinsel ilişkiye girdikleri ortaya çıkmıştır. Ancak burada, bunun aynı zamanda daha fazla çocuk sahibi olmak anlamına da gelip gelmediği sorusu akla gelmektedir. Tarım Devrimi’nden sonra, fazla çocuk sahibi olmak bir statü sembolüydü; gerçek iktidara sahip hükümdarların haremî vardı. Örneğin Fas kralı Muley İsmail’in (1634/45-1727) söylentilere göre binin üzerinde çocuğu olmuş; bunların yedi yüzü erkekmiş ve babaları öldükten sonra aralarında kanlı bir taht kavgası başlamış.

Demokratik olarak seçilmiş modern liderlerin konumlarıyla çocuk sayısı arasında herhangi bir bağlantı yokmuş gibi görünüyor. Hatta Sanayi Devrimi’nden bu yana, Batı dünyasında iktidar sahipleri ile çocukların birbiriyle bağlantısı kopmuşa benziyor. Günümüzde fazla çocuğa sahip olan kesim, artık toplumun üst değil alt tabakasıdır. Buradan da anlaşılacağı üzere, iktidar ile üreme başarısı arasında ters bir ilişki vardır. İlkel beynimiz “güç ve iktidar sahibi olduğunda çocuklar zaten kendiliğinden gelir” diye düşünmesine rağmen pratikte daha çok bunun tersi gerçekleşmektedir. Dünyanın en fazla güç sahibi erkeklerinden biri olan Amerika Birleşik Devletleri eski Başkanı Obama’nın sadece iki kızı vardır. Almanya şansölyesi Angela Merkel ve Hollanda başbakanı Mark Rutte ise tamamen çocuksuzdur.

Bu sanki uyumsuzluğa işaret etmektedir. Ancak Üçüncü Bölüm’de de belirtildiği gibi toplumun üst tabakası muhtemelen çok çocuktan ziyade çocuklara kaliteli bir yaşam verme çabası içindedir. Dolayısıyla bu grubun tercihi herhangi bir dala sap olmayacak birçok çocuk yerine çok başarılı olacak tek bir çocuktan

yanadır. Ayrıca tek çocuklar ileride başarılı olduklarında kendileri çok çocuk sahibi olmaya karar verebileceklerdir.

Karmaşa

Organizasyon uzmanı Laurence J. Peter tarafından formüle edilmiş “Peter Prensibi”ne göre hiyerarşik bir sistemle çalışılan kurum ve kuruluşlarda personelin her üyesi pek çok terfiden sonra yeteneğinin üzerinde bir seviyeye gelir ki bu pek çok zararlı sonuçlar doğuran bir uyumsuzluktur, çünkü tarih öncesinde bu tür hiyerarşik sistemler yoktu.

Bir diğer uyumsuzluk, yönetim katmanlarında insanların belli görevlere atanmaları sebebiyle büyüyen karmaşadır. Bu insanların büyük çoğunluğu kendi isteğiyle bu tür mevkilere getirilmediği gibi bu atamaların faydadan çok zararı vardır. Bu karmaşanın en uç noktalarından biri (tarih öncesi dönemlerde olduğu gibi) pek fazla bir kararın alınmadığı fakat çokça konuşulan toplantılara olan evrimsel eğilimimizdir. Tarih öncesi dönemlerde kararların çoğu uzlaşarak alınırdı. Büyük firmalarda bu tür bir eğilimin dezavantajı vardır. Şu ünlü deyiş bunu çok güzel açıklar: “Deve aslında bir kurul tarafından tasarlanmış bir attır.”

Yönetim katmanlarında görevli yöneticilerin çoğu, yönetmekten çok çekip çevirmeye meşguldür. Burada sözünü ettiğimiz grup idareciler, süreç denetimcileri ve orta düzey denilen katmandır. Bilim üzerine yazılar yazan Hollandalı gazeteci Ellen de Bruin *Vergaderen? Niet doen!* [Toplantı mı? Yapmayın!] isimli kitabında, şirket toplantılarında kullanılan dilin büyük ölçüde toplantı üyelerinin şirket içindeki hiyerarşik konumuyla ilgisi olduğunu belirtir. De Bruin’e göre yüksek mevkiye sahip olanlar toplantılarda alt kademeye nazaran daha sık, daha uzun ve çoğu zaman da daha karmaşık bir dille söz

alırlar. Bu arada birinin daha fazla konuşması daha fazla söyleyecek şeyi olduğu anlamına gelmez tabii ki. Kurul ve idare gruplarının liderlik eksikliğini kapatabilmek için başvurdukları abartılı ve karmaşık dil kullanımını örneklemek amacıyla şöyle bir metin düşündük:

Misyonumuz şöyledir: Hükümetin uygulanması tasarlanan planlar üzerine verdiği onay doğrultusunda Eğitim, Kültür ve Bilim Bakanlığı bünyesinde, departmanları aşan bir yenileme süreci vasıtasıyla temel amaçlı üretim süreçleri geniş çapta standartlaştırılmış ve bu sayede verimlilik adına önemli bir adım atılmış olmakla birlikte tematiğe yönelik katılımcı üretimin derinleştirilmesi yoluyla bu geçiş denemesinde borçların ertelenmesi sayesinde yeni hedeflere daha kolay ulaşılabilecek, ulaşılması amaçlanan hedefler istatistik üretimi (gözlem stratejisi, çeşitlilik, kalite garantisi) ve bilgi gelişimi (kullanım rahatlığı) olmak üzere iki grupta toplanacaktır. Dolayısıyla delta planının amacı, birincil gözlemin özlü bir şekilde yeniden değerlendirilmek suretiyle kuvvetlice soyutlanması, rezonans grubu yararına yükselme çerçevesi şeklinde bir artış tespiti yapılması ve geçici ile kesin işlevsellikler arasındaki farkların standardize edilmesidir. Tüm bunlar yönetime dair metinlerin okunabilirliğinin kolaylaştırılmasına öncelik verme operasyonu kapsamındadır; dolayısıyla kurul bu konuda elinden geleni yapmaktadır, kimsenin bunu inkâr etmeye hakkı yoktur!

Liderlik bakış açısı, cesaret ve tarih öncesinden kalma bir ikna etme becerisi ister. “Liderlik etme” ve “izinden gitme” fiilleri birbirinin

ayrılmaz iki parçasıdır. Günümüzde kurumlar, hükümetler, okullar ve şirketler o kadar karmaşık bir hâle gelmiş ve büyümüştür ki idarecilerden çok daha farklı görevleri yerine getirmeleri istenmektedir: Düzeni sağlamak ve her şeyi olabildiğince problemsiz bir şekilde işler tutmak. Bu tür görevlerin yerine getirilmesinde geleneksel liderlik niteliklerine pek fazla ihtiyaç yoktur. Liderlik idarecilik hâline gelmiştir fakat idare etmekle lider olunmaz. Sivil halkın, çalışan kesimin, öğretmen ve öğrencilerin yönetici ve süreç denetimcilerinin arkasından koşmamaları bundandır. Yöneticiler pek fazla ilham vermez ya da heveslendirmezler, yaptıkları tek şey her şeyin toplantılarda belirlendiği şekliyle kalmasını sağlamaktır. Beynimizin izinden gidebileceği bir lidere ihtiyacı vardır, yöneticiye değil!

Zengin ve yoksul

Liderleri ödüllendirme sistemimiz bir uyumsuzluktur. Mal değiş tokuşu yerine hizmet karşılığı para kazanırız. Ama günümüzde gerçekten ihtiyacımız olan nedir? Ve bir şeyin makul olup olmadığını nasıl bileceğiz?

Değiş tokuş ticaretinin çıkış noktası adil olmaktır. Zor şartlar altında elde edilmiş bir kavanoz bal, ağır bir parça kemikli bifteğe mi yoksa bir metreküp yakacak oduna mı eşitti? Harvard İşletmecilik Fakültesi öğretim görevlilerinden Michael Norton, kırk farklı ülkeden insana ortalama bir CEO ile herhangi bir eğitim almamış ortalama bir işçinin ne kadar kazandığını ve onlara göre neyin adil olduğunu sormuş. Bir işçinin ortalama maaşıyla bir yöneticinin ortalama maaşı arasındaki ideal orantı, Danimarkalılara göre ikiye bir, Almanlara ve Amerikalılara göre ise yediye birmiş. Ancak bu kişiler bu orantının gerçekte daha yüksek olduğu düşüncesin-

delermiş: Danimarka'da dörtte bir, Almanya'da on yedide bir ve Amerika'da otuzda bir. Fakat gerçek daha da şaşırtıcı. Almanya'da bir şirketin normal bir çalışanının maaşı yöneticisinin maaşının yüz kırk yedide biri, Amerika'da ise üç yüz elli dörtte biri! Bu ülkelere kıyasla Danimarka'da bu oran, kırk sekizde bir ve Hollanda'da elli birde birdi. Yani ortalama bir CEO Hollanda'da, eğitim görmemiş bir personelden elli bir kat daha fazla kazanmaktadır. Gerçek maaş oranları tarih öncesine ait idealimizin (aynı grubun üyeleri arasında ufak mevki farkı) kilometrelerce uzağındadır. Büyük mevki farkı, çok kötü sonuçlar doğuran evrimsel bir uyumsuzluktur.

Üst düzey maaşların yükseldiği Darwinci bir silahlanma yarışı içindeyiz. Bloomberg'in araştırması şirketlerin alt ve üst tabakaları arasındaki açığın 1950'den bu yana yüzde 1000 arttığını göstermektedir. Mevkiyi maaşımızla ölçüyoruz ve bunu yapmayanlar sosyal kademenin alt saflarına iniyor. Hollanda'da bir CEO'nun yaptığı iş, gerçekten de ilkokul mezunu birinin yaptığı işin elli katı daha mı değerli? Amerika'da nüfusun yüzde 1'i oranındaki en zenginlerle yüzde 4'ü oranındaki bir basamak aşağı zenginler arasında bile bir uçurum söz konusudur. Serveti bir milyar dolar gibi astronomik bir rakama ulaşmış bir kişinin, 10 milyar dolar serveti olanların yer aldığı Zenginler Ligi'nde olma şansı yoktur. Her yıl hazırlanan *Billionaire Census* raporuna göre, dünyanın dört bir yanında 12 milyon milyoner (dolar üzerinden) yaşarken milyarderlerin sayısı 2.325'tir. Ortalama bir milyarderin serveti 3 milyardır. Dünyanın tüm milyarderleri birlikte 7,3 trilyona, yani dünyanın toplam servetinin yüzde 4'üne sahiptir. Üzerinde düşünülmesi gereken bir rakam daha: Yeryüzünün en zenginlerinin yüzde 1'inin serveti dünyanın toplam servetinin yüzde 40'ını oluşturmaktadır. Milyarderlerin çoğu Avrupa'da yaşamaktadır: 775. Amerika'da yaşayan milyarderlerin sayısı 571'dir fakat bu sayı hızla artmaktadır. Bir milyarderin orta-

lama yaşı altmış üç olup, ortalama dört eve sahiptir. Milyarderlerin otuzda birinin kendine ait bir spor kulübü vardır.

Buradaki uyumsuzluk, zenginlerin kendilerini artık eskiden olduğu gibi yoksullarla değil de sadece diğer zenginlerle kıyaslamalarıdır. Aynı kurum ya da kuruluşta çalışıyor olsalar bile. Hollanda'da ABN Amro Bankası'nın üst düzey yöneticilerinin kendi maaşlarına oldukça yüksek bir oranda zam yapmaya karar verdikleri haberi basında çıktığında, büyük bir şaşkınlık yaratmıştı çünkü aynı yöneticilerin aldığı bir kararla banka personelinin maaşları birkaç yıldan beri dondurulmuştu. Bu yöneticilerin kendi maaşlarına zam yapma gerekçesi, kendilerini diğer uluslararası büyük bankaların üst düzey yöneticileriyle kıyaslamaları ve maaş bakımından onların gerisinde kalamayacakları düşüncesi idi. Uluslararası üst düzey banka yöneticilerinin onların vereceği hizmetin bekleyişi içinde olmadıklarını kolaylık olsun diye unutmuşlardı. Hollandalı kabare sanatçısı ve *NRC Handelsblad* gazetesinin köşe yazarı Youp van 't Hek bu konuda şöyle yazmıştı: "Yıllardır berbat rakamlar çıkardınız, hizmetleri kaldırdınız, şubeleri kapattınız, tüm bunlar yetmezmiş gibi bir de binlerce meslektaşınızın işine gözlerinin yaşına bakmadan son verdiniz, şimdi kalkmış basına kendi maaşınıza yüz binlik öylesine bir zam yaptığınızı haber veriyorsunuz. Kuzum siz ne yaptığınızı zannediyorsunuz?"

Büyük gelir ve mevki farkları, toplum içindeki dayanışmayı baltalamaktadır. İngiliz sosyolog Richard Wilkinson'un *The Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better* isimli kitabında yayınladığı araştırmasına göre, gelir farkının yüksek olduğu ülkelerde yaşayan insanlar kendilerini daha az mutlu hissetmektedirler. 2012 yılında çıkarılan bir kanunla Hollanda'da kamu sektöründe çalışan üst düzey yöneticilerin maaşlarının belli bir rakamın üzerine çıkması yasaklanmıştır. Bu tür düzenlemelerle üst düzey maaş sorununa bir çözüm getirilebilir.

Bu doğru olamaz

Modern toplumlar, kötü liderlerini kişisel olarak yaptıklarından sorumlu tutabilirler mi? Atalarımızın yaşadığı dönemlerde liderler gruba zarar verecek gereksiz riskler aldıklarında ya gayet basit bir şekilde görevden alınır ya da boyları bir kafa uzunluğunda kısaltılırdı. Günümüzde liderler çoğu zaman hiçbir cezaya uğramaksızın yersiz riskler almaktadırlar. 2008 yılında baş gösteren ekonomik kriz, buna örnektir. Finans dünyasında icat edilmiş olan müthiş karmaşık sistemler, mali hiyerarşide zengin ile yoksul arasındaki derin uçurumdan büyük çaplı faydalanma çabaları bu krizin nedenlerinden sadece ikisiydi. Bu ekonomik kriz oldukça büyük dozda sapkın güdüler içeren devasa bir uyumsuzluktur. Tarih öncesi dönemlerde bir başkasının parasını spekülasyon amaçlı kullanmak gibi bir şey yoktu, çünkü para henüz icat edilmemişti. Türemüzün para kullanma konusunda herhangi bir biyolojik adaptasyonu olmadığından bankacı ve yatırımcıların durmadan bizim için düşündükleri karmaşık yapılardan hiçbir şey anlamayız. Mali gücü olmayan insanlara konut kredisi vermek gibi sapkın finansal davranışları ikramiyeyle ödüllendirmek yöneticilerde en aşağı duyguların uyanmasına sebep olmaktadır.

Hollandalı gazeteci-yazar Joris Luyendijk'in *Dit kan niet waar zijn* [Bu Doğru Olamaz] isimli kitabında da belirttiği gibi 2008'de ortaya çıkan krizde finansal sistem tamamen çökmekten kıl payı kurtulmuştur. Uzmanlar (uyumsuzluk I) kendilerini ya da bankaları herhangi bir riske sokmaksızın (uyumsuzluk II) kimsenin anlamadığı fakat çok para getiren finansal ürünler düşünürken, herkesin yüksek ikramiye aldığı (uyumsuzluk III) fazlaca büyümüş organizasyonların (uyumsuzluk IV) yöneticileri (uyumsuzluk V) ne olup bittiğinin farkında bile değillerdi.

Karanlık Üçlü

Liderler aşırı bir güce sahip olduklarında ne yapmak lazım? İktidar daha tarih öncesi dönemlerde bile dayanılmaz bir uyarandı ama o dönemlerde liderlerin gücü kontrol altındaydı çünkü sadece kendi uzmanlık alanlarında lider olabilirlerdi ve bunun karşılığında grup tarafından mütevazı bir şekilde ödüllendirilirlerdi. Ancak günümüzde iktidar ve ödüllendirme arasında oransız bir artış gözlemlemekteyiz. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Amerikalı bir CEO kendi personelinin en alt katmanında çalışan bir elemanın maaşının 354 katı kadar kazanmaktadır. Bu tür bir mevki farkının “Karanlık Üçlü” kişiliğine sahip bir kişiye ne gibi bir etkisi olurdu? İnsanlık tarihi, iktidarlarını kötü yönde kullanan ve halklarını çoğu zaman şiddet kullanarak avuçlarının içine alan hükümdarlarla doludur. Psikolojide “Karanlık Üçlü” (*Dark Triad*) diye adlandırılan kişilik özelliklerine –narsizm, Makyavelizm ve psikopatinin ölümcül bileşimi– sahip liderlerdir bunlar.

Narsist liderler sadece kendi düşündüklerini uygulamak ister ve diğerlerinin de aynı şeyi yapacaklarından yola çıkarlar. Olağanüstü niteliklere sahip olduklarını düşünürler, övünmeyi severler, sadece beğenilmek ve övgülere boğulmak isterler, kendilerini tenkit eden insanları saldırgan bir şekilde küçümserler. Narsistlik rahatsızlığı olan bir kişi dışarıdan işlevini normal bir şekilde yerine getiriyormuş gibi görünse de sürekli bir üstünlük duygusunun baskısı altındadır. Narsist kişilik bozukluğu olan birini teşhis etmede kullanılan on dört maddeden oluşan bir liste vardır; belki kendinizi ya da çevrenizdeki liderleri kontrol etmenize yardımcı olabilir.

Narsistlerin sürekli beğenilme ihtiyacı vardır (1), kendilerini başkalarının yerine koymakta zorlanırlar (2), aşırı bir kendini beğenmişlik duygusuna sahiptirler (3) ve kendi başarı ve yetenekle-

rini sürekli abartırlar (4). Üstünlüklerinin tanınmasını beklerler (5), böyle bir konuma ulaşmak için birtakım şeyleri başarmaları gerektiğini düşünmezler (6). Başarı, güç ve itibar üzerine ölçüsüz ve gerçekle bağdaşmayan fantezileri vardır (7). Çok özel, yegâne kişiliklerini sadece diğer çok özel, yegâne kişilerin anlayabileceğine inanırlar (8). Bu nedenle narsistler sadece yüksek mevki sahibi kişilerle muhatap olmak isterler (9). Kendilerine son derece olumlu davranılmasını bekler (10), başkalarına kötü muamele etmekten çekinmez ama yardım etmekten kaçınırlar (11). Narsistleri memnun etmek çok zordur (12), herkesin onların başarılarını kıskandığını düşünürler (13). Kısaca narsistler çoğu zaman aşırı kibirlidirler (14). Bu maddelerden sekiz ya da fazlasına uyan kişilerin narsist kişilik bozukluğuna sahip olma ihtimali yüksektir. Çevrenizde mutlaka bu tanımlamalara uyan tanıdığınız biri ya da birileri vardır, yoksa da üzülmeyin, televizyonu açıp Trump'ı izleyin yeter.

Makyavelist liderler, hedeflerine soğukkanlı ve kurnazca yönelir ve buna ulaşmak için ellerinden gelen hiçbir çabayı esirgemezler. Sinsi bir şekilde çevresindekileri nasıl yanıltacaklarını, kendi amaçları doğrultusunda nasıl kullanacaklarını iyi bilirler. Tipik Makyavelist davranışına örnek olarak William Shakespeare'in *Macbeth* isimli tiyatro oyununu gösterebiliriz; iktidar hırsının insanları nasıl yozlaştırdığını bu kadar iyi gösteren başka bir eser yoktur herhâlde. Üç İskoçyalı cadıdan günün birinde ülkesinin kralı olacağını duyan general Macbeth ve özellikle de karısı, bu kehanetin etkisinde değişmeye başlar. Kocasını iktidarda olan kralı öldürmeye teşvik edecek olan da Lady Macbeth'tir. Kralı öldürdükten sonra foyası ortaya çıkmasın diye gittikçe daha şiddetli önlemlere başvurmaya başlayan Macbeth, karısıyla birlikte hırslarının kurbanı olup hiçbir başarıya ulaşamaz ve sonunda ikisi birlikte bunu hayatlarıyla öder. 1600 yılı civarında yazılmış olan

bu oyunun üzerinden dört yüz yıldan fazla bir zaman geçmiş olmasına rağmen hâlâ güncelliğini korumaktadır.

Psikopatlar ne yapacakları önceden kestirilemeyen, düşünmeden hareket eden ve başkalarına karşı pek fazla ya da hiç empati duymayan asosyal kişilerdir. Şiddet, alkol, seks ve uyuşturucu gibi konularda sınır tanımazlar. Psikopatolojide de –psikolog Robert D. Hare tarafından hazırlanmış– bir teşhis listesi kullanılmaktadır. Puanlama sistemine göre hazırlanmış olan bu listede belirtilen noktalara verilecek cevaplar “bazen” ise bir puan, “kesin” ise iki puan değerindedir. Suç işlememiş ve psikopat olmayan (yani sıradan) bir kişinin ortalama puan sayısı beş, psikopat olmayan bir suçlunun ortalaması yirmi, “psikopat” teşhisi konulan bir kişinin ortalamasıysa otuzun üzerindedir. Liste şöyledir:

Psikopatlar ağzı laf yapan ve yüzeysel bir çekiciliği olan insanlardır, abartılı bir özsaygı duygusuna sahiptirler, sıkılma eğilimleri vardır, patolojik yalan söyleyebilirler, kurnaz ve manipülatördürler, pişmanlık ve suçluluk duymazlar, yüzeysel ilgi gösterirler (ya da duygusal hassasiyetleri yüzeyseldir), duyarsız ve empatiden yoksundurlar, parazit gibi yaşarlar, davranışlarını kontrol etmekte zorlanırlar, cinsel hayatları gelişigüze, erken gençlik döneminde davranış sorunları vardır, uzun vadeli gerçekçi amaçları yoktur, düşünmeden hareket ederler, yaptıklarının sorumluluğunu üstlenme kabiliyetleri yoktur, sadece kısa süreli ilişkilere girebilirler, gençliklerinde suç işlemişlerdir, koşullu salıverilmeyi ihlâl ederler ve suç işlemeye çok yönlüdürler.

En dehşetli liderler Karanlık Üçlü kişilik özelliklerinden birine ya da –gerçek megaloman durumlarda– bunların ölümcül bir bileşimine sahip olanlardır. Stalin, Hitler, Mao ve Saddam Hüseyin gibi diktatörlerin her biri, kendine özgü bir tarzda güçlerini aşırı derecede kan akıtmaya varacak kadar gösterebilecekleri ortamlar

yaratmışlardır (Karanlık Üçlü ölçeğinde alacağı puanın ne olduğunu merak edenlere West-Florida Üniversitesi'nden Peter Jonason tarafından geliştirilmiş olan *The Dirty Dozen* isimli kişilik testini tavsiye ederiz). Bu tür insanlar tabii ki tarih öncesi dönemlerde de vardı ama iktidar alanları kısıtlı olmakla birlikte kabile tarafından sürekli kontrol altında tutulurlardı. Günümüzde istediklerini az çok serbestçe yapabilmektedirler.

Bu tür Karanlık Üçlü kişiliğine sahip liderlerin popülerliği nasıl açıklanabilir? Washington Üniversitesi'nden Nicholas Holtzman ve Michael Strube'nin yaptıkları bir araştırmada, insanların bu tür liderleri çekici buldukları ortaya çıkmıştır. Zira bu tür karanlık tipler ilk bakışta cezbederler, iyi bir izlenim bırakıp herkesin ilgisini çekerler. Ayrıca karizmatik bir yapıya sahiptirler (bu özellik, geçmişte bir yetenek işaretiydi). Tarih öncesinin siyasi liderleri, kişisel nitelikleriyle diğer kabile üyelerine izlerinden gitmelerini telkin edebilirlerdi belki ama kabile üyeleri kendi deneyimleri ya da diğerlerinin anlattıklarına dayanarak birinin gerçekten güvenilir olup olmadığını bilirlerdi. Günümüzün liderlerini tanımadığımız için güvenilir olup olmadıklarını tahmin etmek zordur. Dolayısıyla bir uyarıcı eksikliği söz konusudur.

Bu demek oluyor ki günümüzde yeteneklerini geliştirmekten ziyade mevki sahibi olabilmek için liderlik ve iktidar arzusunda olan –ve hepsini tanıdığımız– pek çok insan vardır. Bu insanlar, bu mevkiyi kamu yararına değil, tarih öncesi dönemlerde olduğu gibi kendilerine ve ailelerine avantaj sağlamak için arzularlar. Sahip olunan mevkinin aşırı ölçüde kötüye kullanılmasını engelleme amaçlı mekanizmalar günümüzde kolayca devre dışı bırakılabilmekte ya da atlatılabilmektedir. Bu durum yönetimlerin her kademesinde rüşvetçiliğe yol açmaktadır. Lider ne kadar “karanlıksa” yetkisini bir o kadar kötüye kullanacak, ailesini bir

o kadar kayıracaktır. Örneğin Endonezyalı bir diktatör önemli bir futbol maçında çok daha yetenekli bir futbolcu yerine kendi oğlunu kadroya aldırıştır.

Aşırı güce sahip liderler, çoğu zaman gerçek dünyadan tamamen kopmuş erkek çocuklarına sahiptirler. İngiliz gazetesi *The Guardian*'ın bir haberine göre Saddam Hüseyin'in zalim oğlu Uday, Iraklı futbolcuları penaltı kaçırdıkları ya da kötü oynadıkları için düzenli olarak işkence ederek öldürtmüştür (hem de rivayete göre futboldan hiç anlamadığı hâlde). Diğer bir diktatörün, Hafız Esad'ın oğlu Beşar ülkesini babasından daha sert bir rejimle yönetmektedir. Sırbistan eski cumhurbaşkanı Slobodan'ın oğlu Marko Miloseviç ve Endonezyalı diktatör Suharto'nun oğlu Tommy de aynı babaları gibi ölüm saçan birer psikopattılar. Surinam'ın suçlu Devlet Başkanı Desi Bouterse'nin (Amerika'da on altı yıl hapis yatmış) suçlu oğlu Dino da hık demiş babasının burnundan düşmüştür. Daha önce de uyumsuzluk olarak nitelendirdiğimiz kalıtsal liderliğin karanlık varyasyonu, tam anlamıyla bir uyumsuzluktur.

Geçtiğimiz yüzyılın en fazla ölüm saçan üç diktatörü Hitler, Stalin ve Mao da feci bir liderlik tarzı uygulamışlardır. Emrinde çalışanların kendi işlerini kendilerinin görmesini tercih eden Adolf Hitler, hiç umulmadık anlarda abartılı bir şekilde meselelere burnunu sokardı. Mao ise emrinde çalışanların "onun amaçları doğrultusunda" düşüncelerini gerektiren bir sistem geliştirmişti; yani emrindекilerin onun herhangi bir konuyu nasıl ele alacağını tahmin etmeleri gerekiyordu (yanlış kararlarda tabii ki düşüncelerinin yanlış yorumlandığını ileri sürebilirdi). Stalin'in liderlik biçimi belirsizliklere ve büyük çelişkilere dayalıydı (örneğin birini ortadan kaldırmak istediğinde etrafındakilere bu kişinin başına bir şey gelmesinden ne kadar korktuğunu anlatırdı).

Geleceğin liderleri

Liderlikte ortaya çıkan uyumsuzluklar konusunda ne yapabiliriz? Öncelikle hiçbir şey yapmayıp sorunun kendiliğinden çözülmesini bekleyebiliriz. Bu aynı zamanda liderler konusunda yanlış seçimler yapmaya devam edeceğimiz anlamına da gelir. Günümüzde liderlerimizi seçerken çoğunlukla karizma, dış görünüş ya da boy uzunluğu gibi yüzeysel özelliklere bakıyoruz, ancak bu özelliklerin arkasındaki kişiyi tanımıyoruz. Beynimiz abartılı bir uyarana tepki gösterip, geri kalanını görmezden geliyor. Almanlar Adolf Hitler'i seçmeden önce Karanlık Üçlü özelliklerini sınavabilmiş olsalardı belki de ona oy vermeyeceklerdi. Hiçbir şey yapmayıp her şeyi olduğu gibi bırakırsak Avrupa Birliği ya da çokuluslu şirketler gibi büyük organizasyonların liderlerinin güçlerini artırmalarına olanak tanımış oluruz. Bu aynı zamanda kuralların, baskının, bürokrasi ve rüşvetin artmasına da sebep olacaktır.

Daha iyi liderler seçmemizi sağlayacak birtakım girişimlerde de bulunabiliriz. Öncelikle yapmamız gereken şey, söz konusu kişinin sahip olduğu yetenek ve kişilik özelliklerinin bizde iyi bir genel izlenim uyandırıp uyandırmadığına bakmaktır. Bu sadece özgeçmişe ya da mülâkata dayalı olarak yapılamaz. Liderlik arayışında adayların bir önceki işlerinde görevlerini nasıl yerine getirdiklerine, özellikle de nasıl bir yönetici olduklarına bakmak önemli olabilir. Örneğin eski çalıştıkları yerde yönetimi altında çalışan personelin onlar hakkında ne düşündükleri araştırılabilir. Narsist, psikopat ve Makyavelist yaratıklar böylelikle daha kolay devre dışı bırakılabilir.

Liderliğin daha bir kişisel olması lazım, çünkü insanlar tanıdıkları liderleri izler. Bunda sosyal medyadan faydalanabilir, bu sayede liderler kişisel olarak tanımadıkları seçmenleriyle temas kurabilir. Hollanda'da PvdA ve SP gibi sol partiler, Demokrat Parti'nin de

Amerika'da yaptığı gibi, seçim zamanı geleneksel bir şekilde kapı kapı dolaşarak seçmenlerle yüz yüze konuşmayı tercih etmektedirler. Bu oldukça eski siyaset yapma biçimi, son yıllarda sert bir şekilde eleştirilmektedir, çünkü vatandaşlar seçim propagandasının sadece seçim zamanı fırsat amaçlı yapılmasından rahatsız olmaya başlamışlardır. Fakat beynimiz, bizi temsil edenlerin kişisel bilgilerine sahip olmaya alışık olduğundan bu belki de iyi bir yöntemdir. Bu kitabın iki yazarından bir tanesi yıllardır VU Üniversitesi'nde çalışmasına rağmen, Yönetim Kurulu üyeleriyle tanışması ancak yakın bir zamanda gerçekleşmiş. Bunun nedeni kurul üyelerinin değişmesiymiş; zira eski kurul üyeleri üniversite çalışanlarıyla yakın bir ilişki kurmak için pek fazla çaba göstermemiş.

Ayrıca, araştırmalarda, insanların var olan önyargıların –örneğin “yalnızca uzun boylu insanlar ya da erkekler lider olmaya uygundur”– farkında olmaları sağlandığında bilginin kolayca görmezden gelinebildiği ortaya çıkmıştır. Kadınların liderliği konusundaki kimi önyargılarla mücadelede bu tür özelliklerden faydalanılabilir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, günümüzde pek çok organizasyonun iyi iletişim kuran, güçlü bir sosyal yapıya ve büyük bir empati becerisine sahip liderlere ihtiyacı vardır. Bu tür nitelikler vurgulandığında tercihler de kendiliğinden daha sık olarak kadınlardan yana yapılacaktır. Bu kitabın yazarlarından birinin yaptığı bir araştırmada, işbirliğine önem veren organizasyonlarda uygun lider prototipinin erkekten kadına kaydığı ortaya çıkmıştır. “Cam tavan” evrimsel geçmişimizin bir mirası olabilir belki ama şartlar değişirse fiziki liderlik biçimine belki de daha az ihtiyaç duyulabilir.

Lider olmak isteyenlere şu tüyoyu vermek isteriz. Tarih öncesi dönemlerde küçük ve eşitlikçi grupların üyeleri grup için çok özel bir şey yaptıklarında değerleri artardı. Grup üyeleri en çok belli bir alanda en fazla yeteneğe ya da uzmanlığa sahip olanları takip

ederdi. Yani günümüzde de prestij sahibi olmak isteyenlerin kendi uzmanlık alanlarını yaratmalarında fayda vardır. Zira tarihe dayalı olarak insanların tercihi, tek bir liderden ziyade birden fazla liderden, farklı alanlarda güvenilecekleri uzmanlardan yanadır; lider savaşçı, lider diplomat, lider hakem, lider izci, lider yönetici ve lider öğretmen gibi. Grupların işlevlerini yerine getirebilmeleri için bu rollerin hepsine ihtiyaçları vardır ve bunların tek bir kişi tarafından üstlenilmesi mümkün değildir. Günümüzün modern organizasyonlarına farklı lider tiplerini işe almaları tavsiye olunur.

Son olarak, liderlerle takipçileri arasındaki iktidar uçurumunun azaltılmasının faydalarına değinmek istiyoruz. Her organizasyonda, yöneticilerinin aşırı güçlenmesini engelleyecek stratejiler olması gerekir. Örneğin, personele liderini değerlendirme olanağı verilebilir. Bunun yanı sıra liderlerin yetkilerini kötüye kullanmalarını önlemek için düzenli olarak değiştirilmeleri gerekir. Bundan başka, personelin yöneticileri rahatça çekiştirebilecekleri soğuk su ya da kahve makinesi köşelerinin oluşturulması da önemlidir. Hiyerarşinin eleştirilmesi de iyi bir stratejidir; bu, personel gazetesi aracılığıyla yapılabilir mesela. Diktatörce yönetilen toplumlarda temizliğe eleştirel basınla başlanır. Mizah ve alaya almak da iyi bir yöntemdir. Her Ortaçağ kralının, yönetim şekline eleştirel bir gözle bakabilen ve buna rağmen kafası uçurulmayan bir soytarısı vardı. Dalga geçmek ve alaya almak suretiyle yöneticilerin aşırı bir iktidara sahip olmalarının önüne geçilebilir.

Yöneticilerin kendi kendileriyle dalga geçmeleri de faydalıdır. Ocak 2014'te Hollanda'da ABN Amro Bankası'nın üst düzey yöneticisi Gerrit Zalm, bankanın yeni yıl kokteylinde yapacağı konuşma için personelin karşısına Yönetim Kurulu Başkanı'nın kız kardeşi Priscilla Zalm olarak çıkmıştır. On dakika süren konuşmasında Priscilla, yıllardan beri bir genelev işlettiğini ve erkek kardeşine

bankayı nasıl yönetmesi gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunmaktan hoşlandığını anlatır. Ona göre bir genelev patronunun temel değerleri bir bankacınıninkiyle aynıdır. “Müşteri başımızın tacıdır,” der Priscilla. “Onları bağrıma basar, bağlantı kurmaya çalışır ve tekrar gelmelerini umarız.” Ayrıca Priscilla’nın kadın kotasıyla da hiçbir sorunu yoktur: “*Women on top?*¹ Bizim sloganımız da bu zaten!” Banka personeli gülmekten kırıлып geçerken, Gerrit Zalm bu beklenmedik komik şovuyla organizasyon içindeki konumunu daha da kuvvetlendirmiştir.

Yani liderlik alanında ortaya çıkan uyumsuzluklar farklı yollardan çözümlenebilir. Liderlerin izinden gitme içgüdümüz, onları seçerken bizi bazen yanıltsa da modern çevremizi atalarımızın yaşadığı çevreye azıcık da olsa benzetmek suretiyle doğru seçim yapma şansımızı artırabiliriz.

1 “Kadınlar üstte” anlamına gelen bu söz ile cinselliğe de atıfta bulunulmuştur.—e.n

ALTINCI BÖLÜM

Tanrı paradoksu

Bonnie Lu Nettles 20 Ocak 1985 günü akciğer kanserinden öldüğünde bu olayın on iki yıl sonra otuz dokuz kişinin intiharına sebep olacağını henüz kimse bilmiyordu. 1927 doğumlu ve hemşirelik görevi yanı sıra doğaüstü meselelerle meşgul olmayı seven Bonnie, kendini İsa'nın halefi olarak gören Amerikalı şarkıcı Marshall Herff Applewhite Jr. (1931-1997) ile evliydi. Applewhite bu düşüncesinde yalnız değildi çünkü karısı Bonnie de onun İsa'nın halefi olduğuna inanıyordu. Psikolojide bilinen bir fenomendir bu. Fransızcada *folie à deux*, Türkçede “paylaşılmış psikotik bozukluk” denen bu sanrı rahatsızlığı, aralarında yakın bağ olan insanlarda baskın olanın, çılgınlık ve halüsinasyonlarını itaatkâr olan diğerine aktardığında ortaya çıkıyor.

Bonnie Nettles öldüğünde bu çiftin *Heaven's Gate*¹ diye adlandırdıkları ve üyelerinin insan evriminde bir sonraki düzeyi –*The Next Level*– aradıkları bir dinî tarikatları vardı. Bu arada Marshall ve Bonnie isimlerini Do ve Ti (gamın alfa ve omegası) şeklinde değiştirmişlerdi. Do ve Ti, tarikat üyelerini sıkı kontrol altında tutuyordu; üyelerin uyku ve yemek saatlerine dakikası dakikasına uymaları gerekiyordu ve vitamin hapına kadar kullanacakları, yiyecekleri, içecekleri her şey yazılı olarak belirlenmişti. Marshall'ın

1 Cennetin Kapısı.—e.n.

talebi üzerine, altı erkek üye tanrısal bir mevkiye mümkün olduğunca yakın olabilmek için Meksika'da kendilerini hadım ettirmişti. Bu üyeler hadımlık ameliyatından sonra bir kıkırdama hissi oluştuğunu belirtmişlerdi.

Bonnie'ye kanser teşhisi konduktan bir süre sonra, bir gözünün ameliyatla alınması gerekti. Fakat Bonnie ölmekten korkmuyordu, çünkü tedavi eden doktor aptaldı ve kocasıyla birlikte sonsuza dek yaşamaya devam edeceklerinden emindi. Bonnie öldüğünde Applewhite karısının ölmediği fakat "bozulan aracını geride bıraktığı" şeklinde bir açıklama yapıp, Ti'yi Kutsal Baba görevine atadı ve megaloman bir şekilde "tarikatlar tarikatı" diye isimlendirdiği tarikatının yönetiminde ona sürekli akıl danıştı.

1997 yılında kuyrukluyıldız Hale-Bopp dünyaya yaklaşımaya başlamıştı. Resmî adı C/1995 O1 olan bu taş, son birkaç on yılın en parlak kuyrukluyıldızlarından biriydi ve uzun bir zamandır çıplak gözle görülebiliyordu. Hale-Bopp'ın sıkça çekilen fotoğraflarından birinde görünen belli belirsiz bir leke Applewhite'a göre Ti'yi taşıyan uzay gemisiydi. Ti kocasını, çocuklarını ve tarikat üyelerini almak için dünyaya geri dönüyordu, başka ne olabilirdi ki. Dolayısıyla tarikat üyelerinin *The Next Level*'a ulaşacakları önemli an sonunda gelmişti.

San Diego yakınlarındaki milyonluk villada yaşayan *Heaven's Gate* üyeleri 24 Mart 1997 sabahı hep birlikte içine fenobarbital karıştırılmış elma pürelerini yemeye başladılar. Elma püresini sevmeyenler bu sakinleştiriciyi pudinglerine katarak da alabilirdi. Üzerine birer büyük bardak votka da içildikten sonra, siyahlara bürünmüş tarikat üyeleri başlarına plastik torbalar geçirip kendi kendilerini boğmaya hazırdılar.

Bu dalgalar hâlinde yapıldı. Üyelerden bir grup öldüğünde geri kalanlar tarafından yataklarına yatırılıp mor bir çarşafıla üzerle-

ri örtülüydü. Kollarında “*Heaven’s Gate Away Team*” yazılı bant taşıyan üyelerin hepsinin yanında beş dolar, ayaklarında yepyeni siyah-beyaz Nike marka spor ayakkabılar vardı. Son üç üye de intihar ettiğinde takvimler 26 Mart’ı gösteriyordu. O gün, yaşları yirmi altı ile yetmiş iki arasında değişen yirmi bir kadın ve on sekiz erkekten oluşan tarikatın tamamı, yaşamlarını yitirmiş olacaktı.

Bu trajik olay otuz dokuz tarikat üyesinin yaşamlarını yitirmelerinin yanı sıra spor ayakkabı firması Nike için de can sıkıcı bir duruma sebep oldu. *Heaven’s Gate* üyelerinin ayaklarında taşıdıkları yeni Nike marka Decade model ayakkabılar, 1 Mart 1997 tarihinde iki tarikat üyesi tarafından North County’de bir mağazadan 548,45 dolara satın alınmıştı. Bu model pek o kadar popüler olmadığı için pahalı değildi, yani ucuz olduğu için tercih bu modelden yana yapılmıştı. 12 Nisan 1997 tarihinde Amerikan televizyonunda yayımlanan *Saturday Night Live* isimli komedi şovunda, *Heaven’s Gate*’in intihar etmiş birkaç üyesinin ayaklarındaki Nike’ların görüldüğü sözüm ona bir Nike reklamı gösterildi. Reklamın sloganı da şuydu: “*Just Did It*”. Tarikatı cennete götüren ayakkabılar. Nike’ın Decade model ayakkabısını bir daha kimse giymeye cesaret edemedi. Bu şekilde Bonnie Lu Nettles’in akciğer kanseri on iki yıl sonra bir spor ayakkabı modelinin ölümüne de sebep oldu.

Din nedir?

“Dinin her tanımı muhtemelen sadece yazarını tatmin eder,” diye yazmıştı Amerikalı sosyolog John Milton Yinger 1967 yılında. Onlarca tanım ve açıklama yapılmıştır. Evrim üzerine araştırmalar yapan biliminsanlarına göre gerçek bir dinin beş kritere uyması gerekir. Birinci olarak her şeye muktedir yüce bir varlığın ya da insanlık dışı bir şeyin söz konusu olması gerekir. İki: Bu varlık in-

sanların günlük yaşamlarını etkileyebilecek bir güce sahiptir, bu yüzden inananların onunla iyi geçinmelerinde fayda vardır. Örneğin yukarıdan ne yaptığımızı izleyen, işi batırdığınızda müdahale eden bir Tanrı vardır. Üçüncü özellik olarak böyle bir varlığa inananlar örgütlenir, liderleri vardır ve bir grup kimliği söz konusudur. Dört: Bu varlığın izinde oluşan akımın bir üyesi olabilmek için inananların birtakım şeyleri yapmaları ve birtakım şeyleri yapmaktan kaçınmaları gerekir; günde beş vakit Mekke yönünde serilmiş bir seccadenin üzerinde ibadet etmek ya da evlilik öncesi cinsel ilişkiye girmemek gibi. Son olarak yüce varlığın izinden gidenlerin bir araya geldiği her kulübün kendine özgü davranış kuralları ve tabuları vardır, tanrı tarafından cezalandırılmamak için bunlara uyulması gerekir.

Bir dinin ne olup olmadığı konusunda bir ayırım yapabilmek önemlidir. Bu beş özelliğe dayalı olarak Hıristiyanlığın neden bir din olduğunu, on üçüncü Cuma korkusu ya da diğer bir batıl inanç çeşidinin neden aynı kategoriye girmediğini anlayabiliriz. Futbol da din değildir. Futbol kültürünün güçlü bir grup kimliği vardır ama tanrısı yoktur (belki tanrının çocukları olabilir) ve uyulması gereken bir kurallar zinciri söz konusu değildir. Komünizm geçmişte bazılarınca alternatif bir din olarak görülmüştü ama komünizm din değil, bir ideolojidir çünkü herhangi bir doğaüstü yanı yoktur. Artık aramızda olmayan Apple-gurusu Steve Jobs'un düşünce ve felsefesine inananların desteklediği Jobsizm de (henüz) bir din değildir çünkü uyulması gereken herhangi bir davranış kuralı içermez. Eğer Jobsizm'in ne yapmamız ve ne yapmamamız gerektiğini anlatan kuralları mollalarca kayıtlara geçirilmiş olsaydı ve Jobs'a inananlar gruplaşarak birtakım ritüelleri ve tabuları ("Samsung Galaxy satın almayacaksın") uygulamaya koysalardı belki o zaman bir dinin varlığından söz edilebilirdi.

Tabular

Tabular dinlerin dünya çapındaki başarısının belirleyici faktörüdür; dinî bir kulübün ne kadar fazla kuralı olursa ayakta kalma şansı da bir o kadar artar. Connecticut Üniversitesi antropologlarından Richard Sosis Amerika'da, on dokuzuncu yüzyıla ait, bir kısmı dine dayalı olan iki yüzün üzerinde ütöpik komünün popülerliğini ve yaşanabilirliğini incelediği karşılaştırmalı araştırmasında, laik komünler kurulduktan ortalama sekiz yıl sonra dağılırken dinî komünlerin ortalama yirmi beş yıl varlıklarını sürdürdüklerini (hatta *Heaven's Gate* tarikatı bile biraz daha uzun bir süre varlığını sürdürmüştür) bulmuştur. Örneğin, dinî bir yiyecek-tabusu insanları inancı uğruna bunu uygulamaya gerçekten hazır olanlar ve buna hiç de gerek duymayanlar olmak üzere iki gruba ayırır. Aslında tabunun içeriğinin ne olduğunun pek bir önemi yoktur. Bu şekilde dinlerden biri domuz etini yasaklarken bir diğeri dana etinin yenmesine karşıdır. Fedakârlık inananların gruba daha kuvvetli bağlanmalarını sağlar. Dinler, tabular sayesinde tutucu takipçileri kendilerine yakınlaştırırken, dinlerine yatırım yapmayanlar inançlarını kaybederler.

Dinî tabuların işleyişinin arkasındaki en önemli psikolojik mekanizmalardan biri, bilişsel çelişkidir; bu, birbirleriyle çelişkili iki düşünceyle karşı karşıya kalındığında ortaya çıkan gerilimdir. Örneğin, Müslümansınız fakat içki içmeyi de seviyorsunuz. Böyle bir içsel çatışmayı nasıl çözersiniz? Dinden vazgeçebilirsiniz ama bunun hesabı yüksek olabilir; örneğin cemaat tarafından dışlanabilirsiniz (hatta bazı ülkelerde ölüm cezasına bile çarptırılabilirsiniz). Bu çelişkiden kurtulmanın daha basit bir yolu, alkole karşı tutumunuzu değiştirmek olabilir. Bunu yapmada ne kadar zorlanırsanız gösterdiğiniz fedakârlık sebebiyle bu tabunun meşruluğuna o derecede

inanacak ve buna uymayanları da bir o kadar yargılayacaksınız. Dinî tabular sonuçta inananların davranış ve görüşlerinde daha da aşırıya kaçmalarına sebep olur.

Tarih öncesinde din

Doğaüstü güçlere inanma olgusuna dünyanın her yerinde rastlamak mümkündür ve bu olgu büyük ihtimalle tarih öncesi dönemlerde de mevcuttu. Yaklaşık yüz elli yıl önce, biliminsanları dinin ne gibi bir fonksiyona sahip olduğunu ya da sahip olmuş olabileceğini kendi kendilerine sormaya başladılar. Din çoğu zaman, değerli bir zamanın faydasız gibi görünen pek çok yatırım ve fedakârlıklara harcanmasını öngörür. Karşılığında herhangi bir avantaja sahip olamayacaksanız neden bekâr ya da monogam kalasınız veya gelirinizin büyük bir kısmını bağlı olduğunuz cemaate bağışlayasınız? Peki burada ne gibi bir avantaj söz konusudur? Ve nasıl oluşmuştur?

Dinin yeryüzünde ne zaman ve nasıl oluştuğunu bulmak artık mümkün olmasa da bu konu pek çok biliminsanını meşgul etmektedir. Evrim biyoloğu Jared Diamond *The World Until Yesterday* (*Düne Kadar Dünya*) kitabında dinin oluşma nedenlerini ve ne gibi fonksiyonları olduğunu bulmaya çalışır. Tarih öncesinde din, muhtemelen birileri tarafından tek bir spesifik sorunu çözmek için “düşünülmüdü”. Bazılarına göre bilge bir atamız, dinin sevdiklerini kaybedenleri teselli etmede ya da grup üyelerinin birbirlerinin beyinlerini dağıtmalarını engellemede faydalı bir yöntem olabileceğini tasavvur etmişti. Diamond’a göre din, muhtemelen ilk insanların sahip oldukları özelliklerin bileşiminin bir sonucu olarak ortaya çıkmış, zaman içerisinde yeni bir fonksiyona sahip olmuştur. Bu, sadece insanlarda rastlanan bir evrim olgusu değildir. Örneğin

kuşların tüylerden oluşan kanatları da muhtemelen önce bedenleri sıcak tutmak sonra da uçmak için kullanılmıştı.

Dinin ve dinî düşüncenin temel taşları nelerdir? Öncelikle beynimiz belli bir sürecin nedenini, işleyişini ve amacını anlama kabiliyetine sahiptir. Bu sayede, belli bir olgu ortaya çıktığında “nedensel bir açıklama” formüle edebiliriz. Örneğin, biri dans ettikten sonra yağmur yağmaya başlamış ve bununla birlikte uzun bir kuraklık dönemi de sona ermişse beynimiz hemen dans ile yağmur arasında nedensel bir bağlantı kurar: Yağmur dansının doğuşu. İlkel bir inanma şekli olan batıl inançların temelinde, rastgele bir olayın olumlu bir sonuçla bağdaştırılması yatar. Amerikalı psikolog Burrhus Skinner, geçtiğimiz yüzyılın ellili yıllarında güvercinlerin yardımıyla batıl inanç üzerine bir araştırma yapmıştır. Bir kafese kapatılan güvercinlere düzensiz aralıklarla yiyecek verilmiş, bir süre sonra güvercinlerin yiyecek verildiği andaki tesadüfi davranışlarını yiyecek verilmediği anlarda tekrarlamak suretiyle bu aralıkları etkilemeye çalıştıkları gözlemlenmiştir. Örneğin, bir güvercin dans ederken yiyecek verilmişse aynı güvercin yiyecek verilir umuduyla dansını tekrarlamaya başlamıştır.

Dinin dayandığı temel taşlardan bir diğeri, insanların birbirlerinin davranışlarını okuyabilme ve anlayabilme kabiliyetine sahip olmalarıdır. Biliminsanları bunu “aşırı duyarlılık etkeni tespiti” (*hypersensitive agency detection*) sistemi diye adlandırır. Örneğin !Kung-avcıları avlama niyetinde oldukları aslanları bunu yapmadan önce iyice incelerler; karınlarına bakarak aç olup olmadıklarını anlamaya, onları ürkütmenin güvenli olup olmayacağını tahmin etmeye çalışırlar. İnsanlar diğer canlı varlıkların davranışlarını anlayabilme kabiliyetini bir zaman sonra nehir, kaya, güneş, ay, gök gürlemesi ve şimşek gibi cansız nesne ve olgulara uygulamaya, bazen gerçeğin oldukça uzağında olmalarına rağmen doğaüstü güç-

lere nedensel tahmini anlamlar yüklemeye başlamışlardır (buradan kaynaklanan yaşam felsefesine “animizm” ya da “canlandırmacılık” diyoruz; animizm kelimesi Latince ruh anlamına gelen “*anima*” kelimesinden türemiştir). Bunun yanı sıra insanlar, taşlarda ya da bulutlarda bir hayvanın ya da bir atanın ilahi belirtilerini görmeye başladılar. Buna günümüzden bir örnek İsa’nın 2015 yılında Meksikalı bir kadının pişirdiği krepte beliren görüntüsüdür (İsa kendini daha önce takoda, patateste, balkabağında, hamburger ekmeginde ve tostta da göstermişti).

Dinin tarih öncesindeki bir diğer önemli fonksiyonu hayatın tehlikelerine karşı duyulan korkuyu azaltmasıydı. Atalarımız yırtıcı hayvanlardan yılan ısırmasına, kıtlıktan yere düşen ağaçlara, sellere ve şiddete kadar pek çok tehlikenin sürekli pusuda beklediği güvensiz bir ortamda yaşıyorlardı. Din onlara bu tehlikelerle baş edebilme gücü veriyordu. Bugüne kadar yapılan araştırmalar savaş anlarında ibadet eden, ilahi okuyan insanların daha az stresli olduklarını, daha az korktuklarını ve daha az depresyona girdiklerini göstermektedir. Bu fonksiyonun bir uzantısı olarak din, ayrıca bir teselli kaynağıdır. Sevdiklerimizi kaybeder, hastalanır ya da ölümle göz göze geliriz. Çoğu dinler bu varoluş sorununu ölümü gayet basit bir şekilde inkâr ederek çözümlerler. Ölmeyiz sadece biraz tuhaf kokmaya başlarız ve gerçek varlığımız –canımız veya ruhumuz– daha iyi bir yere yolculuğa çıkar. Ölüm korkulacak bir şey değil, tam tersine sonsuz hayata bir geçiştir, daha önce aramızdan ayrılmış olan aile fertleri ve arkadaşlarımızla yeniden bir araya gelmektir. Doğru dini seçmişsek ve iyi bir hayat sürmüşsek öbür tarafta bir bakireler ordusu bizi ödüllendirmek üzere beklemektedir.

Bunların yanı sıra Jared Diamond dinin muhtemelen tarıma geçildikten sonra ortaya çıkan birkaç fonksiyonuna daha yer vermektedir: İşlevini yerine getirebilen bir toplumun oluşmasını sağ-

lamak, iktidar sahiplerine (yani ilahi gücün temsilcilerine) itaate dair propaganda yapmak, yabancılara karşı davranışları düzenlemek ve halkların birbirleriyle savaşmalarını meşrulaştırmak.

Tarım Devrimi'nden sonra

Tarım Devrimi'nden sonra, din insan hayatında gitgide daha önemli bir yer tutmaya başladı. Dolayısıyla uyumsuzluk tehlikesi pusudaydı. Tarıma geçişi izleyen dönemlerde hayat daha zorlaşmış, ortalama çalışma saatleri artmış, insanlar kötü beslenmeye başlamış, bulaşıcı hastalığa yakalanma ihtimali yükselmiş, büyük gruplar yabancılarla birlikte yaşamak zorunda kalmıştı. Jared Diamond'un da belirttiği gibi sıkıntısı fazla olan toplumların teselliye (yani dine) daha fazla ihtiyacı vardır. "İhtiyaç her şeyin anasıdır," der bir İngiliz atasözü ve bu günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Dinin yoksul semt, ülke ve sosyal sınıflardaki önemi, zengin olanlara kıyasla daha büyüktür.

Tarım Devrimi'nden sonra büyüyen toplumlarda birlikte yaşamayı mümkün kılabilmek için yeni davranış kurallarına gerek vardı. İnsanlar bilinmeyenle her karşılaştıklarında yumruklaşmaya başladıkları takdirde toplum felce uğrayacaktı. Yeni görgü kurallarıyla bunun önüne geçilebilirdi ve bu kurallar tanrı ya da doğaüstü güçlerle bağdaştırılırsa insanların uyması sağlanabilecekti. Nüfus patlaması nedeniyle toplum içinde hiyerarşi oluşmuştu ve din, mevki farklarını meşrulaştırmada kullanılıyordu. Bunun yanı sıra din adına başkasına ya da başkalarına ait toprakların ele geçirilmesi de mümkündü (haçlı seferleri ve günümüzün cihatçılık hareketi buna örnek olarak verilebilir).

Tarıma geçişi izleyen dönemlerde dinin tarihi özellikle kanla yazılmıştır. Tarih öncesi dönemlerde kabileler arasındaki aile

bağları sebebiyle sadece küçük çapta savaşlar söz konusuydu ve öne sürülebilecek ilahi bir mazeret yoktu. Avcı-toplayıcılar tanrıları için içine katmadan birbirlerinin beyinlerini dağıtabiliyorlardı. Düşmanların yok edilmesi herhangi bir ahlaki ikileme yol açmıyordu çünkü düşmanlarla hiçbir ailevi bağ yoktu. Tarım başladıktan sonra birbirleriyle herhangi bir akrabalığı olmayan binlerce insanın birlikte yaşadıkları büyük gruplar oluşunca, dinî bir sistem sayesinde insanların birbirleriyle karşılaştıklarında hemen birbirlerini öldürmeye kalkışmamaları sağlandı. Fakat bu barışçıl toplumların başka toplumlarla kanlı savaşlara girmelerini sağlayan da yine aynı dindi. İnsanların kendi aralarında birbirlerini rahat bırakma kuralı, komşu dinler için geçerli değildi. Çoğu dinde bu konu gayet açıktır: İnancı farklı olanların mümkün olduğunca acımasız bir şekilde katledilmesinde hiçbir sakınca yoktur. Din sayesinde savaş ve katliamlar meşru hâle geldi.

Dinî savaşlar yazılı tarihin başlangıcından beri vardır. İlk Kutsal Savaş MÖ 595-585 Korint Körfezi'nde Delphi ile Kirra arasında Delfi kâhinlerini ziyaret eden herkesten geçiş ücreti alınması nedeniyle çıkmıştı. Ortadoğu, Afrika, Pakistan, Afganistan, Endonezya olsun dünyanın pek çok yerinde dinî gruplar arasında Kutsal Savaşlar günümüzde de devam etmektedir.

Dindar beyin

Günümüzde dindar bir beyne sahip olduğumuzu gösteren herhangi bir belirti var mıdır? Her şeyden önce somut kanıtı olmayan şeylere kolayca inanabiliyoruz. Çocuklarımıza inanılmaz hikâyeler, masallar anlatıyor, onları Noel Baba'nın varlığına inandırıyor, sevdiğimiz bir insan öldüğünde bu kişinin bizi bir yerlerden izlediği şeklinde kendi kendimizi teselli ediyoruz.

Bunun yanı sıra beynimiz, birbirleriyle hiçbir ilişkisi olmayan olaylar arasında sürekli nedensel bağlantılar kurar. Gerçeklerin oldukça uzağında kalan komplo teorilerine olan inancımızı buna örnek olarak verebiliriz. İnternette Amerika'da 11 Eylül 2001 saldırısının Bush ailesiyle nüfuzlu Yahudi lobisi işbirliğinde bir grubun işi olduğunu, ayda çekilen ilk görüntülerin gerçek olmadığını ve iklim değişikliğinin gizli bir amaç uğruna çevreciler tarafından uydurulmuş olduğunu belgeler göstererek iddia eden siteler vardır. İnsanlar bu komplolara inanıp, heyecanla birbirlerine aktarmaya devam ediyorlar.

Ritüellerin ve batıl inançların da insan hayatında hâlâ önemli bir yeri var. Hollanda'da Wesley Snijder milli takım adına bir penaltı atışı yapacağı zaman şans getirsin diye parmaklarımızı çapraz yaparız.¹ Johan Cruyff sahaya hep 14 numarayla çıkmak isterdi; aksi takdirde şansının yolunda gitmeyeceğine inanırdı. Ayrıca bir sakızı çiğneyip sahaya fırlatırdı. Sakız rakip tarafın sahasına düşerse o zaman bu çok iyi bir maç olacağına delaletti. Batıl inançlar düzensiz bir dünyayı düzene sokma, ritüeller ve sürekli alışkanlıklar ise hâkim olma yöntemidir. Her şey olumlu bir sonuç yaratmak için. Ve tüm bunların işe yaradığı düşünülmektedir. Köln Üniversitesi'nin bir araştırmasında, kendine şans yaratabildiğini düşünenlerin gerçekten daha başarılı oldukları ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada, minigolf oynatılan iki gruba toplar verilirken gruplardan birine verilen topların "şanslı" oldukları, diğer gruba ise "şanssız" oldukları belirtilmiştir; şanslı topları alan grubun şanssız topları alan gruba nazaran çok daha iyi oynadığı gözlemlenmiştir.

İnsanlar ruhani meselelere de hâlâ büyük bir ilgi duymaktadır. Burada hemen bir düşünme deneyi yapalım. Bu kitabın yazarlarından biri diğerine hediye etmek için Charles Darwin'e ait ol-

1 Türkiye'de bu işaretin anlamı küsmektir.—ç.n.

duğu söylenen bir kalemlik satın almış olsun. Böyle bir kalemlik aynı döneme ait bir başka kalemlikten hâliyle çok daha fazla ilgi görecektir. Darwin'in kendi kalemlerini aynı kalemlige koymuş olduğu düşüncesi bu objeye sanki Darwin'in ruhunu taşıyormuş gibi sihirsel bir hava katar. Yale Üniversitesi'nce yapılan bir araştırmada deneklere Barack Obama veya George Clooney'nin giymiş olduğu bir kazağı satın alma imkânı verilmiş. Kazağı bir başkasına satmaları yasaklandığında fiyatta hafif bir düşme, kazağın satılmadan önce kuru temizlemeye verildiğı belirtildiğinde ise dikkate değer bir düşme gözlemlenmiş. Belli ki Obama'nın giymiş olduğu bir kazağın deri parçaları ve havadan çok daha fazlasını içerdiği düşüncesine o kadar fazla değer veriyoruz ki buna oldukça yüksek miktarda para ödemekten çekinmiyoruz. Bunun tersi bir değerlendirmeye de aynı etkiye ulaşılabilir. Örneğın satılık bir evi görmeye gelenlere eskiden Hollandalı bir nazi sempatizanının oturmuş olduğu söylendiğinde bunu duyanların, bu bilgiye sahip olmayanlara nazaran eve daha az değer biçtikleri ortaya çıkmıştır.

Uyumsuzluk olarak din

Evrım insan beyninin dinî olarak düşünebilmesini ve insanların dinî topluluklar şeklinde örgütlenebilmelerini mümkün kılmıştır. Tarih öncesinde ve muhtemelen Tarım Devrimi'nin akabinde kısa bir süre, dinin önemli bir fonksiyonu vardı ama günümüzde de böyle bir fonksiyondan söz edilebilir mi? Dinsel düşünce, modern dünyada bizi bazen yanıltıyor olabilir mi? Kim bilir belki de din bizi yanıltarak yanlış seçimler yapmamıza yol açan, abartılı ve hatta sahte bir uyarandır. Richard Dawkins *The God Delusion* (Tanrı Yanılgısı) isimli kitabında böyle bir görüşü savunuyor. Ona göre din, insan beynini enfekte eden ve zarar veren bir memdir. Biz bu

görüŖe pek fazla katılmıyoruz. Dinin çok eski bir uyum sağlama fonksiyonu olabilir belki ama bizi ilgilendiren konu dinsel düşün-
cenin hızla deęiŖen ortamda hâlâ bir fonksiyonu olup olmadığıdır. Burada dinî nedenlerle aldığımız kararlar sonucu ortaya çıkmıŖ olan ve kısa veya uzun vadede üreme çıkarlarımızı zedeleyen birkaç dinî uyumsuzluğa değinmek istiyoruz.

Bunlardan en açık olanı bekâr kalmaktır. Bekâr olmaları bekle-
nen rahip ve diğer dinî liderler bu Ŗekilde üreme Ŗanslarını kullan-
maktan kendi rızalarıyla vazgeçerler. Diğer bir uç örnek bu bölümün
başında ele aldığımız Heaven's Gate tarikatı üyelerinin kurtuluşla-
rının ahirette olduklarına inandıkları için intihar ederek yaşamla-
rına son vermeleridir. Jim Jones'un pek çok kişinin ölümüne sebep
olan tarikatını da unutmamak lazım. Geçmişte dünyanın sonunun
geldiğini vaaz eden ve bu mutlu olay tahmin edilen tarihte gerçek-
leşmeyince tarihin seyrine el atan pek çok kişi olmuştur. Bunun
Asya'dan bir örneği 1995 yılında Japonya'da kendi imal ettikleri
sinir gazıyla Tokyo metrosunda saldırı düzenleyerek tüm dünyada
sesini duyuran ve daha çok Aleph adıyla tanınan Aum Shinrikyo
tarikatıdır. Bu tarikatın Budizm, Hinduizm ve Doğu halk inanış-
larına dayalı karma bir ideolojisi vardı. *Aum* Hint dilinde "yaratma
ve yok etme gücü" anlamına gelir; *Shinrikyo* ise "en yüce hakikat
öğretisi" demek olan Japonca bir kelimedir. Metroda düzenlenen
saldırıda on üç kişi ölmüş, beş binden fazla yolcu yaralanmıştı.

En kanlı uyumsuzluk, yakın zamanda cihatçıların yaptıkları
dinî intihar terörizmidir. Ahiretin çekiciliği ve grup baskısı altında
önce etrafına gelişigüzel ateş açan ve sonra da kendi rızasıyla ken-
dini ve düşmanı –diğer bir deyişle başka bir dine inananları– gen
havuzunda ebediyen ortadan kaldırmak için üzerlerine astıkları
bombaları patlatan insanlar var. Batı'yı daha da Ŗaşırtan konu bu
eylemleri gerçekleştiren erkek ve bazen de kadınların genç yaşta

olmalarıdır. İntihar teröristine eylemini gerçekleştirmeden önce geride bıraktığı yakınlarının kahraman mevkiine erişeceklerine ve mali yönden destekleneceklerine dair söz verilir.

Dini görüşler bilime üstün geldiğinde de, örneğin sağlık konusunda, uyumsuzluklar ortaya çıkar. 1971 yılında Hollanda'nın koyu Hristiyan inanışlı kasabası Staphorst'ta çocuk felci salgını baş göstermiş, salgına yakalanan kırk dört çocuktan beşi hayatını yitirmişti. Bu salgının sebebi Ortodoks Hristiyanların aşı olmayı reddetmeleriydi, çünkü bu Tanrı tarafından belirlenmiş olan kader anlayışına uymuyordu. Tanrı hastalanmanıza karar vermişse hastalanmaktan başka çareniz yoktur. Her ne kadar günümüzde Staphorst sakinlerinin yaklaşık yüzde 80'i çocuk felci gibi hastalıklara karşı aşılanmış olsa da hâlâ prensip olarak tanrının takdirine karşı gelmek istemeyen insanlar vardır. Bir diğer örnek 2000 yılında meme kanseri teşhisi konulan Hollandalı aktris Sylvia Millecam'ın üzücü hikâyesidir. Millecam tıbbi bir tedavi yerine Jomanda adıyla tanına bir medyumun tavsiyesi üzerine alternatif terapiler, homeopatik maddeler ve manyetik alanlardan oluşan bir tedavi yolunu seçmiş ve ne yazık ki bu tedavi ölümle sonuçlanmıştır.

Bir diğer uyumsuzluk, dinlerin belki geçmişte olduğu gibi herkesin aynı inanca sahip olduğu toplumların düzenlenmesinde etkili olurken farklı dinlerden insanların birlikte yaşamak zorunda oldukları toplumların düzenlenmesinde aynı etkiyi gösterememeleridir. Günümüzün modern toplumu farklı kültürel ve dinsel kimliklere sahip ve huzurlu bir şekilde yan yana yaşamaya çabalayan insanlardan oluşur. Hollanda gibi küçük bir ülkede dahi birçok farklı dinden insan yaşamaktadır. Laik toplumlarda dinî şiddetin kurbanı olan pek çok insan vardır. Hollandalı rejisör, televizyon programcısı ve yazar Theo van Gogh, Fransız mizah dergisi *Charlie Hebdo*'nun editörleri ve Paris'teki konser salonu Le Bataclan'da The Eagles of

Death Metal konserini izlemeye giden masum kalabalık, bu kurbanlardan birkaçıdır.

Dinlerin umut, kimlik, toplumsal dayanışma duygusu ve anlam verme gibi olumlu yanlarına rağmen dinî düşünceler günümüzde birtakım uyumsuzluklara yol açabilmekte, din adına yanlış seçimler yapmamıza sebep olabilmektedir. Kadınlara uygulanan sistematik baskı buna bir örnektir. Hinduların inançları sebebiyle böcekleri bile ezmelerinin yasak olduğu herkesçe bilinir ama kadınlardan eşleri öldüğünde onların ölü bedenleriyle birlikte –uyuşturularak ya da uyuşturulmaksızın– canlı canlı yakılmayı kabul etmeleri beklenirdi. Beklenmedik bir şekilde bunu kabul etmediklerinde, rahip ve akrabaların ağır ahlaki baskısıyla karşı karşıya kalırlardı. Her ne kadar bu gelenek İngiliz sömürge yönetimi tarafından 1830 yılında yasaklanmış olsa da hâlen daha uygulandığına dair söylentiler vardır. Buradaki uyumsuzluk, hâlen çocuk doğurabilecek veya her hâlükârda büyükanne rolünü üstlenebilecek durumda olan bu dul kadınların yakılmak suretiyle ölüme terk edilmeleridir (bkz. İkinci Bölüm’de ele alınan büyükanne hipotezi). Dinî inançları sebebiyle bu olanak ellerinden alınmaktadır.

Daha pek çok örneği ayrıntılı olarak ele alabiliriz ama genel çizgilerin apaçık ortada olduğunu sanıyoruz. Belleklerimize destek olsun diye küçük bir dinî uyumsuzluklar listesi hazırladık: Belfast. Burka. Cihatçılık. Çocuk felci. Çocuk istismarı. Din savaşları. Doğal tedavi. Dul kadınların yakılması. El-Kaide. Enkarnasyon. Fetva. Gazze. Geert Wilders. Günah çıkarma. Haçlı Seferleri. İkonlara tapma. İntihar teröristi. Kadın sünneti. Kadınlara yapılan baskı. Kara büyü. Kendini yakma. Kutsal emanet. Lourdes. Okültizm. Ölen asker. Ölüm tehditleri. Oruç tutma. Radikal Müslümanlar. Rudolf Steiner. Scientology. Tarikatlar. Teokrasi. Töre ve namus cinayetleri. UFO’lar. Waco katliamı. X-files. Yılan oynatıcıları. Yoga.

Uyumsuzlukları terk edenlerin korkmalarına hiç gerek yok

Bu kadar sıkıntıdan bizi kim ya da ne kurtarabilir? Uyumsuzluklar kitabıyla ne yapabiliriz? Diyelim ki din artık genlerimize işlemiş, peki o zaman uyumsuzlukları nasıl önleyebiliriz? Seçeneklerden biri “hiçbir şey yapmayız” olabilir. Din ortadan kaybolur mu? Dine dayalı olmayan toplumlarda yaşayan insanlar dinî toplumlarda yaşayanlara nazaran daha başarılı oldukları takdirde (örneğin hastalıkları önlemede ya da hastalıklarla mücadelede bilime daha fazla başvurdukları için) bu belki mümkün olabilir. Ancak hiçbir şey yapmadığımız takdirde diğer bir olasılık, geride ateistlerin de üstesinden gelecek tek bir baskın din kalıncaya kadar dinlerin birbirlerini yok etmeleri ya da sürgüne göndermeleridir. Bu arada ateistlerin birlik olup tüm dinleri ortadan kaldırma olasılığı da vardır ama bizim tahminimize göre bu olasılık pek gerçekçi değildir. Dünyanın kimi bölgelerinde inananların sayısı azalırken diğer bölgelerinde ise tam tersine mantar gibi yerden bitmektedirler.

Belki modern toplumlarda “belli bir ruhani duygu” yavaş yavaş dinin yerini alacaktır. “Şeyizm” denilen, yerle gök arasında bir şey olduğu ama bunun ille de isimlendirilmesine ya da bir dinin kadrajına sokulmasına gerek olmadığı düşüncesi. Şeyistler ibadet edilen bir yerde gruplaşmaya ihtiyaç duymazlar fakat metafizik güçlere veya bazı fenomenlere dair açıklamalara inanırlar. Yapılan araştırmalara göre Hollandalıların çoğunluğu “bir şey olması gerektiği” düşüncesini benimsemekte ve bu sayı filozof Ad Verkuijen’e göre her geçen gün artmaktadır.

Ruhanilik ve Şeyizm, toplumun farklı grupları arasında herhangi bir şiddet kullanılmasını öngören fenomenler değildir (en azından bugüne kadar, örneğin Reiki tedavisi uygulayanlarla Vika

inanışına sahip çay falı bakanlar arasında herhangi bir şiddet olayına rastlanmamıştır). Sözde dinselilik, özellikle kadınlar arasında hızla artmaktadır. Hollanda'da yayınlanan *Happinez* dergisi son yılların en çok satan dergileri arasındadır. Arkadaş arıyorum ilanlarında ruhani olduğunu belirten erkekler daha fazla ilgi görmektedir. Ruhanilik "hafif din" dir; günah çıkarmalı dinlerin bazı uçuk yanlarını muhafaza etse de katı ve Ortodoks bir anlayış içermez.

Dinin fonksiyonlarından biri, teselli etmek ve konfor sunmaktır. Bu rol büyük ölçüde iyi sağlık bakımı ve iyi sosyal ilişki ağları tarafından devralınmış olsa da bilim henüz tam tekmil bir ahiret tesellisi sunamaz. Henüz değil. Şair Keats, bilimin "tekdüze, soğuk, kasvetli ve kibirli" olduğunu ve insanları teselli edebilecek bir durumda olmadığını yazmıştır. Richard Dawkins *Unweaving the Rainbow (Gökkuşağını Çözmek)* isimli kitabında buna şu şekilde karşı çıkar: "Neden doğduğunu bir kez bile kendine sormadan mezara gitmek, acınacak bir durum değil midir? Böyle bir düşünce dünyayı keşfetmek arzusuyla ve böyle bir dünyanın bir parçası olma sevinciyle kimi yatağından sıçratmazdı ki?" Din dışı bir teselli kaynağı olarak bilim.

Günümüzde artık pek çok durumda bizi gözetleyen, bize göz kulak olan ve yaşamımız sonra erdiğinde yanına gidip hesap vermek zorunda olduğumuz bir Tanrı olmadığından bu rolü başka fenomenler devralmıştır. Eskiden her şeyi bilen Tanrı her şeyi görürdü, şimdiyse kanunlar, kurallar, güvenlik ve trafik kameraları, sosyal medya, umumi rezalet ve provokasyon amaçlı web siteleriyle çevrili laik toplumlarda yaşıyoruz. Her şeyi bilen Tanrı akıcı bir şekilde her şeyi bilen, bize ait verileri tarayan ve kameraların çekim alanına girecek kadar aptalsak maskemizi düşüren *Big Brother'a* dönüştü. Tarih öncesi dönemlerde itibar zedelendiğinde bu büyük bir sorundu, günümüzde de insanlar modern medyanın kanunlarına

itaat etmedikleri takdirde sosyal bir salgına yakalanma tehlikesiyle karşı karşıyadır (bkz. Dokuzuncu Bölüm). Geleceğe yönelik bir soru: Sonunda *Big Brother* Tanrı'yı gereksiz mi kılacak?

Din, insanların günün birinde artık hayatta olmayacakları düşüncesine teselli sunar. Ölüm korkumuz kaybolursa belki din de kaybolacak. İnsan beyni, doksan ya da yüz yaşına basana kadar yaşamaya programlanmamıştır. Sağlıklı bir bedene ve organlara sahip oldukları dönemlerde, insanlar sık sık en az yüz elli yaşına kadar yaşamak istediklerini söyleseler de bu arzu daha bu yaşa gelmeden yavaş yavaş kaybolur. Yaklaşan ölümle sorunu olmayan insanın kendisinden hesap soracak Tanrı'yla bir alıp vereceği yoktur. Böyle biri cenneti de düşünmez.

Tüm bunlardan çıkarılacak sonuç, dinsel düşüncenin günümüzde birtakım uyumsuzlukların ortaya çıkmasına sebep olabildiğidir. Bu uyumsuzlukları ortadan kaldırabilmek için tarih öncesi dönemlerden bu yana var olan ve şu ana kadar dinlerin karşıladığı teselli, anlam, umut ve ceza gibi insani ihtiyaçları karşılayabilecek alternatiflere gereksinim vardır. Bu alternatifler ortaya çıkmadığı sürece insanlar inançlarına bağlı kalacaklardır.

YEDİNCİ BÖLÜM

Savaşın ne faydası var?

Amerika Birleşik Devletleri'nin New Mexico eyaletinin Roswell şehrinde yatak odasında huzur içinde uyumakta olan yirmi sekiz yaşındaki Tiffany McGregor, sabah altı buçukta çalmaya başlayan saatin sesine uyanır. Günlerden Salı'dır. Oflaya puf laya kalkıp duş almak üzere banyoya gider. Hava üssünde çalışan pilot eşi Aiden McGregor, o sırada gece vardiyasından eve döner. Neşeli neşeli ıslık çalarak müstakil evlerinin arka kapısından mutfığa girer. İçeriye adım atar atmaz tehlikeli görünen iki kişinin onu beklemekte olduğunu fark eder.

"Eller yukarı!" diye bağırır bir tanesi, elindeki tabancayı tehdit eder bir şekilde Aiden'a doğrulturken. Diğ erinin elinde de bir tabanca vardır. Aiden'ın ödü patlar. Haince pusuya düşürülmüştür çünkü onun silahı yoktur.

"Ateş etme!" diye bağırır panik içinde kollarını havaya kaldırarak.

"İyi bir neden ver o zaman," der silahını ona doğrultmuş olan. Aiden bir an düşünür.

"Babanız olduğum için?"

"Bunu herkes söyleyebilir," diye bağırır altı yaşındaki erkek çocuğu ve elindeki oyuncak tabancayı birkaç kez arka arkaya ateşler. Yanında beklemekte olan dört yaşındaki kardeşi de elindeki taban-

cayla ona katılır. Vurulan Aiden eliyle gövdesindeki kurşun yarasını kapatmaya çalışırken kanapeye düşer, kanapeden yere yuvarlanır. Çocuklar sevinç çığlıkları atmaya başlarlar: Baba vuruldu, kanlar içinde yerde yatıyor!

O an mutfığa giren Tiffany olanları görünce derin bir iç çeker.

“Babamızı öldürdük,” diye bağırır büyük olanı. Tiffany bir kez daha iç çeker.

Olaydan on dakika sonra çocuklar bilgisayarda “Birinci şahıs nişancı” denilen ve dünyanın “birinci şahıs bakış açısından” görüldüğü bir savaş oyunu oynamaktadırlar. Aiden ise dünyanın her bir yerinde sürmekte olan çatışmaların haberleriyle dolu gazeteye göz atmaktadır. Oğullarının bilgisayarda savaş oyunu oynamalarından rahatsız değildir ama bundan pek hoşlanmayan karısı birkaç dakika sonra oyunu bırakmalarını ister.

“Bırak oynasınlar,” der Aiden. “Alt tarafı bir oyun.”

“Vardiya nasıl geçti?” diye sorar Tiffany domuz etli makarnadan oluşan “kahvaltı”yı masada Aiden’in önüne koyarken.

“Yoğun,” diye cevap verir Aiden gazetenin sayfasını çevirerek. Suriye ve Nijerya’da yaşanan vahşet. Irak ve Afganistan’da meydana gelen patlamalar.

Aiden gerçekten de Roswell’den arabayla yarım saat uzaklıkta ki hava üssünde yoğun bir gece geçirmiştir. Birlikte çalıştığı pilot arkadaşlarından biri gribe yakalandığı için evde kalmış, bu yüzden ekibin geri kalanının onun görevini üstlenmesi gerekmişti. Aiden her zaman olduğu gibi işe Afganistan’da Taliban savaşçılarını gözetlemekle başlamıştı. Birlikte çalıştığı ekip on iki bilgisayar ekranından olası hedef ve şüphelileri göz altında tutuyordu. Şahsen tanımadığı görevlilerle temas kurmada gerekli olan kulaklığı başında, eli kumandada ekranlara bakarken, Aiden kendini bazen röntgenci gibi hissediyordu. Kabızlık çeken uzun elbiseli sakallı

bir adamın yarım saat boyunca bir arazinin ücra bir köşesinde çömelmiş tuvaletini yapmaya çalışırken bir yandan da oynamakta olan çocuklara yakınına gelmeleri için bağırışına, siyah hırkalı bir çocuğun başları sarıklı iki yetişkin erkekten azar ıstımesine tanık olmuştu. Taştan evinin yakınında yemek pişiren bir kadın görmüş-tü. Görüntülerin hepsi kaydediliyordu.

Hedefler belirlendikten sonra, yaklaşık 1.700 kilo bomba ve roket taşıyabilen insansız savaş uçağı *MQ-9 Reaper* kullanılmasına dair emir gelmiş, uzaktan kumandalı bu aracı yönlendirme görevi Aiden'a verilmişti. Aiden aracı hareket ettirip, ekipten bir pilotla birlikte ekrandan doğru kişiyi saptadıklarına emin olduktan sonra ateşlemişti. 100.000 dolar değerindeki *AGM-114M Hellfire* roketi, on altı saniye sonra Taliban savaşçılarından birinin artık kabızlık çekmemesini sağlayacaktı. Görev başarıyla yerine getirilince Aiden yanındaki pilot arkadaşına beşlik çakmıştı.

Birkaç saat sonra Aiden çalıştığı hangarın bunaltıcı atmosferini terk edip, dışarıda temiz sabah havasını içine çektiğinde güneş henüz doğmuştu. Güzel bir gün olacağı benziyordu. *Chevrolet Impala* model arabasıyla eve dönerken az sonra önüne konacak kahvaltının ve göz atacağı gazetesinin hayalini kuruyordu.

İlkel kabadayılar

Biz bunları yazarken aynı anda dünyanın otuz bölgesinde resmî olarak savaşılmaktadır. Senegal'deki Casamance anlaşmazlığı, Belucistan'daki çatışmalar ve Sahara'daki bağımsızlık ayaklanması bunlardan sadece birkaçı. Bu savaşların yapıldığı bölgelerin, halkların veya çıkma nedenlerinin çoğundan haberimiz yoktur.

Geçmişte yaşanan savaşların listesi çok daha büyüktür; saymakla bitiremezsiniz. Hafızalardan silinmiş pek çok savaş vardır.

MÖ 710-650 yılları arasında Eğriboz adasında eski Yunan şehir devletleri Halkis ile Eretria arasındaki savaşı tarihçilerden başka bilen var mıdır? Peki Sekiz Prens Savaşı (291-306) ya da 1440 civarındaki Hollanda-Hansa Savaşı'nı?

Savaşlar –bir grubun diğeriyle mücadeleye girmesi– insanlık tarihinin her döneminde rastlanan bir olgudur. Tarihçilere göre Truva Savaşı gerçekte MÖ on üçüncü veya on ikinci yüzyılda yapılmıştır ama daha öncesinde de büyük anlaşmazlıklar yaşandığına dair bulgular vardır. Mısır, Almanya ve Amerika'da yapılan kazılarda prehistorik dönemlerde insanlar arasında şiddete işaret eden toplu mezarlar bulunmuştur. Delinmiş kafatasları ve kırık kemikler, balta ve keskin uçlu mızraklarla sağlanan ölümcül yaralanmaların bir göstergesidir. Toplu mezarlar örgütlü şiddete işaret eder.

İnsanların birbirlerinin yakınında gruplar hâlinde yaşadıkları her yerde, kasten işlenmiş cinayetlerin izlerine rastlanmış, arkeolojik kazılardan toplumların yüzde 90 ila 95'inin savaşmış olduğu ortaya çıkmıştır. Barışçıl toplumlar insanlık tarihinde bir istisnadır. Bununla birlikte, tarih öncesi dönemlerde savaşların iki ordunun karşı karşıya gelip birbirlerini kırıp geçmeleri şeklinde yapılmadığı açıktır. Örgütlü şiddetin o dönemlerde "hain" bir tarafı vardı. Atalarımızın sürpriz saldırılar düzenlemekte üzerlerine yoktu. Antropologların İngilizcede *raiding and ambush killings*¹ diye adlandırdığı türden saldırılardı bunlar. Örneğin bir grup erkek bir ya da birden fazla kişiyi öldürmek amacıyla geceleyin bir kampı basar, sonra da utana utana orayı terk ederlerdi (*raiding*). Veya bir nehirde pusu kurulurdu (*ambush*). Diğer kabilenin bir üyesi geçtiğinde bu kişi (erkekse) ya öldürülür ya da (genç bir kadınsa) kaçırılırdı. Bu tür saldırı ve pusu teknikleri insanlığın kendisi kadar eskidir. Hatta belki de çok daha önce başlamıştır.

1 Baskın yapma ve pusuya düşürüp öldürme.—e.n.

Biliminsanlarına göre, *coalitional aggression* (“örgütlü şiddet” olarak çevrilebilir) insanlarda savaşmanın temelini oluşturur. Yüz binlerce insanın hayatını kaybettiği meydan ya da hendek savaşları ve toplu kıyımların temelinde insanların bire karşı iki şeklinde sosyal koalisyon kurma becerisi yatar. Daha önce de değindiğimiz *Chimpanseepolitiek* (1978) isimli kitabında Frans de Waal, alt sınıftan erkek şempanzelerin üst sınıftan erkeklerin iktidarına son vermek, hatta onları öldürmek için nasıl kendi aralarında ittifak kurduklarını anlatır. Maymunlarda da beta ve gama erkeklerin –çoğu zaman gruptaki dişilerin de izniyle– alfa erkeklerle komplo kurarak iktidarlarına son verdikleri gözlemlenmiştir. Bu davranışa aslan, sırtlan ve yunustan primatlara kadar diğer hayvan türlerinde de rastlamak mümkündür. Yani koalisyon kurma becerisinin temelinde –paradoksal da olsa– örgütlü şiddete olan eğilimimiz yatar. Ya da daha netleştirmek istersek sosyal ve hatta bazen özgecil içgüdülerimiz savaşabilmemizi mümkün kılar. Sosyal davranış ve şiddet insan evriminde el ele gider.

Şempanzelerde şiddet eylemleri sadece grup üyeleri arasında meydana gelmez; bu tür eylemlerin yaşanılan bölgeyi kapsayan bir yanı da vardır. Şempanzeler gruplar hâlinde kendilerine ait alanlarda yaşarlar ve bu alanlar bazen birbirlerine bitişiktir. Biyologlar farklı grupların yiyecek çalmaya yeltenebilecek hırsızlara karşı kendi alanlarını koruma altında tuttuklarını, diğer grupların yaşadıkları alanların sınırında bir çeşit sınır devriyesi gezdirdiklerini gözlemlemişlerdir. Sınır korumak sadece insanlara özgü bir şey değildir.

Erkek şempanzeler, yaşadıkları alanda istenmeyen bir yabancı olup olmadığını kontrol etmek için bazen gruplar hâlinde gezintiye çıkarlar ve bir yabancıya rastladıklarında ortalık cehenneme döner. Primatologların çektikleri videolardan birinde, yaşadıkları alanda yabancı bir erkek şempanzeye rastlayan bir grup şempanzenin na-

sıl çılgınlıklar atarak yabancının üzerine çullandıklarını ve hırsızdan geriye pek fazla bir şey kalmayınca kadar vurup orasını burasını ısırdıklarını, kol ve bacaklarını ve cinsel organlarını çekiştirip kopardıklarını görmek mümkündür. Bu vahşice işlenen bir cinayete benzer. Maymunların burada kullandıkları şiddet, insanlara özgü bir ahlak anlayışıyla bakıldığında “alçakça” olarak tanımlanabilir. Şempanzeler bu tür saldırıları yalnızca çoğunlukta olduklarında (örneğin bire karşı beş) ve galip geleceklerinden emin olduklarında gerçekleştirir, kendileri için tehlikeyi mutlak minimuma indirirler. Bu tür alçak davranışlara günümüzde medyada da düzenli olarak rastlıyoruz. Büyük şehirlerde, özellikle eğlence yerlerinin olduğu bölgelerde, yerde bilinçsizce yatmakta olan kurbanlarını tekmeleyen gençlerin güvenlik kameralarına yansıyan görüntülerine internette ya da haberlerde rastlayalım olmuştur. Böyle durumlarda hemen ülke genelinde bir ahlaki öfke dalgası yayılır –yine bir anlamsız şiddet kurbanı– ama aslında şempanzelerden bir farkımız yoktur.

Şempanzelerin türdeşlerini öldürmelerinin evrimsel bir amacı vardır. Yapılan araştırmalarda, erkek şempanze gruplarının diğer grupların erkeklerini sistematik olarak ortadan kaldırdıkları ortaya çıkmıştır. Bundan umulan sonuç, komşu grubun gitgide zayıflamasıdır. Bilimde buna “güç dengesizliği etkisi” (*imbalance of power effect*) denir; komşu grubun özellikle erkeklerinin öldürülmesi, grubun gücünde bir dengesizliğin oluşmasına yol açar, dolayısıyla bu grubun dişileri –dengesizlik arttığı takdirde– daha güçlü olan komşu gruba katılırlar. Zira daha güçlü bir grubun kendine ait daha büyük bir alanı ve daha fazla besin bulma imkânı vardır ve erkek olsun, dişi ya da çocuk olsun grubun her üyesi bu olanaklardan faydalanabilir.

Yani gruplar diğer grupların bireylerini alçakça öldürerek kendilerine evrimsel bir avantaj sağlarlar. Şempanzeler şiddet eylem-

lerini gerçekleştirmeden önce birbirleriyle herhangi bir rasyonel görüş alışverişinde bulunmazlar; onların strateji belirleyecek bir komutanları ya da feldmareşalleri yoktur. Silahları da olmadığı gibi Cenevre Sözleşmeleri'ne uymak zorunda da değildirler. Ve yaralanma riskleri çok azdır.

Genelde sürekli aynı yerde yaşayan şempanzeler, yaşadıkları alanlara insanlardan daha fazla önem verirler. Atalarımız avcı-toplayıcılar, savanlarda yılda birkaç kez yüzyıllardan beri kullanılan güzergâhlardan geçerek yer değiştirir, yaşadıkları alanları birbirleriyle paylaşırlardı. Su ve benzeri doğal kaynakların kullanımı konusunda çoğu zaman komşu kabilelerle anlaşmazlıklar çıkardı.

Şiddet eylemlerine tarih öncesi dönemlerde sıkça rastlanırdı. Arkeolog Lawrence H. Keeley *War Before Civilization* isimli kitabında, ilkel insanların az çok şempanzelerin kullandıkları taktiklere başvurarak, yani alçakça ve tuzak kurarak birbirlerini öldürdüklerini (*raiding and ambush killings*) belirtir. O dönemlerde insanlar komşularına sürpriz saldırılar düzenlemekten, barışın birlikte kutlandığı şenlikler sırasında karşı tarafı pusuya düşürmekten çekinmezlerdi. Prehistorik dönemlerde örgütlü şiddet sonucu hayatını kaybeden yetişkin erkek sayısının yüzde 25 olduğu tahmin edilmektedir. Ancak bu sayı halktan halka farklılık gösterir. Örneğin Porto Riko'da yaşayan Jivaro halkında bu oran yüzde 60, Papua Yeni Gine'de yaşayan Gebusi halkında ise sadece yüzde 7'dir. Bir karşılaştırma yapacak olursak Avrupa ve Amerika'da örgütlü şiddet sonucu hayatını kaybeden erkeklerin sayısı, yirmi birinci yüzyılda yüzde 1'in altındadır. "Şiddette azalma modern toplumların en önemli kazançlarından biridir," der evrimsel psikolog Steven Pinker *The Better Angels of our Nature: Why Violence Has Declined* isimli kitabında. (Günümüz için Barış ara başlıklı kısımda bu konuya geri döneceğiz.)

Erkek savaşçı etkisi

Tarih öncesi dönemlerde örgütlü şiddetin üç önemli nedeni mevki, seks ve maaştı (sonuncu neden olan tabii ki para o dönemlerde henüz keşfedilmemiş olduğundan, arkadaşlık veya partner değiş tokuşu gibi sosyal sermaye kaynaklarıyla ödeniyordu). Bir kabilenin erkekleri komşu kabilenin erkeklerini yendiklerinde, galibiyete en fazla katkıda bulunanların saygınlıkları da bir o derecede artardı ve bu aynı zamanda üreme şansının da artması demekti. Yani bu erkekler ne kadar çok düşman öldürürlerse o kadar fazla çocuk sahibi olma şansına sahiptiler. Bilimde buna erkek savaşçı etkisi denir; erkeklerin üreme şansını artırmak için örgütlü şiddet eylemlerine katılma eğilimi.

Antropolog Napoleon Chagnon, Güney Amerika'da Amazon bölgesinde yaşayan savaş canlısı avcı-toplayıcı halk Yanomamö'lerde yıllarca saha araştırması yapmıştır. Bu halkın erkeklerinin erişebileceği en büyük onur diğer Yanomamö kabilelerinin üyelerini öldürmektir. Hatta bu savaşçıların özel bir ismi de vardır: *Unokai*. Chagnon'un araştırmasından *unokai*'ların sahip oldukları kadın ve çocuk sayısının, Yanomamö halkının diğer erkeklerine kıyasla çok daha fazla olduğu ortaya çıkmış.

Tarih öncesi dönemlerde erkeklerin birbirleriyle savaşmaları aynı zamanda kadınlarda cinsel merak oluşturmak için kullandıkları bir olguydu. Diğer gruplara saldırmak ve kendi yaşam alanını savunmak bir çeşit tavus kuşunun kuyruğu olarak görülebilir. Görkemli, değerli ve aynı zamanda da abartılı tüyleri vasıtasıyla dişileri etkilemeye çalışan erkek tavus kuşu gibi, insan türünün erkekleri de tarih öncesi dönemlerde savaşma becerilerini göstererek kadınları etkilemeye çalışırlardı. Gruplar hâlinde rakip halklarla çatışmalara girmek suretiyle daha verimli yaşam alanlarını ele geçirmekle

kalmaz, bu sayede grubun daha az savaşıma yeteneğine sahip erkek üyelerine kıyasla üreme şanslarını da artırmış olurlardı. Bu nedenle tahminen erkekler arasında savaşıma özelliklerine dayalı bir cinsel seçim gerçekleşmiştir.

Savaşmak aynı zamanda biyologların *costly signal* (pahalı sinyal) diye adlandırdıkları şeydir (daha önce de değindiğimiz sigara içmek gibi). Savaş mücadelesi sadece tehlikeli değildir, aynı zamanda fazla miktarda güç ve enerji harcanmasına da sebep olur. Mücadeleden galip çıkanlar, sefaletle göğüs gerebilecek bir durumda olduklarını yani iyi bir fiziğe ve genlere sahip olduklarını, dolayısıyla sağlıklı çocuklara sahip olabileceklerini ve ailelerine bakacak ve onları koruyacak durumda olduklarını gösterirler. Yakın bir geçmişte, bu kitabın yazarlarından bir tanesi, savaşmanın gerçekten de erkeklerin cinsel çekiciliğini artırıp artırmadığı konusunda bir araştırma yapmıştır. İngiltere ve Hollanda üniversitelerinde gerçekleştirilen bu araştırma kapsamında, kız öğrencilerden hayalî bir asker üzerine (John) yazılmış farklı senaryoları okumaları ve bu askeri cinsel yönden çekici bulup bulmadıklarını belirtmeleri istenmiş. Birinci senaryoda John, İngiltere ve Hollanda'dan ayrılmamış, ikincisinde özel bir misyon kapsamında gönderildiği Afganistan'da çatışmalara katılmış ve üçüncü senaryoda savaşta gösterdiği kahramanlık karşılığında kendisine bir de madalya verilmiş. Kız öğrencilerin verdikleri yanıtlardan John'u en çok çatışmalara katıldığı ve kahramanlık mertebesine eriştiği senaryolarda cinsel yönden çekici buldukları ortaya çıkmış; sonuç itibarıyla bu iki senaryo arasında herhangi bir fark yoktur oysa. Bu araştırmanın devamı niteliğinde yapılan bir başka çalışmada ise John'un savaşta gösterdiği kahramanlık nedeniyle bir madalyaya layık görülmesinin, doğal bir afet ânında gösterdiği kahramanlık nedeniyle madalyaya layık görülmesinden daha çekici bulunduğu ortaya çıkmış. Hollanda

ve İngiltere’de askerler, eğitimleri ve maaşları açısından bakıldığında genelde pek yüksek bir statüye sahip olmamalarına rağmen, kız öğrencilerin John’u –özellikle savaş kahramanı olarak– çekici bulmaları ilginçtir.

Erkek savaşçı fenomeninin temelini oluşturan da budur: Savaş unsurunun mevki ve seks açısından erkeklere zarardan ziyade evrimsel fayda sağlaması. Evrimsel psikologlar Tooby ve Cosmides, *A Theory of Warfare* isimli kitaplarında bunun işleyiş mekanizmasını oyun teorisi yardımıyla göstermektedirler. Onda bir ölme şansına sahip bir savaşçı sert bir mücadeleye girmek suretiyle üreme şansını yüzde 20 artırıyorsa bu strateji kendisine evrimsel bir avantaj sağlıyor demektir. Dolayısıyla, zarar faydayı aşmadığı sürece bu tür bir mücadeleye katılmak genetik açıdan avantajlıdır.

Tooby ve Cosmides’e göre, örneğin bir mücadelede kimin ölüp kimin hayatta kalacağı konusunda bir “cehalet örtüsü” (*veil of ignorance*) söz konusu olması gerekir. Oyun teorisi bu konuda gayet açıktır; ölme ihtimali yüzde 100 olan bir mücadeleye kimse katılmaz. Savaş anlarında intihar misyonlarının açıklamasını biyolojide değil, kültür ve dinde aramamız gerekir (Altıncı Bölüm’de de belirttiğimiz gibi). Ayrıca oyun teorisine göre büyük bir koalisyonun parçası olmakta her zaman fayda vardır. Bir grup savaş alanına iki savaşçı gönderirken, diğer grup beş veya altı savaşçı göndermeye karar verdiğinde mücadeleden galip çıkacak olan taraf ikinci gruptur ve bu grubun üyelerinin öldürülme ya da yaralanma ihtimali daha azdır. Savaşın oyun teorisi üzerinden bir analizini yaptığımızda, büyüebilmeleri ve silahla donanmış çok sayıda savaşçıya sahip olabilmeleri için grupların arasında daha tarihin erken dönemlerinde bir silahlanma yarışının olması gerektiği sonucuna varırız, çünkü büyük olan kazanır. Televizyonda görüntülerini izlediğimiz Rus, Çin ve Kuzey Kore ordularının resmigeçit törenleri bu tip bir

silahlanma yarışının modern bir manifestosudur. Bu tip törenlerle ülkelerin liderleri aslında şu mesajı vermeye çalışırlar: “Ne kadar güçlü olduğumuzu görüyorsunuz... Ona göre ayağınızı denk alın!”

Oyun teorisinin açıklık getirdiği son bir nokta, mücadelede daha sert çarpışanların kazançlarının bir o kadar artacağıdır. Bunun böyle olduğu Doğu Afrika’da yaşayan ve bazen yakın kabilelerin hayvanlarını çalan göçebe Turkana halkı üzerine yakınlarda yapılan bir araştırmayla kanıtlanmıştır. Araştırmacılar, Turkana halkının kadın ve erkeklerinden korkak olduğu ya da fiziken uygun olmadığı için bu tür çapulculuklara katılmayan erkekler üzerine hazırlanmış birtakım senaryoları değerlendirmelerini istemişler. Değerlendirmeden korkak olanlara fiziksel olarak uygun olmayanlardan daha az olumlu bakıldığı ve korkakların daha fazla cezalandırılmaları gerektiği düşüncesi ortaya çıkmış.

Yani erkekler savaşa katılmakla kendilerine evrimsel avantaj sağlarlar. Savaş kazanmak için hem fiziki (agresif çarpışmak), hem sosyal (cesaret göstermek) hem de siyasi (koalisyon kurma becerisine sahip olmak) özelliklere gerek vardır. Erkek savaşçı etkisi erkeğin –olumlu ya da olumsuz– pek çok özelliğinin çok uzun bir savaşma tarihiyle oluştuğundan yola çıkar. Hatta biz psikopatinin –özellikle erkeklerde rastlanan başkalarının acısına empati gösterememe olgusu– savaş alanında birtakım avantajlar sağladığı için seçim dışı bırakılmadığını düşünüyoruz. Psikopatlar, savaş anlarında haddinden fazla ileri gidebilecek bir kapasiteye sahip oldukları için barış dönemlerinde toplum tarafından hoş görülmemektedirler.

İnsan evrimi tarihinde savaş ve seks arasında da doğrudan bir ilişki vardır. Çok eskilerden beri savaşlar, tecavüz ve kaçırma gibi taşkınlıkları kamçılar. *A Natural History of Rape* (bkz. Üçüncü Bölüm) isimli kitaplarında biyolog Randy Thornhill ve antropolog Craig T. Palmer, tecavüzün pek çok hayvan türünde gayet

normal bir üreme biçimi olduğunu belirtirler. İnsan türünde ise tecavüz eskiden beri sosyal açıdan kesinlikle istenmeyen ve son derece kınanacak bir davranıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, tecavüzcüler tarih öncesi dönemlerde toplum tarafından alenen kınanır, dışlanır ve çoğu kez kendi grubu içinde fiziksel cezalara çarptırılırlardı. Ama savaş anlarında norm ve değerler farklıdır. Erkekler şereflerini kaybetmeksizin ve herhangi bir misillemeyle karşılaşmaksızın genlerini yaymak amacıyla düşman safın kadınlarına sahip olabilmektedirler. Bu bir çeşit “paçayı kurtarabiliyorsan dene o zaman” stratejisidir. Savaşlar erkeklere çok fazla bir intikam riskine girmeden üreyebilmeleri için olanak sağlar.

Savaş ile seks arasındaki tarih öncesi zamanlara uzanan ilişkiye işaret eden bir diğer nokta penisin oynadığı roldür. Amerika Birleşik Devletleri eski başkanlarından Lyndon B. Johnson’ın biyografisi *Flawed Giant*’ta, Johnson ile birkaç eleştirel gazeteci arasında geçen bir sohbete dair ilginç bir anekdot vardır. Gazetecilerin Amerika neden Vietnam’dan çekilmiyor, neden teslim olmuyor gibi sorularla köşeye sıkıştırmalarından sabrı taşan Johnson, “Bunu gerçekten bilmek istiyor musunuz?” diye sormuş ve ardından pantolonunun düğmelerini çözüp penisini dışarı çıkararak, “İşte bu yüzden,” demiş.

Lyndon B. Johnson pantolonunun önünü açmakla aslında şu mesajı vermek istemiştir: “Ne kadar kararlı olduğuna iyice bir bak, biz daha yenilmedik!” Tipik bir lider, şu Johnson. Günümüzde insanlar hâlâ atalarımızın yaşadığı dönemlerde izinden gittikleri liderlerin arayışı içindedirler (bkz. Beşinci Bölüm). Fiziksel gücü olan ve korkmadan yiğitçe konuşan liderlerden yana kökleşmiş bir doğal tercihimiz vardır.

Penis ile savaş arasındaki bağlantı insanlık tarihinin çok eskilere uzanır. Bir süre önce yapılan kazılarda firavun Merneptah’ın (MÖ 1224-1214) Libyalı düşmanlarına karşı ne kadar büyük bir

zafer kazandığını anlatan bir yazısı bulunmuştur. Bu yazıda Libya ordusuyla şiddetli bir mücadelenin ardından savaş ganimeti olarak firavuna verilen (altısı Libyalı generallere, 6.359'u Libyalı askerlere ve geri kalanı Libya dışından toplanmış paralı askerlere ait) 13.230 adet penisten bahsedilir. Tüm bu kesilmiş penislerin taşıdığı sembolik değer, düşmanın artık çocuk sahibi olamayacağı ve dolayısıyla gelecekte firavunun halkı için tehlike teşkil edecek bir neslin yetişemeyeceğidir. Her ne kadar bu tür bir eylemin tarih öncesinde de gerçekleştiğine dair –penis fosilleşmediğinden– herhangi bir arkeolojik buluntuya rastlanmadıysa da eskiden bu tür taşkın davranışlar kabileler arası çatışmalarda da meydana gelmiş olabilir diye düşünmek yanlış olmasa gerek.

Kabile beyni

Pek çok erkek için savaş, hayatın akışını değiştiren bir deneyimdir. Savaşçılık romantizmi üzerine çok yazılmıştır. Askerî bir müfrezenin üyesi olarak İkinci Dünya Savaşı'na katılan Amerikalı filozof Jesse Glenn Gray, başından geçenleri anlattığı *The Warriors* isimli kitabında şöyle der: “Savaştan dönen pek çok kişi, birlikte mücadele deneyiminin hayatlarının bir doruk noktası olduğunu itiraf edecektir. Savaşın beraberinde getirdiği tüm vahşet, ıstırap, zulüm ve nefrete rağmen birlikte mücadele deneyiminin kimsenin kaçırmak istemeyeceği, belleklerden silinemeyecek bir etkisi vardır.”

Müthiş adrenalin akışı sebebiyle, savaş insanı fiziksel açıdan bağımlı hâle getirir. Savaş sırasında birlikte mücadele edenler arasında uzun süreli sosyal bağlar oluşur, bir yerden sonra gruplarını bir aile gibi görmeye başlarlar. İkinci Dünya Savaşı'ndan elli yıl sonra savaşa katılan askerlerle yapılan röportajlarda savaş sırasında oluşan kardeşlik bağının hayatları boyunca karşılaştıkları en güzel

şey olduğunu ifade etmişlerdir. Birlikte mücadele deneyiminin bıraktığı izler bu kadar derindir.

Amsterdam Üniversitesi'nde hormonlar üzerine yapılan bir araştırmayla bu kardeşlik bağının insanlar üzerindeki etkisi ortaya çıkarılmıştır. Araştırmacıların özellikle merak ettikleri konu aşk hormonu da denilen oksitosinin bu konudaki fonksiyonunun ne olduğuydu. Bebeklerin emzirilmesi ya da sevişme gibi anlarda içten gelen duygular sayesinde ortaya çıkan bu hormon, belli ki bir grubun üyeleri arasındaki güçlü bağın temelinde de yatmaktadır. Sadece erkeklerin katıldığı araştırmada, bir grup deneğe oksitosin, diğerine de plasebo koklatılmış, ardından bu iki gruba birbirleriyle rekabete girecekleri bir oyun oynatılmıştır. Deney sırasında oksitosin alan gruptakilerin birbirleriyle daha iyi işbirliği yaptıkları, birbirlerine daha fazla güvendikleri ve diğer gruba pek güvenmedikleri ortaya çıkmış. Araştırmacılar, oksitosinin denekler üzerinde bir "dikkatli ol ve savun" etkisi olduğu sonucuna varmışlar.

Savaş sırasında çocukluk ile yetişkinlik arasındaki fark ortaya çıkar; sadece gerçek kahramanlar kendilerini tehlikeye atmaya cesaret ederler. Stresten eli ayağı tutulup çatışmalara girmekten kaçınanlar da vardır. Bu tür davranışlar grup tarafından takdir edilmez. Biliminsanları burada klasik bir "bedavacı" (*free-rider*) sorununun varlığından söz ederler; bunlar, savaşın avantajlarından faydalanmak isteyen (yüksek mevki, daha fazla üreme şansı) fakat mücadeleden kaçınanlardır. Orduda bu tür davranışlar bir norm, ödüllendirme ve aşağılama sistemi uygulanarak cezalandırılır. Bu sistem daha önce de bahsettiğimiz Turkana gibi göçebe toplumlarda hâlen etkilidir. Günümüzde savaşmayı reddedip firar edenlerin modern savaş hukukuna göre derhâl öldürülebilmelerinin temelinde, çok eskilere dayanan ve grubu güçlü kılma ve ödleleri cezalandırma içgüdüğü yatar. Firari damgasını yiyerek aşağılanmak, insana o ka-

dar ağır gelen bir suçlamadır ki İngiltere’de İkinci Dünya Savaşı’na katılmayı reddeden erkeklerin aileleri sevdiklerine itibarlarını geri kazandırmak amacıyla birtakım davalar açmışlardır. Bu arada homoseksüellerin ve kadınların orduda çalışmalarına karşı çıkılması konusu da bununla açıklanabilir; bu karşı çıkışın arkasında yatan düşünce, askerler arasında oluşabilecek aşk ilişkilerinin grubun birlik anlayışını zedeleme ihtimali olmasıdır.

Beynimizin, özellikle erkek beyninin, izlerine hâlâ her gün rastladığımız uzun bir tarihsel sürece yayılan savaşlarla nasıl şekillendiğine dair buna benzer daha birçok örnek verilebilir. Savaşmak günümüzde de çekiciliğini korumaktadır; özellikle erkekler için. Ne zaman dünyanın herhangi bir yerinde bir anlaşmazlık patlak verse televizyonda haberler ve gazetelerin ilk sayfaları bu anlaşmazlığın haberleriyle başlıyor. Savaş filmleri izliyor, savaş kitapları okuyor, yakın geçmişin savaşlarını anıyoruz. Spor olsun (“Mücadele edeceğiz”), siyaset olsun (“Onları yendik!”) kültürümüz savaş üzerine görüntü ve metaforlarla dolu. Daha çocuk yaşlarda pek çok savaş oyunu oynanıyor, yetişkinler *paintball* oynayarak birbirlerine attıkları boya toplarıyla birbirlerini sarı, yeşil ve mora dönüştürüyor ve bilgisayarda saatlerce şiddetli durumların simülasyonu yapılıyor. Savaşmak insanların (ya da erkeklerin) ruhuna işlemiştir.

Günümüzde özellikle erkeklerde tarih öncesinin kabile beyninin izlerini görmek mümkündür, “sürekli olarak kabileler arası mücadele içinde” olan erkeklerde algılanan kendi kabilesine sadık kalma içgüdüğü buna örnektir. Erkeklerin bir spor kulübünü tutma şekli, kadınlardan farklı olarak, hoşça zaman geçirilen bir hobiden çok daha ciddi boyutlara sahiptir. Gruplar hâlinde hareket ettiklerinde ve başka gruplarla rekabete girildiğinde (örneğin eğlence hayatında veya futbol sahasında) kendi gruplarını savunurkenki motivasyonları da yüksektir.

Erkekler ile kadınlar arasındaki bu farklar, birtakım deneylerle gayet iyi gözler önüne serilebilir. Örneğin kadın ve erkeklerden oluşan farklı gruplara en çok hangi rengi sevdiklerini ve neden bu rengi seçtiklerini sorduğumuzda, erkeklerin yüzde 22'si kendilerini ait hissettikleri gruba duydukları sadakata dayalı olarak bir renk seçerken ("tuttuğum futbol takımının rengi olduğu için kırmızı en sevdiğim renk" ya da "dinimin rengi olduğu için beyaz") bu oran kadınlarda sadece yüzde 8'di. Kadınların renk seçimi daha çok doğa ya da moda dayalıydı ("bende daha iyi durduğu için kırmızı" ya da "gökyüzünün rengi olduğu için mavi"). Gruplara grup üyelerinin kazandıkları parayı kendilerine ayırabilecekleri ya da grup fonuna yatıracakları bir oyun oynattığımız bir başka deneyde, erkeklerin genelde parayı kendi ellerinde tutmaya kadınlardan daha fazla eğilim gösterdikleri fakat grup olarak diğer grupla yarışılacağı belirtildiğinde grup fonuna yatırım yapmak istedikleri ortaya çıkmıştır.

Peki savaşmanın tarih öncesi dönemlerdeki mevki yükselten etkisi günümüzde de geçerliliğini koruyor mu? Bu kitabın yazarlarından birinin madalya ile onurlandırılan ile herhangi bir madalya sahibi olmayan Amerikalı muhripler arasındaki farkları incelediği araştırma, bu etkinin günümüzde de geçerliliğini koruduğunu göstermektedir. Araştırmanın temel sorusu madalya ile onurlandırılan askerlerin onurlandırılmayanlardan daha fazla çocuğa sahip olup olmadıklarıydı. Araştırma sonucunda madalya ile onurlandırılan askerlerin (ortalama 3,2 çocuk) sıradan askerlerden (ortalama 2,7 çocuk) daha fazla çocuğa sahip oldukları ortaya çıkmıştır. Demek ki savaş alanında cesaret gösteren erkeklerin gerçekten de evrimsel bir ayrıcalığı vardır. Bu araştırma sonuçları tüm ayrıntılarıyla Hollanda basınında açıklandığında, 4 Aralık 2014'te en yüksek askerî madalya ile ödüllendirilen Hollandalı genç asker Gijs Tuinman bize e-posta yollayıp, böyle bir araştırmanın nereden aklımıza geldiğini

sordu. Biz de yanıt olarak evrim psikolojisinin insanın aklına pek çok ilginç hipotez getirdiğini belirttik.

Gençlik yıllarında savaşta kahramanlık göstermiş olan biri yıllar sonra dahi bu başarısına yaslanabilir. Örneğin uzun bir zamandır herhangi bir mücadeleye katılmamış bir general, sahip olduğu yüksek mevki ve itibarını kaybetmez. Toplumlar, hem erkekler hem de kadınlar, hep özel niteliklere sahip birey arayışı içindedirler ve savaşlar bu tip özelliklerin gözler önüne serilmesinde son derece elverişli bir ortam teşkil eder. Ülkeleri adına İkinci Dünya Savaşı'na katılan bazı generaller (Churchill, De Gaulle, Eisenhower) daha sonra boşuna devlet başkanı ya da ileri gelen bir siyasetçi olmamışlar. Bu isimler ünlerini savaş alanlarına borçludurlar. Yine bir *pahalı sinyal* (tavus kuşunun kuyruğu) örneği: Grup adına gösterdiği başarıyla ön plana çıkan birinin kamuya hizmet edebilmesini sağlayacak ahlaki, fiziksel ve zihinsel yeteneklere sahip olduğunu göstermesi.

Savaşlarda gösterilen fedakârlıklar siyasetçilerin ya da maalesef biliminsanları ve yazarların gösterdikleri çabalardan daha fazla takdir edilir. Birinin askerlik döneminde kahramanlık gösterip göstermediği sorusu, özellikle Amerikan siyasetinde hâlen çok önem verilen bir konudur. Bush Jr. ile John Kerry arasındaki seçim mücadelesinde her ikisinin askerlik geçmişi gündem konusu olmuştu. Bush Jr.'ın askerlik hizmetini yapmadığı ortaya çıkmış, Kerry ise Vietnam Savaşı sırasında gösterdiği kahramanlıklar üzerine bir sürü hikâye öne sürmüştü. Ancak bu hikâyelerin doğru olup olmadıkları konusunda birtakım şüpheler ortaya atılmış ve ülkenin sağcı basını Kerry'nin kahramanlık iddialarını çürütmek için elinden geleni yapmıştı.

Amerikalı siyasetçilerin çoğunun bir savaş geçmişi vardır. Amerikan ordusunda helikopter pilotu olarak Irak'ta hizmet verdiği sırada her iki bacağını ve sağ kolunu kaybeden Tayland doğumlu kadın siyasetçi Tammy Duckworth'un (1968) hikâyesi buna dokunaklı

bir örnektir. Savaş alanında gösterdiği kahramanlık ve fedakârlık sayesinde siyasete atılan Duckworth, Illionois meclisine giren ilk Asya-Amerikalı kadın ve Amerika Birleşik Devletleri Temsilciler Meclisi'nin ilk engelli kadın siyasetçisi unvanına erişmiştir.

Kadınlar ve savaş

Kadınların savaşlardaki rolü nedir? Bu konuda maalesef bilimsel olarak pek fazla bilgiye sahip olmasak da birtakım varsayımlarda bulunabiliriz. Her şeyden önce savaşmak kadınlar için erkeklerde olduğu kadar büyük bir evrimsel öneme sahip değildir (dişi tavus kuşlarının da herhangi bir evrimsel önemi olmayan o abartılı ve değerli kuyruğa sahip olmayışı gibi). Buna karşın dişiler davranışlarıyla erkekleri ilave alan ve besin için kavga etmeye teşvik edebilirler, bağlı oldukları grup zor duruma düştüğünde kurnazca saf değiştirebilirler. Amerikalı psikolog Shelley Taylor, kadınların tehdit ve stres anlarında gösterdiği tepki şeklini *tend-and-befriend response* (bakımıyla ilgilen ve arkadaşlık kur tepkisi) diye adlandırmış. Genelde erkekler strese *fight-or-flight* (dövüş ya da kaç) tepkisi gösterirken, kadınlar önce yavrularını emniyet altına alır (*tending* – bakımıyla ilgilenmek) ve onlara bu emniyeti sağlayabilecek bir partner ya da sosyal grup arayışına çıkarlar (*befriending* – arkadaşlık kurmak). Bunlar, bağlı oldukları grubun erkek savaşçıları olabildiği gibi mücadeleyi kazandığı takdirde düşman taraf da olabilir.

Kadınların savaş çıkmasını engelleyecek ya da savaşları sona erdirecek uyum sağlama yöntemleri geliştirmiş olmaları da mümkündür. Savaşlarda genelde kadınların erkeklere nazaran (savaşın beraberinde getirdiği ilave evrim maliyeti, tecavüz ve üreme riski gibi) daha fazla kaybedecek şeyleri olduğu göz önünde tutulduğunda, barışı korumaya erkeklerden daha fazla meyilli olduklarını düşünmek yanlış olma-

sa gerek. Bize göre bu konuda çeşitli belirtiler mevcuttur. Örneğin, yapılan araştırmalar kadınların anlaşmazlıklara çözüm olarak şiddet kullanılmasına daha olumsuz baktıklarını, savaş durumlarında da pek saldırıdan yana olmadıklarını göstermektedir. Bunun yanı sıra, bizim yaptığımız araştırmada, barış dönemlerinde insanların lider olarak kadınları ve kadınsı görünen erkekleri tercih ettikleri ortaya çıkmıştır. Son yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nde Dışişleri Bakanlığı görevinin kadın siyasetçilere verilmiş olması (Madeleine Albright ve Hillary Clinton) belki de bu yüzdendir. Belli ki kadınların erkeklerden daha fazla barışı korumaya meyilli olduklarını düşünüyoruz.

Son olarak, insanlık evriminde bazı durumlarda kadınlar tam tersine savaşı teşvik edici bir rol oynamış olabilirler. Bunun bilinen en iyi örneği, Helena ve Truva Savaşı hikâyesidir. Yukarıda belirttiğimiz kadınların savaş kahramanlarından yana cinsel tercihleri olduğunu gösteren araştırma da kadınların savaşın temelini oluşturduklarına dair bir göstergedir. Bunun açıklaması cinsel seçimde yatar. Kadınlar savaş kahramanları yerine kuş meraklılarını çekici bulsalar o zaman doğada elinde dürbünüyle bolca zaman geçiren birçok erkeğe rastlanırdı. En iyi kuş gözlemcilerinin heykelleri dikilir ve keşfe çıkarlarken aralarında muhtemelen çok sayıda genç ve çekici kadının bulunduğu çılgın bir kalabalık tarafından uğurlanırlardı.

Apaçi Kızılderililerinde erkeklerin komşularını soymaya ve yağmalamaya gitmelerinin temelinde, gruptan çeşitli kadınların yiyecek azlığından şikâyet etmelerinin yattığı bilinir. Kadınların koşullar buna zorladığında savaşa aktif olarak katılmış olmaları da mümkündür. Örneğin, kabilelerde (daha önceki çarpışmalarda öldürdükleri için) yeterince savaşacak erkek olmaması durumunda, bunu telafi etmek amacıyla savaşa aktif olarak katılabilirlerdi. Bu, tarihte dünyanın çeşitli yerlerinde yaşanmıştır. Büyük bir düşman kuvvetiyle karşı karşıya kaldığından kadınlara ordu içinde aktif rol

verilen İsrail devleti günümüzden bir örnektir. İsrail’de kadınların da erkekler gibi askerlik yapma zorunluluğu vardır. 1948 yılında İsrail-Filistin Savaşı sırasında büyük bir erkek eksikliği yaşanınca, kadınlar da mücadeleye katılmışlardır. İstatistiklerine göre, 2002 yılında İsrail ordusunda alt rütbeli askerlerin yüzde 33’ünü, yüzbaşı ve binbaşılardan da yüzde 21’ini kadınlar oluşturuyordu. Buna karşın kadın askerlerin sadece yüzde 3’ü daha yüksek rütbeye sahipti. 2011 yılında Orna Barbivai İsrail’in ilk kadın tümgeneralı unvanını aldı.

Evrin kadınlarla tuhaf bir oyun oynar. Savaş sırasında erkekler kadınlar için tehdit oluşturabilmelerine rağmen, cinsel seçilim kadınların erkek savaşçıları çekici bulmalarını sağlamıştır. Savaşların büyümesi sonucu askerlerin gitgide anonimleşmesiyle savaş sırasında hovardalık ve bazen toplu cinsel şiddet olayları artmaya başlamıştır. Alman yönetmen Max Färberböck’ün anonim bir Alman kadının Berlin’in Ruslar tarafından işgalini izleyen aylarda tuttuğu günlüklerden esinlenerek çektiği ve 2008 yılında gösterime giren *Anonyma. Eine Frau in Berlin* isimli film (*Berlin’de Bir Kadın*) bu kadının ve diğer kadınların başına gelenleri anlatır. Kaotik ve her şeyin son derece belirsiz olduğu bu işgal döneminde, Berlinli kadınlar şiddetin kullanıldığı bir toplu tecavüz dalgasına maruz kalmışlardır.

“Bu tecavüzler barbarlığın da ötesindeydi,” der Amerikalı gazeteci Cornelius Ryan, hem sivil halkın hem de savaşa katılan ülkelerin askerlerinin bakış açısından yazdığı *The Last Battle* isimli kitabında. Ryan askerlerin sarhoş hâlde doğumhanelere girip daha yeni doğum yapmış ve hatta henüz doğum yapmamış hamile kadınlara tecavüz ettiklerini ve grup tecavüzlerinde pek çok kadının hayatını kaybettiğini anlatır.

Alman kadın rejisör Helke Sander 1992 yılında çektiği *Befreier und Befreite* isimli televizyon filminde, Rus işgali sırasında yaşanan tecavüz olaylarının sayısını hesaplama girişiminde bulunmuştur.

Bunun için sağlık raporlarını, kürtaajları, doğumları ve sözlü anlatımları inceleyen Sander, Almanya genelinde Rus askerleri tarafından tahminen 1,9 milyon, Berlin'de ise yüz binin üzerinde tecavüz olayının gerçekleştiği sonucuna varmıştır.

Bu konu Almanya'da uzunca bir zaman büyük bir tabuydu, çünkü pek çok Alman kadın –daha kötüsüne engel olmak için– bir çeşit hayatta kalma mekanizması olarak Rus askerleriyle (çoğu zaman üst rütbeli subaylarla) ilişkiye girmişlerdi (kadınların daha önce de belirttiğimiz *tend-and-befriend* içgüdüğü). Bu kadınlar, çocuklarının hayatını ve kendi hayatlarını kurtarmak için kendilerini askarlere sunmuşlardı. Ruslar yine ortadan kaybolup, Alman askerlerinin bir kısmı travmatik hâlde ülkelerine geri döndüklerinde bu durum büyük bir kargaşaya yol açmış, tecavüze uğramış pek çok kadın yeniden zorlu bir dönemle karşı karşıya kalmıştı. Günümüzde savaşlarda yaşanan tecavüz olaylarının ölçüsü, tarih öncesi dönemlerle herhangi bir paralellik taşımaz. Askerler çoğu zaman yurtlarından oldukça uzak yerlerde savaştıklarından sık sık paçalarını kurtarabilmekte ve hatta bazen subayları tarafından tecavüze teşvik bile edilebilmektedirler. Bunun örneklerini Yugoslavya'nın bölünmesi sırasında ve IŞİD tarafından Suriye ve Irak'ta kontrol altında tutulan bölgede çarpışan yabancı cihatçılarda gördük. Tarih öncesi dönemlerde, saldırıya uğrayan kabileler buna derhâl misillemeyle yanıt verirlerdi ama günümüzde failer anonim, kurbanları savunmasızdır. Doğacak çocukları ise damgalanmış bir gelecek beklemektedir.

Mülkiyet savaşı

Tarım Devrimi ve ardından gelen nüfus patlaması savaşların ölçüsü ve karmaşası açısından büyük sonuçlar doğurmuştur. Tarımın başlamasıyla, iki milyon yıl boyunca hiç görülmemiş bir şey ortaya

çıkıştır: Mal varlığı. Malların bunları ele geçirmek isteyenlerin saldırılarına karşı korunması gerekiyordu. Bu görevi üstlenmek üzere askerler ortaya çıktı. Savunmayı kolaylaştırmak için köyler ekstra korunmaya alınırdı. Eski dönemlerde her köyde ya da şehirde evlerin çevresine duvarlar örülürdü. Dünyanın ilk yerleşim alanlarından biri olan Çatalhöyük'te (MÖ 7400), bu tür duvarlar vardır. Daha sonraki dönemlerde istihkâm ve kaleler inşa edilmeye başlanmıştır. Birlikte yaşayan grupların birey sayısındaki büyük artış toplumsal karmaşanın da büyümesine yol açmıştır. Çiftçi, memur, el işçisi ve asker gibi meslekler ve uzmanlıklar ortaya çıkmış, savaşmak bir meslek hâline gelmiştir.

Duvarlarla çevrili köyler, kendine ait bir yönetim ve ekonomisi olan mini devletler hâline gelmiş, eski sosyal düzenlemeler ortadan kalkmış, insanların ait oldukları gruplar giderek daha büyük ve soyut hâle gelmiştir; tarih öncesi dönemlerde bireylerin grup için önemi birlik ve beraberliği sağlarken, gitgide büyüyen toplumlar da din ve vatanseverlik bireylerden daha önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Tarih öncesi dönemlerde söz konusu olmayan din ve milliyet gibi soyut meseleler adına savaşmak, gittikçe popülerleşmiştir (Avrupalı süvariler tarafından Ortadoğu yönünde gerçekleştirilen Haçlı Seferleri buna güzel bir örnektir).

Savaşlar da gittikçe büyümeye ve teknik açıdan daha iyi bir donanımına sahip olmaya başlamış ve bu nedenle birtakım uyumsuzluklar ortaya çıkmıştır. Tarih öncesi dönemlerde atalarımız arasındaki anlaşmazlıkların sebepleri nüfus patlaması nedeniyle daha büyük bir alana yayılmış, savaşlar, kazananlar için daha fazla insan, daha fazla seks, daha fazla mevki ve daha fazla maaş anlamına gelmeye başlamıştır. Yatırımlarla birlikte beklentiler de artmıştır; uyumsuzluk açısından bakıldığında, savaş ganimeti genç erkeklerin cazibesine kapıldığı abartılı bir uyarıcı hâline gelmiştir.

Duvarlarla çevrili köylerden biri diğerini ele geçirdiğinde, elde edilen ganimet (maaş) tarih öncesi dönemlere nazaran çok daha fazlaydı; el konulacak büyük miktarda tarım alanı ve büyükbaş hayvan, kaçırılacak pek çok gelin adayı mevcuttu. Savaşlardan galip çıkanların mevkileri yükselmeye devam etti. Galipler önceki dönemlerde *warlords* (savaş lordları) sonra da baron ve hatta kral iken (Hollanda'nın şu andaki kralı da bir savaş kahramanının, Willem van Oranje'nin soyundan gelmektedir) çok daha büyük ordulara sahip imparatorlara dönüştüler. Savaş meydanında ne kadar fazla asker bulundurulursa kazanma ihtimali de o kadar fazlaydı; çarpışma ne kadar şiddetli olursa ganimete sahip olma şansı da o derecede artardı.

Savaşlar gitgide mal elde etmeye yarayan etkili bir araç hâline geldi. Askere o kadar çok ihtiyaç vardı ki erkeklerin bir kısmı kim en yüksek maaşı verirse onun yanında savaşmaya başladı. Nüfus patlaması nedeniyle ücretli askerlerin (*mercenaries*) sayısı çoğaldı (bu bir uyumsuzluktu çünkü tarih öncesi dönemlerde bunlar yoktu; verilen mücadeleler hep kendi grubunu korumak içindi). Ortaçağ'ın fenomenlerinden biri şuydu: Büyük ailelerde ilk erkek çocuğu okur, ikinci erkek çocuğu el işçisi, üçüncüsü ise asker olurdu. Kimin için ya da ne amaçla mücadele ettikleri kiralık askerlerin umurunda değildi. Para ve şiddet arasında açık bir bağ oluştu; hükümdarlar ne kadar zenginse o kadar çok askere ve dolayısıyla ganimete sahip olma şansları vardı (günümüzün futbol dünyası, tarih öncesi dönemlerin kabile mücadelesi ve erkek savaşçı etkisinin modern bir manifestosudur).

Günümüz için barış

Köy, şehir ve devletlerin asker gücündeki artışa rağmen saldırganlık yavaş yavaş azalmıştır. Tarım Devrimi öncesinde erkek nüfusunun yaklaşık yüzde 25-30'u şiddet sonucu hayatını kaybederken, Harvard

Üniversitesi psikologlarından Steven Pinker'a göre bu oran tarıma başladıktan sonra gitgide azalmıştır. Öyle ki günümüzde Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yüzde 1'in altındadır. Yeni ve karmaşık toplumlarda birtakım sıkı norm ve kurallarla şiddete başvurulmasına engel olunmaya çalışılmıştır. Devletler halklarına silahlarını bıraktırmış, komşu halklara saldırmak için gereksiz rizikolara girilmemiştir. Dinler aracılığıyla –en azından her toplum kendi içinde– barış çağrıları yapılmaya başlanmış, özellikle genç erkeklerin savaşma içgüdüleri kontrol altına alınıp düzene sokulmuştur. Bu içgüdüler, günümüzün modern toplumlarında holigan, motosiklet çetesi, haydut, suç karteli, mafya, tefeci ve... CEO'lar şeklinde açıkça öne çıkmaktadır.

İnsanlarda barışçıl olmak, sık sık birbirlerini gagalayan güvercinlerle kıyaslanabilir. Güvercinler kendi aralarında oldukça saldırganlardır. Grup içindeki hiyerarşi mücadelesinde durmadan birbirlerini gagalarlar. Bu nedenle biyologlar, bu mücadeleyi (birebir çevirisi “gagalama düzeni” anlamına gelen) “*pecking order*” diye adlandırmışlardır. Araştırmacıların güvercinlerin bacaklarına keskin aletler, gagalarına iğneler yerleştirerek aralarındaki şiddeti ölçtükleri birtakım deneylerde yaralanma riskinin arttığını fark eden güvercinlerin birbirlerine karşı saldırganlığında hemen bir azalma olduğu gözlemlenmiştir. Sovyetler Birliği ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki Soğuk Savaş'ın temelinde de bu ilke yatar; bu ülkelerin her ikisi de kitle imha silahlarına sahip olsalardı o zaman birbirlerine saldırmayacaklardı. Bu jeopolitik strateji “karşılıklı garantili yok etme” prensibi üzerine kurulmuştur (*MAD – Mutually Assured Destruction*).

Ancak bu hikâyenin bir de arka yüzü var. Pinker'ın yaptığı gibi savaşta ölenlerin göreceli sayısına değil de mutlak sayısına baktığımızda dünya çapında müthiş bir artış olduğunu görürüz. Bu durumun tabii ki tamamıyla nüfus patlaması ve ölümcül silah teknolo-

jisindeki gelişmeyle bir ilgisi vardır ve burada bir uyumsuzluk söz konusudur. Savaşta ölme ihtimali günümüzde eskilere nazaran çok daha az olmasına rağmen, her savaşta eskilere kıyasla mutlak anlamda çok daha fazla insan hayatını kaybetmektedir. Ölen askerlerin aileleri ve arkadaşları için önemli olan istatistikler değil, bireylerdir. Ama askerleri ölüme iten savaşa susamış liderlerin düşüncesi başkadır. Rus diktatörlerden Stalin'in şu sözleri bunu gayet iyi açıklar: "Tek bir adamın ölümü trajedi, milyonların ölümüyse istatistiktir."

Anavatan seni özler

Aradan geçen zaman içerisinde savaşma biçimleri de değişmiştir. Tarih öncesi dönemlerde önceleri yumrukla, daha sonra ağaç dalı, taş ve balta gibi cisimlerle dövüşülürken, Tarım Devrimi'nin ardından teknoloji savaşların önemli bir parçası hâline gelmiştir. Toplumların askerileşmesiyle silah imalatına daha fazla yatırım yapılmaya başlanmış ve bunun sonucunda bir silahlanma yarışı ortaya çıkmıştır. Sürekli yenilenen ve fazla sayıda üretilen silahlar, fiziksel kaba güce verilen önemin azalmasına sebep olmuştur. Bunun yanı sıra insanların gitgide soyutlaşan idealler uğruna ve yaşadıkları yerlerden uzak bölgelerde savaşmaya başlamaları bir takım uyumsuzlukların doğmasına yol açmıştır.

"Anavatan sevgisi" sadece savaş yönünde oluşturulmuş kültürel bir kavram olup uyumsuzluğa işaret eder. Hiçbir normal biyolojik organizma, ülke ya da devlet gibi soyut bir kavram uğruna büyük bir kişisel risk almaz (bu türden riski alan tek biyolojik organizma, savaşçı karıncadır fakat alma nedeni yine de kendi yuvasını korumak içindir). İnsanlarda bir tehlike anında yakınlarını ve birlikte yaşadıkları topluluğu korumaya yönelik bir içgüdü olsa da dinî bir amaç ya da kişisel olarak tanımadığı bir ulusu temsil eden bir dev-

let adına mücadeleye girmesini gerektirecek bir içgüdünün varlığı söz konusu değildir.

Peki aile ya da ülke uğruna mücadele arasındaki temel uyumsuzluk, kültürel uyumlar sayesinde nasıl ortadan kaldırılmıştır? Her şeyden önce modern insan, sembolik bir bellek (*symbolic mind*) ile aile ve arkadaş grubunun dışında kalan fakat ortak bir şeyler paylaştığı genetik yabancılarla bağlantı kurma kabiliyetine sahiptir. Bu sembolik beyin sayesinde daha büyük sosyal ağların bir parçası olabilme şansına erişir ki bunun savaş, kuraklık ya da susuzluk anlarında büyük faydasını görür. Sosyal ağ ne kadar büyükse hayatta kalma şansı da o derecede artar (muhtemelen Neandertal insanının soyunun tükenmesine neden olan buydu; açlık baş gösterdiğinde hayatta kalmasını sağlayabilecek bir sosyal ağa sahip olmayışı). Sembolik beyin, insanların aynı kilisenin, milletin veya futbol kulübünün üyesi olmak gibi sembolik bir ortak özelliğe dayalı olarak grubun diğer üyelerine otomatikman güvenebilmelerini sağlar. Vatanseverlik bunun bir uzantısıdır.

İktidar sahipleri, siyasetçiler ve generaller, savunulması gereken bir gruba ait olduğumuz düşüncesini bize empoze ederek sembolik beynimizi manipüle edebilirler. Milyonlarca insan, birbirleri için savaşmaları ya da ölmeleri genetik açıdan hiçbir fayda sağlamamasına rağmen soyut bir anavatan düşüncesiyle bir araya getirilmiştir. Vatanseverlik ve din, toplumları düzene sokmak ve savunmak için düşünülmüş kültürel yapılarıdır. Her iki dünya savaşında, milyonlarca asker kendileri ya da genetik yakınlarıyla hiçbir ilişkisi olmayan bir mesele için hayatlarını vermişlerdir.

Peki insanlar din ya da anavatan gibi soyut bir mesele için mi o kadar sert savaşıyorlar? Yapılan araştırmalarda askerler, savaş durumlarında özellikle birlikte çarpıştıkları küçük grupların üyelerine duydukları “kardeşlik bağı” (*band of brothers*) adına mücadeleye

devam ettiklerini, ülkeleriyle onları savaşa gönderen siyasetçilerden nefret ettiklerini belirtmektedir. Ayrıca savaş alanlarına gönderilen insanların sayısındaki artışa rağmen, pek çok askerin aktif olarak çarpışmalara katılmadığı, askerlerin sadece yüzde 20'sinin silahlarını gerçekten kullandığı ortaya çıkmıştır. Bu anlamda Pinker'ın şiddet oranında gözlemlediği düşüşe şaşkırmamak lazım. İçgüdümüz, ailemiz ya da üyesi olduğumuz grup için hayatımızı tehlikeye atmamızı sağlarken, halkımız ve yurdumuz için biraz daha azını yapıyor olabiliriz.

Rejisör Michael Moore *Bowling for Columbine* (Benim Cici Silahım) isimli belgesel filminde, Amerikan toplumunda özellikle temel sosyal haklardan mahrum olanların en sert savaştan ve mücadele sırasında ölme ihtimali en yüksek olan gruba girdiklerine dikkat çeker. Orduya girmek, temel sosyal haklardan mahrum gençlerin büyük bir çoğunluğu için hayatlarına yöne vermelerini, kahramanlık mertebesine erişmelerini ve savaştan sonra yeni bir sosyal hayat kurup çocuk sahibi olabilmelerini sağlayacak az olanaklardan bir tanesidir. Buna benzer bir duruma geleneksel toplumlarda da rastlanılmaktadır. Örneğin “savaş” ve “barış” liderleri şeklinde iki tür lidere sahip savaşa susamış Ova Kızılderililerinde, bu liderler birbirlerinden tamamen farklı tipte insanlardır. Barışçı liderler çoğunlukla yaşlıdır ve kabilenin varlıklı ailelerine mensupturlar. Savaşçı liderler ise daha genç, daha asi ve daha az varlıklı ailelere mensupturlar. Burada da savaş, özellikle temel sosyal haklardan mahrum gençlerin belli bir mevkiye ulaşmalarını sağlayabilecek bir olanak gibi görünmektedir.

Ancak günümüzün milletler arası modern karmaşık savaşlarında gerçekten bir kahramanlığa erişebilme ve fark yaratabilme ihtimali biraz azalmıştır. Tarih öncesi dönemlerde kahramanlar kolayca tanınırdı; beş kişiyle yola çıkıldıysa geri dönen herkes bir çeşit kahraman sayılırdı. Günümüzde savaşlara –askerî uzmanlık nedeniyle de– çok sayıda insan katıldığından diğerlerinden üstün

olduğunu gösterebilmek oldukça zordur. Ayrıca modern silahlar çok daha öldürücü olduğundan kahramanlık mevkiine ulaşabilmek için önden gitmek pek de akıllıca değildir. Irak'ta 4.486 Amerikan askeri ölürken çok az sayıda askere onur madalyası takılmıştır.

Uzaktan kumandalı savaş

Yakın tarihin savaşlarının kültürel gelişimine baktığımızda, savaşan gruplar –ve faillerle kurbanları– arasındaki mesafenin gitgide arttığı dikkati çeker. Bunu bu bölümün başında verdiğimiz insansız savaş uçağı örneğinde de görmüştük. Bu mesafe artışı, ciddi sonuçları olan uyumsuzluklara sebep olmaktadır. Günümüzde silah teknolojisi, saldıran kısmın karşılaşacağı riskleri azaltmak amacıyla tamamen fail ile kurbanı arasındaki mesafenin artırılmasına yöneliktir. Ayrıca mesafe oluşturmak suretiyle karşı tarafa karşı duyulabilecek empati de minimuma indirgenmekte ve dolayısıyla cani ve sadist davranışlara daha fazla olanak tanınmaktadır. Mesafe artışıyla oluşan empati azalması eksik bir uyarandır ve günümüzün modern anlaşmazlıklarında birtakım sonuçların doğmasına neden olmaktadır.

Psikolog Daniel Batson'ın bir grup öğrenci üzerinde yaptığı laboratuvar deneyi bunu gözler önüne sermektedir. Öğrencilere yan odada başka bir öğrencinin bulunduğu, bu öğrencinin birtakım bilgi yarışması sorularına cevap vermesi gerektiği ve verdiği her yanlış cevapta kendisine elektrik şoku verileceği anlatıldıktan sonra bu öğrenciyle yer değiştirmek isteyip istemedikleri sorulmuş. Öğrencilerin verdikleri yanıtın yan odadaki öğrenciyle aralarında herhangi bir benzerlik olup olmadığına bağlı olduğu ortaya çıkmıştır. Yani yan odadaki öğrenci, aynı tür müzikten hoşlanma ya da aynı tür siyasi düşünceye sahip olma gibi konularda benzerlik gösteriyorsa öğrenciler yer değiştirmeyi kabul etmişler. Aksi bir durum söz konusuysa bunu reddetmişler.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, atalarımızın savanlarda göçebe hayat sürdürdükleri dönemlerde komşu kabilelerle bir anlaşmazlık çıktığında, mesele –hain bir şekilde– düşman kabilenin bireylerinin kafalarını uçurmak için mümkün olduğunca fazla sayıda erkeği bir araya getirmektir. Fiziksel açıdan beş erkeğin bazen saldırıdan haberi bile olmayan bir ya da iki düşmanın üstesinden gelmesi beklenir ama saldırıya uğrayan taraf mızrak ve baltalarla kendisini savunmaya başlayınca, saldıran tarafın kendisini koruma amacıyla mesafeyi açması gerekirdi. Bir süre sonra insanlar kendilerini kılıçlarla ve daha sonraki dönemlerde tüfek ve toplarla savunmaya başladılar. Gitgide daha öldürücü hâle gelen silahlar giderek daha uzak mesafeden kullanılmaya başlandı. Ve mesafe artışıyla birlikte diğerinin acısını hissetme kabiliyeti de azaldı.

Failler ve kurbanları arasındaki her şeyi yüzbinlerce yıldan beri belirleyen doğal bağlantı tamamen ortadan kayboldu. Silahlanma yarışının bir sonucu olarak sapan sistemiyle uzak bir mesafeden atılabilen büyük kaya parçalarıyla kale duvarlarının yıkılabilmesi, bütün bir şehrin bombalanabilmesi ve düşmanların çok uzak mesafelerden yok edilebilmeleri mümkün hâle geldi. Orduların savaşçı sayısının bir önemi kalmamıştı artık, önemli olan yok etme gücüne ve teknolojik bir avantaja sahip olmaktır. Jared Diamond'un teknolojinin eski savaşma yöntemlerini nasıl etkilediğini gösteren şu anekdotu ilginçtir: Misyonerleri taşıyan bir uçağın inişine ilk kez tanık olan Yeni Gine'li bir kabile reisi, misyonerlere "Ben de bu kuşla uçabilir miyim?" diye sormuş. Evet yanıtını alınca uçağa binmeden önce yanına almak üzere büyük kaya parçaları toplamaya başlamış. Buna bir anlam veremeyen misyonerler bunu neden yaptığını sorduklarında, kabile reisinin verdiği cevap şu olmuş: "Düşman bir köyün üzerinden uçarken atmak için topluyorum."

İskoçya'da güçlü bir savunmayla karşılaşan Romalılar ya da Napolyon'un Rusya'nın kış gazabında donarak ölen askerleri gibi insanlar gitgide artan bir sıklıkta evlerinden çok uzaklarda savaşmaya başlamış, ancak bu uyumsuzluk çoğu zaman buna kalkışanların zararına sonuçlanmıştır. İçinde yaşanan ortamın sunduğu avantaj, pek çok hayvan türünde rastlanan önemli bir biyolojik mekanizmadır. Bahçesini koruyan bir kızılgerdan kuşu bir başkasına ait bir bölgeye zorla girmeye çalışan bir kızılgerdandan daha sıkı bir mücadele verecektir zira saldıran taraf başka bir yeri de deneyebilir ama savunan tarafın mücadelesi, yuvası ve yavruları içindir. Pek çok savaşta, saldırılan ülkenin sonuçta mücadeleden galip çıkmasının nedeni de budur. Yabancı ellerde savaşmanın çoğu zaman yarardan çok zararı vardır. Askerler evlerinden uzaklaştıkça –Vietnam'a savaşmaya giden Amerikalılar olsun, Afganistan'da çarpışan Ruslar ya da Rusya'da savaşan Almanlar olsun– sanki savaşma motivasyonlarında da bir azalma olmaktadır.

Liderlik rolü uyumsuzluğu

Büyük çaplı savaşların başarıyla sonuçlanmasında, uzaktan komut veren liderlerin kontrolü altında sıkı bir hiyerarşi olmasının önemi vardır. Tarih öncesi çatışmalarda liderler cepheden yönetirken (*leading from the front*), Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'nda askerlerini siperlere ve savaş alanlarına gönderen generaller görevlerini güvenli bir mesafeden yerine getirmişlerdir. Savaşı geriden yönetme (*leading from the back*) evrimsel açıdan yeni bir olguydu, çünkü her zaman olduğu gibi, önden giden biri kilometrelerce geridekinden daha iyi tahmin yapabilir. Ayrıca bu yeni olgu, milyonlarca insanın gereksiz yere hayatını kaybetmesine ve vahim hatalara sebep olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz generallerin cephe arkasından al-

dıkları yanlış kararlarla askerlerini siperlerinden çıkarıp Almanlara saldırtmaları sonucu, yüz binlerce İngiliz askerinin gereksiz yere can verdiğini herkes bilir. Liderlerin kendi hatalarının sonuçlarıyla doğrudan karşı karşıya kalmamaları uyumsuzluktur. Söz konusu insan kim olursa olsun kendisinin de ölme ihtimali söz konusuysa herhangi bir saldırıya geçmeden önce üç kere iyice düşünür.

Modern savaşlarda liderler, artık tarih öncesi dönemlerde olduğu gibi en fazla riske giren değil tam tersine en az riske girenlerdir. Bir generalin kişisel riske girdiğini ya da kendi çocuklarının emniyetini tehlikeye soktuğunu görsek şaşkına döneriz. Oğlu Afganistan'da ölen Hollandalı general Peter van Uhm'a yağdırılan övgü büyüktü. Akıl almaz bir kişisel trajedydi; Van Uhm bilerek olmasa da tarih öncesi liderler gibi büyük fedakârlıklar yapmaya hazır olduğunu göstermişti. Sonuçta bu olay Van Uhm'un eşi benzeri görülmemiş bir mevkiye ulaşmasını ve Hollanda'nın en tanınmış askerlerinden biri hâline gelmesini sağlamıştır; eğer siyasete atılsaydı kazanma şansı kesinlikle yüksekti.

Psikolojik savaş rahatsızlıkları uyumsuzluğu

1980 yılında üçüncü baskısı çıkan "Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal El Kitabı"nda (*DSM – Diagnostic Statistical Manual of Mental Disorders*) travma sonrası stres bozukluğunun semptomları açıklanmıştır. Anksiyete bozukluğu sınıfına giren bu rahatsızlığın psikolojik bozukluk olarak tanınması Amerika Birleşik Devletleri'nde Vietnam Savaşı dönemine rastlar. O dönemlerde savaştan dönen pek çok genç askerin ruhsal dengesinin bozulduğu dikkatleri çekmiştir. Askerlerin büyük bir çoğunluğu uyuşturucu bağımlısı olmuştur; halüsinasyon görmeye, uygunsuz davranışlar göstermeye, suç işlemeye ve –silahlanarak– kendilerini toplumdan

soyutlamaya başlamışlardır. DSM’de yapılan açıklamanın ardından biliminsanları tüm dikkatlerini bu bozukluğa yöneltmişler, meslek dergilerinde çıkan yazıların sayısında bir patlama olmuştur. 1980 yılında bu konu hakkında kırk üç makale yayınlanırken 1999 yılında makalelerin sayısı bin yedi yüzün üzerine çıkmış, bugüne kadar ise yaklaşık altı binin üzerinde makale yayınlanmıştır. Bu arada travma sonrası stres bozukluğu, günümüzde artık sadece savaştan kaynaklanan sorunlarla bağlantılı değildir. Şiddetten kaynaklanan her türlü travma bu bozukluğun kapsamına girer.

Savaşın önemli stres kaynaklarından biri olduğu zaten dünya edebiyatından biliniyordu. Edebiyat tarihçilerine göre, *Gilgamiş Destanı*, Homeros’un *İlyada*’sı ve Herodot’un yazıları savaştan kaynaklanan bu ruhsal rahatsızlığın semptomlarını içerir. Örneğin *Herodot Tarihi* adıyla tanınan eserinde Herodot, şiddetli bir çarpışma sonucu kör olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan cesur bir savaşçıdan bahseder. Eski kitaplar savaş nevrozunun buna benzer daha birçok örneğiyle doludur. Düşman öldüren Kızılderili savaşçılar, kabile hayatına geri dönmeden önce bir süre grup dışında yaşamak zorundadırlar. Burada güdülen amaç, günlük yaşamlarına grup içinde barışçıl bir şekilde devam edebilmeleri için ruhsal bakımdan sağlıklarına yeniden kavuşmalarını sağlamaktır.

Travma sonrası stres bozukluğu, hayatı tehdit eden durumlarla karşılaşıldığında ya da ciddi bir fiziksel yaralanma sonucunda ortaya çıkabilir. Halsizlikten nefes darlığına, çarpıntı ve terlemeden göğüs ağrılarına ve hatta bazen bayılmalara kadar pek çok farklı semptomu vardır. Çoğu zaman ciddi ya da tekrarlanan depresyonlara, korku, alınganlık, konsantrasyon bozuklukları, uyuyamama, saldırganlık, alkol ve uyuşturucu bağımlılığı, uzun süreli ilişki problemleri ve sosyal izolasyon gibi rahatsızlıklara sebep olur. Bu konuda evrim tarihimiz bizi yarı yolda bırakmaktadır. Amerika’da

Nevada çölünden uzaktan kumandalı savaş uçağıyla roket gönderen bir pilot, kişisel bir riske girmese de insan öldüren bir kişi her zaman psikolojik bir baskı altına girer; kaldı ki bu baskı muhtemelen öldürülen kişiyle göz göze gelindiğinde daha fazladır. Savaşmak bir zamanlar oldukça kişisel bir şeydi. İnsanlar düşmanlarını görebilir, koklayabilir, onlara dokunabilirdi; bugün ise ekranda beliren yeşil bir siluetten başka bir şey değildirler.

Savaş kahramanlarının hâlâ belli bir statüsü olsa da günümüzde savaştan geri dönen pek çok asker umduğu takdir ve mali yardımla karşılaşmaz. Bu bölüme giriş olarak kullandığımız Amerikalı pilot hikâyesini Brandon Bryant'ın gerçek hayat hikâyesinden esinlenerek yazdık. Bryant 2012 yılında ABD Hava Kuvvetleri'nin hizmetinde altı yıl boyunca birlikte çalıştığı pilot ekibinin düzenlediği uzaktan kumandalı saldırılarda 1.626 insanın öldürüldüğünü ifşa etmişti.

Bu saldırılardan birinde bir çocuk hayatını kaybedince Bryant günlüğüne şunları yazmış: "Savaş alanında taraf diye bir şey yok, sadece dökülen kan var. Topyekûn savaş. Gözlerim kör olsaydı da tüm bu dehşete tanık olmasaydım." Bu olayın da etkisinde arkadaşlarıyla irtibatı gitgide azalmış, kendini sürekli keyifsiz hissetmeye ve uykusuzluk çekmeye başlamış. Günün birinde olduğu yerde yığılıp kalmış ve ağzından kan gelmiş. Travma sonrası stres bozukluğu teşhisi konulmuş. Hava Kuvvetleri'ndeki işini bırakan Bryant, şu anda yoksulluk içinde yaşıyor. Savaş kahramanı değil yani.

Atom bombası ve diğer imha silahları

Silahlanma yarışının en aşırı sonucu –ve bundan doğan en endişe verici uyumsuzluk– atom bombasının geliştirilmesi olmuştur. Sadece iki defa kullanılan bu silah, sonuçta o kadar korkutucuydu ki kullanımı intihara eşit sayıldığından kimse bir daha kullanmaya

cesaret edememiştir. Askerî uzmanlar ve siyaset bilimcileri, daha önce de değindiğimiz MAD –karşılıklı garantili yok etme– stratejisinden söz ederler. Günümüzde roketler hem saldırıyı hem de saldırıya uğrayanı ortadan kaldıracak güçte olduğundan –şimdilik– bu gerçeğin barışı korumaya yeterli olduğu düşüncesi vardır. Fakat günümüzün yüksek egolu devlet başkanları göz önüne alındığında bunun hiç de hoş bir durum olmadığı ortadadır.

Dünyanın pek çok yerinde inşa edilmiş ordu üslerinde, yeryüzündeki canlıların tamamını yok edebilecek (hatta bunu bir değil birden fazla kez yapabilecek) güce sahip nükleer silahlar hâlâ mevcuttur. Hâlihazırda yedi nükleer güç vardır; diğer bir deyişle yedi ülke resmî olarak atom bombasına sahiptir. Muhtemelen nükleer bir bombaya sahip iki ülke (İsrail ve Kuzey Kore) buna sahip olduğunu hiçbir zaman itiraf etmemiştir. Aralarında Hollanda'nın da bulunduğu on yedi ülkenin bir atom bombasının geliştirilmesini sağlayabilecek nükleer araştırma programları vardır. Yani günümüzün iktidar hırsına kapılmış yüksek egolu devlet başkanlarından birinin kahve falında savaş çıkarsa bu tür bir bombanın patlatılması sadece an meselesidir. Gerçi söylemeye gerek yok ama ilkel beynimizin günümüzde dünya nüfusunun büyük bir çoğunluğunu bir kerede yok edebilecek silahlara sahip devletlerin var olduğunu anlayabilmesi zordur. Zaten beynimiz bu tehlikeyi gerçekten ciddiye almış olsaydı şimdiye kadar Rusya, Kuzey Kore ve Pakistan gibi ülkelerin nükleer silahlardan arındırılmış olmasını çoktan sağlamış olurduk.

Savaş yerine spor

Spor müsabakalarına olan hayranlığımızda evrimsel savaş geçmişimizin izlerini açıkça görmek mümkündür. Savaşın ritüelleştirilmiş hâli olarak varsayabileceğimiz takım sporu, genelde ölümlere

sebebe olan bir mücadele olmadığı için pozitif bir uyumsuzluktur. Spor müsabakalarında oyuncuların uyması gereken kurallar mücadele eyleminin gerçek bir savaşa dönüşmemesini sağlar. Ancak çok ender rastlansa da bazen ortalık karışabilir.

Örneğin, 10 Ekim 2014 tarihinde Sırbistan'ın başkenti Belgrad'da Sırbistan ile Arnavutluk arasında oynanan Avrupa Futbol Şampiyonası ön eleme maçında böyle bir karışıklık yaşanmıştı. Maç sırasında sahanın üzerinde aniden, Arnavutluk bayrağı asılı olan uzaktan kumandalı bir hava aracı (dron) belirmiş, Sırp futbolcu Stefan Mitroviç bayrağı çekip alarak saha kenarına götürmeye çalışınca bazı Arnavut futbolcular buna müdahale etmiş, itişip kakışmalar yumruklaşmaya dönünce de hakem maçı durdurma kararı almıştı. Maçtan sonra Arnavutluk Başbakanı'nın erkek kardeşi hava aracını tribünden kumanda ederek sahaya gönderen kişi olmakla suçlanmıştı. Bu kavganın temelinde yatan şey Arnavut çoğunluğun yaşadığı Kosova'nın Sırbistan'ın karşı çıkmasına rağmen 2008 yılında bağımsızlığını ilan etmiş olmasıydı.

Misyonerler Papua Yeni Gine halkını futbolla tanıştırdıklarında takımlar arasında sık sık –bazı durumlarda düpedüz kabileler arası mücadeleye dönüşen– kavgalar yaşanınca buna Katolik bir çözüm getirilmiş ve oyuna beraberlik kuralı eklenmiş. Bu nedenle futbolcular bazen doksandakikanın üzerinde bir süre top arkasında koşmak zorunda kalmışlar.

Spor sayesinde tarih öncesinden kalma savaşma içgüdülerimizi yönlendiririz: Üzerimizde kabile renklerini taşır, kupa için mücadele eder ve kendi sahamızda oynama avantajını hissederiz; ayrıca spor yaparken, savaşırken salgılanan hormonlara benzer birçok hormon salgılarız. Bu arada bu hormonlar, sadece sahadaki oyuncuların değil (Dokuzuncu Bölüm'de de göreceğimiz gibi) seyircilerin damarlarında da kan pompalar. Yapılan araştırmalarda, futbol müsabakalarını

izleyen taraftarların kortizol (stres hormonu) ve testosteronunda (güç hormonu) değişimler gözlemlendiği, maç sırasında her iki kulübün taraftarlarında kortizol seviyesi yükselirken yenilen takımın taraftarlarında testosteron seviyesinin maçtan sonra hızla düştüğü, galip gelen takımın taraftarlarında ise yükseldiği ortaya çıkmıştır.

Atalarımızın yaşadığı dönemlerde savaşların seyircisi yoktu; yani burada sahte bir uyarana maruz bırakılmayla ortaya çıkan bir uyumsuzluk söz konusudur. İki kabile arasında bir anlaşmazlık çıktığında konunun bir çözüme kavuşturulması yönünde yapılan görüşmelere herkes katılır, bunu yapmayanlar ya gruptan dışlanır ya da daha ağır bir cezayla karşı karşıya kalırlardı. Günümüzde tribünlerde oturduğumuz yerden çoğu zaman stres, yüksek tansiyon ve çarpıntılar eşliğinde takımların birbiriyle mücadelesini seyrediyoruz. Spor yapmak belki fiziksel açıdan sağlıklı olabilir ama spor müsabakalarını izlemek kimi hâllerde ciddi sağlık sorunlarına yol açabilir. Bir meydan savaşında işimize yarayacak “dövüş ya da kaç” (*fight-or-flight*) tepkisi, kolayca terk edemeyeceğimiz tıka basa dolu tribünlerde tuttuğumuz takım yenik düştüğü bir anda da karşımıza çıkabilir. Futbol maçında sahadaki şiddetin belli bir düzende tribünlere sıçraması nedensiz değildir. El Salvador ile Honduras arasındaki “futbol savaşı” belki de futbol tarihinin en ünlü çatışmasıdır. 1969 yılında tribünlere sıçrayan mücadele, iki ülkenin orduları arasında dört gün sürecek çatışmalara sebep vermiş ve bu çatışmalarda iki bin kişi hayatını kaybetmiştir.

Barışı savunun

Modern savaşların birtakım uyumsuzluklara sebep olduğu ortadadır.

Bu bölümü uyumsuzluk teorisinin barışı teşvik etmede nasıl kullanılabileceği konusuna değinerek bitirmek istedik. Tüm bu

erkek savaşçıları ne yapalım? Her şeyden önce hiçbir şey yapmayıp holigan, sokak çetesi, mafya ya da IŞİD tarzı bir örgütlü şiddete katılmayı heyecanlı bulacak genç erkekler neslinin her zaman mevcut olacağını kabul edebiliriz. Biyoloji bu. Yaşadığımız çevrenin bazen bir çeşit *Mad Max* film setine dönüşmesine sessiz kalıp, kılımızı bile kıpırdatmayabiliriz. Onları yaşadığımız çevrede görmek istemiyorsak o zaman bir savaş organize eder, uzaklarda bir yerlerde bizim için savaşmalarını sağlarız.

Mesele bunu yapmayı isteyip istemeyecekleridir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, askerler daha çok birlikte çarpıştıkları grup üyelerine karşı duydukları “kardeşlik bağı” (*band of brothers*) adına savaşır. Pek çoğu onları savaşa gönderen ülkeden ve siyasetçilerden nefret ettiği gibi büyük bir kısmı da zaten savaşa aktif olarak katılmaz.

Hiçbir şey yapmamak Taş Devri’nden kalma beyinlerimizle failler ile kurbanları arasında gitgide büyüyen bir mesafeden kullanılan ve gittikçe daha öldürücü hâle gelen silahlarla başa çıkmayı öğrenmemiz gerektiği anlamına da gelir. Amerikan ordusunun kendi askerinin hayatını riske sokmamak için düşmana yapılacak saldırılarda robot askerlerin kullanılmasına dair birtakım planları vardır ama mesafenin artmasıyla empati de azaldığından aşırı şiddet kullanma ve yanlış kararlar alma olasılığı da gittikçe artmaktadır. Amerikan ordusunda görevli (sonradan cinsiyet değiştirerek kadın olan ve Chelsea adını kullanan) Bradley Manning’in orduya ait bir helikopterin Bağdat’a yaptığı çok şiddetli bir saldırının gizli video görüntülerini WikiLeaks’e sızdırmasının nedenlerinden biri de zaten bu saldırının aşırı ve barbarca olmasıydı. Manning, bu hareketinden dolayı otuz beş yıl hapis cezasına çarptırılmışsa da 18 Ocak 2017 tarihinde Obama tarafından affedilmiştir. Kaba kuvvetin doğurduğu bir diğer sonuç, “güç dengesizliği”ni (*imba-*

lance of power) ortadan kaldırmak için düşmanın da gitgide daha saldırgan olmasıdır. Dolayısıyla asimetrik savaşlarda şiddet –örneğin intihar mangaları ya da biyolojik terör saldırıları aracılığıyla– daha da artacaktır.

Uyumsuzluğun ikinci bir çözümü barışın daha önemli hâle getirilmesidir. Atalarımız diğer gruplarla savaşmaya uyum sağlamanın yanı sıra barış yapmaya da uyum sağlamışlardır. Örneğin, Yanomamö halkı durmadan savaşan bir toplum değildir. Bazen bir anlaşmazlık söz konusu olsa da köyler birbirleriyle çoğunlukla barış içinde yaşarlar.

Barış nasıl korunur ve insanın geçirdiği evrimden neler öğrenebiliriz? Toplumlari birbirlerine yaklaştıran olanaklardan bir tanesi birbirlerine gelin damat adayı sunmalarıdır. Bu sayede komşuların genetik çıkarları birbirleriyle birleştirilmekle kalmaz, sosyal ağlar da genişletilir. Avcı-toplayıcı toplumlarda da rastlanan bu uygulamanın Ortaçağ'da farklı hanedanların birbirleriyle birleşmesi açısından büyük bir önemi vardı. Farklı din ya da ırktan insanların birbirleriyle evlenip çocuk sahibi olmalarının toplumlarda önyargı ve yabancı düşmanlığıyla mücadelede en başarılı yöntemlerden biri olması boşuna değildir.

Seçenek olarak, siyaset ve askerî teşkilat içinde kadınlara daha belirgin bir rol verilebilir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, savaşların evrimsel anlamda kadınlara faydasından çok zararı (örneğin tecavüz) vardır. Dolayısıyla bir kadın lider, çok çabuk savaşa girmeyecektir. Gerçekten de kadınlar üzerine yapılan deneylerde kriz yaşanan bir ülkenin lideri oldukları takdirde pek de savaş yanlısı olmadıkları ortaya çıkmıştır. Margaret Thatcher ve Golda Meir savaş başlatan kadın liderlerdi gerçi ama bu durum, kuraldan ziyade istisnadır. Deneyler sırasında ortaya atılan savaş durumlarında kadın deneklerin erkek deneklere kıyasla çok daha az saldırıya

geçme kararı verdikleri ve savaşa girmeden önce “düşmanla” çok daha uzun görüşme yapmaktan yana oldukları gözlemlenmiştir.

Dünyanın çeşitli yerlerindeki çatışma bölgelerine neden bir çeşit “Birleşmiş Milletler-kadın taburu” göndermiyoruz? Silahlı bir kadın, silahlı bir erkek kadar öldürücü olsa da kadınların daha fazla empati kabiliyeti vardır ve karşı tarafta pek fazla saldırganlık duygusu uyandırmazlar. Aynı şey kadınsı özelliklere sahip erkekler için de geçerlidir. Ancak buradaki sorun herhangi bir ülkeyle bir anlaşmazlık çıktığında insanların tercihinin erkeksi liderlerden yana olmasıdır.

Bu arada Amerika Birleşik Devletleri Savunma Bakanlığı'na bağlı nörobilimciler tarafından, savaş alanlarına yüksek dozda aşk hormonu oksitosin yaymanın (örneğin uçaklar vasıtasıyla havadan püskürtülerek) mümkün olup olmadığı araştırılmaktadır. Bu hormon sayesinde düşman taraflar birbirleriyle arkadaş olup savaşa son verebilirler.

Bir diğer seçenek savaştan erkekleri başka düşüncelere yönleltmek amacıyla kadınların toplu olarak seks grevine girmeleri olabilir. Bu olasılık üzerine bir tiyatro oyunu da vardır. İlk kez Antik Yunan'da sahnelenmiş olan Aristofanes'in *Lysistrata* isimli komedyasında kadınlar Atina ve Sparta arasında uzun bir zamandır devam etmekte olan savaşa bir çözüm niteliğinde seks grevi kararı alırlar. Bu arada bu eylemin sadece tiyatrodan değil gerçekte de örnekleri yaşanmıştır. Filipinler'in ikinci büyük adası Mindanao'da bağımsızlık yanlılarıyla Filipin hükümet ordusu arasında yetmişli yıllardan beri sürmekte olan savaşa son verilmesi amacıyla savaştan erkeklerin eşleri kocalarını seks grevine başlamakla tehdit ettiler. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin (UNHCR) savaşa katılan köylere yaptığı geçici yardımın pek fazla bir etkisi olmadığından kadınlar son çare olarak bu tehdidi denediler. Sonuçta bunun UNHCR'nin gıda paketleriyle balık ağlarından daha etkili olduğu ortaya çıktı.

Seks grevine bir diğer örnek Afrika ülkelerinden Togo'da insan hakları organizasyonu Red Togo üyelerinin eşlerinin düzenlediği eylemdir. 2003 yılında diğer Afrika ülkesi Liberya'da savaşmakta olan kocalarını, düşmanlarıyla barış imzalamadıkları takdirde cinsel ilişkiye girmemekle tehdit eden Liberyalı kadınların eyleminden esinlenmişlerdir. Togo'nun başkenti Lomé'de düzenlenen bir gösteride bir kadın avukat, kadınlar topluluğuna şöyle seslenmiştir: "Biz Togolu kadınlar ne istediğimizi erkeklere nasıl gösterdiğimizi iyi biliriz."

Savaşma uyumsuzluğunu çözmede kullanılabilecek bir diğer yöntem, liderleri savaşmanın ne olduğu konusunda daha fazla deneyim sahibi yapmak olabilir. Günümüzde uygulanan savaşı geriden yönetme (*leading from the back*) biçimi liderlerin savaş alanında kişisel riske girmenin ne olduğunu unutmalarına yol açmıştır. Liderlerin askerlerin tam olarak ne yaptıklarına dair pek az bilgileri vardır. Generallerin devriyelerle birlikte dolaşmaları ve savaşta önden gitmeleri (*leading from the front*) zorunlu kılınabilir. Belki bu şekilde savaş alanında kişisel riske girmenin ne olduğunu biraz olsun hissedebilirler.

Sonuncu bir seçenek savaşın yerini alabilecek barışçıl etkinlik ya da eylemlerin promosyonu olabilir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, savaş sırasında askerlerin birbirlerine karşı duydukları "kardeşlik bağı" ile ortaya çıkan hormonlarla (testosteron, kortizol ve oksitosin karışımı) *paintball* oynarken ya da heyecanlı bir spor müsabakası sırasında ortaya çıkan hormonlar arasında benzerlik vardır. Bu tip oyun ve müsabakalarda verilen mücadele semboliktir ve katılanların gerçekten öldürülmesi ya da yaralanması amacı güdülmez. Daha fazla spor çok daha fazla insanın aynı anda etkinliklere katılabilmesi anlamına gelecektir. Hile, rüşvet ve sahteciliğe meydan vermemek için hakemlik görevi belki sadece kadınlara verilebilir.

Savaşın yerini alabilecek etkinlik ya da eylemlere bir başka örnek gençlerin PlayStation'da ya da bilgisayarlarında çevrim içi dünyanın dört bir yanından takım arkadaşlarıyla birlikte odalarında oynadıkları *Warcraft* gibi oyunlardır. Dünyanın farklı yerlerinden insanlarla birlikte çevrim içi savaş oyunları oynamak, empati gücünü kuvvetlendirir, savaş ihtimalini azaltır. Dolayısıyla Çin'e ve Rusya'ya buradan seslenmek istiyoruz: İnterneti serbest bırakın.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Buzların erimesini beklemek

Cafe Victor'da masaya getirilen yemekler dünyanın kaliteli restoranlarında rastlanan cinsten. Farklı mutfakların malzemelerini kullanıyorlar: Nefis başlangıçlar, Tayland usulü kızartılmış Norveç karidesi, İtalyan şehriyesi, Hollanda seralarından limon otu, Amerikan fıstığı, Meksika biberi. Sanki dünyanın tamamı tek bir tabağın içine yerleştirilmiş.

Yemek yenilen kısmın sıcak ve samimi bir ortamı var. Beyaz Fransız şarabı iyi soğutulmuş, kırmızı Güney Afrika şarabı tavsiye edilen sıcaklıkta. Hollandalı coğrafya öğretmeni Peter Bredemans, eşi ve iki çocuğuyla birlikte bir masaya oturmuş ortamın ve zengin dünya mutfağının zevkini çıkarıyor. Bredemans ailesinin o gün Grönland'ın üçüncü büyük şehri Ilulissat'ta başlayan ve üç saat süren bir tekne yolculuğundan sonra bu kafeye geldiklerini bilmeseydik burasının New York, Buenos Aires ya da Kopenhag'ta bir füzyon restoranı olduğunu düşünebilirdik.

Ayrıca Cafe Victor'ın bu şehirlerle kıyaslanamayacak muhteşem bir manzarası var. Bredemans ailesinin masalarına oturduklarından beri gözlerini ayıramadıkları, belki de yeryüzünün en olağanüstü manzarası: 5 kilometre uzunluğunda ve yüksekliği 100 ila 250 metreye varan Eqi Buzulu.

Kafe adını bulunduğu buz katmanının altında üç büyük adanın varlığını keşfeden Fransız kaşif Paul-Émile Victor'dan (1907-1995)

almış. Yirmi yıl önce coğrafya öğrenimi gördüğü yıllarda Peter Bredemans üniversite tarafından düzenlenen bir keşif gezisiyle daha önce burayı bir kez ziyaret etmiş.

Bu keşif gezisi sırasında Fransız kaşifin Eqi Buzulu'nu ve “Grönland Buz Tabakası” diye adlandırılan bölgeyi araştırdığı yıllarda kullandığı (günümüzde “Fransız adamın kabini” adıyla tanınan) bir barakanın kalıntılarının yanına çadır kurmuşlar. Üst üste yığılmış kalın kar katmanlarının buzlaşmasıyla oluşan buz tabakasında kar katmanlarının kuvvetlice sıkışmasından ortaya çıkan hava kabarcıkları görülebiliyormuş. Buzuldan her bir parça kopuşunda –ki bu düzenli olarak meydana gelmektedir– öyle garip bir gürleme sesi geliyormuş ki herkes bunu “kıyamet koptu kopacak” şeklinde yorumluyormuş.

2001 yılında Cafe Victor'ın çevresine bazıları sıcak su ve ısıtılmış döşemeye sahip, buzul manzaralı on beş yeni baraka (*Glacier Lodge Eqi*) inşa edilmiş. Bu şekilde ziyaretçiler odalarından, teraslarından ya da restorandan diğer tarafta çöken buz ve çatırdama seslerinin konserini hayretler için de hissedebilirler. Broşürün dediği gibi: “Zaman geçirmek ve doğanın havai fişek gösterisini izlemek için meditasyon gibi bir yol.”

Sürekli hareket hâlinde olan ve günde yaklaşık dokuz metre yer değiştiren Eqi Buzulu'ndan yine muazzam bir parça koptuğunda Peter'in oğlu bunu ağır çekim film sahnesine benzetir. Muazzam buz parçası çileden çıkartacak kadar yavaş bir şekilde okyanusun sularına gömüldükten hemen sonra, bir şok dalgasıyla küçük buz parçaları ve tepecikleriyle kaplı suyun üzerinde metrelerce yükselir.

Kafenin önünde, sigarası elinde, oğlu ve kızıyla birlikte manzarayı seyretmekte olan Peter, bir yandan da Eqi Buzulu tamamen eridiği takdirde okyanusun su seviyesini yedi metre yükseltecek su kapasitesine sahip olduğunu anlatır –boşuna öğretmen olmamıştır.

“Peki şu anda da eriyor mu?” diye sorar kızı endişeli bir ses tonuyla.

“Maalesef,” diye itiraf eder Peter ama buzulun yirmi yıl önce katıldığı okul gezisinden bu yana bayağı değiştiğini ve bunu oldukça ürkütücü bulduğunu söylemez. Devasa bir buz örtüsüyle kaplı Grönland nispeten sıcak bir iklime sahiptir. Bu buz örtüsünün kenarlarında sıcaklık yaklaşık 0 °C’dir. Buzun ısısı hiçbir zaman sıfırın üzerine çıkmayacağından bu sıcaklık iklim değişikliklerine dair araştırmaları kolaylaştırmaktadır. Sıcaklıkta cüzi bir artış buz katmanının çok çabuk küçülmesine sebep olacaktır. Eskiden araştırmacılar bu buz örtüsünün yeterince dengeli olduğunu, diğer bir deyişle kenarlarından kopan parçalar kadar yeni buzlar oluştuğunu düşünmüşlerdi.

Ancak Peter şimdi buz kitlesinin gerçekten ne kadar küçülmüş olduğunu kendi gözleriyle görebiliyor. Bu konuda iklim değişikliklerine dair daha önce okuduğu araştırmaların yüzde 99,9’unun bunu doğruladığını bildiği hâlde bu değişikliğe şimdi kendi gözleriyle tanık olması onu oldukça duygulandırır – belki bunda biraz kırmızı şarabın da etkisi var. Her ne kadar yirmi yıl öncesinin olağanüstü Eki Buzulu küçülmesine rağmen heybetini hâlâ kaybetmemiş olsa da.

“Peki bu kötü bir şey mi?” diye sorar oğlu.

“Henüz değil,” diye yanıtlar Peter. “Küresel deniz seviyesinin yüzyılda bir yaklaşık otuz santimetre yükseldiği tahmin ediliyor. Dolayısıyla yakın bir dönemde sorun olmaz. Ancak buz hangi hızda erirse deniz seviyesi de aynı hızda yükselecektir.”

“Yani bu buz belki yüz yıl sonra tamamen erimiş olabilir mi?” diye sorar kızı. “O zaman buranın manzarası bu kadar güzel olmaz artık...”

Hep birlikte bakışlarını Eki’ye çevirirler. Hiçbirinin bu doğa harikasının günün birinde tamamen kaybolabileceğine inanası

gelmez. O an Peter'in eşinin kafenin camına tıkladmasıyla irkilirler. Cafe Victor'ın Danimarkalı aşçısı tatlı servisine başlamıştır. Çabucak sıcak kafeye geri döndüklerinde masalarında onları bekleyen California usulü sıcak çikolata sosuyla servis edilen, İsviçre Alpieri'nin sütü ve Brezilya şekeriyle hazırlanmış hakiki Danimarka dondurmasıyla (*dame blanche*) karşılaşırlar. Aldıkları ilk yudumda ağızlarında eriyen muhteşem dondurmanın verdiği hazzın etkisinde çıkardıkları sesler, Eqi'den kopan buz parçalarının çıkardıkları gürleme seslerine karışır.

Tarih öncesi dönemlerde dünyanın nasıl bir görüntüsü vardı?

Birinci bölümde evrimsel psikolojinin temel kavramlarından biri olan EEA'ya (*Environment of Evolutionary Adaptedness* ya da birbir çevirisiyle “Evrimsel Uyumlamanın Gerçekleştiği Çevre”) değinmiştik. Burada söz konusu olan ortam ya da çevrenin atalarımızın içinde yaşamış oldukları ve –uzun bir zaman sonra– vücut ve beyinleriyle uyum sağladıkları ortam ya da çevre olduğunu belirtmiştik. Genlerimiz, türdeşlerimizin abartılı sayıda olmadığı Afrika savanlarında biçimlenmiştir. Tahminlere göre MÖ birkaç bin yıla kadar gezegenimizin tamamında sadece bir milyon insan yaşıyordu (şu andaki nüfusu ise neredeyse altı milyar). O dönemlerde kişi başına yaklaşık 150 kilometrekarelik bir alan düşüyordu. Bir kıyaslama yapacak olursak Hollanda'da günümüzde kilometrekareye düşen insan sayısı 500'dür. Yani tarih öncesi dönemlerde atalarımızın birbirlerinin varlığından rahatsız olmalarını gerektirecek bir durum söz konusu değildi.

Atalarımız göçebe hayatı sürüyor, yiyecek içecek arayışı içinde savanlarda bir yerden bir yere dolanıp duruyorlardı. Gelecek kay-

gıları yoktu. Hayatta kalabilme mücadelesinin etkisi altında sadece kısa vadede planlar yapabiliyorlardı. Yaşadıkları yeşil alan –daha önce de belirttiğimiz gibi– günümüz Fransa ve İngiltere’sinin bazı bölgelerine benziyordu.

Bu bölümün teması kapsamında burada akla gelen soru o dönemlerde küçük çapta da olsa insanların sebep olduğu bir çevre kirliliğinin söz konusu olup olmadığıdır. Yerel seviyede bir kirliliğin söz konusu olduğu kesindir. İnsanlar tuvaletlerini yemek yedikleri ya da uyudukları yerin yakınında yapmamaları, etini yedikleri hayvanların kadvralarını ortada bırakmamaları gerektiğini, aksi takdirde yırtıcı hayvanların kadvra kokusuna geleceklerini biliyorlardı.

Yılda birkaç kez (bazı biliminsanlarına göre sekiz defa) yiyecek arayışı içinde bir kamptan diğerine göç eden atalarımızın daha o dönemlerde bir çeşit “sürdürülebilirlik” girişimlerinde bulunmuş olmaları ihtimali vardır. Hayvanların büyüme devrelerinin ne olduğu, hangi hayvanlara dokunulmaması gerektiği (yeni doğmuş olanlar ve dişiler) ve hangi hayvanların avlanabileceği gibi konularda bilgi sahibi olmalıydılar. Bazen ormanların belli bir kısmı tamamen yakılarak yok edilirdi. Çok fazla ağaç kesilmezdi; hasadı yapılan yabani bitkiler vardı ama bunlar çok miktarda yetiştirilmezdi. Ayrıca geniş bir alanda o kadar az insan yaşıyordu ki bunların alışkanlıklarının ve yaşam tarzlarının flora ve faunaya kalıcı etkisi yok denecek kadar azdı. Sonuç olarak, tarih öncesi insanının gezegenimizin gidişatına önemli bir etkisi söz konusu değildi.

Ekolojik vahşiler efsanesi

Günümüzün yaygın inanışlarından biri –bunun oluşmasına filozoflarla çevrecilerin de katkısı olmuştur– atalarımızın çevreye çok duyarlı insanlar oldukları düşüncesidir. Aralarında tanınmış

Kızılderili kabile reisi Şef Seattle'ın da bulunduğu birtakım kişiler, insan türünün doğanın ve yeryüzünde yaşayan tüm canlıların koruyucusu olduğunu öne sürmüşlerdir.

Şef Seattle 1854 yılında yerel bir yöneticiye cevap niteliğinde yaptığı ve Al Gore'un 1992 yılında piyasaya çıkan *Earth in Balance* isimli kitabında bir kısmına yer verdiği konuşmasında şöyle der:

Gökyüzünü nasıl satın alabilir ya da satabilirsiniz? Ya toprağı? Bu düşünce bize yabancıdır. Havanın temizliğine, suyun berraklığına sahip değilseniz bunları nasıl satın alabilirsiniz? Yeryüzünün her parçası bizim için kutsaldır. Işıldayan her çam iğnesi, her kumsal, karanlık ormanların her sisi, her çayır, vızıldayan her böcek. Halkımın hatırında kalan ve tecrübe ettiği her şey kutsaldır.

Topraklarımızı size sattığımız takdirde havanın bizim için çok değerli olduğunu, yaşayan her şeyin ruhunu havaya borçlu olduğunu aklınızdan çıkarmayınız. Atalarımıza ilk nefeslerini sunan rüzgâr, yine onların son nefeslerini alan rüzgârdır. Çocuklarımıza yaşama ruhu veren rüzgâr. Dolayısıyla topraklarımızı size satarsak onlara şefkat göstermeniz gerekir, çünkü bu toprakların rüzgârı çayırlardaki çiçeklerin tatlılığıyla bezenmiştir.

Çocuklarımıza öğrettiğimiz şeyleri siz de çocuklarınıza öğretecek misiniz? Yeryüzünün bizim anamız olduğunu, yeryüzünün başına ne gelirse aynı şeyin çocuklarımızın da başlarına geleceğini anlatacak mısınız? Biz şunu biliriz: Yeryüzü insanlara değil, fakat insanlar yeryüzüne aittir. Bizleri birleştiren kan gibi her şeyin

birbiriyle bağı vardır. İnsanlar hayat ağını örmemiş fakat takılmışlardır. Sonuçta bu ağa yapacakları her şey kendilerine geri dönecektir.

Bu sözleriyle Şef Seattle Amerika'da bizonları, bufaloları ve Potawatomi halkını topluca katletmeye gelen beyazlara karşı koymaya çalışmıştır. Konuşmasında ayrıca çayırarda beyazların trenle geçerken vurdukları binlerce bufalo leşine rastladığını belirtmiştir. Ne yazık ki bunun sonradan doğru olmadığı, Seattle'ın sözünü ettiği demiryolunun o dönemlerde henüz inşa edilmemiş olduğu ortaya çıkmıştır. Seattle'ın dilini konuşmayan biri tarafından kâğıda dökülen bilge sözleri, geçtiğimiz yüzyılda bir Hollywood senaryo yazarı tarafından etraflıca tekrar gözden geçirilip değiştirilerek siyasi bir mesaj hâline getirilmiştir. Zira sürdürülebilir bir çevreden yana bir avcı-toplayıcı efsanesi, altmışlı ve yetmişli yıllarda büyümekte olan çevreci propaganda kapsamında oldukça kullanışlıydı.

Pek çok eylemci ve siyasetçi, bunun yanında ilk insanların doğa ile uyum içinde yaşadıklarını iddia eden Aydınlanma Çağı filozoflarının eserlerine başvurmuşlardır. Bu felsefenin temeli on sekizinci yüzyılda Fransız filozof Jean-Jacques Rousseau tarafından atılmıştı. Rousseau'ya göre gelişme açısından vahşi hayvanlarla modern dünyanın yoz bireyleri arasında bir yere sahip ilkel atalarımızın sürmüş oldukları hayat, fazlaca gelişmiş on sekizinci yüzyıl insanının sürdürdüğü hayattan çok daha iyiydi. Rousseau 1754 yılında şunları yazmıştı:

“Tarih öncesi dönemlerin insanı her ne kadar daha az hoşgörülü ve doğal merhamet duygusu zedelenmiş olsa da insani melekelerin orijinal hâliyle endişesiz bir yaşam ve çalkantılı bir kendine dönüklük arasında doğru

bir çizgide geliştiği bu dönem, insan türünün en mutlu ve en sürdürülebilir dönemi olsa gerek.

İnsan bu konuda düşündükçe bu durumun büyük değişikliklere en az tabi ve insanlar için en iyisi olduğuna ve sona ermesinin tek sebebinin kötü hayat şartları olduğuna daha fazla inanıyor; genel refah açısından bu tür şartlar söz konusu olmasaydı daha iyi olurdu. İnsan türünün gelişmesinin bu aşamasında neredeyse sürekli karşımıza çıkan vahşiler örneği, türümüzün bu aşamada kalacak bir uygunluğa sahip olduğunu, dünyanın asıl gençliğinin bu aşamada gerçekleştiğini ve sonrasında bireyin mükemmelleştirilmesine yönelik adımlarla birlikte ileriye yönelik atılan tüm diğer adımların gerçekte insan türünün yozlaşmasına neden olduğunu kanıtlar gibidir.”

Türün yozlaşması. Rousseau'nun çağdaşları bu konuda hemfikir diler. Bu sözleri ve düşünceleri nedeniyle Rousseau çoğu zaman (kendine ait olmayan) “asil vahşi” terimiyle ilişkilendirilir. Bu terimle yaşadığı çevreye saygı gösteren tarih öncesinin ilkel insanı kastedilmektedir. Günümüz insanıysa tam tersine doğayı kendi çıkarı uğruna utanılacak bir biçimde kötüye kullanan, tamamen yozlaşmış bir varlıktır.

Ne yazık ki bu asil ekolojik vahşi düşüncesi tamamen bir yanlış anlamaya dayalıdır, çünkü tarih öncesi insanlarda sürdürülebilirlik diye bir şey söz konusu olmadığı gibi “uyum içinde yaşam” gibi bir kavram da onlar için herhangi bir şey ifade etmiyordu. O dönemlerde hiçbir şey uzun bir süre saklanamadığından savurganlık diye bir şey yoktu. Doğayı tüketecek teknolojiler, hayvanları yok edecek silahlar, okyanusları talan edecek büyük balık ağları henüz yoktu.

Tüm bunlar mevcut olsaydı büyük beyinleri sayesinde insanlar kesin kullanırlardı. Birtakım ritüellere dayalı olarak yapılan antropolojik araştırmalar geleneksel toplumların doğayı kutsal bulmalarıyla sahip oldukları sürdürülebilirlik anlayışı arasında herhangi bir ilişki olmadığını göstermektedir. Sürdürülebilirlik yalnızca nüfus yoğunluğu ve modern teknolojinin varlığı gibi faktörlerle belirlenmektedir.

Özetle atalarımız, bir yerden bir yere göç ettikleri ve bunu yaparken geride ne bıraktıkları konusunda pek fazla ilgilenmedikleri doğal bir ortamda yaşıyor, pek fazla düşünmeden kısa vadede hareket ediyorlardı. “Kamu yararı” gibi kaygıları, “çevre” ya da “iklim değişikliği” gibi sorunları yoktu çünkü bunlar henüz sorun değildi. Günümüzün modern dünyasında karşı karşıya kaldığımız küresel sürdürülebilirlik konusuna dair sorunların çözümünde beynimizin bize hiçbir faydası yoktur. Michigan Üniversitesi çevre bilimcileri Joel Heinen ve Bobbi Low insan evrimi bilgisine dayalı olarak şu felaket senaryosunu öne sürmüşlerdir: “Doğal seçim, tüm organizmaların doğal kaynaklarla verimli bir ilişkide olmalarını sağlar. İnsanoglunun sorunu zekâsı sayesinde yeni evrimsel ortamlar oluşturmuş olmasıdır. Günümüzde ulaştığımız ileri teknoloji nedeniyle evrimden geçmiş olumlu davranışlar, şimdi artık kolayca bize sırt çevirmektedir.”

İnsan beyni pek o kadar da yeşilci değildir

Bu kitabın ana teması, ilkel beynimizin modern ortama iyi bir şekilde uyum sağlayamamış olmasıdır. Bunun sonucunda birtakım uyumsuzluklar ortaya çıkmıştır. İlk yaşadığımız yeryüzü parçasının beş özelliği hayvan türü olarak verdiğimiz ekolojik hasar için bir korku senaryosu oluşturur. Tarih öncesi dönemlerde savanlarda yaşayabilmemizi ve gelişmemizi sağlayan bu beş özellik, günümü-

zün modern ortamında uyumsuzluklara sebebiyet vermekte, nasıl çözümleyebileceğimizi bilemediğimiz büyük çevre sorunlarının oluşmasına neden olmaktadır.

Birinci özellik, ilkel beynimizin özellikle kendi ya da yakınlarımızın refahına yönelik olmasıdır. Her ne kadar kulağa olumsuz gelse de biz insanlar bencil ve egoist yaratıklarız. Richard Dawkins'ın bencil genler teorisinin çıkış noktası da budur. Kendimizin ve yakın aile fertlerimizin refahı, genetik açıdan yabancı olanların refahından daha önemlidir. Örneğin tanımadığımız birine para vermemiz gerektiğinde ne yaparız? İnsanların belli miktarda parayı başkalarıyla paylaşmaları istendiğinde nasıl bir davranış gösterdikleri üzerine pek çok psikolojik araştırma yapılmıştır. "Diktatör oyunu" vasıtasıyla deneklerin cömertliğinin ölçüldüğü bir araştırmada, verilen parayı diğer katılımcılarla paylaşmaları istenen deneklerin ortalama olarak ellerindeki paranın sadece yüzde 28'ini diğerleriyle paylaşma eğilimi gösterdikleri ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra kadınlarla yaşlıların daha fazla parayı elden çıkardıkları ve en fazla paranın kendi hatası dışında zor duruma düşen deneklere verildiği gözlemlenmiştir.

Ancak deneklerin çoğu paranın büyük bir bölümünü kendi kullanımı için saklayıp –karşılarındaki kişinin paraya ihtiyacı olduğunu bilseler dahi– sadece küçük bir bölümünü elden çıkarmaya razı olmuştur. Bu konuda yapılan araştırmalar, paranın paylaşılacağı kişinin yabancı biri değil de aileden biri ya da yakın bir arkadaş olması durumunda parayı paylaşacak kişinin daha cömert davrandığını da göstermektedir. Yabancılarla kıyasla iş arkadaşlarımıza karşı, iş arkadaşlarımıza kıyasla yakın arkadaşlarımıza karşı ve yakın arkadaşlarımıza kıyasla ailemize karşı elimiz daha açıktır. Tarih öncesi dönemlerde insanlar savanın öbür tarafında yaşayan türdeşleriyle ilgilenmezlerdi. Kampın öbür tarafı dünyanın öbür ucu demektir.

Bu tarih öncesinden kalma kişisel çıkar dürtüsünün sonuçlarını oyun teorisi kavramlarından *tragedy of the commons* (ortak malların trajedisi) hikâyesinde açıkça görmek mümkündür. Tanınmış Amerikalı çevrebilimci Garrett Hardin sayesinde meşhur olan bu kavram, 1833 yılında matematikçi William Forster Lloyd tarafından öne sürülmüştü. Umumi bir otlakçı çıkış noktası olarak alan bu kavrama göre böyle bir otlakta hayvanlarını otlatan bir çiftçi sahip olduğu hayvan sayısını artırdığında bundan kârlı çıkacaktır, zira yeni inek ya da koyun ona daha fazla süt ya da daha fazla yün verecektir. Ancak bu artış, aynı otlakçı kullanan diğer çiftçilerin zararınadır, çünkü bu çiftçilerin hayvanlarına daha az ot kalacaktır. Bu nedenle diğer çiftçiler de sahip oldukları hayvan sayısını artırmaya çalışacak ve bunun sonucunda otlak aşırı kalabalıklaşacak ve verimliliğini kaybedecektir. Sonuçta bu durum, çiftçilerin tümünün zararınadır. Tek bir çiftçinin kişisel kârı, çiftçilerin tamamının trajik çöküşüne sebep olacaktır. Bu tür bir “ortak malların trajedisi” ne günümüzde balıkların neslinin tükendiği denizlerde ve kirlenmiş yaşam çevrelerinde de rastlamaktayız. Fazla çocuk sahibi (kişisel genetik çıkar) olduğumuz için dünya nüfusu artmakta ve gezegenimiz bunu kaldıramamaktadır. Çocuk sahibi olmak herkesin kendi genetik çıkarınadır ama bunun sonucunda ortaya çıkan çevresel maliyetler (çocuk sahibi olmayanlar da dâhil) toplumun cebinden çıkmaktadır.

İkinci özellik, beynimizin geleceğe değil de özellikle bugüne, şu anda yaşadığımız âna yönelik olmasıdır. İhtiyaçlarımızın çabuk giderilmesini isteriz. Bu çocuksu istek pek çok bilimsel araştırmayla da kanıtlanmıştır. Psikolog Walter Mischel’in 1972 yılında yaptığı ünlü marshmallow testi buna güzel bir örnektir. Bu testte çocuklara marshmallow verilmiş ve isterlerse hemen yiyebilecekleri ya da biraz daha bekleyebilecekleri çünkü bir on beş dakika sonra ikinci bir marshmallow daha verileceği belirtilmiştir. “Eğer şimdi hayır

dersen biraz sonra bir marshmallowun daha olur.” Çocukların çoğu hiç düşünmeden çabucak ilk marshmallowu alıp yerken bir kısmı kendini tutup ikinci marshmallowu beklemeye karar vermiş. Bu testin devamı niteliğinde yapılan araştırmalardan kendini tutan grubun ileri yaşlarda toplum hayatında diğerlerine nazaran daha fazla başarı elde ettikleri ortaya çıkmıştır. Kendini kontrol altında tutabilen insanlar muhtemelen uyumsuzluklarla daha iyi baş edebilme kapasitesine sahiptir. Bu konuda yapılan araştırmalar kendine hâkim olmasını bilen insanların okulda daha başarılı olduklarını, stresle daha iyi başa çıktıklarını, fazla kilolardan korunduklarını, daha sosyal olduklarını, sigara içmediklerini, mutlu birliktelikler kurduklarını, mali yönden doğru kararlar aldıklarını ve iyi bir emekli maaşına sahip olduklarını göstermektedir.

Beynimizin üçüncü özelliği, mevkiye karşı aşırı hassasiyettir. Bu hassasiyetin temelinde, mevki sahibi olmanın tarih öncesi dönemlerde birtakım evrimsel avantajları da beraberinde getirmiş olması gerçeği yatar. Tarih öncesi dönemlerde kimin en lezzetli gnu etiyle kampa geri döndüğünün, kimin en iyi avladığının, kimin en sulu meyveleri topladığının, en güzel hikâyeleri kimin anlattığının, grubun en iyisinin kim olduğunun büyük bir önemi vardı. Zira bu yeteneklere sahip kişiler belli bir mevkiye ulaşır ve bu sayede daha fazla seks ve daha fazla besin elde etme şansına sahip olurlardı. Beynimizin bu mevki eğilimi sürekli olarak çevremizdeki insanların sahip olduklarından daha fazlasını, daha iyisini istememize yol açmakta ve bu durum modern ekonomilerde büyük bir savurganlığa sebep olabilmektedir. Amerikalı iktisatçı Robert Frank, mevkiye verdiğimiz önemi göstermek amacıyla yaptığı bir araştırmada, araştırmaya katılanlardan şu iki iş olanağından birini seçmelerini istemiş: 1) Yıllık maaş ortalamasının 60.000 dolar olduğu bir şirkette yılda 50.000 dolar kazanacakları bir işte çalış-

mak, 2) Yıllık maaş ortalamasının 30.000 dolar olduğu bir şirkette yılda 40.000 dolar kazanacakları bir işte çalışmak. Mutlak mevkiye önem verenlerin daha fazla kazanacakları (1) nolu olanağı seçmeleri beklenirken araştırmaya katılanların çoğu seçimini (2) nolu olanaktan yana yapmıştır. Bu seçim insanların –buna gerçekten ihtiyaçları olmasa ya da ortak çıkarlarla bağdaşmasa dahi– çevrelerindeki insanların sahip olduğundan daha fazlasını, daha iyisini isteme eğilimini gayet açık bir şekilde gözler önüne sermektedir.

İlkel beynimizin dördüncü özelliği, çevremizdeki insanların yaptıkları şeyleri izleme eğilimidir. Bu eğilimin çıkış noktası çoğunluğun her zaman haklı olduğudur. Bu tabii tarih öncesi dönemlerde faydalı bir stratejiydi. Savanlarda gruptan ayrıлып kendi başına başka bir yönde yoluna devam etmek ölümle sonuçlanabilirdi. Grubun arkasından giderek tehlikelerden korunabiliriz. Buna sürü içgüdüsü diyoruz. Eğer sokakta on kişi gözlerini gökyüzüne dikmişse yukarıya bir bakış atmakta fayda vardır çünkü hiç belli olmaz belki o an bir uçak düşüyordur.

Ancak bu kopyalama eğilimi sokağa çöp atma ya da tükürme gibi olumsuz davranışların taklit edilmesine de sebep olabilmektedir. Amerikalı psikolog Solomon Asch'ın yaptığı klasik uyum deneylerinde, insanların bağlı oldukları grubun doğru yolda olmadığını bilmelerine rağmen yine de grubun yaptığının aynısını uyguladıkları ortaya çıkmıştır. Bu deneyler insanlarda grubun çoğunluğuna uyma eğilimi olduğunu göstermektedir. Örneğin, bu deneylerden birinde birbirlerinin aynı deneye tabi tutulduklarından haberi olmayan bir grup deneğe farklı uzunluklarda çizgiler gösterilip hangisinin en uzun olduğu sorulmuş. Doğru olmadığı hâlde, grubun çoğunluğu belli bir çizginin en uzun olduğunu belirttiğinde diğerleri de seçimlerini aynı çizgiden yana yapmış. Belli ki grup baskısı insanlar için mantıklı düşünmekten daha önemli.

İlkel beynimizin tarih öncesinin izlerini taşıdığı son özelliği, doğrudan duyuşal deneyimlere gösterdiği ilgidir. Bu özelliğin doğayı hissediş şeklimize etkisi vardır. Tarih öncesi dönemlerde ortalığa yayılan kötü bir koku ya kabileden birinin tuvaletini yaptığı ya da yiyeceklerin çürümeye başladığı anlamına gelirdi. Hoş olmayan bir koku duyduğumuzda bu kokunun geldiği yeri görmezden geliriz. Bu, uyuma sağlamaya yönelik bir davranıştır. Ancak aynı davranışı doğrudan kendi gözlerimizle görmediğimiz, kendi kulaklarımızla duymadığımız ya da kendi burnumuzla koklamadığımız durumlarda da gösteririz. Örneğin, buzulların eridiğine, tropikal ormanların yok edildiğine ve su kaynaklarının kurduğuna dair gazetelerde çıkan haberleri pek umursamayız, zira kendi bahçemiz güzel çiçeklerle doludur ve gürül gürül temiz suyun aktığı bir çeşmemiz vardır. Böyle durumlarda beynimizin vereceği tepki şudur: Niye kafama takayım ki!

Kısaca beynimizin işleyiş biçiminin doğa ve gezegenimizle olan ilişkimize etkisi vardır. Atalarımızın geniş bir alana yayılmış ve az sayıda türdeşimizin bulunduğu savanlarda hayatta kalabilmelerini sağlayan özellikler, günümüzde sert bir şekilde bize sırt çevirmektedir.

Çadır tatili eğlencelidir

Beynimizin doğal bir ortamda evrimden geçmiş olmasının olumlu sonuçları da vardır. Çadır tatiline gösterdiğimiz ilgiyi buna örnek olarak verebiliriz. Açık havanın tadını çıkarmayı, sadece çadırımı nereye kurayım, nerede alışveriş yapabilirim, kamp ateşinde yakmak için çalı çırpı nerede bulabilirim ve tuvalet kuyruğunda bekleyenlerle nasıl arkadaşlık kurabilirim gibi tarih öncesi dönemlere uzanan temel ihtiyaçlarla meşgul olmayı seviyoruz. Çadır tatiline duyulan özlem avcı-toplayıcıların yaptıklarına benzeyen ilkel bir

gereksinimdir. Bu tür tatillerde lüksten yoksun kalıp, kötü hijyen sebebiyle bazen enfeksiyon kapsak da bunların bize engel olmasına izin vermeyiz (bu bir uyumsuzluk örneğidir, bu konuya daha sonra değineceğiz). Kampinglede ve çadır kurulan alanlarda atalarımızın yüz binlerce yıl boyunca yaptıklarının aynısını yaparız; (şiddetli bir rüzgârda devrilmesin diye) çadırımızı kurabileceğimiz kuytu ve güvenli bir yer arar, bize ait olduğunu gösterir şekilde sınırlar, komşularımızla iyi geçinmeye çalışır (“çekicinizi ödünç alabilir miyim?”), kamp ateşi ya da mangal yakar (erkekler etle meşgul olurken kadınlar salatayı hazırlar) ve birbirlerimizin çocuklarına göz kulak oluruz (“ortaklaşa ebeveyn kontrolü”). Çadır kurmak tatilden çok ilkel bir dürtüdür. Hollandalılar bunu herkesten iyi bilir. Hollanda İstatistik Enstitüsü’nün 2014 yılında yaptığı bir araştırmaya göre, her yıl 6,5 milyonun üzerinde Hollandalı ülke içinde ya da dışarıda uzun veya kısa süreli çadır veya karavan tatiline çıkmaktadır.

Bu konuda yapılan pek çok araştırma doğaya çıkmanın bize iyi geldiğini göstermektedir. Şehirleşmiş bölgelerin fotoğrafları yerine doğa fotoğraflarına bakan insanlar, kendilerini daha sakin hissetmekte ve daha az stres duymaktadır. Yeşil görüntülere bakmak, insanları mutlu etmektedir. Günümüzde halka açık alanlarda (örneğin Schiphol Havaalanı’nda) insanları sakinleştirmek için kuş ve doğa sesleri yayını yapılmaktadır. Beyin üzerine yapılan araştırmalar, bu seslerin sakinleştirici etkisi olduğunu göstermektedir. Hatta bir parça suni çimin bile sakinleştirici etkisi vardır, çünkü beynimiz normal çimle suni çim arasında bir ayırım yapmaz. Aynı şey diğer hayvan türleri için de geçerlidir. Suni çimli futbol sahalarında sık sık ceylan ve tavşanlara rastlanır. Çimleri dişlemeye çalışır, sonra da şaşırmış hâlde sahayı terk ederler. Mavi alanların da sakinleştirici etkisi vardır (bu tür alanlar bize tek bir bulutun dahi olmadığı açık gökyüzünü çağrıştırır).

Fizyolog Robert Ulrich'ın 1981 yılında yaptığı ünlü hastane araştırmasında, ameliyat sonrasında pencereden bir parça doğanın görüldüğü bir odada kalan hastaların duvara bakan bir odada kalan hastalardan daha çabuk iyileştikleri ortaya çıkmıştır. Evrim üzerine araştırmalar yapan biliminsanları biz insanların doğadan yana bu içgüdüsel tercihinin *biyofili* diye adlandırmaktadırlar. Farklı kültürlerden farklı insanlara farklı manzara fotoğraflarının (kentsel, kırsal, çöllük ve dağlık bölgeler, yamaçlı yeşil çayırlar) gösterildiği bir başka araştırmada, herkesin tercihinin yamaçlı yeşil çayırardan yana olduğu ortaya çıkmış. Muhtemelen bu görüntüler beynimize, atalarımızın yaşadıkları savanları (EEA), dolayısıyla yiyecek bulabileceğimiz, saklanabileceğimiz, herhangi bir tehlike var mı diye kimseye görünmeden etrafı gözleyebileceğimiz yerin orası olduğunu hatırlatıyor. Günümüzde güzel ve estetik bulduğumuz şeyler, aslında türümüzü yüz binlerce yıl boyunca biçimlendirmiş ve hayatta tutmuş olan kökleşmiş tercihlerdir.

Değişen doğa

Tarım Devrimi ve daha sonra Sanayi Devrimi'nin ardından gezegenimizde ne gibi değişiklikler meydana geldi ve beynimiz bu değişikliklere nasıl bir tepki gösterdi? Başka bir deyişle insanlar yeryüzünü nasıl değiştirdi? Sürdürülebilirlik aniden bir tartışma konusu hâline mi geldi? Uzun bir zaman boyunca bir yerden bir yere göç etmiş olan atalarımız tarımla birlikte köylere ve kentlere yerleşmeye başlamış, nispeten kısa bir sürede dünya nüfusu inanılmaz derecede artmıştır. Tarım Devrimi öncesinde insanlar küçük gruplar hâlinde yiyecek bulabilecekleri yerlere gider ve terk ettikleri yerlerde geride ne bıraktıkları konusunda pek kaygı duymazlardı. Beynimiz prensipte herkese yetecek bir ortamda yaşamaya prog-

ramlanmıştı. Kalıcı bölgelere yerleştildikten sonra büyük gruplar hâlinde nasıl hayatta kalınabileceği sorunu ortaya çıktı.

Dünyanın farklı yerlerinde insanlar ekin ekebilecekleri toprakları parselleyerek çiftçilik yapmaya ve bir zaman sonra birtakım vahşi hayvan türlerini (bufalo, domuz, keçi) evcilleştirmeye ve artık arkalarından koşmalarına gerek kalmasın diye onları ettikleri alanların yakınlarında tutmaya başladılar. Küçük doğa parçaları çayırlara dönüştürüldü. Kısa süre içerisinde tarımda hızlı gelişme yaşandı; sulama sistemlerine geçildi, nehirler yönlendirildi, ormanlık bölgeler yakılarak boş alanlar oluşturuldu, doğa insan eliyle değişmeye başladı. Ve dünya nüfusunda büyük bir patlama gerçekleşti.

Küçük göçebe grupların doğa ve çevreye etkisi yok denecek kadar azken tarımla uğraşanlar ve şehirliyer yaşadıkları alanlara müdahale etmeye, kendi mevki ve çıkarları doğrultusunda çevrelerini değiştirmeye başladılar. Bunun sonucunda –nüfusun da artmasıyla– doğa kirlenmeye başladı. Doğal kaynaklar fazlaca tüketildi, bazı tarım alanları verimsiz hâle geldi, göllerde ve denizlerde aşırı balık avlanması sonucu bazı türlerin nesli tükendi, tarım ve içmek için gerekli tatlı su kıtlığı başladı, denizler ve okyanuslar plastik artıklarıyla doldu ve pek çok bölgenin hava kalitesinde korkutucu bir düşüş yaşandı. Pek çok bireyin ufak katkılarıyla geri dönüşü olmayan ortak bir problem oluştu –“ortak malların trajedisi” kavramının klâsik bir örneği.

Biz insanlar, örneğin enerji ve su kullanımında oldukça bencilizdir. Kısa vadede hareket etme alışkanlığımız yüzünden ihtiyacımız olmayan pek çok şeyi hiç düşünmeden satın alıyor, sonra da aldıklarımızın büyük bir kısmını çöpe atıyoruz. Tarih öncesi dönemlerde küçük avcı-toplayıcı grupları motive eden iktidar tutkumuz, günümüzde komşularımızdan sürekli daha fazlasını istememize sebep

veriyor. Kapımızın önünde duran son model arabalarla, evimizi ve gardırobumuzu dolduran son moda eşya ve giysilerle durmadan hava atmak istiyoruz. Biz insanlar yeryüzünün en savurgan hayvanıyız ve birbirimizin atma alışkanlığını kopyalıyoruz (yiyecek içecek ambalajlarını ve plastikleri sokağa atmak gibi).

Günümüzde kimsenin öngörmediği ve yeryüzünde hayatı tehdit eden küresel ısınma, deniz seviyesinin yükselmesi, okyanusların plastikle dolması, bazı hayvan türlerinin neslinin tükenmesi ve tarım alanlarının kirlenmesi gibi birçok büyük felaketle karşı karşıyayız. İlkel beynimiz, bu tür problemlere tepki gösterebilecek yeterli bir donanıma sahip değildir. Atalarımızın eskiden karşılaştıkları çevre sorunları olsa olsa yereldi ve bu sorunlar duyularla algılanabilen cinstendi. Günümüzde ise kişisel algılama eksikliği yaşandığından karşılaştığımız sorunların çözümü bir yana bunlara nasıl tepki vermemiz gerektiğini bile bilmiyoruz.

Örneğin biliminsanlarının yüzde 99,9'u tarafından ileri sürülen iklim değişikliği. Amerika'da, aşırı soğuk yaşandığında bunun sera etkisi diye bir şey olmadığının göstergesi olduğunu ve dolayısıyla bilim tarafından önerilen tedbirlerin boşa harcanmış para olduğunu, bu paranın silahlara ya da bankaların ve otomobil endüstrisinin kurtarılmasına harcanmasının daha akıllıca olduğunu iddia eden siyasetçiler var hâlâ. Kısa vadede düşünen ve ancak aşırı soğuk gibi doğrudan deneyimlere tepki gösterebilen ilkel beyinlerimizle bizi gelecekte neyin beklediğini tasavvur edebilmemiz mümkün değildir. Pek çok nesil tarafından dünyanın dört bir yanından toplanmış bilgilerin ışığında, insanların sebep olduğu bir iklim değişikliğinin gerçekten var olduğu ortadadır. Dolayısıyla, zihinsel açıdan neredeyse hiçbir şekilde hazır olmadığımız yeni bir evrimsel sorunla karşı karşıyayız. Bunu "biliyoruz" ama "hissetmiyoruz".

Tabii ki uyumsuzluk

Uyumsuzluk: Beynimiz hâlâ savanlarda göçebe hayatı sürdürdüğümüzü düşündüğünden çocuklarımızın ve torunlarımızın gezegenini yavaş yavaş yok etmekteyiz. Küresel çevre sorunlarını kendi sorunumuz olarak görmüyoruz. Ekosistem çöktü çökecek, dolayısıyla gezegenimizin yaşanabilirliği tehlikede, ama ilkel beynimiz bunun farkında bile değil.

Peki günümüzde karşı karşıya kaldığımız bu çevre sorunları nasıl oluştu? Bu konuyu beynimizin şu beş temel özelliğinden yola çıkarak ele alalım:

- 1- Kendi çıkarına öncelik tanıma,
- 2- Kısa vadeli odaklanma,
- 3- Diğerlerinden “daha iyi olma” takıntısı,
- 4- Çevremizdeki insanları taklit etme alışkanlığı,
- 5- Doğrudan duyuşsal uyaranlara tepki gösterme.

Duyularımız bizi yanılttığı için hislerimiz bize çevre sorunlarının acil olmadığını söylüyor. Örneğin iklim değişikliği. Yeryüzünün ısısında iniş çıkışlar var ve büyük olasılıkla bunun önemli bir bölümünden Homo sapiens sorumlu. Özellikle dünya çapında gıda, petrol ve kömür endüstrilerince üretilen sera gazlarından biz insanlar sorumlu-yuz ama bu çıkan gazları doğrudan kendi yaşadığımız ortamlarda hissetmediğimizden tepki göstermiyoruz. “Hava açık, içme suyu temiz ve birkaç gün içinde nasılsa yine yağmur yağacak,” diyoruz.

Biliminsanları her şeyin yolunda gitmediğini kanıtlarıyla gözler önüne sermekteler. Sanayi Devrimi’nden bu yana sera gazı CO₂’nin yoğunluğu aşırı derecede artmış, yerküre ve okyanusların ortalama ısısı ve deniz seviyesi yükselmiştir. 2008 yılında yapılan bir araştır-

maya göre, atmosferdeki sera gazı miktarı 800.000 yıldan bu yana hiç bu kadar yüksek olmamıştı. Sera gazlarının yol açtığı ısınma, iklim değişikliğine sebep oldu. Bunu pek çok faktörde görmek mümkün. Önce derin bir nefes alın...

Aşırı hava durumlarında bir artış söz konusu. Son derece soğuk günlere nazaran son derece sıcak günlerin sayısı arttı. Aşırı sıcak dalgalarının yanı sıra gitgide daha fazla şiddetli yağış, hortum ve kasırgalara rastlanıyor. Kuzey Buz Denizi'nde görüldüğü gibi pek çok buzul erimekte, ağaç sınırı yer değiştirmekte ve ilkbahar daha erken gelmekte. Buna benzer daha pek çok şey sayabiliriz.

Özellikle çimento ve çelik gibi enerji yiyen materyallerin üretiminde gerekli fosil yakıt kullanımı, bu iklim değişikliğinin ana sebeplerinden biridir. Bunun yanı sıra yoğun tarım, hâlen büyümekte olan hayvancılık ve ormanların yok edilmesinin de bu değişikliğe katkısı vardır.

Nükleer enerjiyi çözüm olarak görenlerimiz var. Ancak bu, lüks ve konfora duyduğumuz kısa ömürlü ve kısa vadeli arzudan kaynaklanan bir çözümdür. Ucuz ve CO₂ içermeyen enerji üretilen fabrikalar kurularak, büyük ölçekli fosil yakıt kullanımına çözüm getirilebilir belki ama bu tekniğin sonuçları ve özellikle atıkların işlenmesi konusu hâlâ üzerinde fazla düşünülmeyen büyük bir sorun. Radyoaktif atıklar sorunu, gelecek kuşaklara bırakılıyor. Bir demet gama ışınında olduğu düşünülen bütün avantajların kar tanesi gibi yok olması için Çernobil veya Fukuşima gibi büyük bir nükleer felaketin tekrar yaşanması yetecektir.

İktidar mücadelesi

Sanki hiçbir şey tükenmeyecekmiş gibi görüldüğünden hammadde kıtlığı diye bir şey hissetmiyoruz. Dolayısıyla beynimiz bize

durmadan “tüket tüketebildiğin kadar” diyor. Bu yüzden biz de tüketmeye, mevki yarışını kaybetmemek için satın almaya devam ediyor, gerçekten ihtiyacımız olan şeyleri satın almak yerine çevremizdekilerin savurgan davranışlarını taklit ediyoruz (ve bir o kadar da atık üretilip fazlaca hammadde kullanıyoruz). İktidar mücadelesi evrimsel kökenlidir ve bu mücadeleden doğan uyumsuzluk, bu özelliğin davranışlarımızı gezegenimiz aleyhine olumsuz yönde etkilemesidir. Bir kıtlığın yaklaştığına dair çevremizden yeterince uyarı almıyoruz. Bazen basında ya da televizyonda bu konuda birtakım haberlere rastlasak da bundan doğrudan etkilenmediğimiz için, üretim ve tüketimde kullandığımız hammaddeler sanki hiç bitmeyecekmiş gibi davranıyoruz.

Oysa tüketim alışkanlıklarımız yüzünden ormanlar yok olmakta, tarım alanları ve yaşam çevreleri kirlenmekte, kurumakta ve yoksullaşmaktadır. Örneğin aşırı derecede gübre kullanımı yüzünden toprak aracılığıyla yüzey sularına ulaşan nitrat ve fosfat fazlalığı bazı bitki türlerinin (örneğin su yosunları veya daha yüksek su bitkileri) diğerlerine baskın gelmesine neden olmaktadır (bilim bunu ötrofikasyon diye adlandırıyor). Uzaydan bakıldığında dünyamız herkese yetecek alana sahip bir gezegenmiş gibi görünse de alan paylaşımı eşit değil. Kutuplar ve yüksek enlemlerin yukarısında kalan topraklar canlı bir flora ve fauna barındıracak kadar elverişli olmamakla birlikte ekvatorun çevresi büyük kurak çöllerle kaplı. Toprakların yoksullaşması sadece günümüze ait bir sorun değil; bu sorun tarih öncesi dönemlerde de mevcuttu ama insan nüfusu ve tüketimdeki olağanüstü artış bunun büyük ölçüde meydana gelmesine sebep oluyor.

Burada toprakların yoksullaşmasından kastettiğimiz şey, geçici de olsa toprak kalitesinde meydana gelen azalmadır. Çok kısa bir sürede çok fazla ürettiğimiz ve çok fazla su kullandığımız için

pek çok bölgede yeraltı suyunun seviyesi düşmekte ve bu durum bu bölgelerin kuraklaşmasına neden olmaktadır. Sonuçta verimli topraklar gitgide azalırken bu topraklara sahip olmak isteyen ülke ve halkların sayısı gitgide artmaktadır.

Dodonun alın yazısı

İnsanlar kendi çıkarları, düşünmeden hareket etmek ve iktidar mücadelesi gibi ilkel ihtiyaçlar yüzünden doğal çevreyi büyük ölçüde değiştirmişlerdir. Şimdiye kadar özellikle kendi ilkel beyinlerimizle kendi yaşadığımız çevreye verdiğimiz hasara değindik. Ancak hikâyenin bir de öbür yüzü var. Davranışlarımız yüzünden yeryüzünde yaşayan diğer canlılara da zarar verebilecek birtakım uyumsuzluklar oluşmakta ve bu uyumsuzluklar bazen dramatik sonuçlar doğurmaktadır.

İnsanlar –ekolojik vahşi düşüncesine rağmen– yüzyıllar boyu pek çok hayvan yakalayıp yemek suretiyle özellikle büyük hayvan türlerinin hayatta kalıp kalmama sürecini büyük ölçüde etkilemişlerdir. Arizona Üniversitesi jeologlarından Paul Martin, 1973 yılında yaptığı araştırmada *Homo sapiens*'in belli bölgelerde çoğalmasıyla 40 kilonun üzerinde ağırlığa sahip hayvanların yok olması arasında nedensel bir bağlantı olduğunu keşfetmiş, ileri sürdüğü “*overkill*” (gereğinden fazla öldürme) hipoteziyle mamut ve tüylü gergedan gibi hayvanların neslinin tükenmesine neden olan şeyin coğrafi ve iklimsel şartların değişmesi değil, insanlar olduğunu iddia etmiştir. Bu şekilde Çin’de yaşamakta olan *Homo ergaster* 3 metre boyunda ve 540 kilo ağırlığındaki dev maymun *Gigantopithecus*’un neslinin tükenmesine sebep olurken, Kuzey Amerikalı kısa burun ayısı ve Güney Amerikalı dev leopar, atalarımız Bering Boğazı’nı geçer geçmez ortadan kaybolmuşlardır. Buna rağmen tarih öncesi

insanının flora ve fauna üzerindeki etkisi modern insana kıyasla çok daha azdı.

Hollandalı yazar Koos van Zomeren'in de dediği gibi, bir canlının soyunun tükenmesi çok şiddetli bir şekilde ölmesi anlamına gelir. Aslında belli bir türün soyunun tükenmesi iki şekilde gerçekleşir; ya tamamen yeryüzünden silinir ya da soyu sadece doğada tükenir. Bazı hayvan türleri yalnızca insanların tutsağı olarak mevcuttur. Bitki ve hayvan türlerinin dağılımını ve bunun nedenlerini araştıran biyocoğrafya uzmanları bunu "fonksiyonel olarak soyu tükenmiş" şeklinde tanımlarlar.

Burada, insanların hayvan türlerinin kaybolmasındaki etkisinin ne büyüklükte olduğu sorusu akla geliyor. Soy tükenmesine her dönemde rastlanır. Çoğu türlerin soyu, hastalık, yırtıcı hayvan saldırıları veya iklim değişikliği nedeniyle çevrelerindeki flora ve faunanın da dramatik olarak değişmesi sonucunda tükenir. Biliminsanlarının tahminlerine göre, bir zamanlar yeryüzünde yaşamış olan tüm türlerin yüzde 99'undan fazlası ortadan kaybolmuştur. Genelde pek çok türün "yaşam süresi"nin yaklaşık on milyon yıl olduğu düşünülmektedir. O zaman Homo sapiens diye adlandırdığımız taksonomik hayvan türü daha uzun bir süre "yaşayacaktır" çünkü şunun şurası birkaç yüz bin yıldır varız. Ancak yeryüzündeki son gelişmeleri göz önünde tutarsak türümüzün on milyon yıldan çok daha az bir ömrü olabileceğinden yola çıkabiliriz.

1998 yılında dönemin önde gelen dört yüz biyoloğuna hayvan soyunun tükenmesi konusunda ne düşündükleri sorulduğunda büyük bir çoğunluğu toplu bir tükenme dalgasının ön aşamasında olduğumuzu belirtmiş. Biyologların yüzde 70'i yeryüzünde yaşayan türlerin yüzde 20'sinin soyunun otuz yıl içerisinde fonksiyonel de olsa tükeneceği düşüncesindeymiş. Bu düşünce oldukça tüyler ürpertici. Bir diğer kötümser tahmin de biyolog Edward Wilson'dan

gelmiş. Wilson'a göre yüz yıl içerisinde yeryüzünde yaşayan türlerin yarısı insan elinin değmesi sonucu ortadan kaybolacaktı.

David Quammen'in *The Song of the Dodo* isimli muhteşem kitabı böyle bir kaybolma sürecine ışık tutar. Biyolojiye olan ilgisi sebebiyle Quammen'in yolu bir zamanlar (o dönemde ekolojik bir felaketin yaşandığı) Guam adasına düştüğünde adanın kuş nüfusu yarılanmış bir durumdaymış. Adanın ekosistemi bunun dışında herhangi bir zarara uğramamış olduğundan bu felaketin nedenini bulmak uzun zaman almış. Sonunda kuş nüfusunun yarılanması na sebep olan şeyin kırk yıl önce adaya gelmiş olan bir yılan türü olduğu ortaya çıkmış. Tek bir türün büyük sayıda kuşun ölümüne sebep olabileceği gerçeğinden oldukça etkilenen Quammen, adaların ekosistemleri üzerine yazılmış kitap arayışına koyulmuş ama bu konuda herhangi bir kitaba rastlamayınca adalarda yaşayan hayvanların soylarının tükenmesinin nedenlerini anlatan bir kitap yazmaya karar vermiş.

"Farz edin ki karşınızda muhteşem bir İran halısı ve elinizde bir avcı bıçağı var," diye başlar Quammen kitabına. Ardından halıyı bıçakla yirmi beş parçaya bölüp parçaları yan yana getirdiğimizi tasavvur edip, bu parçaları yirmi beş adet küçük İran halısı olarak görüp görmediğimizi sorar. Kendisinin verdiği yanıt şudur: "Hayır, halıdan geriye kalan kendi başına hiçbir değeri olmayan, yıpranmaya mahkûm yirmi beş parçadan başka bir şey değildir."

The Song of the Dodo kitabını okuduğunuzda bu metaforun kitabın özünü teşkil ettiğini anlıyorsunuz. Bir zamanların zengin ve canlı bir doğaya sahip kara parçalarını günümüzde parçalara bölünmüş ve oraya buraya serpiştirilmiş doğa alanlarına sahip adacıklar olarak gören Quammen, bu dönüşüm sürecinde "soyun tükenmesi" ve "ada" kavramlarının birbirleriyle ayrılmaz şekilde bağlı olduklarını, kıtalarda yaşayan hayvan türlerinin de gittikçe

artan bir adalaşma sonucu yok olmaya mahkûm olduklarını iddia eder. İnsanlar tarafından başlatılmış olan bu sürecin önüne geçilmesi artık mümkün değildir.

Quammen'in adalar vasıtasıyla evrime ışık tuttuğu bu kitabından adaların biyocoğrafyasının kıtalarinkinden daha basit fakat paradoksal bir şekilde daha tuhaf olduğu ortaya çıkmaktadır. Quammen'e göre ada biyocoğrafyası garipliklerle doludur. İnsanın bu alanlarda bitki olsun hayvan olsun her türden ve boyuttan devlere, cücelere, DNA akrobatlarına ve aykırılara rastlaması mümkündür.

Bu, adaların izole olmaları sebebiyle karada yaşayan pek çok yırtıcı hayvanı barındırmamalarından ve bu sayede adalarda yaşayan hayvan türlerinin kendi aralarında fazla rekabet etmelerine gerek kalmamasından kaynaklanmaktadır. Bunun sonucunda "ekolojik bir saflık" oluşmakta ve kendilerini herhangi bir düşmana karşı savunmak zorunda kalmadıklarından yırtıcı hayvan ve şef aşçı korkusunu zaman içinde yitirmiş olan bu hayvan türleri, kolayca ortadan kaldırılabilirler mucizevi yaratıklar hâline gelmektedirler.

1598 yılında bölgede keşif seferi yapmakta olan Hollandalılar tarafından keşfedilen ve "walckvögel" adı verilen Mauritius dodosu, insanlar tarafından nesli tüketilen ada hayvanlarının belki de en tanınmış örneğidir. Çok geçmeden dodonun Hint Okyanusu'nda sefer yapan gemilerin mutfağını zenginleştirecek bir kuş türü olduğu da keşfedilmiş. Quammen bunu alaycı bir ifadeyle şöyle betimler: "Dodolar, dev kaplumbağalar gibi gemilere hapsedilip haftalarca ve aylarca kaderlerine terk edilmediler. Tam tersine hemen taze taze pişirilip sofraya getirildiler ve geri kalanlar da daha sonra yenilmek üzere gemi ambarları elverdiğince tuzlanıp tütsülendiler [...]. Gemilerin mөнüsünü tahmin edebilirsiniz: Haşlanmış dodo, kavrulmuş dodo, tuzlanmış dodo, tütsülenmiş dodo, dodo yahni."

Canlı bir örneğine en son keşfinden altmış dört yıl sonra rastlanan bu kuş türünün nesli Hollandalıların önderliğinde tüketilmiştir.

Dodoyu özel kılan şey insanlık tarihinde soyu tükenen ilk hayvan türü olması ve insanların buna sebep olduklarını idrak etmeyeriydi. Dodo insanlar tarafından nesli tüketilen hayvan türlerinin Adem'idir. Quammen'in söyleşi yaptığı bir biyologtan duyduğuna göre dodonun soyunun tükenmesi insanların bilinçlenmesinde çok önemli bir rol oynamıştır.

Quammen hayatta kalmış olan en sonuncu dodoyu tasavvur etmeye çalışır. "On yedinci yüzyıl sonlarında Mauritius adasında tek başına ortalıkta dolaşan bir mülteci," diye yazar ve şöyle devam eder:

"Diyelim ki bu mülteci bir dişiydi. Şişman ve kafası karışık. Uçamıyordu ama belli ki türdeşlerinin tersine kurtulup hayatta kalacak kadar akıllıydı. Kim bilir belki de şans yaver gitmişti. Diyelim ki en son yavrusunu vahşileşmiş bir domuz kapmış, en son verimli yumurtasını bir maymun midesine indirmiş, eşi aç bir Hollandalı tayfa tarafından sopayla vurularak öldürülmüştü [...]. Kaçmıyordu artık, paytak paytak yürüyordu. Son zamanlarda gözleri körleşmeye başlamış, yediklerini de artık eskisi gibi sindiremez olmuştu. 1667 yılı bir sabah alacakaranlıkta, diyelim ki bir sağanak yağmur sırasında, bir kaya çıkıntısının altına sığındı. Başını bedenine çekip tüylerini kabartarak ısınmaya çalıştı. Perişan hâldeydi, titriyordu. Beklemeye koyuldu. Bilmediği, kimsenin bilmediği bir şey vardı: O, yeryüzündeki tek dodoydu. Yağmur dindiğinde gözlerini bir daha açmadı. Soyu böyle tükendi."

Soyu tükenmekte olan hayvan türleri

Amerikan bizonunun (Latince: *Bison bison*) sonu da neredeyse dodonunki gibi olacaktı. İnsanların bu hayvanların yaşadıkları ortama at, demiryolu, tren ve silahlarla müdahalesi sonucu günümüzde hayatta olan bizonların sayısı –üç millî parka dağılmış olarak– sadece 30.000’dir. Bu sayı eskiden kuzeyden güneye göç eden ve sonra tekrar geri dönen milyonlarca bizonla kıyaslandığında büyük bir tezat oluşturur. Ancak bu hayvan türünün soyunun tükenmesine yalnızca beyaz sömürgecilerin sebep olduğu düşüncesi yanlıştır; Kızılderililerin de buna katkısı olmuştur –her ne kadar tükenme sorunu Avrupalılar kıtaya ayak bastıktan sonra baş göstermiş olsa da. Bu hayvanlar on dokuzuncu yüzyıl başlarından itibaren, ineklere ayrılmış yemleri yedikleri ve dolayısıyla parazit olarak görüldükleri için sistematik olarak öldürülmüşlerdir. Ayrıca bizon derisi o dönemlerde Avrupa’da revaçta olduğu için de kıtanın her bir yanında bizon avlanıyordu. Bazen trenlere çarpıp hasara ve gecikmelere sebep verdikleri için demiryolu şirketleri de bizonlardan nefret ediyorlardı. Bizonların lokomotiflerle çarpışmasının nedeni, günümüzde de hâlâ pek çok insana araba çarpmasının nedeniyle aynıdır: Hızla üzerimize gelmekte olan araçlara karşı adaptasyonlara henüz sahip değiliz. 1884 yılında bizonun nesli neredeyse tükenmişti. Yıllar sonra Neil Young şu şarkıyı söyleyecekti: “*One day shots rang accross the peaceful valley/ God was crying tears that fell like rain/ Before the railroad came from Kansas City/ And the bullets hit the bison from the train.*”¹

İnsanlar diğer hayvan türleri için avlanma (bizon) ve gıda tüketiminden (dodo) başka şekillerde de uyumsuzluklar oluşturmuşlar-

1 Bir gün huzurlu vadide silah sesleri çınladı / Tanrı ağlıyordu, göz yaşları yağmur gibi düştü / Kansas City’den tren yolu gelmeden / Ve trenden gelen kurşunlar bizonu delmeden önce.—e.n.

dır. Yeni teknolojiler aracılığıyla da uyumsuzluklar ortaya çıkabilir. Örneğin, ışık kullanımı Hollandacada gece kelebeği diye de adlandırılan güvelerin kaderini belirlemiştir. Bu hayvanlar milyonlarca yıl boyunca ay ışığı sayesinde yönlerini bulacak şekilde evrimden geçmiştir ve milyonlarca yıl sorun çıkmamıştır. Ta ki insan türü ortaya çıkıncaya kadar. İnsanlar geceleri kamp ateşi yakarak ve daha sonra stadyumları, sokakları, çay bahçelerini aydınlatarak ışığa hâkim olmayı öğrendiler. Zavallı güveler ise kendi doğalarının sesini dinleyerek geceleri bu ışıklandırmalar yönünde uçup kendi kendilerini güve ızgara yaptırdılar.

Bazı hayvan türleri ise insanlar tarafından değiştirilen doğal çevreye genetik uyum sağlayarak ölümden kıl payı kurtulmayı başarmışlardır. Buna güzel bir örnek, tuz biber kelebeği de denilen gece güvesidir; belki de biyolojinin en tanınmış güve türüdür. Günümüzde bu türün siyah benekleri olan beyaz ve tamamen siyah olmak üzere iki çeşidi mevcuttur. Oysa Sanayi Devrimi döneminde, diyelim ki İngiltere’de, bu gece kelebeğinin sadece tuz biber varyasyonu yani siyah benekleri olan beyaz çeşidi mevcuttu. O dönemde doğan yavru kelebeklerin yalnızca yüzde 1’i tamamen siyahtı ve güveler özellikle beyaz huş ağaçlarının gövdesinde yaşadıklarından bu hayvancıkların hayatta kalabilme şansı yok denecek kadar azdı.

Fabrikalar bacalarından kurum püskürtmeye başlayınca, çevrelerindeki evler ve sokaklarla birlikte ağaçların (huşların) gövdeleri kararmaya başladı. Bu durum gece güvesinin beyaz çeşidinin doğal düşmanları tarafından kolayca fark edilmesine sebep olurken siyah çeşidin hayatta kalma şansını artırdı. Devrimden önce bu türün beyaz ile siyah çeşidi arasındaki oran yüzde 99:1 iken, birkaç yıl içinde bu oran şehirleşmiş bölgelerde yüzde 1:99 şeklinde değişti. Fabrika bacalarından çıkan kurum yeni çıkarılan yasalarla kontrol

altına alınıp azaltılınca, siyah çeşidin oranında da düşme başladı. İşte size insanların farkında olmadan, kültürel eylemleri aracılığıyla diğer hayvan türlerine yaptıkları etkinin kanıtı. Sonuçta birçok hayvanın kaderi insanların elindedir –ve bu birçok sıkıntı ve uyumsuzluğa sebep olmaktadır.

Tren, araba, lamba, baca, fabrika, gübre, sulama, kurutma, ağaç kesme, yoğun tarım, trol ağı, gezinti yatı... insanlar oldukça kısa bir zaman içerisinde (çoğu zaman istemeden) pek çok hayvanın alışık olmadığı ve hayvan beyninin nasıl baş edeceğini bilemediği yeni ortamlar oluşturmak suretiyle bu hayvanların hayatlarını aşırı derecede değiştirmiş veya sona ermesine sebep olmuşlardır.

Yeşil uyaranlar

İlkel beynimizle Tabiat Ana'ya verdiğimiz hasarı nasıl telafi edebiliriz? Öncelikle hiçbir şey yapmayıp günün birinde her şey yine düzelir umuduyla beklemeyi tercih edebiliriz. İhtiyatsızlık gibi çevreye zarar veren özelliklerimiz üzerinden bir doğal seçilimin meydana gelmesi mümkündür. Belki de toplum seçimini tam tersine (marshmallow deneyinde de gördüğümüz gibi) iradesine hâkim olabilen ve dolayısıyla daha fazla başarı elde etme şansına sahip insanlardan yana yapacaktır. O zaman uzun vadede düşünen insanların sayısı artacak ve bu sayede çevreye zarar verenlerin sayısı azalacaktır. Ancak kişisel çıkar ve statü hassasiyeti gibi özellikleri değiştirmek zor görünüyor diye nefesimizi tutmuş beklemiyoruz. Buna rağmen biz, türümüzün birtakım alışkanlıklarını olumlu yönde “hafifçe dürtme” suretiyle hâlâ bir şeyler yapabilme imkânına sahip olduğunu düşünüyoruz.

Siyaset bir çözüm sunabilir mi? Siyasetçilerde rastlanan özelliklerden bir tanesi, gelecek düşüncesinin bir sonraki seçimlerin ötesine

geçmemesidir. Bu tür bir düşünce tarzı köklü değişiklikler yapmaya elverişli değildir. Kyoto ve Kopenhag'da yapılan iklim görüşmelerinin başarısızlıkla sonuçlanması bu konunun nasıl ele alınmaması gerektiğini açıkça gösterir. Belki 2015 yılında Paris'te yapılan uluslararası anlaşmaların küresel sorunların çözümüne kısmen de olsa bir katkısı olacaktır. Zira siyasi müdahalenin birtakım olumlu örnekleri de mevcuttur. Örneğin ozon tabakasının incelmesi konusunda alınan kararlar. Güneşin zararlı ışınlarını emerek yeryüzündeki yaşamı mümkün kılan atmosferi koruyan ozon tabakası –oksijen atomlarından oluşan (ve kimyasal formülü O_3 olan) şeffaf bir gaz– *cft*'ler diye de adlandırılan kloroflorokarbon gazları sayesinde özellikle ısının çok düşük olduğu bölgelerde zarar görmüş, Antarktika ve Kuzey Kutbu'nun üzerinde incelmeler oluşmuş ve bunun sonucunda zararlı UV ışınları incelen yerlerden geçerek yeryüzüne ulaşmaya başlamıştır.

Yetmişli yıllarda keşfedilen bu problemin çabuk bir şekilde ele alınması gerekiyordu. Ozon tabakasını korumaya yönelik tedbirleri içeren Uluslararası Montreal Protokolü, 16 Eylül 1987 tarihinde imzalandı. Kloroflorokarbon gazları ve diğer zararlı maddelerin kullanımı hızlı bir tempoda azaltıldı. Hollanda Meteoroloji Enstitüsü KNMI'nin 2005 yılında yaptığı tahminlere göre, Güney Kutbu'nun üzerindeki ozon tabakası (incelmenin en ciddi olduğu bölge) 2050 yılına yakın bir dönemde eski hâline dönmüş olacak. Yani devletlerin uluslararası çapta bir sorumluluk üstlenmesi mümkündür.

Geleceği yakına getirmek

Tüm bu olumsuzluklarla mücadelede türümüzün iki milyon yıl boyunca savanlarda hayatta kalmalarına yardım etmiş olan özellikleri dikkate almakta fayda vardır. Burada bir hatırlatma yapalım (tekrarlanan mesaj güçlenir): Atalarımızın gelecek kaygısı yoktu,

sadece yaşanılan anla meşguldüler; öncelikle kendilerinin ve ailelerinin bakımına özen gösterir, birbirleriyle iktidar mücadelesine girer, birbirlerinin davranışlarını kopyalar ve çevrelerine doğrudan duygusal algıya dayalı olarak tepki gösterirlerdi.

Yapmamız gereken şey küresel çevre sorunlarının boyutunun etkisinde kafamızı karıştırmak yerine küçük çapta kişisel çözümler bulmaya çalışmaktır. İnsanlar gelecek kaygısı olmadan sadece yaşanılan anla meşgullerse o zaman günümüzün çevre ve iklim sorunlarının sonuçlarını çok daha yakına getirmemiz gerekir. Al Gore 2006 yılında küresel ısınma üzerine hazırladığı ve kapsamlı bir slayt gösterisiyle gözler önüne serdiği *An Inconvenient Truth* (Uygunsuz Gerçek) isimli belgeselle pek çok kişinin gözünü açmayı başarmıştır. Bu belgeselde Gore, atmosferdeki ısı ve CO₂ artışını görsel bir anlatımla seyirciye iletmekte, hiçbir şey değişmediği takdirde Sanayi Devrimi'nden bu yana zararlı sera gazlarının seviyesinde meydana gelen artışın önümüzdeki yıllarda tüm hızıyla devam edeceğine dair seyirciyi uyarmaktadır.

Faydası çok büyük olan bu tip görsel anlatımlar, sağlıkla ilgili müdahalelerde kullanılmaktadır. Örneğin, sigara ve alkol tiryakilerinin içmeye devam ettikleri takdirde yüzleriyle vücutlarının yirmi yıl sonra ne hâle geleceğini gösteren bilgisayar programları var. İnsanlar belgesellerin yanı sıra animasyon ve 3D-programlar aracılığıyla yeryüzündeki bitki ve hayvanların yarısının nesli tükendiği ya da içme suyunun büyük bir bölümü içilmez hâle geldiği takdirde nasıl bir dünya ile karşılaşacağımız ve bunun ne anlama geleceği konusunda bilinçlendirilebilir. Evimizin yakınlarında bir yerdeki kurumuş su kaynağının görüntüsü, Çin veya Afrika'da kurumuş nehirlerin görüntülerinden daha etkilidir.

Kişisel çıkarları uyumsuzlukları önlemede araç olarak nasıl kullanabiliriz? Evrim teorisine göre, insanlar kendi genetik çıkarlarına

önem verirler. Bu, akrabaları ya da kendi ailesinin başına bir şey gelmesinden kaygı duydukları anlamına gelir. Dolayısıyla insanların evlerinin çatılarına güneş paneli yerleştirmelerini istiyorsak onları bunun ileride çocuklarına ve torunlarına faydalı olacağına ikna etmemiz gerekir. Yapılan araştırmalar, bu tür yaklaşımların gerçekten etkili olduğunu göstermektedir. İnsanlara çevre için bir şey yapmaya hazır olup olmadıkları sorulduğunda, bundan insanlığın geneli değil de sorulan kişilerin kendi çocuklarının göreceği faydaların vurgulanması durumunda evet cevabını verdikleri ortaya çıkmıştır.

Bunun yanı sıra ulaşmak istediğimiz kişilerin kendilerine örnek alabilecekleri kişileri kullanabiliriz. İnsanlar kendilerine benzediklerini düşündükleri kişiler söz konusu olduğunda, elinden geleni yapmaya daha fazla gayret ederler çünkü bu benzerliği bir yakınlık belirtisi olarak algırlar. İnsanları bilgisayarlar aracılığıyla kendilerine benzeyen avatarlarla tanıştırmak suretiyle onlardan çevre için bir şey yapmalarını isteyebilir miyiz? Bu biraz bilimkurguya kaçsa da denemekte fayda var. 2016 yılında Oculus Rift adıyla piyasaya sürülen özel *virtual reality* (sanal gerçeklik) gözlüğü sayesinde günümüzde her şey mümkündür. Semt sakinleri kendi semtlerinde çevre yararına para toplamada kullanılabilir. Yapılan araştırmalardan insanların tanıdıkları ya da yüzü yabancı gelmeyen bir kişi kapılarına geldiğinde daha fazla para yardımında bulundukları ortaya çıkmıştır.

Daha önce de değindiğimiz “karşılıklılık” –“her şeyin bir bedeli vardır”– ilkesini de kullanabiliriz. Kişisel çıkarlara dayalı bu ilke sayesinde, günümüzde otel müşterileri aynı havluyu birden fazla kullanmaya başarıyla ikna edilebilmektedir. Müşterilerden bunu çevre için yapmaları istendiğinde sadece az bir kısmı kulak verirken yeniden kullanılan havlu başına otele ödenen paranın belli bir kısmıyla belli bir hayır kurumuna –örneğin Dünya Doğayı Koruma Vakfı (WNF)– yardım yapılacağı belirtildiğinde katılımın önemli

ölçüde arttığı gözlemlenmiştir. Müşterilerin büyük bir çoğunluğunun bunu yaptığı belirtildiğindeyse mesaj daha da güçlenmektedir.

Yeşilin seksapeli

Büyük küresel çevre sorunlarının nedenlerinden bir diğeri iktidar iç-güdüsüdür. Ancak sürdürülebilir davranışların statüsünü yükseltmek suretiyle bu içgüdü olumlu bir yöne kanalize edilebilir. Leonardo DiCaprio, Cameron Diaz, Harrison Ford, Will Ferrell, Robin Williams, Tom Hanks ve Kate Hudson gibi tanınmış Hollywood yıldızlarının Toyota'nın pahalı fakat çevreyi kirletmeyen yeni hibrid modeli Prius'u kullanırken çekilmiş fotoğrafları yayınlandıktan sonra bu modelin statüsü artmış, hem Amerika hem de Avrupa'da "Yılın Arabası" ilan edilmiştir. Aynı şey Amerikan şirketi Tesla tarafından üretilen elektrikli arabalar için de geçerlidir. 80.000 avaroya varan fiyatlarına rağmen popülerliği gittikçe artan bu arabalar iş adamları tarafından büyük rağbet görmekte, sanki bu arabadan yana seçimleriyle "Zenginim, fakat çevreyi önemsiyorum" mesajını vermek istemektedirler. Alın size ideal bir tavus kuşu kuyruğu.

Çevrecilik adına hayır kurumlarının kampanyalarına katılan pek çok ünlü vardır. Hangi ünlünün hangi alanda hangi hayır kurumu adına görev aldığını kaydeden *Look to the Stars* internet sitesinin verdiği bilgilere göre, bugüne kadar dünyaca tanınmış 900'ün üzerinde ünlü, 200'e yakın çevre kurumu adına görev almıştır. Sitenin kayıtlarında rastlanan ünlülere ve görev aldıkları çevre kurumlarına birkaç örnek verecek olursak: Nicholas Cage, Glenn Close ve diğerleri (Oceana); dj David Guetta (Birleşmiş Milletler Fonu); Kevin Spacey, Oprah (Clinton Fonu); Madonna, Pink ve REM'in solisti Michael Stipe (Greenpeace). Hollanda'da çevrecilik kampanyalarına katılan ünlüler arasında Floortje Dessing (Max Havelaar), Chris

Zegers (Monkey Business), Humberto Tan (WNF) ve geçtiğimiz günlerde yaşamını yitiren eski astronot Wubbo Ockels (kendi adını taşıyan ve her yıl verilen Hollanda'nın en yeşil okulu ödülünün kurucusu) dikkati çeker.

Yeşil ürünlerin statüsünü artırmanın başka yolları da vardır. Paradoksal olsa da fiyatları yükseltilebilir. Bu konuda yapılan bir araştırmada bir grup denekten aynı ürünün (örneğin otomobil ya da çamaşır makinesi) çevreye zararlı ucuz bir versiyonuyla çevreye zararı olmayan pahalı versiyonu arasında bir seçim yapmaları istendiğinde çoğunluk ucuz versiyonu seçmiş. Seçim öncesinde “statüye hassas” hâle getirilenler ise seçimlerini çoğunlukla diğer versiyondan yana yapmış. İnsanlar farklı şekillerde statüye hassas hâle getirilebilir. Örneğin iyi bir iş imkânına sahip oldukları belirtilebilir ya da –özellikle erkeklerde– cinsel tercihlerinden faydalanılabilir. Araştırmada seçim öncesinde bir dizi çekici kadın yüzü gösterilen heteroseksüel erkeklerin seçimlerini daha çok pahalı, çevreci üründen yana yaptıkları ortaya çıkmış. Biz, yeşilin daha çekici kılınması gerektiği düşüncesindeyiz. Seks satar. Örneğin kabriyo araba yerine erkeklerin kadınların ilgisini çekebileceği çok pahalı bir yarış bisikleti piyasaya sürülemez mi? Böyle bir bisikletle Hollanda'nın popüler yerlerinden Het Gooi'de atılacak bir tur daha ilginç gözükmez mi? Bu müdahaleyi –pahalı, çekici ve çevreci ürün üretimi– Blaricum¹ etkisi diye adlandırabiliriz. Dünyanın en pahalı yarış bisikletlerinden biri İtalya'da üretilen Cipollini CB1000'dir. Adını eski bir İtalyan sprint şampiyonundan alan ve fiyatı 53.000 avro olan bu bisiklet istisnai bir özelliğe sahiptir: Logosu 40 gram 18 ayar altın, 12 gram platin ve 17 ayar elmadan yapılmıştır.

Bir diğer fikir internette “çevreci arkadaşlık siteleri”nin oluşturulması olabilir. *Treehugger* gibi çevreci sitelere arkadaşlık kurma

1 Het Gooi bölgesinin zengin bir beldesi.—e.n.

seçeneği eklenip çevrecilere birbirleriyle tanışabilme, doğa ve aşk üzerine sohbet edebilme imkânı sağlanabilir. Bugüne kadar yapılan araştırmalardan kadınların fiziksel açıdan formda erkekleri çekici bulduklarını biliyoruz. Bu tür bir arkadaşlık sitesinde, kendilerini enerjik bir bisikletçi ya da geri dönüşümcü olarak tanıtan erkeklerin fazla benzin yiyen spor araba sürücülerinden daha fazla şanslı olacaktır. Hollanda'da kurulan *Crusj* adında çevreci bir arkadaş bulma sitesi, yüksek tahsilli bekârlara sürdürülebilir tatil imkânı sunmaktadır. Bu sitenin çevreci bekârları gönderdiği konaklama yerlerinde çarşaf ve havlular her gün değiştirilmemekte, klima ve ışıklandırma sadece müşteriler odalarında bulunduklarında çalışmaktadır. Ayrıca tatil yörelerine yapacakları uçuşlarda çevreci bekârlardan CO₂ telafisi ödemeleri istenmekte, toplanan paralar sürdürülebilir enerji projelerine yatırımlar yapan *Green Seat* adındaki organizasyona gönderilmektedir.

Bunların yanı sıra şirketler de statülerini artıracak sürdürülebilir yatırımlara ikna edilebilir. Yatırım ne kadar yeşil olursa firma da bir o kadar çekici olacaktır. Günümüzde şirketlerin kendilerini sürdürülebilirlik açısından birbirleriyle kıyaslayabilecekleri listeler vardır (örneğin *Dow Jones Sustainability Indices*). Ancak burada, yakın bir geçmişte yaşanan Volkswagen emisyon skandalında olduğu gibi “çevreci bir beyin yıkama” (*greenwashing*) tehlikesi vardır. Şirketler ve hükümetler çoğu zaman kendilerini olduklarından daha çevreci göstermeye çalışırlar.

Yeşil normlar

İnsanlar bilincinde olmadan etrafındakilerin davranışlarını kopyaladıkları için sosyal normların değiştirilmesi gerekir. Bu yapılmadığı takdirde sorunlar daha da artacaktır. Psikolog Bob Cialdini,

buna örnek olarak Arizona Millî Parkı'ndan taşlaşmış tahtaların (*petrified wood*) çalınması sorununu verir. Zira park yönetiminin hırsızlık olaylarını “Millî mirasımız tehlikede” şeklinde bir bildirimle halka duyurmasının ardından bu özel tahtaların çalınma oranında yüzde 300 bir artış olduğu gözlemlenmiş. Neden? Çünkü insanlar, birçok kişi bunu zaten yapıyor diye bu tahtaları çalmanın bir norm olduğunu düşünüp, taşlaşmış tahtalar nadir bulunur hâle gelmeden hazırda kendi evlerinde de bir numune bulunsun istemişler (yine bir “ortak malların trajedisi” örneği). Bu tür sorunlarla mücadelede daha iyi bir yöntem, kötü davranışlarda bulunanlara azınlıkta olduklarını göstermektir. Bu şekilde, sokağa tükürenler ya da çöp atanlar azınlıkta oldukları duygusu verilerek ikaz edilebilir. Bunun bir faydası olmadığı takdirde yüksek rakamlı para cezası uygulamasına geçilebilir. Şehir sakinlerinin sadece yüzde 12'sinin ortaklaşa araba kullandığını belirtmek yerine her gün 30.000 insanın ortak kullanılan arabalarla çevre yoluna çıktıklarını söylemek daha etkilidir. İlkel beynimiz birbirine yakın fazla basamaklı sayılar arasında ayırım yapabilecek kapasiteye sahip değildir. 30.000 ya da 300.000 (bir sıfırı eksik ya da fazla) pek fark etmez. Pek çok geleneksel kültürde sayılarla olan bağlantı 1, 2, çok şeklindedir.

Amerikan firma OPOWER elektrik tüketimini azaltma amacıyla sosyal normların kullanıldığı ilginç bir uyaran düşünmüş. Abonelere gönderilen faturalarda, kendi kullandıkları elektriğin yanı sıra oturdukları semtin ortalama kullanımına dair bilgilere de yer verilerek abonelerin kendi kullanımlarının semt ortalamasının altında ya da üstünde olup olmadığını görebilmeleri sağlanmış. Ayrıca iyi bir skora sahip olanların (yani semt ortalamasının altında elektrik tüketenlerin) faturasına bir *smiley* (gülen yüz ikonu), ortalamamanın üzerinde tüketenlerin faturasına ise bir *frowney* (somurtan yüz ikonu) eklenmiş. Bu uygulamanın işe yaradığı gözlemlenmiş.

Semt ortalamasının üstünde enerji kullandığını gören aboneler, elektriği daha tasarruflu kullanmaya başlamışlar. Bu uygulama sayesinde sonuçta 150.000 konutun kullandığı elektriğe denk gelen bir enerji tasarrufu sağlanmış.

Buna benzer bir uygulama da Hollanda enerji şirketi ENEXIS'in başlattığı bir tasarruf girişimidir. Şirkete ait bir web sitesi aracılığıyla semt sakinlerine kendi enerji faturalarını komşularınıninkiyle kıyaslama imkânı veren bu girişimle abonelerin tasarruflu enerji kullanmaya teşvik edilmesi amaçlanmaktadır. Tabii bu tür girişimleri her enerji firmasından beklemek naif bir düşüncedir çünkü abonelerin fazla enerji kullanması finansal açıdan şirketlerin lehinedir. Dolayısıyla bu konuya hükümetlerin el atması gerekir.

Yüzleşme

Tarih öncesi dönemlerde çevrede bir sorun olduğunda insanlar bunu kendi gözleriyle görür, kokusunu duyarlardı. Kendi yaşadıkları ortamı kirletmek istemediklerinden ihtiyaçlarını ayrı mağaralarda giderirlerdi (ve çok daha sonraları Romalılar *garum* diye adlandırdıkları çok kötü kokan balık sosunu hazırlamak istediklerinde şehir dışına çıkarlardı). Biz insanlar sorunlarımızı görüş alanımızın dışında bir yere ya da kokusunu alamayacağımız, sesini duyamayacağımız yerlere taşımak isteriz. Büyük Okyanus ve Atlantik Okyanusu'nun derinliklerinde Hollanda, Belçika ve Amerika Birleşik Devletleri'ne ait variller dolusu nükleer atık yatmaktadır. Burada bir uyumsuzluk söz konusudur: Bu variller görüş alanımızın dışında kaldığından beynimiz buna tepki gösteremez ve dolayısıyla hiçbir şey yapmayız. Gözden ırak olan gönülden de ırak olur. Peki buna nasıl engel olabiliriz? Akıllı pazarlamacılar çevre sorunlarını daha hissedilebilir hâle getirecek yeni yöntemleri mutlaka bulacaklardır. Biz şöyle bir

çözüm düşündük: Çevreye zarar veren maddelere (örneğin kurşunlu benzin) pis bir koku eklenebilir. Çin'in birtakım bölgelerinde kirli havayı solumamak için yüzünde maskeyle dolaşan insanları gördüğümüzde ortada bir şeylerin döndüğünü anlıyoruz. Evlerde kullandığımız gaz ocaklarını açık unutmamamızı sağlamak için gaza eklenen koku maddesi tarzında bir uygulamayı acil çevre sorunları için de kullanamaz mıyız? Çeşme suyuna temiz ya da kirli olduğunu gösteren bir madde eklenemez mi? Ne kadar kirliyse rengi bir o kadar kırmızı olabilir mesela. Sonuçta ilkel beynimizin tepkisini çekecek somut uyaranlara ihtiyaç vardır.

Doğaya olan ilgimizi kullanabilir miyiz? Daha önce de belirttiğimiz gibi doğal uyaranların sağlığınıza faydası vardır. Ama tüm bunlar insanların daha bir çevre dostu olmalarını da sağlar mı? Kendi yaptığımız bir araştırmada deneklere doğa ya da şehir resimleri gösterip ardından birtakım mali tercihler yapmalarını istediğimizde (örneğin "istersen şimdi on avroya sahip olabilirsin ama on gün sonra gelersen on beş avro kazanabilirsin") doğa resimleri gösterilen deneklerin çoğu tercihlerini uzun vadeli seçimden yana yapmışlardır. Yani şehir fotoğrafları gösterilen denekler daha çok dürtüsel davranmışlardır. Doğa deneyimi insanların kendilerine hâkim olma kapasitelerini geliştirmelerine yardımcı olur. Ve çevremizin tamamen yok olmasına engel olabilmek için böyle bir kapasiteye ihtiyacımız vardır. Dolayısıyla çocuklarımızın yeterli bir doğa deneyimine sahip olmalarını sağlamamız gerekir. Okul meydanlarının "yeşillendirilmesinin" çocukların sosyal, duygusal ve entelektüel gelişimlerine etkisini araştırdığımız bir projenin ilk sonuçlarına göre, teneffüsü yeşil bir okul meydanında geçiren erkek çocuklar derslerine daha iyi konsantre olurken, kızlarda gri meydanların etkisi daha büyüktür. Arkası yarın!

DOKUZUNCU BÖLÜM

Hayaller ülkesi

Günlerden 4 Temmuz 2006. Almanya'nın Bavyera eyaletinde Münih'e yakın Fürstfeldbruck kasabasında ortalık sıcaktan kavruluyor. Kasabanın sakinlerinden emekli otobüs şoförü Helmut Haussmann bu bunaltıcı havadan hiç hoşnut değil. O akşam dokuzda Dortmund'da Westfalen Stadyumu'nda oynanacak yarı final maçı hakkında yazılanları merak ettiğinden, sabah yürüyüşünü yaparken bir iki gazete satın alır. Dünya Kupası'na ev sahipliği yapan Almanya'nın finale yükselebilmesi için İtalya'yı yenmesi gerekiyor. Helmut bu ânı iple çekmişti. Ve onunla birlikte bütün Almanya. Helmut'un karısı Lotti hariç. Lotti futboldan nefret eder. Kocasının fanatik davranışlarına da sinir olur. Bütün yaz futboldan başka bir şey duymamıştı.

Helmut meydandaki kafelerden birine oturup maç hakkında yazılan haberleri okur. Yan masalarda oturanlarla sohbet eder. Herkes o âna kadar çok iyi oynamış olan Alman milli takımının İtalya'yı kolayca yenip, finale yükseleceğine ve kendi ülkelerinde şampiyon olacaklarına inanıyor.

Helmut eve döndüğünde internette maç hakkında yazılanları okuyor. Bir iki fragman izleyip bir çevrim içi bahis sitesinde Almanya'nın kazanacağına dair yirmi beş avro bahse giriyor. Bunu para kazanmak için değil, sırf sembolik olsun diye yapıyor.

Komşu kasabanın alternatif rock grubu *Sportfreunde Stiller*'in '54, '74, '90, 2006 isimli şarkısının CD'sini aldı diye Lotti'nin onunla dalga geçmesi sinirine dokunuyor. Komşu kasabanın alternatif rock grubu bir yana müzikle hiçbir alakası olmayan Helmut'un hayatında satın aldığı ilk CD bu. Alman milli takımının 1954, 1974 ve 1990 yıllarından sonra 2006 yılında da Dünya Kupası'nı kazanacağını anlatan bu şarkı, o hafta müzik listesinde 1 numaraya yükselmiş.

Şarkıyı tam altı kez arka arkaya dinlemiş olan Helmut, yedinci defa dinlemeye yeltenince Lotti hışımla CD çaları kapatıyor.

“Peki kazanmazlarsa n’olacak?”

Bu arada kasabanın 30 kilometre uzağında Münih Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne bağlı bir grup biliminsanı o akşam yapacakları araştırmanın hazırlıklarıyla meşgul. Son birkaç ay içinde 2003 ile 2004 yıllarına dair veriler ayrıntılı olarak incelendi. Bavyera eyaletinin on beş büyük hastanesiyle irtibat kuruldu. Daha önce aralarında Hollanda'nın da bulunduğu başka ülkelerde de benzer araştırmalar yapılmıştı ama bunlar hastane kayıtları sonradan incelenerek yapılmıştı. Alman biliminsanları ise o akşam canlı, yani maçın oynandığı sırada araştırma yapacaklar.

Helmut heyecandan akşam yemeğini bile doğru dürüst yiyemiyor. Lotti'nin önüne koyduğu tabaktan aldığı lokmalar boğazına diziliyor. Ne yediğinin de farkında değil.

Maç başlıyor. Lotti oturduğu yerde sanki elindeki kitabı okuyormuş gibi yapsa da gözü televizyonda. Helmut ise ekranın önüne geçmiş heyecanla Alman milli takımının oyuncularını cesaretlendirmeye çalışıyor.

“Almanya, Almanya!” diye bağırıyor kendi başına. Heyecandan yüreği hızlı hızlı çarpıyor.

İtalyanlar Alman yarı sahasına girdiklerinde “Siz gidin spagettinizi yiyin!” diye bağırıyor. Ancak maçın ilerleyen saatlerinde

İtalyanlar daha sık Alman yarı sahasına girmeye, topa daha fazla sahip olmaya başlıyorlar.

Bu arada Münih'teki araştırma grubu on beş Bavyera hastanesiyle temas hâlinde. Gönderilen ilk verilerin analizi yapılıyor. Henüz erken de olsa belli bir yönde şekillendikleri ortada.

Maçın ikinci yarısı da 0-0 bitince uzatmaya gidiliyor. Helmut durumdan hiç hoşnut değil. Bu arada bütün gün doğru dürüst bir şey yemediğinden karnının acıkmaya başladığını hissediyor. Lotti'ye bir şeyler yemek istediğini söylediği an İtalyanlar maçın ilk golünü atıyor. Almanya'ya bir sessizlik çöker. Üç dakika sonra İtalya ikinci bir golle 2-0 öne geçtiğinde Lotti ısıttığı yemeği bir tabağa koyup kocasına uzatıyor. Helmut kederli kederli tabağın içinde duran yemeğe baktığı an gözleri fal taşı gibi açılıyor: Spagetti. Kalbinin sıkıştığını hissediyor.

Yirmi dakika sonra Helmut ambulansla Fürstfeldbruck Hastanesi'nin ilk yardım servisine getiriliyor. Kalp krizi geçirmiş. Hastaneye gelişinin üzerinden bir saat bile geçmeden Alman araştırma grubuna ulaştırılan verileri incelemeye alınıyor.

2008 yılında yayınlanan araştırma sonuçları şok edicidir. Kırk beş yaşın üzerinde Alman futbol taraftarlarında kalp krizi riskinin milli takımın maçları sırasında ortalama 2,66 faktörlük bir artış gösterdiği, normalde Bavyera eyaletinin genelinde kalp krizi geçirenlerin sayısı günde on beş kişiyi aşmazken Alman milli takımının maçı olduğu günlerde bu sayının kırk üçe ulaştığı ortaya çıkmıştır. Ve kalp krizi geçirenlerin hepsi de erkektir. Araştırmacı Gerhard Steinbeck'in *New England Journal of Medicine* isimli tıp dergisinde yayınlanan yazısında da belirttiği gibi, heyecanlı bir futbol maçı kalp krizi riskini iki kattan fazla artırmaktadır.

Helmut Haussmann çok şükür Dünya Kupası yarı finalini sağ salim atlatabildi. Şimdi artık heyecanlı bir maç olduğunda televiz-

yonun karşısına geçmeden önce bir tane beta blokör yutuyor. Lotti ise sık sık spagetti pişirme alışkanlığını hâlâ bırakmadı.

Medya

Hollandaca sözlük Van Dale'ye göre “medya”, haber ve bilgilerin aktarılmasını ve yayılmasını sağlayan araçlardır. Wikipedia'ya göre ise kitle iletişim araçları sınıfına girer; bu araçlar insanların birbirleriyle iletişiminde bilgi taşıyıcı görevini görür. Duyusal biçim (işitsel, görsel) ve kullanılan tekniğe dayalı olarak (basılı malzeme, elektronik) bir ayrım yapılabilir. İletişim araçları duman işaretlerinden konuşma diline, mağara sanatından, kil tablet, yasa, hikâye, kitap, fotoğraf, film, televizyon, internet ve cep telefonuna kadar geniş bir yelpazeye yayılır.

İnsanın evrimsel tarihinde doğrudan deneyimlere dayalı iletişimin yerini (“dün kampın yakınındaki müthiş aslanı gördün mü?”) bilgilerin çoğunlukla sanal dünyada paylaşılması (“dün televizyonda gösterilen doğa belgeselindeki müthiş aslanı gördün mü?”) almıştır. Ateşe fazla yaklaştırdığımızda ellerimizin yanabileceği, altından geçerken başımızın ağaçların dallarına çarpabileceği gerçek dünyanın yanı sıra bir de sanal dünya vardır; içinde gerçek olmayan birtakım şeylerin meydana gelebileceği hayali bir mekân. Gitgide sanallaşan bir dünyada yaşıyoruz. Günlük hayatımızla doğrudan ilişkisi olmayan pek çok olayla karşılaşılıyor; okuyarak, görerek, duyarak pek çok konuda haber sahibi oluyoruz. Gerçek hayata dayalı olmayan kurgu filmler izliyor, kitaplar okuyoruz. Ve tarih öncesi dönemlerin tersine, yüz yüze gelmeksizin sosyal medya aracılığıyla birbirimizi takip ediyoruz.

Sanal bir ortamda yaşamak fiziksel ve ruhsal sağlığınıza zarar verebilecek birtakım uyumsuzluklara sebep olmakta. Hayal gücümüz

ve ilkel beynimiz birbirlerini sürekli yanıltmakta; radyo, televizyon ve internet gibi iletişim araçları yaşamımızı bazen olumsuz yönde etkilemekte ve ciddi rahatsızlıkların oluşmasına neden olmaktadır. Peki medyayı nasıl uyumlu hâle getirebiliriz? Dahası, medyayı daha iyi bir yaşama sahip olmada ve (iklim değişikliği gibi) gerçek sorunları çözmede kullanabilir miyiz? Bu bölümde bu soruları yanıtlamaya çalışacağız.

Tarih öncesinden kalma uydurmalar

Tarih öncesi dönemlerde nasıl bir hayat sürdürüldüğü konusuna daha önceki bölümlerde değindik. O dönemlerde günümüzde kullandığımız modern iletişim araçları mevcut olmadığından bazılarımız medya diye bir şeyin söz konusu olmadığı sonucuna varabilir belki ama bu düşünce doğru değildir, çünkü atalarımız birer medya aracıydı. İletişim doğrudan duyuşsal algılama yoluyla yapıyordu. Çalışlardan gelen bir hışırtı beyinleri derhâl harekete geçirirdi. Sanal gerçeklik diye bir şey yoktu. Koklanan, duyulan, dokunulan ve görülen her şey doğrudan bir sinyal teşkil ederdi. Sistemimiz bütünüyle ortalıkta herhangi bir tehlike, yeni bir durum, yemek, içmek ve sevişmek için yeni bir olanak olup olmadığını keşfetmeye yönelikti ve bu hâlen de böyledir. Duyular yardımıyla hayatta kalmaya, olası tehlike ve riskleri önlemeye çalışırız. Evrim psikolojisinde buna “hata yönetimi teorisi” (*error management theory*) denir. Sürekli bir dikkatli olma eğilimimiz vardır. Çalışlardan bir hışırtı geldiğinde ve bir şeyin hareket ettiğini gördüğümüzde aklımıza gelen ilk şey bunun bir ağaç dalı değil de yılan olabileceğidir. En kötüsünden yola çıkmak (“yılan var”) hayatta kalma şansımızı artırır, çünkü bir dal parçasından yola çıktığımız hâlde bir yılanla karşılaşsak bunun bize pahalıya patlayabileceğini biliriz. Hata yö-

netimi iki çeşit hata içerir. Birincisi yılan olduğundan yola çıkıldığı hâlde hışırdayan şeyin bir yaprak olduğunun ortaya çıkmasıdır. Ya da hâkimin ceza davasında suçsuz bir insanı cezaya çarptırmasıdır. İkinci çeşit hata ise yaprak sandığımız şeyin zehirli bir yılan olduğunun ortaya çıkmasıdır. Ya da hâkimin suçlu birini serbest bırakmasıdır. Birinci tipten hatalar, tatsız olabilir belki (özellikle suçsuz bir insanın cezalandırılması söz konusuysa) ama zararlı değildirler. İkinci tipten hatalar ise ölüm riski taşır (örneğin serbest bırakılan bir psikopat yeniden birine saldırabilir). Biz insanlar, hasar ve utanç yoluyla biyolojik olarak birinci tipten hatalar yapmaya ve ikinci tip hatalardan kaçınmaya programlanmışızdır. İnsan beyni olası tehlikelere karşı çok hassastır.

Peki bu tür bir mekanizmanın modern hayatımıza ne gibi bir faydası olabilir? Hata yönetimi sayesinde, modern medya aracılığıyla bize ulaşan tehlikelere –yakınımızda olmasalar dahi– aşırı tepki gösteririz. Binlerce kilometre uzağımızda iki uçak birbiri ardına iki gökdelene çarptığında alarm sistemimiz hemen harekete geçer. Failler, kurbanlar, nedenler vesaire hakkında bilgi alabilmek umuyla televizyonun başından ayrılmayız. Böyle bir olay yüzünden gözümüze uyku girmez. 11 Eylül pek çoğumuz için bir çeşit “flaş hatıra” (*flashbulb memory*) ânıdır; hemen herkes o an nerede olduğunu, ne yaptığını dün gibi hatırlar. İlkel beynimiz bu tür bir terör eyleminin her an oturduğumuz şehirde de meydana gelebileceğini düşündüğünden işini garantiye almak ister. Ama böyle bir eylemin gerçekleşme olasılığı nedir? Roma’ya uçak seyahatinden vazgeçmemiz mi gerekir? Gökdelenlerden sakınmalı mıyız?

Tarih öncesi dönemlerde insanlar olayların doğrudan şahidiydi çünkü bunlar kendi gözleriyle gördükleri ya da kendi kulaklarıyla duydukları olaylardı. Bu durum “dil” ortaya çıkıncaya kadar böyle devam etti. Dil sayesinde atalarımız bilgi aktarma imkânına kavuş-

tular ve bu sayede dolaylı yoldan olaylara şahit olabilmeleri mümkün hâle geldi. Örneğin bir kabile üyesinden geçenlerde ormanda kaybolmuş olan avcının delinmiş kafatasını bulduğunu duyan biri, derhâl bu zavallı avcının şiddet sonucu hayatını kaybettiğini idrak eder, dolayısıyla o bölgenin tehlikeli olduğunu ve orada keşfe çıktığında dikkatli olması gerektiğini anlardı. Hatta komşu kabileye ani bir saldırı düzenleyerek bu tehlikeyi ortadan kaldırmak belki daha akıllıcaydı.

Bu kitapta daha önce, biliminsanlarının ilk insanların yüz bin yıl önce dil aracılığıyla birbirleriyle iletişim kurmayı öğrendiklerinden yola çıktıklarını belirtmiştik. Bu aslında üzerinde çokça tartışılan bir konu. Pek çok araştırmacıya göre, dilin tam olarak ne zaman kullanılmaya başladığını kestirmek zordur. Ayrıca tartışmanın bir diğer konusu dilin doğuştan sahip olunan bir beceri mi (*nature*) yoksa sonradan mı öğrenildiğidir (*nurture*). Dünyanın neresinde olursa olsun çocukların hemen hemen aynı yaşlarda neredeyse hiç güçlük çekmeden konuşmayı öğrenmeleri göz önüne alındığında, dilin doğuştan sahip olunan bir beceri olduğu ileri sürülebilir.

İngiliz evrim arkeoloğu Steven Mithen 2003 yılında çıkan *After the Ice* isimli kitabında, insanlık tarihinde elli bin yıl önce Homo sapiens'in ortaya çıkmasının hemen ardından gelecek yönünde önemli bir adım atıldığını belirtir. O dönemlerde dil yaygınlaşmaya ve insanlar delirmişçesine heykelcikler yontmaya, boncuk dizmeye, mağaralara resimler ve ilkel müzik aletleri yapmaya başlamışlardır. Bu “yaratıcılık patlaması”nın dünyanın farklı bölgelerinde yaklaşık aynı anda baş göstermiş olması, gerçekten de bunun Homo sapiens ile bir bağlantısı olduğu izlenimini uyandırır. Bunun yanı sıra aynı dönemlerde “sembolik beynin” doğduğu da ileri sürülür. Bu insan türünün tipik bir özelliğidir: Dil ve fanteziyi kullanmak suretiyle var olan dünyanın dışında bir dünya oluşturma becerisi.

En eski yazılı kaynaklar sadece beş bin yıl öncesine dayalı olsa da konuşma dili tabii ki çok daha eskilere uzanır. 1977 yılında dilin temelleri üzerine yapılan araştırmaların incelendiği bir çalışmada, dilin oluşumu üzerine tam yirmi üç teori olduğu ortaya çıkmış. Geçtiğimiz yıllarda bu konuda pek çok bilimsel makale yayınlandı, o kadar çok ki çoğu araştırmacı artık yazıya dökülen ağaçlardan ormanı göremez hâle geldi. Dilin kökenini araştıran bilim dalına *glotogoni* ismi verilmiştir (bu kelime Yunancada “dil, konuşma” anlamına gelen *glotta* ile “yaratmak” anlamına gelen *gon* sözcüklerinin birleştirilmesiyle oluşmuştur). Glotogoni oldukça yeni ve son derece spekülâtif bir bilim dalıdır. Dilin nasıl oluştuğuna dair şöyle bir tahminde bulunabiliriz: Hayvanlar birtakım sesler çıkararak iletişim kurar. Atlar kışner, köpekler hırlar ve havlar, kuşlar öter. Bu stilize seslerin bir anlamı vardır. Hayvanlar alarm çığlıkları atar, birbirlerini etkileyici seslerle kovalar (hırlamak dövüşmekten daha iyidir) ya da muhabbet kuşları gibi şarkı söyleyerek birbirlerine kur yapmaya çalışırlar. İnsanların yaptığı bundan farklı değildir.

Ses sistemimizin kulağa hoş gelen cümleler üretebilecek hâle gelmesi, birçok şekilde gerçekleşmiş olabilir. Dilin son derece basit bir şekilde oluşup, sonradan yavaş yavaş daha sofistike hâle gelmiş olması mümkündür ya da beklenmedik bir şekilde karmaşık bir versiyonda ortaya çıkıp zamanla düzene sokulmuş olabilir. Ne şekilde olursa olsun dil, insanların evrim geçirmiş bir özelliğidir. Henüz bir dile sahip olmayan atalarımız, bir yırtıcı hayvanın yakına geldiğini gördüklerinde çoğu zaman türdeşleri gibi tek heceli çığlıklar atarak ya da ellerindeki taş baltaları ileri geri sallayarak tepki göstermiş olsalar gerek. Belki de zamanla birtakım fiziksel ve zihinsel değişimlerin de etkisinde bazı sesleri taklit etme kabiliyetine erişmişlerdir. Yansıma sesler muhtemelen atalarımızın ağzından çıkan ilk “sözcükler”di. Bir ağacın kırılan dalının çıkar-

dıĝı sesle çatçatçat kelimesi doğmuştı, *meee meee* ise yakınlarda bir yerde bir vahşi keçi olduğunu haber veriyordu. Yüzyıllar sonra zekâlarının da gelişmesiyle insanlar farklı yansıma seslerini ilkel bir sözdizimiyle birbirine eklemeyi başardılar. *Se* (sen) *nu* (gnu) *bam* (vur). Bu (tabii ki tamamen uydurma) seslerden oluşan cümle “Gnuyu ensesinden vurman lazım” anlamına geliyordu.

Dil bir süre sonra bilgi alışverişini ve dedikoduyu mümkün kılan sosyal bir araç oldu. Bu sayede insanlar önemli olay ve gelişmeleri birbirlerine aktarmaya başladılar. Et paylaşımının tersine bilgi paylaşımı kolayca çoğaltılabiliyor ve büyük bir bölgeye yayılabiliyordu. Jan Hannie’den duyduğu şeyi Paul ve Mascha’ya anlatır, onlar da hemen Jamie ile Reinout’u haberdar ederlerdi.

Aktarılan bilgilere birtakım unsurlar da eklenmeye başladı. Zira dille yeni dünyalar oluşturabilme imkânı doğdu. Dil kullanımı ne zaman başlamış olursa olsun gerçek olan şu ki aynı anda sanal bir dünya yönünde de adım atılmıştır. Bu sayede belki de insanlık tarihinin en önemli buluşu gerçekleştirilmiştir: Hayal etme. Bir şey söyleme ama aslında başka bir şey kastetme becerisi. Atalarımız muhtemelen geceler, yıllar, yüzyıllar boyunca kamp ateşinin etrafında birbirlerine hikâyeler, dedikodular anlatarak eğlendiler (bkz. Dördüncü Bölüm). Dil kuvvetli bir grup kültürü oluşturmanın en güçlü biçimi oldu.

Şarkı söyleyen maymun

Dille birlikte şarkı söyleme imkânı da doğdu (tabii bunun tersi de olmuş olabilir; yani insanlar önce şarkı söylemeyi sonra konuşmayı öğrenmiş olabilirler). Önemli olaylarda veya önemli olaylar hakkında şarkılar söylenir oldu. Şarkılar fiziksel ve sosyal ortamlara dair birtakım şeyleri anlatmada ve aktarmada kullanılan iletişim aracı

hâline geldi. İçeriğini genelde “kimiz biz?”, “nereden geliyoruz?”, “nereye gidiyoruz” gibi soruların oluşturduğu şarkılar –daha önce de belirttiğimiz gibi– tarih öncesi insanların yaşantısında önemli yer tutan kamp ateşinin etrafında söylenir ve bununla birlikte dans edilir, zıplanır ve koşulur, şarkıların mesajı hareketlere bağlanırdı.

İngiliz yazar Bruce Chatwin (1940-1989) 1987 yılında çıkan *The Songlines* isimli kitabında Avustralya yerlilerinin yaşadıkları topraklarda şarkıların yardımıyla nasıl ayakta kalma mücadelesi verdiklerini anlatır. Aborijinlerin “atalarımızın ayak izleri” diye adlandırdıkları binlerce görünmez patika vardır. Şarkılar uçsuz bucaksız ve ıssız bölgelerde sadece yol göstermekle kalmaz, aynı zamanda yüzyıllardan beri söylendikleri için diğer kabileler ve bu kabilelerin gelenekleri hakkında da bilgi verir. Chatwin, yerlilerin şarkılar söyleyerek nasıl bir yerden bir yere göç ettiklerini ve bunu yaparken çevrelerindeki dünyayı nasıl isimlendirdiklerini anlatır. Her yerin kendine ait bir “şarkı hattı” ve kutsal toprakları vardır. Şarkılar günümüzde de hâlâ pek çok avcı-toplayıcı toplumda bilgi aktarımını ve grup bağının kuvvetlendirilmesini sağlayan önemli bir araçtır. Muhtemelen şarkı ve müziğin ortaya çıkış nedeni gruplar içinde düzeni sağlamak ve bu sayede grup kültürünü kuvvetlendirmektir. Bunun izlerini günümüzde de görmek mümkündür; buna örnek olarak önemli törenlerde milli marşların söylenmesini ya da aynı futbol takımını tutan taraftarların kulübün şarkısı sayesinde birbirleriyle kaynaşmalarını verebiliriz. Stres, kriz veya savaş anlarında müzik heyecanlı bir birliktelik ve yakınlık duygusunun oluşmasını sağlar. 12 Eylül 2001 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri Kongresi üyeleri kongre binası Capitol’un basamaklarında toplanıp hep birlikte Amerikan milli marşı *God Bless America*’yı söylemişti. Müzik gibi insanları böylesine birbirine yaklaştıran ve teselli eden başka bir şey yoktur herhâlde. Biz insanlar şarkı söyleyen maymunlarız.

Dilin tavus kuşunun kuyruğu etkisi

Evrım psikoloğu Geoffrey Miller'e göre dilin evrimi üzerine yapılan tartışmalarda tehlike ve kişiler hakkında bilgi alışverişi, sosyal bağın ve grup kimliğinin kuvvetlendirilmesi gibi dilin sunduğu birtakım avantajlara çokça yer verilmesine rağmen olası bir "cinsel çekicilik" fonksiyonu değerlendirme dışı bırakılmıştır. Miller 2000 yılında çıkan ve büyük ilgi gören kitabı *The Mating Mind*'da (*Sevişen Beyin*) insanların cinsel seçiminde sözel kur yapmanın önemli rolü olduğunu ileri sürer. "Hatta henüz bir şey söylenmediği hâlde fiziksel açıdan ilk görüşte birbirlerini müthiş çekici bulanlar dahi, bedensel temasa girmeden önce birkaç dakika da olsa biraz laflamak isteyeceklerdir," diye yazar Miller.

Daha önce Üçüncü Bölüm'de de belirttiğimiz gibi, ilk görüşte aşk göreceli bir kavramdır; gerçek aşk kapıyı çalmadan önce âşıkların birbirleriyle konuşması gerekir. Yaklaşık bir saatlik bir konuşma ilk aşamada yeterlidir. Yıldırım aşkı dediğimiz şey bu konuşmadan sonra kendini gösterir. Muhtemelen kadınların yıldırım aşkı öncesinde erkeklere nazaran daha fazla sözcüğe ihtiyaçları vardır. Miller'a göre dil virtüözlüğü erkeklerde bir çeşit tavus kuşunun kuyruğu olarak görülebilir. Bu sayede erkekler sözcükler aracılığıyla kadınlara ne kadar zeki, kültürlü, mevki sahibi ve güçlü olduklarını gösterebilirler. Yani bu teoriye göre, dil kadınların cinsel seçiminde tercihlerini dil virtüözü erkeklerden yana yapmalarının bir sonucudur. Dilin Batı kültüründe çok takdir edilmesi ve fiziksel açıdan pek çekici olmayan erkeklerin genetik geleceklerini güvenceye almak için dil virtüözü olmaya çalışmaları boşuna değildir. İlk bakışta göze çirkin görünen pek çok yazar ve komedyenin en güzel kadınlarla birlikte olmaları bizi her zaman şaşırtmıştır (buna örnek vermemize gerek yok sanırım).

Miller'a göre ilk insanların kullandığı karmaşık dilin gelişmesi, güzel konuşan erkeklerin üyesi oldukları aşiretlerde sosyal mevki ve üreme başarısı rekabetinde hitabet gücünü kullanmaları sayesinde olmuştur. Bu tür bir ilişki söz konusu olduğu sürece, dil insan evriminde gittikçe daha karmaşık hâle gelmiştir. Miller ortalama bir çiftin çocuk sahibi oluncaya kadar yaklaşık bir milyon kelime sarf ettiğini hesaplamış. Bu kelimeler partnerlerin birbirlerini daha iyi tanıma, şaka yapma, kavga etme ve birbirlerinin birlikte çocuk yapmaya gerçekten yeterince uygun olup olmadıklarını saptamak için yaptıkları konuşmalara harcanır. Güzel konuşan biri kendini daha kolay ifade edebilir.

Yeni Zelandalı edebiyat araştırmacısı Brian Boyd, 2009 yılında çıkan ve edebiyatı evrimsel bir bakış açısıyla ele aldığı *On the Origin of Stories* isimli kitabında, bize doğrudan biyolojik fayda sağlayacakmış gibi görünmediği hâlde roman okuma gibi bir aktiviteye neden bu kadar zaman harcadığımız sorusunu yöneltir. Boyd'un bu soruya verdiği cevap şudur: Çünkü bu aktivite atalarımızı daha sosyal, daha empatik ve daha yaratıcı kılmıştır. Peki bu günümüz koşullarında da geçerliliğini koruyor mu? Kurmaca hikâyelerin anlatılmasının hâlâ bir faydası var mı?

Boyd bu soruları yanıtlarken insanın başlangıçta belli bir işleve yönelik evrim geçiren fakat daha sonra başka biyolojik işlevlerin de yüklendiği özelliklerine işaret eder (biyolojide bu tip işlevlere *eksaptasyon* denir). Gözlerimizi buna örnek olarak verebiliriz. Gözlerimizle sadece görmez, bir şeyler de gösteririz. Bakışlarımızla başkalarını tehdit edebilir, gözlerimizin akını belli bir yöne çevirmek suretiyle belli bir grubun sosyal bütünlüğünü sağlayabilir, göz hareketlerimizle başkalarının ilgisini çekebiliriz. Aynı şey hikâye anlatımı için de geçerli olabilir. Başlangıçta bilgi aktarma işlevine sahip olan dilin daha sonra yüksek bir mevkiye ulaşmak ve

dolayısıyla daha fazla üreme başarısına sahip olmak gibi evrimsel çıkarlarımızı güçlendirebilecek hikâyeler oluşturmaya da yaradığı ortaya çıkmıştır.

Sembolik ruh

Tarih öncesi dönemlerde bilgi aktarımı konuşarak, şarkı söyleyerek, dans ederek yapıldı. Sanatla birlikte evrimde yeni bir adım daha atıldı. İnsanlar önce bedenlerini süslemeye başladılar. Afrika'da kırmızı toprak boyasının yüz bin yılı aşan bir süredir bedenlerin işaret ve mesajlarla bezenmesinde kullanıldığına dair izler var. Bilinen en eski mağara resimleri (en azından bu kitabın Hollandacası ilk baskıya girmeden on dakika öncesine kadar) kırk iki bin yılı aşkın bir zaman öncesine ait olsa da daha elli bin yıl öncesinde duvarlara resimler yapılmaya başlandığı tahmin edilmektedir. Antarktika dışında kıtaların hepsinde duvar resimleri bulunmuştur. Özellikle hayvan resimlerine rastlanmıştır. İspanya ve Fransa'daki mağaralarda (mamut, yaban öküzü, tüylü gergedan, at) ve Endonezya'nın Sulawesi adasındaki mağaralarda bulunan resimler (geyik domuzu) buna örnek olarak verilebilir.

Bilimin her dalında olduğu gibi, pek çok teorenin yanı sıra kendi bulgularını canla başla savunan birçok biliminsanı ya da bilimsel araştırma grubu vardır. Kimi araştırmacılar mağara resimlerinin hayvan korkusunu yenmek için yapıldığını ileri sürerken, bir başka grup bu resimlerin av, ölüm veya doğurganlık ritüelleriyle ilgili olduğunu iddia eder. Diğer bir gruba göreyse bu resimler ruhani bir trans sırasında yapılmıştır. Bu resimlerin sadece bilgi aktarımı olduğunu düşünen araştırmacılar da vardır. Nedeni ne olursa olsun bu resimler sayesinde ilk insanlar kendilerini ifade etme olanağını bulmuşlardır. Psikolojide buna "sembolik kimlik" denir. Pek çok

yerde el baskılarına rastlanmıştır. Bu baskıların bazıısı “olumlu” (boyaya batırılmış el), bazıısıysa “olumsuz” (boyaya engel olan el) bir ifadeye sahiptir. Günümüz jargonuyla bunlara *el selfi* ya da *elfi* denebilir.

Elli bin yıl önce gerçekleşen bir yaratıcılık patlamasıyla sayıları artan sembolik ruhlarımız, oldukça basitleştirilmiş işaretler aracılığıyla akıl almaz bir kolaylıkta düşünürler. Günümüzde kullanılan trafik levhaları belki de basit mağara resimlerinin uzaktan bir akrabasıdır: “Bu bölge dev geyiklere aittir. Ortalıkta başıboş dolaşan mağara ayılarına dikkat!”

Yaratılış hikâyeleri

Pek çok kabile varoluş nedenlerini meşrulaştırmak için dili kullanmış, kendi yaratılış tarihlerini oluşturup, bunu gelecek kuşaklara aktarmışlardır. İnternet dünyanın dört bir köşesinden yüzün üzerinde yaratılış destanıyla doludur ve bu sadece buzdağının görünen kısmıdır. Bilimsel açıdan bakıldığında bu destanların oldukça tuhaf hikâyeleri vardır: Gökyüzünü yukarıya doğru itmeye çalışan kuşlar, zifiri karanlığa hapsedilmiş ilk insanlar, ağaçlara gizlenen ateşten yaratıklar, kendi kendilerini aklın ucundan geçmeyecek nesnelerle dölleyen tanrılar, dev çocuklar, kaos, gökle yerin cinsel birleşimi, kayalardan doğan ya da denizden çıkan insanlar. Hatta hikâyelerden birinde insanların kendi kendine oral seks yapan bir tanrının bu eylemi sonucu olduğu anlatılır.

Dil sayesinde, insanların hayal gücü gelişmiş ve olayların dolaylı anlatımına geçilmiştir. Dolayısıyla insanlar hile yapmaya, birbirlerini aldatmaya ve başkaları hakkında doğru olmayan hikâyeler uydurmaya başlamışlardır: “Marie’ye dikkat! Bir önceki kabileden önüne gelenle yattığını söylüyorlar. Sen en iyisi Joke’a âşık ol.”

Kulaktan kulağa oyununu hepimiz biliriz. Sıraya dizilmiş bir grubun en başındaki yanındakinin kulağına bir cümle fısıldar, bu kişi aynı cümleyi öbür tarafındaki komşusunun kulağına fısıldar ve bu şekilde cümle sıranın sonundakine ulaşınca kadar tekrarlanır. Sıranın sonundaki kişi cümleyi sesli olarak söylediğinde özgün cümleden farklı bir cümleye dönüştüğü ortaya çıkar. 2013 yılında bu oyunun büyük çapta uluslararası bir versiyonu oynanmıştı. Aralarında Antarktika'nın da bulunduğu on yedi ülkeden yedi yüz otuz katılımcı beş sıra hâlinde birbirlerinin kulağına en az altı dilde bir cümle fısıldamış. Cümleler en son katılımcıya ulaşınca kadar toplam 151.926,9 kilometre mesafe kat edilmiş; yani dünyanın çevresinin üç katı uzunluğunda bir mesafe. "Oyun oynamak beklenmeyene hazırlanmaktır" şeklindeki özgün cümle sıra sonlarına ulaştığında şu cümleler ortaya çıkmış: "Dünyayı seviyorum", "Zombi", "Bulutlar dünyanın etrafında dolaşır", "Parla, parla, fıstık ezmeli jöle" ve "İlan'ın yardıma ihtiyacı var". Burada konuşma dilinin hata, yanıltma ve aldatmalara kaynak olabileceğini söylememize gerek yok sanırız.

Tarım ve yazı

Tarımla uğraşılmaya başlandıktan sonra toplumlar büyümüş, daha sosyal ve daha karmaşık hâle gelmişlerdir. Konuşma diline "yazı"nın eklenmesiyle dilin önemi daha da artmıştır. Yazmak, okumak demektir. Evrim tarihimizde okuma yazmaya başlamamız kısa bir süre önce gerçekleştiğinden birtakım uyumsuzluklar söz konusudur. Yazı ticaretten doğdu. Ticaret yapılan her yerde anlaşmaları, ödemeleri kaydetmek için bir sisteme ihtiyaç vardır. Bir yerin nüfusu arttığında bu tür işlemlerin sözle yapılması zorlaşır. Dolayısıyla toplumların büyümesiyle insanlar tahta, kemik veya topraktan yapılmış birtakım nesnelere çizik atmak suretiyle işlem kaydına başladılar.

Yaklaşık altı bin yıl önce bugünkü Irak'ın güneydoğusunda yaşamış olan Sümerler, gerçek bir yazı sistemini kullanmış ilk toplum olarak kabul edilir. Geliştirdikleri yazı sistemini yaşadıkları bölgede bolca bulunan kilden yapılmış tabletlere kaydetmişlerdir. Ülkelerini medeni hükümdarlar ülkesi anlamına gelen Kengir diye adlandıran Sümerler, sulama kanalları inşa etmişler ve köylerini büyük şehirlerle dönüştürmüşlerdir. Yapılan arkeolojik kazılarda MÖ 2100-2000 yılları arasında Sümer hükümdarlarının muhasebesinde kullanılmış yüz bin adet kil tablet bulunmuştur. Ticari işlemlerin yanı sıra tarihi ve güncel olayların ve yaratılış hikâyelerinin de kaydedildiği numaralanmış tabletlere, yani tarihin ilk kitap sayfalarına rastlanmıştır.

Üzerine yazılabilen papirüs kâğıdını Mısırlılara borçluyuz. Papirüs bitkisinin gövdesinden hazırlanan bu kâğıt çeşidi daha sonra Yunan ve Roma halkları tarafından geliştirilmiş ve bunun yanı sıra hayvan derisinden hazırlanan parşömenlere yazılmaya başlanmıştır. Yazıyla birlikte retorik, topluluk önünde konuşma sanatı da gelişmiş, özellikle Yunanlılar “sözlü” ve “yazılı” dünyaları, yani iki sanal dünyayı birleştirmede ustalaşmışlardır. Kil tabletlere kıyasla papirüs ve parşömenin avantajı, yazılı metinlerin çok daha kolay taşınabilmesiydi. Romalılar üzerine yazılıp çizilebilecek balmumuyla kaplanmış iki veya daha fazla levhadan oluşan tabletler kullanmaya başlamışlardır. *Stylus* denilen bir çeşit sivri uçlu kaleme benzeyen tahtadan bir nesneyle bu levhalara notlar alınabilir ve tekrar silinebilirdi. Bu sayede yazı yazma büyük ölçüde demokratikleştirildi. Her Romalı öğrencinin kendi balmumu tableti vardı –aynı günümüzde her öğrencinin kendine ait bir dizüstü bilgisayar olması gibi. Bazen balmumu tabletler birbirine eklenerek bir çeşit kitap oluşturulurdu.

Gerçek kitap, miladi takvim başlarında parşömen rulolarından parçalar kesilip bunların üst üste yerleştirilmesiyle doğdu. Sayfalar

kalın bir deri veya dikdörtgen tahta parçalarıyla bir arada tutuluyordu. Hollandacada kitap anlamına gelen “*boek*” (ya da İngilizcede “*book*”) kelimesi ismini tahminen bu tahta parçalarının yapımında kullanılan ve Almancası “*buche*” olan kayın ağacından almıştır.

Siziniçininşimdibudeneyidüşündükçünkübirşeygöstermekistiyyoruzilk yazılıkitaplardakelimelerarasındaboşluklarveokumayıkolaylaştıracakgrammerkurallarıhenüzyoktu. Bu cümlemin okunması pek kolay olmasa gerek. Bir de tamamı bu şekilde yazılmış bir kitabı okumayı düşünün. Yaklaşık ilk bin yıl boyunca basılan kitaplar maalesef bu tip “*scriptura continua*” yani aralıksız yazılardan oluşuyordu. Ayrıca o dönemlerde kitaplar bir köşeye çekilip tadını çıkarmak için değil, bilgi kaydetmek veya duyuru yapmak için kullanılıyordu. Ortaçağ sonlarında metinlerin okunabilirliği gittikçe önemli bir konu oldu.

On birinci yüzyılda Çin’de ve 1450 yılı civarında Johannes Gutenberg tarafından Avrupa’da ilk matbaaların kurulmasıyla, elle yazılmış ya da karmaşık tekniklerle hazırlanmış kitaplara kıyasla çok daha fazla sayıda kitap üretmek mümkün olmuştur. Bu arada Çinliler kâğıdı keşfetmiş ve bu sayede Avrupa’da da pahalı parşömen yerine kâğıt kullanılmaya başlamıştır. Amerikalı yazar Nicholas Carr 2010 yılında çıkan *The Shallows* isimli kitabında araştırmacıların yaptıkları bir hesaba göre Gutenberg’in ilk matbaayı kurmasını takiben ilk elli yıl boyunca üretilen kitap sayısının o tarihten önce bin yıl boyunca Avrupa’da üretilmiş olan kitap sayısına eşit olduğunu belirtir. Çok sayıda ve gitgide daha küçük basılan ve herkesin satın alabileceği bir ürün hâline gelen kitaplar sayesinde, nispeten kısa bir sürede insanların dünya görüşü değişmiş, Avrupa’ya entelektüel bir enerji dalgası yayılmıştır. Carr bu gelişmeyi saatlerin küçülmesiyle karşılaştırır. Zira kol ve masa saatlerinin kullanılmaya başlanmasıyla “zaman” herkes tarafından algılanabilir duruma gelmiştir. Cep boyutunda her

yerde hazır ve nazır kitapların, bütçesi sınırlı olanlar da dâhil herkes tarafından satın alınabilmesiyle okuma günlük hayatın bir parçası olmuştur. On beşinci yüzyıl sonlarında yaklaşık 60 milyon nüfusa sahip Avrupa'da neredeyse 12 milyon kitabın dağıtımı yapılmıştır. Bu gelişme "Bilgi Devrimi"nin başladığının ilanıdır.

Basılı medyanın on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda hızlı yayılmasıyla kültürel, dinsel, bilimsel ve özellikle siyasal yaşamda da hızlı bir gelişme yaşandı. Pek çok kitabın yanı sıra gelişmele- re damga vuran çok sayıda risale de basılmaya başlandı. Risaleler daha çok siyasi içerikli fakat güncel konuların da ele alındığı, bir defaya mahsus olmak üzere tek sayfa ya da broşür ve bazen de mini kitap şeklinde basılan yazılardı. Hollanda'da çalkantılı dönemlerde pek çok risale yazılmıştır. Resmî bildiriler, çağrılar, şakalar, anonim dedikodular, yanlış bilgiler, suçlamalar, kuşku uyandırmalar, dalga geçmeler, dokunaklı sözler... kısaca günümüzde *Twitter* ne ise on yedinci yüzyılda risale oydu. Ayrıca Hollanda tarihinin en büyük siyasetçilerinden eyalet danışmanı Johan de Witt ve kardeşi Cornelis'in öldürülmeleri olayı risalelerin masum bir baskıdan ibaret olmadıklarının kanıtıdır. Bu büyük siyaset adamı, 20 Ağustos 1672 Cumartesi günü Lahey'de, şehrin her bir tarafına asılan ve noterler, avukatlar, vaaz veren dindarlar ve sonradan Hollanda Krallığı'nı kuracak olan ve iktidarı tekrardan ele geçirmek isteyen Van Oranje ailesi yanlılarının astıkları, öldürülmesi için çağrıda bulunulan kışkırtıcı risalelerin etkisinde kalan halk tarafından, kardeşi ile birlikte linç edilerek öldürülmüştür.

Geçtiğimiz yüzyılın başlarına kadar basılı medya gelişmeye devam etmiş, milyonlarca kitap, gazete ve dergi basılmıştır. Ancak yirminci yüzyılda basılı medyanın yerini fotoğraf, telefon, radyo, televizyon, film, bilgisayar, internet ve cep telefonu gibi yeni iletişim araçlarıyla önemli ölçüde elektronik medya almıştır. Kanadalı

medya filozofu Marshall McLuhan'ın 1964 yılında çıkan ve sansasyon yaratan *Understanding Media: The Extensions of Man* isimli kitabında da iddia ettiği gibi, dünya artık teknolojik medyadan paçasını kurtaramayacaktı.

McLuhan “araç mesajdır” (*the medium is the message*) sözleriyle büyük ün kazanmıştır. Yani McLuhan'a göre, mesajı ileten araç içerdiği mesajı da etkiler. Eğer iletilmek istenen mesaj 140 yazı karakteri içeriyorsa bu 140 karakter aynı zamanda mesajın içeriğini de belirleyecektir –bundan doğabilecek tüm sorunlarla birlikte. McLuhan'a göre iletişim araçlarının (televizyon, telefon, internet) içeriği “hırsızın koruma köpeğinin aklını çelmek için yanında bulundurduğu lezzetli et parçası”na benzer.

Hikâyeci beyin

Medya bize evrimsel hedeflerimize (hayatta kalma, korunma, seks, iktidar, rekabet ve besin arayışı) ulaşmamızda sonsuz olasılıklar sunar. Önemli bilgiler edindiğimiz için televizyonda haber, polisiye, spor, arkadaş bulma, yemek, sağlık ve yarışma programlarını izleriz. Aynı şey internet için de geçerlidir. 2014 yılında Google'da en çok aranan terimler şunlardı: “Robin Williams” (intihar ederek yaşamını sona erdiren bu aktörü yakından tanıyabilmek için), “Dünya Kupası” (savaşmayı yücelttiğimiz spor dalı), “Ebola” (istatistiksel olarak yakalanma şansımız çok az olan bir hastalığa yakalanma korkumuz), “Malezya Havayolları” (uçak düşmesine dair korkumuz), “ALS Bir Kova Buz Kampanyası” (hastalık), “*Flappy Bird*” (oyun), “Conchita Wurst” (eğlence), “İŞİD” (savaş, korku), “*Frozen*” (eğlence) ve “Soçi Kış Olimpiyatları” (spor). İnternette aradığımız ve televizyonda izlediğimiz şeylerin popülerliğinden atalarımızın tarih öncesi dönemlerde neleri önemli bulduklarını çıkarabiliriz.

Aramızda dolaşan katiller hakkında bilgi sahibi olabilmek için poliseye diziler izleriz. Şarkı ya da şiir şeklinde formüle edilmiş bir televizyon reklamı daha akılda kalıcıdır. Çocuklarımızı hayatta karşılaşılabilecekleri olası tehlikelere karşı uyarmak için bilinçli ya da bilinçsiz onlara masallar anlatırız. “Kırmızı Başlıklı Kız” onlara yabancılardan çekinmeyi ve fazla iyimser olmamayı öğretir, çünkü tehlike hiç beklenmedik bir yerden çıkabilir. “Uyuyan Güzel” (te-tikte ol) ve “Külkedisi” (kötü kalpli üvey annelere dikkat) de buna benzer uyarıları içerir.

Beynin hikâyeciliği üzerine araştırmalar yapan evrim edebiyatçıları Hollandalı André Lardinois ve daha önce de bahsettiğimiz Brian Boyd’a göre, bu tür masallar pek çok kültürde mevcuttur. Dünyanın her yerinde masallar, efsaneler ve kıssalar aracılığıyla çocukların ve yetişkinlerin dikkati önemli evrimsel konulara çekilmeye çalışılır. Lardinois’in de yaptığı gibi roman kahramanlarının davranışlarını inceleyen herkes, bunun izlerinin hemen her zaman biyolojik güdülere kadar uzandığını görebilir.

Edebiyat, tarih öncesinden kalma güdülerimizi abartılı bir şekilde büyütebilir. Hikâye ve romanlar çoğunlukla seks, iktidar, şiddet, korku, arzu ve mücadele üzerinedir. *Madam Bovary* romanında doktorun karısı taşra hayatının sıkıcılığından kurtulabilmek için kocasını aldatmaya başlar; 1857 yılında piyasaya çıktığında büyük yankılar uyandıran yapıtın yazarı Flaubert, o dönemde müstehcenlik suçlamasıyla hâkim önüne çıkmak zorunda kalmıştı. Amerikalı yazar Bret Easton Ellis’in *American Psycho* (*Amerikan Sapığı*) romanı ana karakterin masum insanlara uyguladığı şiddeti betimleyen uzun ve son derece gerçekçi pasajlarla doludur. Bu iki roman beynimizin şehvet ya da tiksintiyle tepki gösterdiği, abartılı uyaranlar sunan edebiyat yapıtlarına birer örnektir.

Binden fazla sözcük

Beynimiz farklı iletişim araçlarından edindiğimiz bilgileri sanki yaşadığımız çevrenin bir parçası, yani bizim için önemi olan bir konuymuş gibi algılar. Televizyon, fotoğraf, sinema ya da internetle birlikte evrimden geçmedik. Bu tür uyaranlar birtakım uyumsuzluklara sebebiyet vermektedir. Beynimizin evrim geçirdiği milyonlarca yıl boyunca fotoğrafçılık diye bir şey yoktu; fotoğraflar hayatımıza gireli şunun şurasında iki yüz yıl kadar oldu. Fotoğrafların yanıltıcı tarafı, beynimizin ilk aşamada fotoğraftaki kişi ya da nesnelerin gerçekten yanımızda olduğunu düşünmesidir. 1977 yılında çıkan *On Photography (Fotoğraf Üzerine)* isimli kitabında Susan Sontag bu tür gerçek olmayan uyaranları “*pseudo presence*” (sahte varoluş) diye isimlendirir. Sevdiklerimizin fotoğrafını cüzdanlarımızda taşımak istememizin sebebi de budur; onları hatırlamak, anmak, bir anlık da olsa varlıklarının bilincinde olmak isteriz. Bu bir çeşit “dünyayı ölümsüzleştirmek” isteğidir. İnsanlar değişir ya da günün birinde ölüp gider, manzalar kaybolur, binalar yıkılır ama fotoğraflarla resmedilen dünya olduğu gibi kalır, değişmez. İçinde yaşadığı güvenilir ortamın fotoğraflara kaydedilmesi seyahate çıkan biri için bir avantaj teşkil edebilir. Fotoğraflar doğrudan görüş alanımızda olmayan insanlar hakkında daha fazla endişe duymamıza neden olabilir. “Bir resim bin kelimeye bedeldir” deyiimi kesinlikle doğrudur; en azından bu görüntünün empati uyandırma gibi bir amacı varsa. Yardım organizasyonlarının göçmenlere daha fazla yardım edilmesini sağlamak için mültecilerin, özellikle bir botla Akdeniz’i geçmeye çalışan kadın ve çocuk mültecilerin görüntülerini kullanmaları buna örnektir.

Beynimiz, (Rus nörolog İvan Pavlov’un 1927 yılında “yönlendirici refleksler” diye tanımladığı) direkt duyuusal deneyimlere, özellikle

görsel uyaranlara kuvvetli bir şekilde tepki verir. Yeni görsel uyaranlar bedenimizde kalp atışlarında yavaşlama, damarların daralması ve göz bebeklerinin büyümesi gibi kısa süreli fiziksel reaksiyonlara neden olur. Televizyonun dikkat çeken olağanüstü bir iletişim aracı olmasının sebebi de budur. Televizyonun açık olduğu bir mekânda biriyle sohbet etmek son derece zordur. Görüş alanımıza giren ve hareket eden her şey beynimizin dikkatini çeker.

Daha önce de belirttiğimiz gibi olası bir tehlikeye karşı oldukça duyarlıyızdır. Hatta bu tehlike bizden çok uzaklarda, televizyonda izlediğimiz ya da gazetede okuduğumuz bir olayın haberi doğrultusunda ortaya çıkmış olsa dahi. Dünyanın dört bir yanında gerçekleştirilen terör saldırılarından yaşadığımız çevrenin uzağında olmalarına rağmen son derece etkileniriz. Hemen kendi kendimize sormaya başlarız, yaşadığımız çevrede de böyle bir saldırı mümkün olur mu diye. Uyumsuzluk teorisi perspektifinden bakıldığında, iletişim araçları tarafından yayılan haberlerin çoğu, beynimizin aşırı tepki gösterdiği abartılı ve hatta bazen önemsiz uyaranlardır. Amerikalı yönetmen ve aktör Orson Welles 1930 yılında *The War of the Worlds* (*Dünyalar Savaşı*) kitabından uyarlanan radyo oyununda, dünyamızın uzaylıların istilasına uğradığı haberini verdiğinde pek çok Amerikalı dinleyici bunun gerçek olduğunu sanıp paniğe kapılarak polisi aramaya başlamıştı.

Beynimiz gerçekçi bir tehlikeyle (bir arabanın önünden karşıya geçmek) gerçekçi olmayan tehlike (Bangladeş'te sel basması) arasında herhangi bir ayırım yapmaz. Olasılık hesabımız nadiren nesnel verilere dayanır. Dünyanın dört bir yanında meydana gelen saldırı, olay ya da kazaların *Fox*, *CNN* ve *BBC World* gibi 24 saat yayın yapan haber kanalları tarafından ayrıntılı olarak ele alınması, bu tip tehlikeleri abartmamıza neden olmaktadır. Örneğin bir uçağın düştüğü haberini aldığımızda uçağa binmekten korka-

rız. Hâlbuki bisiklet ya da arabayla işe giderken bir kaza geçirme olasılığı çok daha fazladır. Resmî rakamlara göre, aralarında on dokuz teröristin de bulunduğu 2.996 kişinin hayatını kaybettiği 11 Eylül New York Dünya Ticaret Merkezi saldırısını takip eden aylarda, Amerika'daki havaalanlarında yolcu sayısında saldırı öncesi döneme kıyasla yüzde 12 oranında azalma, otoyola çıkan sürücü sayısında ise yüzde 20 oranında artış olmuştur. Risk iletişimi alanında araştırmalar yapan Alman profesör Gerd Gigerenzer'e göre El Kaide'nin New York saldırısı, uçağa binmekten korktuğu için arabayı tercih eden yaklaşık bin altı yüz Amerikan vatandaşının da trafik kazalarında hayatlarını kaybetmelerine sebep olmuştur. Arabayla yolculuğa çıkmak ne yazık ki uçakla seyahat etmekten çok daha tehlikelidir. Bu insanlar uyumsuzluk yüzünden hayatlarını kaybetmişlerdir. Gigerenzer bunu bir röportajda "insanlar tavadan ateşe atladı" şeklinde dile getirmiştir. 11 Eylül sonrasında, Amerika uzmanı Hollandalı profesör Maarten van Rossem'in televizyonda bu saldırıyla Üçüncü Dünya Savaşı'nın başlayıp başlamadığı sorusuna bunun bir grup ahmak tarafından düzenlenmiş bir eylemden başka bir şey olmadığı şeklinde verdiği yanıt, Hollanda'da tepkiyle karşılanmıştı. Bu tür bir saldırıda aklımıza gelen tek şey –bu felaket dünyanın öbür tarafında meydana gelse dahi– "tehlike kapıda, bir şeyler yapmamız lazım" düşüncesidir.

Sanal-sosyal dünyanın önemi

Evimizden ya da yatak odamızdan televizyon ya da internet aracılığıyla dış dünyayla temas kurabiliyorsak neden dışarıya çıkalım ki? Psikoloji alanında yapılan araştırmalar, Justin Bieber'in fotoğraflarını odalarına asan genç kızların bu şarkı söyleyen dağ sıçanına gerçekten de âşık olduklarını gösteriyor. İngiltere'de yapılan bir

araştırmada, her gün *EastEnders* ve *Coronation Street* gibi pembe dizileri izleyen insanların bir zaman sonra oyuncuları gerçek bir arkadaş gibi görmeye başladıkları ortaya çıkmış. Zira bu oyuncular bir zaman sonra gerçekten de odanın içindeymiş gibi gelir insana. Televizyon ortaya çıkmadan önce, evde birini her gün görmek, o kişiyi iyi tanıdığımız anlamına gelirdi. Dizilerde oynayan kişilerin aktör ya da aktris olduklarını bilmemize rağmen, bu insanların başına gelenlerin bizi oldukça etkilemesi bu yüzdendir. Bu tür bir pembe dizi bağımlılığı sosyal izolasyona, gerçek arkadaşlıkların kurulması ve sürdürülmesinde zorluklara yol açabilir. Bir başka araştırmaya göre gerçek arkadaşlıkların ruh sağlığımız açısından büyük bir önemi vardır. Herkes bu tür dizilerin etkisinde kalabilir belki ama özellikle zekâ derecesi (IQ) ortalamanın altında olan insanların, televizyon ve sinema oyuncularının “sahte varoluş”undan hastalık derecesinde etkilendikleri gözlemlenmiştir.

Facebook’ta da bu tür bir uyumsuzluk pusuya yatmış bekler. Göteborg Üniversitesi tarafından Facebook kullanımı ve bunun etkileri üzerine yapılan büyük çaplı araştırmada, bu siteyi kullananların diğer üyelerle daha kolay sosyal iletişime geçebildiklerini ancak aşırı kullanımın bu kişilerin benlik duygusuna ve ruh sağlığına zarar verebildiği ortaya çıkmıştır. Facebook kullananlar genelde yaşadıkları hayatı olduğundan daha güzel göstermeye, sanki çok sayıda arkadaşları varmış gibi davranmaya çalışır, kendilerini daha güzel ve macera dolu bir hayat sürdürdüklerini iddia eden diğer üyelerle kıyaslayarak büyük bir mevki yarışına girerler. Bu kişilerin benlik saygısı bu tür davranışlardan etkilenebilir. Özellikle kadın kullanıcılar Facebook’a ne kadar fazla zaman ayırırlarsa kendilerini o kadar kötü hissettiklerini belirtmektedirler. Ayrıca birtakım araştırmacılara göre, Facebook “kendine odaklı” (*self-focused*) bir ağıdır. Sosyal olarak tanımlansa da bu sitenin kesinlikle narsist ve

psikopat bir yanı da vardır. Yapılan araştırmalarda, kendini beğenmiş üyelerin daha fazla Facebook arkadaşı edinmek ve özel hayatlarına dair daha fazla bilgi vermek istedikleri ortaya çıkmıştır.

Aşırı internet kullanımı ve sık sık televizyon seyretmek, dizginlenmesi zor bir mevki yarışına yol açar. Gelin kendimizi bir anlığına tarih öncesi dönemlerde yaşayan küçük bir çocuk olarak düşünelim. Yaklaşık yüz ila yüz elli üyesi olan bir kabilede birkaç çocuk başına bir yetişkin düşerdi. Çocuklar kendilerini kimisi güzel, kimisi çirkin, kimi kaslı, kimi çelimsiz bu yetişkinlerle kıyaslayabilirlerdi. Günümüzde genç kız ve erkekler “aşırı yüklü” medya sayesinde yüz değil on binlerle boy ölçüşmektedirler. Tek bir tuşa basarak her bedenden sayısız modeli televizyon ya da internette bulmak mümkündür. Sanal dünyada insanların hep daha hoş ve daha güzel görünmeleri, bu pek çok kişinin kendisinin ya da partnerinin dış görüntüsü hakkında durmadan yakınmasına sebep olmaktadır. Bir grup yeni yetişkine kendi partnerinden daha çekici ya da daha az çekici on kişinin fotoğrafının gösterildiği bir araştırmada, çekici alternatiflere tabi tutulanların kendi ilişkilerinden yakındıkları ortaya çıkmıştır. Günümüzde mevcut olan çok sayıda abartılı uyarı, insanların sahip oldukları mevkiden ve dış görünüşlerinden sürekli yakınmalarına sebep olmaktadır. Eskiden belli konularda vermek zorunda kaldığımız yerel mücadele, bugün medya sayesinde küresel bir rekabete dönüşmüştür. Bitmek bilmeyen mevki yarışı depresyonlara, benlik duygusunda azalmalara neden olmaktadır.

Pornografi

Aradan geçen iki milyon yıl içerisinde, beynimiz bedenimizin neseli bir parçası hâline geldi. Asırlar boyunca ceylan gibi ormanda hoplaya zıplaya koşturarak günlük dürtülere tepki vermeyi öğrendi.

Cinsel dürtüler açısından Susan Sontag'ın "sahte varoluş" kavramının uyumsuzlukların ortaya çıkmasında son derece elverişli bir malzeme olduğu söylenebilir. En azından seks endüstrisi bu kavramdan fazlasıyla faydalanmaktadır.

İster kadın, ister erkek olsun, pornografik bir görüntüyle karşı karşıya kaldığımızda taş çağından kalma beynimiz hemen şunu düşünür: "Karşımda çıplak duran biri var, bu kişinin müsait olduğu ortada, dolayısıyla fizyolojik hazırlığa başlamam lazım." Tarih öncesi dönemlerde insanların tahrik oldukları çıplak bir vücutla karşı karşıya kalması, bu vücutla gerçekten aynı mekânda ya da onun çok yakınında olması demektir. Bu tür bir karşılaşmanın cinsel ilişkiyle sonuçlanması ihtimali yüksekti. Üçüncü Bölüm'de de belirttiğimiz gibi o dönemlerde seks –günümüzde de olduğu gibi– kişinin özel hayatının bir parçasıydı.

Cinsel ilişkide mahremiyet –aynı nedenlere dayalı olarak– pornografi için de geçerlidir. Pornografinin atalarımızın mağaralara resimler yapmayı öğrendikleri an başladığı tahmin edilmektedir. "Porno" kelimesi Yunancada "fahişe" anlamına gelir ve *porneia* (aşk satış yeri) kelimesinden türetilmiştir. "Grafı" kelimesi ise "tanım" ya da "illüstrasyon" anlamına gelir. Yani pornografi kelimesi gerçek anlamda fahişe ya da fahişeliğin görüntüsü ya da yazılı tanımlamasıdır. Günümüz pratiğiyle kıyaslandığında bu tarif oldukça sınırlıdır. Zira günümüzde internet, insanların sayısız pozisyonda cinsel ilişki sergiledikleri milyarlarca pornografik görüntüyle doludur.

İnternet sayesinde dünyanın dört bir yanına kolayca ulaşabilen pornografi üzerine istatistiklere birkaç örnek verecek olursak göze çarpan rakamlar şunlardır: Dünya çapında internetten indirilen materyalin yüzde 35'inin pornografik içerikli olduğu tahmin edilmektedir. Bunun yüzde 70 olduğuna dair tahminler de vardır. İçinde bulunduğumuz yüzyılın ilk on yılının sonlarında, arama

motorlarında günde 70 milyon pornografik terimin tuşlandığı ve bu oranın toplam aramaların yüzde 25'ini oluşturduğu ortaya çıkmıştır. “Seks” kelimesi 2006 yılında en çok aranan erotik terimdi ve bu kelimenin en sık tuşlandığı ülkeler Pakistan, Hindistan ve Mısır’dı. En fazla “seks” arayan ilk on ülke arasında sadece iki ülke Müslüman değildi: Hırvatistan ve Hindistan. 2000 yılında indirilen internet sitelerinin yüzde 60’ının seksle ilişkili, 2006 yılında yetişkin sayfaların “özel ziyaretçileri”nin sayısının ayda 72 milyon, seks sitelerinin sayısının ise 420 milyon olduğu tahmin edilmişti.

2006 yılında dünya çapında seks endüstrisinde 97 milyar dolar kazanılmış. Bu rakam aynı yıl Microsoft’un hasılatının iki katıydı! 200 milyon gibi bir rakamla Hollanda listenin alt sıralarında yer alıyordu. En yüksek pornografik hasılatı sahip ülke Çin (yaklaşık 28 milyar dolar), kişi başına pornografik materyale en fazla meblağın ödendiği ülke ise Güney Kore’ydi (525 dolar). En fazla porno üreten ülkeler arasında ilk üç sırayı Amerika Birleşik Devletleri, Brezilya ve Hollanda alıyordu. Amerika’da kişilerin gelir ve porno kullanımı arasında açık bir ilişki olduğu, gelir yükseldikçe kullanımın da arttığı, 2006 yılında porno satın alanların yüzde 35’inin en yüksek gelir grubunda olduğu (75.000 dolar ve üzeri) göze çarpar. Aynı yıl Amerikalı öğrencilerin yüzde 87’si webcam, MSN veya telefon aracılığıyla seks yapmış. En sık porno indiren yaş grubu ise otuz beş ile kırk dört arasıymış. 2007 yılında Kanada’da yapılan bir araştırmada, on üç yaşındaki erkek çocukların üçte birinin bir kez de olsa müstehcen görüntülere baktıkları ortaya çıkmış.

Alın size bir iki istatistik daha. Amerika’da 2004 yılında, çalışan kesimin (kadın ve erkek) yüzde 44’ü iş yerinde çıplak görüntü indirdiğini itiraf etmiş. Hatta üniversite çalışanlarında bu oran yüzde 59’muş. Seks sitelerini ziyaret edenlerin üçte birini kadınlar oluştururken, bu grubun yüzde 17’si porno bağımlısı olduğunu

belirtmektedir. Yetişkinlerin yüzde 59'u cinsel fantezi kurmanın, yüzde 38'iye pornografik görüntülere bakmanın ahlaki yönden kabul edilebilir olduğunu düşünmektedir. İnternetin pek çok saçmalık, abartma, yanlış yorumlama ve kötü niyeti de barındırdığını göz önünde tuttuğumuzda bu rakamların ne derecede doğru olduğu kuşku götürebilir belki ama kuşku götürmeyen bir şey vardır ki o da pornografik materyal indirenlerin kendilerini yalnız hissetmek zorunda olmadıklarıdır.

Peki uyumsuzluk bunun neresinde? Yanıt: Aracın kendisinde. İnternetin sunduğu aşırı sayıda sahte uyarana bedenimiz ciddi olarak fiziksel tepki vermekte, özellikle erkek beyinler pornonun etkisi altında çiftleşmek yerine mastürbasyon yapmayı seçmektedir. Bu konuda Yahuda'nın ikinci oğlu Onan'ın İncil'de geçen hikâyesi ilginçtir. Onan kardeşi öldükten sonra onun karısıyla evlenmek zorunda kalmıştır; çocuk yapmak istemediği için menisini yere boşaltmayı seçtiğinden dolayı Rabbi tarafından ölümle cezalandırılmıştır. Mastürbasyon anlamına gelen “onanizm” terimi bu hikâyeden esinlenmiştir.

Günümüzde onanizme yeltenmenin cezası ölüm olmasa da bunun birtakım muhtemel uyuşmazlıklara yol açtığı bir gerçektir. Seks bağımlılığı ciddi bir sorundur. Bu şekilde erkekler ellerinde avuçlarında olanı soylarının devam etmesi yönünde kullanmak yerine “yere” atmaktadırlar. Porno izleme dürtüsü kimi erkeklerin normal günlük işlevlerini yerine getirmelerine engel olur. Çok fazla porno izleyen ve çok sık mastürbasyon yapan erkeklerde cinsel isteksizlik rahatsızlığı (İngilizcede *SADD-effect*; *Sexual Attention Deficit Disorder* denilen) görülür. Amerikalı seks terapisti ve yazar Ian Kerner'in teşhis ettiği bu rahatsızlık, porno bağımlısı erkeklerin görsel tahrikin baskın hâle gelmesi sonucu gerçek bir kadınla cinsel ilişkiye giremeyecek duruma gelmeleri şeklinde kendini gösterir.

Cinsel isteksizlik rahatsızlığı çeken erkekler çoğu zaman cinsel ilişki sırasında ereksiyon sorunuyla karşı karşıya kalır ve çabuk sıkılırlar.

Pornonun günümüzde internet sayesinde serbest ve bolca mevcut olması, pek çok erkeğin –farkında olmadan– sekse bakış açısını değiştirmiştir. Kerner’a göre, erkekler günlük hayattaki seksle pek fazla ilgisi olmayan bir porno-mastürbasyon tarzı geliştirmişlerdir. Porno bağımlılığından kurtulmak zor değildir. Kerner porno bağımlısı erkeklere bir süre pornodan uzak durmalarını tavsiye eder. Bu sayede cinsel alanda olası bir uyumsuzluğa engel olabilmek şansına erişeceklerdir.

Pornodan söz açılmışken futbol ve aşk arasında da bir bağlantı olduğunu belirtmeden geçmeyelim. Brezilya’da düzenlenen Dünya Kupası’nın üzerinden belli bir süre geçmiş olsa da *www.pornhub.com* sitesi çalışanları, sitenin veritabanlarının analizini yaparken sık sık maç heyecanını yaşıyor olsalar gerek. Bu arada bilmeyenleriniz varsa Kanada çıkışlı bu pornografik video paylaşım sitesi bir çeşit pornonun YouTube’udur. *Pornhub*’ın ilginç bir yanı, sitenin kullanımına dair araştırma, analiz ve dikkat çekici bilgilerin sunulduğu bir blog’a sahip olmasıdır. Zira sadece Kanadalılar tarafından değil, dünyanın dört bir yanından ziyaret edilen bu sitenin blog’u sayesinde seks ve Dünya Kupası gibi uluslararası etkinlikler arasında bir bağlantı kurabilme imkânı doğmaktadır.

Örneğin, Hollanda’da bu etkinlikle su kullanımı arasında bir bağlantı kurulmuştur. Drenthe bölgesi Su İşleri Müdürlüğü’nün verdiği bilgilere göre, Hollanda-Arjantin maçı sırasında su kullanımında aşırı bir düşme, devre arasında ise aşırı bir artış gözlemlenmiş (herkes aynı anda tuvalete gittiği için). *Pornhub*’ın araştırma ekibi de buna benzer bir etkiyi tespit etmiş. Dünya Kupası’nda belli bir ülkenin takımının maçı olduğunda bu ülkelerden siteyi ziyaret edenlerin sayısında diğer ziyaretçilere kıyasla büyük ölçüde

bir azalma gözlemlenmiş. Millet televizyonun önüne geçmiş milli takıma destek vermeye çalışırken kalkıp da porno izleyecek hâlleri yok tabii. Hollanda, Portekiz ve İngiltere gibi ülkelerden daha iyi performans gösteriyordu. Hollanda milli takımının oynadığı günler, ortalama porno izleyici sayısının en düşük olduğu günlerdi. Belli ki milli takımın oynadığı bir maç, Hollandalılar için öyle bir doruk noktası ki başka bir doruk noktasına gerek duyulmuyor.

Fakat sadece maç sırasında. Çünkü maç sonrası herkese bayram! Örneğin Hollanda-Brezilya maçından sonra *Pornhub* ziyaretinde sıradan bir güne kıyasla yüzde 40 oranında bir artış olmuş. Başka bir deyişle Hollanda milli takımı ülkenin cinsel isteğini artırmış. Belçika milli takımı ise durumu daha da parlatmış: Amerika Birleşik Devletleri'ni yendikleri maçın ardından siteyi ziyaret eden Belçikalıların oranında neredeyse yüzde 100'lük bir artış gözlemlenmiş. Futbolun faydaları!

Dünya Kupası sırasında *Pornhub* sitesine girilen arama terimlerinin analizinden de ilginç sonuçlar ortaya çıkıyor. Birbirleriyle maçı olan ülkelere merakın arttığı gözlemlenmiş. Örneğin Hollanda-Arjantin maçı oynandığı gün arama terimi "*Netherlands*" dünya çapında yüzde 195, "*Dutch amateur*" terimi ise yüzde 55 oranında artmış. Belli ki bu sadece rakipler arasında değil, evrensel ve aynı zamanda da görsel zevk arayışına yansıyabilen bir meraktır. Futbol dünyanın dört bir tarafından insanları pek çok alanda birbirleriyle kaynaştıran bir spordur.

Geçenlerde Hollanda'nın Nijmegen şehrinde lise çağında iki genç erkek arasında geçen bir konuşmaya kulak misafiri olduk. Gençler mezun olduktan sonra eğitimlerine nasıl devam edecekleri konusunda tartışıyorlardı. Birinin diğerine "Bana kalsa porno aktörü olmak isterdim," dediğini duyduk.

Diğeri hemen heyecanla atıldı: "Ben de! Ben de!"

Ah be gençler. Umarız anne babanız da seçtiğiniz mesleği duyduğunda aynı heyecanı gösterir. Zira porno aktörünün halk arasındaki konumu, uyuşturucu satıcısıyla dolandırıcı arasında bir yerlerdedir. Hâlbuki –en azından Amerika’da– iyi bir maaşla kamera önünde seks yaparak geçimini sağlamak mümkündür. Bu endüstride kadınlar erkeklerden daha fazla kazanmaktadırlar (erkekler 40.000-100.000 dolar kazanırken kadınların kazancı 100.000-300.000 dolardır).

Porno yıldızlarının yatarak yaptıkları kariyerleri sırasında karşılaştıkları hoş olmayan rastlantılar (sosyal izolasyon, cinsel körelme) bir yana, mesleğini değiştirmek isteyenlere önemli bir noktayı daha belirtmek isteriz: Porno aktör ve aktrislerinin kendilerine zarar verme eğiliminde oldukları düşünülmektedir. İşin ironik yanı, porno aktrisleri mümkün olduğunca doğurgan görünmeye ve doğurgan davranmaya programlanmış olmalarına rağmen yapılan araştırmalarda, sıradan Amerikan vatandaşlarına kıyasla çok daha az çocuk doğurdukları ve çok daha erken öldükleri ortaya çıkmıştır.

2007 ve 2010 yılları arasında porno endüstrisinde çalışmakta olan bin beş yüz yıldızdan elli biri “erken ölümle” aramızdan ayrılmış (AİDS, intihar, cinayet ya da aşırı doz uyuşturucu sebebiyle). Müzik endüstrisiyle bir kıyaslama yapacak olursak 2009 yılında çıkan müzik albümü sayısı yaklaşık yüz bin iken porno yapımlarının sayısı on üç bindi. Fakat müzik endüstrisinde 2007 ve 2009 yılları arasında sadece dokuz uyuşturucu bağlantılı ölüm ve iki intihar olayı söz konusuydu. Kısacası sağlık açısından müzisyen olmak seks filmlerinde oynamaktan daha akıllıcadır.

İnternette bazı (iğrenç) Hristiyan siteler, porno yıldızlarının ortalama yaşam süresini (kendi rakamlarına göre 37,4 yıl) sıradan bir Amerikan vatandaşının ortalama yaşam süresiyle (78,1) kıyaslayarak bunun Tanrı’nın bir cezası olduğunu belirtmekte ve porno

yıldızlarında rastlanan yüksek ölüm oranını istismar etmektedir. Bu sitelerde belirtilen rakamların doğruluğu kuşku götürse de porno yıldızlarının ortalama olarak diğer insanlardan daha erken öldükleri doğrudur. Çoğu sorunlu bir ailede büyümüş, kendi kaderine terk edilmiş ve (cinsel) şiddete maruz kalmıştır. Porno filmlerde oynamak dışarıdan çekici görünebilir belki ama Nijmegen’li iki gencimizin buna karar vermeden önce iyice düşünmelerinde fayda vardır.

Kopyalama hataları

Beynimiz rol modellere ve savanlarda hayatta kalabilmek için grubumuzda kimin en iyi özelliklere sahip olduğuna odaklanır. İyi avlanma teknikleri ve stratejik düşünceler, yüz binlerce yıl boyunca merakla izlenip kopya edilmiş, yüksek saygınlığa sahip insanlar sık sık örnek alınmıştır. Ünlülere olan zaafımız da onları bir şekilde rol model olarak görmemizden kaynaklanır. Yakından takip ettiğimiz ünlünün taktığı son moda gözlüğü bizim de taşıma ihtimalimiz yüksektir.

Buffalo Üniversitesi psikologlarından Shira Gabriel’e göre, ünlülere tapmanın sağlık yönünden birtakım faydaları vardır. Hayran olunan birini düşünmek insanın kendine olan güvenini ve dolayısıyla sosyal becerilerini artırır. Ancak aşırılığa kaçılmaması gerekir. Pek çok araştırmanın da gösterdiği gibi, insan beyni gerçek ilişkilerle psikolojide “parasosyal” ya da “hayalî” şeklinde adlandırılan ilişkiler arasında ayırım yapabilecek kadar iyi bir donanıma sahip değildir. İngiltere’de yapılan araştırmalarda, ünlü rol modellere duyulan hayranlığın ünlülere tapma sendromuna (*celebrity-worship syndrome*) yol açabileceği ortaya çıkmıştır. Bu şekilde insanlar hayranlık duydukları ünlüye bağımlı hâle gelmekte ve ciddi birtakım sorunlarla karşı karşıya kalmaktadırlar.

Günümüzde rol modellerin hepsi her zaman değerli özelliklere sahip ya da grubun menfaatini kendi çıkarından üstün tutan insanlar değildir ve bu birtakım sonuçlar doğurabilir. Ayrıca günümüzün rol modelleri sosyal medyada tek bir hareketle milyonlarca insana ulaşabildiklerinden sonuçlar feci boyutlara da varabilir. Birinci bölümde *suicide copycats* fenomenine (insanların çevrelerindeki insanlar ya da ünlüler intihar ediyor diye aynısını yapmaya yeltenme olgusu) değinmiştik. Medya bunu bir şekilde önleyebilir; örneğin intihar eden alkolik ve uyuşturucu bağımlısı genç İngiliz kadın şarkıcının ölümüne çok fazla ilgi göstermeyebilir.

Biliminsanlarına göre, “intihar salgını” belli bir grubun intihar etmesiyle ortaya çıkar. Okullarda rastlanan birtakım “toplu” intihar vakalarında intihar zincirinin öğrencilerden birinin intihar etmesiyle başladığı gözlemlenmiştir. Ünlü birinin canına kıyması da bir intihar dalgasına sebep olabilir. Bu olguya Goethe’nin *Genç Werther’in Acıları* kitabının ana kahramanına yapılan bir göndermeyle “Werther etkisi” denir. Bu kitabın bir dizi intihara sebep olduğu iddia edilse de buna dair herhangi bir kanıt bulunmamıştır. İntihar dalgasına sebep olduğu iddia edilen ünlüler arasında Çinli aktris Ruan Lingyu (1910-1935), Japon müzisyen Yukiko Okada (1967-1986) ve Amerikalı aktris Marilyn Monroe (1926-1962) vardır. Yakın bir dönemde, 2010 yılında kendini yakan Tunuslu sokak satıcısı Mohamed Bouazizi’nin bu eylemi medya sayesinde başka ülkelerde de kendini yakma olaylarına yol açmıştı. Bu tür “kopyalama” davranışlarının önlenmesi amacıyla aralarında Norveç ve Türkiye’nin de bulunduğu pek çok ülkede medyanın intihar ve intihar girişimlerini haber vermesi kanunen yasaklanmıştır. Hollanda ve İngiltere’de bu tür bir yasak yoktur.

Fakat bu medya uyumsuzluğunun daha masum versiyonları da vardır. Meslek öğrenmek yerine *Big Brother* şampiyonu Ruud ya da *Utopia* şampiyonu Charlotte gibi ünlü olmak istediğini söyleyen

okul çocukları ya da en sevdikleri televizyon yıldızı orasını burasını ameliyat ettirdi diye plastik cerrahiye bir sürü para veren kadın seyirciler buna örnektir.

Medya uyumsuzluğu daha aşırı bir biçime de girebilir. Hemen hemen her gün televizyon ve sosyal medyada karşımıza çıkan IŞİD görselleri, pek çok Müslüman gencin aklını çelmiş, bu terör örgütüne katılmalarına sebep olmuştur. En az yüz kırk Hollandalı cihatçı Suriye ve Irak'ta savaşmak üzere IŞİD'e katılmış, bunlardan en az on beşi bu bölgelerde savaşırken hayatını kaybetmiştir. Bu yüksek ölüm oranının normal düşünebilen herkesin bu örgüte katılmasına engel olacağı beklenirken, Batı Avrupa ve dünyanın başka yerlerinden IŞİD'e katılmak isteyen Müslüman gençlerin sayısı tam tersine artmıştır. Analistler ve siyasetçiler bunun nedenleri üzerine kafa patlatıp durmuş ve ayrımcılık, işsizlik, Batı kültürüne duyulan nefret ve imamların kışkırtması gibi meselelere göndermelerde bulunmuşlardır. Bize göre bunun sebebi daha da derinde yatar. Pek çok genç erkek için savaşmak bir çeşit oyundur (bkz. Yedinci Bölüm) ve toplum içinde daha iyi bir mevkiye sahip olmalarını sağlar. Kahramanlık propagandası yapan IŞİD görselleri, birçok gençte bu tür duyguları uyandıracak güçtedir. Amerikan hükümeti buna engel olabilmek için halka açık infazların ve camilerde patlatılan intihar bombalarının görüntülerini içeren bir anti-IŞİD videosunu piyasaya sürerek bu örgütün sadece yabancıları değil Müslümanları da öldürdüğüne dikkat çekmeye çalışmıştır. Bazı biliminsanlarına göre IŞİD-sempatizanı gençlere yakın olan insanların (anneleri, nüfuzlu imamlar, tanınmış Müslümanlar) bu örgüt adına yaban ellerde savaşmanın bir anlamı olmadığı, bunu yaptıkları takdirde kimsenin artık yüzlerine bakmayacağı şeklinde verecekleri öğütler daha etkili olacaktır. Gençlerimizin medya görselleriyle beyinlerinin yıkanmasına engel olalım.

Medya ve bağımlılık

Artık deneyim yaşamak için dışarıya çıkmak zorunda değiliz çünkü televizyon ve internet (ve gelecekte *Oculus Rift* gözlüğü) heyecan, sansasyon, bilgi, gezegenle etkileşim, sosyal temas, spor ve seks gibi sanal dünyada ihtiyacımız olacak pek çok şeyi zaten sunuyor. Eskiden insanlar macera yaşamak ve deneyim kazanmak için kelimenin gerçek anlamıyla hareket etmek ve bu şekilde büyük miktarda kalori harcamak zorundaydılar ama artık buna da gerek kalmadı. Televizyon izlemekten kaynaklanan sağlık sorunları üzerine pek çok araştırma yapılmış ve bu araştırmalardan yola çıkarak ne kadar televizyon seyrederek bir o kadar sağlıklı olacağımız sonucuna varılmıştır. Amerika'da 2,7 kişiden oluşan ortalama bir hanede 2,9 televizyon olduğu ortaya çıkmıştır. Buradan bu araca ne kadar önem verildiği anlaşılabilir. Amerikalıların ayda televizyon izlemeye ayırdıkları süre, ortalama yüz kırk iki saat olup bu süre çocuklarda daha fazladır. Ayrıca buna ayda yirmi yedi saat internete ayrılan süreyi de eklemek gerekir; bu sürenin çoğunlukla YouTube filmleri izlenerek geçirildiği ortaya çıkmıştır.

Uzun süreli televizyon izlemenin hem ruhsal hem de fiziksel açıdan zararı vardır. Fazla televizyon seyreden çocukların okumada ve hesap yapmada zorluk çektikleri ve zekâ testlerinde düşük puanlar aldıkları tespit edilmiştir. Televizyon izlerken yakılan kalori miktarı normal yatakta yatarken harcanılan kalori miktarının 14,5 kat altındadır (yani televizyon izleyecekseniz en azından yatarak izleyin). Bu araştırmalarda tavuk-yumurta sorunu vardır. Tembel ve fazla zeki olmayan insanlar belki böyle oldukları için daha fazla televizyon izliyor olabilirler. Fakat bu hobinin onlara pek fayda sağlamadığı ortadadır.

Bağımlılık, fiziksel veya ruhsal açıdan belli bir madde ya da alışkanlığa sürekli ihtiyaç duyulmasıdır. Bazı insanlarda televiz-

yon, e-posta, Facebook veya Twitter bağımlılığı vardır. Bu insanlar bu iletişim araçları olmadan yaşayamayacaklarını düşünürler, bir çeşit kölesi hâline gelirler. Bu saplantı, üretkenliklerinde azalmaya ve kendilerini daha az mutlu hissetmelerine sebep olur, bunun sonucunda da evrimsel açıdan daha önemli hedeflere ulaşmak için de herhangi bir çaba göstermezler.

Bir diğer medya uyuşmazlığı, internet yoluyla ulaşan bilgilerin çoğunlukla arıtılmadan bize gelmesidir. Bu durum yanlış kararlar verme ihtimalini artırmaktadır. Nörobilim alanında araştırmalar yapan Daniel Levitin, *The Organized Mind* isimli kitabında bu konuya değinir. Beynimiz fazla bilgileri kaydedebilecek kapasiteye sahip olmadığından sürekli bir aşırı bilgi yüklenmesiyle karşı karşıyadır ve bu durum tatsız sonuçlar doğurur. İnternet denen harika dünya sayesinde seyahat rezervasyonu, buzdolabı siparişi, film montajı, konut kredisi başvurusu, tıbbi bilgiler gibi eskiden uzmana ihtiyaç duyduğumuz pek çok şeyi artık kendimiz yapabiliyoruz. Ancak tüm bunlar fazlaca zamanımızı almakta ve fazlaca hata yapmamıza sebep olmaktadır. Eskiden büyüklerimiz, doğru olsa da olmasa da doktorlara büyük saygı gösterirlerdi. Beyinler “beyaz önlüklülere güven” şeklinde bir karar kuralı doğrultusunda hareket ederdi. Ailenin bir ferdi kendini iyi hissetmediğinde hemen doktor çağırılır ya da paniğe kapılmadan rahatsızlığın kendiliğinden geçmesi beklenirdi. Karın ağrısı, grip, ateş ve ciltte kızarma gibi pek çok rahatsızlık bir süre sonra kendiliğinden kaybolur, bu gerçekleşmediği takdirde hasta, doktorun muayenehanesine götürülürdü. Doktor yumuşak bir sesle birkaç soru yöneltir, vücudun birkaç bölgesine dokunur, sonra da masasına geçip sessizce reçete yazmaya koyulurdu. Hasta sanki iyileşmiş gibi yüzünde memnun bir ifadeyle muayenehaneyi terk ederdi. Kimse doktorun teşhisinden kuşku duymazdı, tıbbi tavsiyeler harfîyen yerine getirilirdi (“kürü yarıda kesmek yok”).

Ancak günümüzün hastası öyle her söylenene inanmaz, eleştirel sorular yöneltir ve kendi kendini tedavi etmeye çalışır. Kendini iyi hissetmediğinde doktora başvurmadan önce internette bunun ne tür bir rahatsızlık olduğunu araştırır. Günümüzde akıllı telefonlarımızda kullanabileceğimiz pek çok sağlık ve kendi kendine yardım uygulaması geliştirilmiştir. Fakat kendi teşhisimizi kendimiz koymayı tercih ettiğimizde internet üzerinden ulaştığımız bilgiler, çoğu zaman arıtılmamıştır ya da parçası oldukları bütünden koparılmıştır. Kendi kendine yanlış teşhis koyan bir kişi ardından bir de kendi başına karar verdiği ilaçları kullanmaya başlarsa sağlığını tehlikeye sokabilir. Bunun belki de en tanınmış örneği Apple firmasının kurucu ortaklarından Steve Jobs'tur. Yakalandığı pankreas kanserini kendi başına tedavi etmeye kalkışan Jobs, herhangi bir iyileşme kaydetmeyince tıbbi müdahale için (bilimsel metotlara dayalı olarak çalışan) doktorlara başvurmuş ancak yapılan teşhisten kanserin çok ileri bir safhada olduğu, dolaşısıyla tedavi için çok geç kalındığı ortaya çıkmıştır.

Her şey kaydedildi

Amerikalı yazar Dave Eggers *The Circle* (Çember) isimli romanında, yakın bir gelecekte artık özel yaşam diye bir şeyin varolmadığı bir dönemi tasvir eder. Ve dahası özel hayatın hırsızlık olarak nitelendirildiği bir dönemdir bu. Yani herkesin birbirinin ne yaptığından haberi olduğu bir dünya. Uyumsuzluğun doruk noktası. Amacın hayatı saydam hâle getirmek olduğu bu apokaliptik dünya görüşüne günümüz pratiğinden bakıldığında, bu dönemin çok da uzak olmadığı söylenebilir. Zira sürekli açık olan akıllı telefonlarımız sayesinde arabamızı park ettiğimiz yerden yaptığımız ödemeye kadar günümüzün hemen hemen her ânı kayıtlara geçmektedir. Gün boyunca çektiğimiz ve “bulut”lar aracılığıyla dijital sakladığımız

fotoğraflara bizden başka ulaşabilen var mı yok mu bilmiyoruz, yaşadığımız yerlerin dört bir yanında güvenlik kameraları asılı, uygulama (*app*) ve çerezler (*cookie*) aracılığıyla internette yaptığımız her şey kayıtlara geçiyor, e-posta kutumuzda sürekli ilgilendiğimiz konulara dair reklam mesajları beliriyor ve dışarıda ağaca işeyen birinin buna tanık olan bir gerzek tarafından çekilmiş fotoğrafı bir süre sonra internette karşımıza çıkabiliyor. Göğüsleri porno sitelerinde belirir korkusuyla kadınlar üstsüz güneşlenmekten çekiniyorlar. Tüm bunlar birer uyumsuzluk örneğidir. Atalarımızın yaşadığı küçük toplumlarda, insanlar birbirleri hakkında pek çok şeyi bilir, grup üyelerinin itibarı sürekli teste tabi tutulurdu. Fakat aynı zamanda herkes grubun dağılmaması ve anlaşmazlıkların ortaya çıkmaması için birbirlerini rahat bırakmaları, birbirlerinin özel hayatına karışmamaları gerektiğinin farkındaydı. Örneğin doğum yapan kadınlar bebeklerine yaşama şansı tanıyıp tanımamada tamamen özgürdüler. Grupla herhangi bir konuda hemfikir olmayan bir yetişkin, kendine başka bir kamp arayabilirdi.

Günümüzde sosyal medya özel hayatımızı akıl almaz derecede etkilemekte ve bazen itibarımızı zedeleyecek ciddi hasarlara yol açmaktadır. 2006 yılında Hollanda'nın banliyölerinden Bussum'de De Pulp isimli kafede yaşanan bir olayı buna örnek olarak verebiliriz. Hafta sonu eğlencesine çıkmış ve gecenin ilerleyen saatlerinde çakırkeyif olmuş orta yaşlarda iki hanımdan bir tanesi, kendilerine bütün gece kur yapmakta olan genç öğrenci grubundan biriyle birlikte dışarıya çıkıp kafenin yakınlarında ıssız bir ara sokakta cinsel ilişkiye girer. Ancak bu hanım bu öğrencinin arkadaşlarıyla 50 avro bahse girdiğini ve cinsel ilişki sırasında bir başkası tarafından fotoğraflarının çekildiğini ancak sonradan, bu fotoğraf internette belirdiğinde ve bütün Hollanda buna tanık olduğunda öğrenecektir. Bu olay Bussum'da bir okulda çalışmakta olan bu hanımın sadece

alenen rezil olmasına değil, aynı zamanda işini de kaybetmesine neden olmuştur. Tabii hemen akabinde bu olaydan kimin “sorumlu” olduğu konusunda bir kamu tartışması ortaya çıkmış, kimileri kadını kimileri de öğrenciyi suçlamış fakat kimse neden bu hanımın kanunlara aykırı bir şey yapmadığı hâlde böylesine cezalandırıldığına ve bahse giren öğrenciyle fotoğrafı çekenin tereyağından kıl çeker gibi sıyrıldığına dair akla yatkın bir açıklamada bulunamamıştır.

Bir diğer örnek, birkaç yıl önce San Francisco’da o sıralarda yirmi beş yaşında olan Amerikalı *blogger* Hunter Moore’un yolda genç bir kadının saldırısı sonucunda bıçakla omzundan yaralanması olayıdır. Genç kadının bu eyleminin sebebi, çıplak fotoğraflarının rızası olmadan, Moore tarafından blogunda yayınlanmış olmasıdır. Bu blogda Moore, kendisine ait birtakım seviyesiz fotoğraf ve filmin yanı sıra her gün, tanımadığı pek çok insanın çıplak fotoğrafını yayınlardı. Bu fotoğraflar kendisine bazen sahipleri tarafından fakat çoğu zaman eski sevgililer, ilgi düşkünleri ve kıskanç partnerler tarafından gönderilirdi. Moore bu fotoğraflarla birlikte e-posta yazışmalarını, öfkeli tepkileri ve aldığı ölüm tehditlerini de yayınlardı. Hukuki açıdan Moore’un o yıllarda suçlanması zordu çünkü sadece sözüm ona “üçüncü şahıslara ait materyali” yayınlıyordu; dolayısıyla bu materyalin içeriğinden sorumlu değildi. Moore bloguyla çok kişinin canını yakmıştı. Kadınlar aniden internette ortaya çıkan çıplak fotoğraflarıyla karşı karşıya kalıyor, hatta bazıları dışarıya çıkmaya bile cesaret edemiyordu. Moore’un adi hareket tarzına rağmen blogunu takip eden kişi sayısı oldukça fazlaydı. Ayda 30 milyon ziyaretçi çeken blogu sayesinde yaklaşık 10.000 dolar kazanmıştı.

Moore başkalarının üzüntüsünden istifade ettiği şeklindeki eleştirilere hiç aldırımıyordu. Kendisiyle yapılan bir röportajda şunları söylemişti: “Olay şu... İnsanlar çıplak fotoğraflarını çektirecek kadar gerzek ve ben onların gerzekliklerinin üzerinden para

kazanıyorum. Kulağa acımasız gelebilir belki ama bu şekilde insanlar bu tür gerzeklikleri bir daha yapmamayı öğreniyorlar.” 2015 yılında Moore “insanların rızası olmadan çıplak fotoğraflarını ele geçirmek” suçundan mahkemece en az iki, en fazla yedi yıl hapis ve beş yüz bin dolar para cezasına çarptırıldı.

“İntikam pornosu” (*revenge porn*), “siber porno” (*cyber porn*) ve “nefret pornosu” (*hateporn*) insanların haberi ya da rızası olmadan internette yayınlanan pornografik görüntülerine verilen isimlerden birkaçı. Amaç, bu insanları aşağılamak veya sosyal hasara uğratmak. Bunu yapanların çoğu, ilişkiyi bitirdiği için kız arkadaşı ya da eşinden intikam almak isteyen erkeklerdir. Bu tip müstehcen görüntülerin yayınlandığı sitelerden birinin yaptığı araştırmaya göre, eski partnerlerin onda biri, ilişki bitti diye diğerini özel fotoğraflarını internette yayınlamakla tehdit etmektedir. Nefret pornosu kurbanlarının yüzde 90’ı kadın olmakla birlikte bu kadınların yaklaşık yarısı fotoğrafları internette yayımlandıktan sonra tanıdık tanımadık birtakım insanların çevrim içi saldırısına uğramıştır.

İntikam pornosu bundan daha kötü durumlara da sebep olabilir. Bu tür görüntüleri internette yayınlanan insanlar işlerini kaybetmekte, depresyona girmekte ve sosyal izolasyonla karşı karşıya kalmaktadırlar. Hatta bazı durumlarda insanlar intihar bile etmektedir. Örneğin, Kanada’da yaşayan ve bir web kamera sohbeti sırasında gösterdiği göğüslerinin görüntüleri sınıf ve yakın arkadaşlarına gönderildiği için bunalıma giren on beş yaşındaki Amanda Todd, 2012 yılında intihar etmiştir. Bu görüntüleri kaydeden ve gönderen kişinin Hollanda’da Oisterwijk’te yaşayan Türk asıllı Aydın Çoban olduğu ortaya çıkmıştır.¹ İntikam pornosu kurbanı bir diğer genç

1 Hollanda’da 16 Mart 2017 tarihinde yapılan duruşmada Aydın Çoban onlarca genç kıızı ve bir homoseksüel erkeği görüntülü şantajla tehdit etmek suçundan 10 yıl 243 gün hapis cezasına çarptırılmıştır. —ç.n.

kız Brezilyalı Júlia Rebecca, bir seks videosu yüzünden on yedi yaşında intihar etmiştir. Güvendiğimiz ya da güvenmediğimiz kişiler özel bir ânımızı görüntülediklerinde bunun nereye varabileceğini o anda ilkel beynimizle tasavvur edemiyoruz.

Bu arada intikam pornosunun internette yayınlanması pek çok ülkede kanunen yasaklanmıştır. Bu konuya bir başka çözüm, bazı iletişim araçlarının sansürden (sansür mü dediniz?) geçirilmesi olabilir. Bunun dışında bu tip görüntülerin internetten kaldırılmasının kolaylaştırılması gerekir. İntikam pornosu kurbanı genç kızlara görüntülerini kolayca silebilme imkânı verilmelidir. Google ile Bing, umarız bu satırları siz de okuyorsunuzdur!

Dijital detoks

Kitap, radyo, televizyon ve internet gibi evrimsel açıdan yeni olan iletişim araçları sayesinde modern insan gitgide artan oranda sanal dünyada yaşamaya, dijital devrimin etkisindeki beynimiz sık sık (a) gerçek olmayan uyaranlara tepki vermeye ya da (b) gerçek uyaranlara tepki vermemeye başlamıştır. Pembe dizi yıldızlarının başlarına gelenleri sanki gerçek arkadaşlarımızın başına gelmiş gibi kafamıza takıyor, bilincinde olmaksızın –ve bazen sağlığını tehdit edebilecek şekilde– ünlülerin davranışlarını taklit ediyoruz. Beynimiz pornoyu gerçek seks zannediyor. Bazen hoş muhabbetleri, gerçek arkadaşlıkları ve bizi mutlu edecek aşk ilişkilerini içeren gerçek bir dünyanın varlığını unutuyor, televizyon ve internetle bize ulaşan tehlike ve tehditlerin etkisi altında strese giriyoruz.

Yaşadığımız ortam McLuhan'ın yıllar önce ikaz ettiği gibi artık paçamızı kurtarmamızın mümkün olmadığı modern iletişim araçlarıyla doldu. Peki bu araçları nasıl uyumlu hâle getirebiliriz? Ve dahası bu araçlar sayesinde gitgide sanallaşan bir dünyada yaşıyor

olmamız gerçeğini çevremizdeki sorunların ele alınmasında nasıl kullanabiliriz? Sanal dünyanın gerçek dünyayı tamamen devralmasına, kimsenin evden dışarıya adım atmaya gerek duymamasına, artık normal ilişkilere girmememize ve (Japonya'da büyük bir sorun hâline gelmiş olan) sadece internet aracılığıyla cinsel doyum ulaşma alışkanlığına nasıl engel olabiliriz? Üremeyi tamamen bıraktığımızda yeryüzünde yaşayan pek çok canlının bunu coşkuyla karşılayacağından eminiz ama sonuçta televizyon izlemeyen, Facebook bağımlısı olmayan ve medyayı pek fazla dikkate almamayı becerebilen yeterli sayıda insan da var.

Geçici de olsa sosyal medyadan tamamen sıyrılıp, gerçek hayata dönebilir miyiz? Hollanda'nın Utrecht şehrinde yaşayan genç fotoğrafçı Simone Engelen 2015 yılında yazar ve sanatçılardan oluşan bir gruptan bir gün içinde onun hayatında neler olup bittiğini sergilemek isteyip istemediklerini sormuş. Engelen'in bu projedeki amacı, kısa süreli de olsa sahip olabileceği farklı varoluş senaryolarını hayata geçirmek ve bunları fotoğraflarla kaydetmekmiş. Gruptan bir tanesi ona bir restoranda bir aynayla baş başa yemek yedirmiş, bir diğeri eşcinsellerin verdiği bir partiye göndermiş, bir yazar ise yaşlı annesini gezintiye çıkarmasını istemiş. Bir başka senaryoya göreyse yirmi dört saat boyunca tek başına yanında hiçbir malzeme olmaksızın kapısı penceresi olmayan beyaz boyalı bir odaya kapanması gerekmiş. Bu senaryonun amacı yirmi dört saat kendiyile baş başa kalmasını sağlamakmış. Genç fotoğrafçı bu deneyimden o kadar etkilenmiş ki yirmi dört saat kapalı kaldığı mekândan çıkar çıkmaz on günlük meditasyon kursuna yazılmaya karar vermiş. Herhangi bir iletişim aracını kullanmadan gerçek hayatın neye benzediğini görmek istemiş.

İnsanların bir yere çekilip huzur bulabilme arzusu ilkel bir özlemdir. Atalarımız tarih öncesi dönemlerde bunu ara sıra gruptan

ayrılarak ormana çekilmek suretiyle yaparlardı. “Dijital detoks” bunun modern bir versiyonu olarak görülebilir. Bu kitabın yazarlarından birinin bir İngiliz meslektaşı, bilgisayarına o kadar bağımlıymış ki bir Cuma günü bilgisayarın kablосunu paketleyip kendi adresine postalamaya karar vermiş (o dönemlerde henüz wifi yokmuş). Bu şekilde kablo Pazartesi günü postayla eve geri dönünceye kadar kendine iki gün gerçek hayata dönebilme şansı tanımış.

Günümüzde insanların elektronik cihazları kapatıp “hayat düğmesine basmaya” teşvik edildikleri etkinlikler vardır. Eskiden daha çok televizyon kapatmaya dayalı bu etkinlikler şimdi “Ekransız Hafta” ya da “Dijital Detoks Haftası” gibi isimler altında insanları geçici de olsa bilgisayar ve akıllı telefon kullanmadan yaşamaya özendirmeyi amaçlamaktadır. İş alanında da birtakım girişimler söz konusudur. Pek çok şirkette iş saatleri dışında ya da hafta sonları işle ilgili e-posta gönderilmesi yasaklanmıştır. Bunun yanı sıra akıllı telefonlarda sosyal medya kullanımını kontrol altında tutan özel uygulamalar mevcuttur.

Hayal gücü

Modern medyanın gücünü yaşam tarzımızı değiştirmede, uyumsuzlukları uyumlu hâle getirmede de kullanabiliriz. Örneğin tıp alanında sağlıklı yaşamı desteklemek amacıyla, dünyanın dört bir yanında insanların sigara ve alkol kullanmaya devam ettikleri takdirde yüz ve vücutlarının yirmi yıl sonra nasıl görüneceğini gösteren bilgisayar programlarından, televizyon önünde hareket etmeye teşvik eden Wii’den ve koşulan kilometrelerin Facebook’ta paylaşılmasından faydalanılmaktadır. Medya bundan başka çevre kirliliğinin zararlı etkileri konusunda insanların bilgilendirilmesinde de kullanılabilir (bir önceki bölümde Al Gore’un pek çok kişinin

küresel ısınma konusunda gözünün açılmasını sağlayan *Uygunsuz Gerçek* isimli filmine değinmiştik).

Dünya çapında yapılan araştırmalardan kurgusal metinlerin herkesin üzerinde olumlu etkisi olduğu ortaya çıkmıştır. Örneğin, hapiste çok okuyan hükümlülerde empatinin arttığı ve tekrar suç işleme ihtimalinin azaldığı gözlemlenmiştir. Buna dayalı olarak bir süre önce İtalya'nın Calabria bölgesinde kitap okuyan hükümlülerin hapis cezalarının azaltılması gibi bir uygulamaya geçilmiştir. Bu uygulamaya göre hükümlülerin cezaları yılda kırk sekiz günü aşmamak şartıyla kitap başına üç gün azaltılmaktadır. Bundan başka hükümlüler, İngiltere'de kaldıkları cezaevlerinde oluşturulan okuma gruplarına üye olabilmekte, Belçika'nın Flaman bölgesinde ise cezaevinin dışından insanlarla birlikte okuma grupları oluşturabilmektedirler. Bu sayede hükümlülere (cezaevi dışından insanlarla) okudukları kitaplar hakkında görüş alışverişinde bulunma imkânı sağlanarak topluma geri dönüşlerine destek olunmaya çalışılmaktadır.

Hatta edebiyat, belki dünya barışını sağlamada bile kullanılabilir. Kanada ve Amerika'da yapılan araştırmalardan roman ve şiir okuyan insanların kendilerini daha kolay başkalarının yerine koyabildikleri, ana kahramanların düşünce dünyasıyla bütünleşerek empati kabiliyetlerini artırdıkları ortaya çıkmıştır. Keşke holiganları, askerleri, teröristleri ve çeteleri bedava kampanyalarla (daha fazla) kitap okumaya ve okuma kulüplerine üye olmaya teşvik edebilsek. Belki savaşılan bölgelere bomba yerine kitap atmak da daha akıllıcadır.

ONUNCU BÖLÜM

Uyumsuzluk testi

Bu kitapta “uyumsuzluk” kavramını ayrıntılı olarak ele alıp analizini yaptık. Uyumsuzluklar, beynimiz ve bedenimiz yaşadığı ortama uyum sağlayamadığında ortaya çıkar ve davranışlarımızı, günlük yaşantımızda beslenme, eğitim, cinsel davranış, siyaset ve iş gibi konularda aldığımız kararları etkiler. Aldığımız kararlar muhtemelen hayatta kalma şansımızı ve üreme başarılarımızı da etkileyecektir.

Beynimiz ve bedenimiz yaklaşık iki buçuk milyon yıl öncesinden on bin yıl öncesine kadarki süreyi kapsayan ve türümüzün küçük avcı-toplayıcı grupları hâlinde savanlarda göçebe hayatı sürdüğü tarih öncesi dönemlerin ortamına mükemmel bir şekilde uyum sağlamıştır. Vücudumuzda ve davranışlarımızda hâlâ bu dönemlerin izlerini bulmak mümkündür. En önemli değişikliklerin Tarım Devrimi’nden sonra, insanların önce köylerde ve ardından kentlerde yaşamaya ve yaşadıkları çevreye müdahale etmeye başlamalarıyla gerçekleştiğini ve bu değişikliklerin birtakım uyumsuzluklara sebep olduğunu belirttik. Sanayi Devrimi ve şu anda içinde bulunduğumuz Dijital Çağ ile birlikte yaşamlarımız atalarımızinkinden oldukça farklı hâle geldi. Beslenme ve seyahat etme şeklimiz değişti, insanlar artık birbirleriyle eskiden olduğu gibi yüzyüze iletişime girmiyor, iş ve özel yaşantımız çoğunlukla birbirinden ayrılmış durumda. Bunun yanı sıra kendi yaşantımıza dair aldığımız ka-

rarlarla diğ er hayvan ve bitki türlerinin yaşadıkları çevrelerde de kökten değişikliklerin oluşmasına neden olduk. Bu değişiklikler kimi durumlarda onların hayatta kalabilmelerini sağlamış olsa da çoğunlukla pek çok hayvan ve bitki türünü yok ettik.

Uyumsuzluklar bireylerin refahını, fiziksel ve ruhsal durumlarını olumsuz yönde etkileyebilir. Tabii ki her insan aynı ölçüde etkilenmeyecektir. Bunun dünyanın hangi bölgesinde yaşadığıyla ilgisi olabilir. Bazı bölgelerde  evre o denli değişmiştir ki insanlar üremelerini engelleyecek davranışlar göstermeye başlamışlardır. Singapur ve Hong Kong gibi ülkelerde çok az  ocuk doğmasına rağmen refah düzeyi oldukça yüksektir. Bazı bölgelerde ise doğal  evre (insan eliyle) o denli kirletilmiştir ki artık sağlıklı çocuklar doğmamaktadır. Bunun yanı sıra uyumsuzluklar aldığımız kararlar neticesinde ortaya çıkabilir. Bazı insanlar hayatları boyunca uyυřturucu veya porno bağımlılığıyla boğuşmakta, bazıları pek çok yönden atalarımızinkine benzeyen diyetler uygulamakta ve bazıları bisikletle işe giderken diğerleri arabayla gitmeyi tercih etmektedir.

Biz insanların ne kadar uyumlu bir hayat sürerlerse o kadar mutlu ve sağlıklı olacaklarını düşünüyoruz. Tersinden bakıldığında, uyumsuz bir yaşam tarzı pek çok sağlık ve refah problemini de beraberinde getirecektir.

Sözümüzü bitirmeden önce bir iki konuya daha değinmek istiyoruz. İnsan hayatında köklü değişikliklere yol açan Tarım Devrimi, Sanayi Devrimi ve Dijital Devrim gibi dönemler görünüşe göre giderek daha hızlı bir şekilde birbirini izlemektedir.  ift ilikten fabrika işçiliğine dönüşüm, atalarımıza yaklaşık on bin yıla mal olurken işçilikten dijital bilgi işlemeye dönüşüm, yüz yıldan daha kısa sürede gerçekleşmiştir. Geleceğin bize daha ne gibi sürprizleri olacak? Diyelim ki sizinle birlikte pek çok okur bu kitapta sunulan bilgi ve örnekleri ciddiye alıp kendi yaşamlarına ve yakın  evre-

lerine dair pek çok uyumsuzluğu uyumlu hâle getirmeyi başardı. Peki bunun sonrasında ne olacak? Daha sağlıklı, daha mutlu, daha uzun bir yaşam, belki daha fazla çocuk, daha başarılı bir eğitim ve iş hayatı ve hâliyle mevki yarışı... yani sonuçta insanlık evrimi boyunca yaşananların aynısı. Ayrıca tüm bunlar yeni uyumsuzluklara sebebiyet vermez mi? Uyumsuzluk evrim gibi bir şey midir? Evrimsel açıdan faydalı olan bir mutasyon, bu özellik popülasyonun tamamına yayılincaya kadar devam eder, bir zaman sonra kendinizi boynunuz biraz daha uzamış bir şekilde yine başladığınız noktada bulursunuz. Sanki tüm bu koşuşturma aynı noktada kalabilmek içindir; “Alice Harikalar Diyarında” kitabındaki Kırmızı Kraliçe’nin yaptığı gibi.

Harari’nin *Sapiens* isimli kitabında insan kültürüne dair ileri sürdüğü gibi, bugün lüks olarak gördüğümüz şeyler gelecek kuşak için bir gereksinim olacaktır. Cep telefonları piyasaya çıktığında – bu kitabın yazarları da dâhil– çoğumuzun gösterdiği ilk tepki, bu aletlere ne gerek olduğu şeklindeydi. Fakat geldiğimiz noktaya bakın. Cep telefonsuz bir hayatı düşünebilmek mümkün değil. Peki bu aletleri günümüzde lüks olarak mı görüyoruz yoksa hayati bir önem taşıdıklarını mı düşünüyoruz? Sağlık sistemimiz yaşam süresinin gittikçe uzadığı günümüzde, yaşlıları yeni kalçalarla, organ ve doku nakilleriyle, ilaç ve ameliyatlara hareket edebilir durumda tutmak için tam kapasite çalışıyor ama bu insanların birçoğu bu müdahalelere rağmen ruhunu teslim etmekte. Vücutlarımızın son kullanma tarihi gitgide uzarken beyinlerimiz ve bağışıklık sistemimiz buna ayak uydurmakta zorluk çekiyor. Günümüzün avcı-toplayıcı toplumlarında Alzheimer ve demans gibi hastalıklardan eser yok. Bedenlerimiz yüz yaşına basmamızı ya da daha uzun yaşamamızı mümkün kılacak bir donanıma sahip mi? Beynimiz istediği kadar büyük olsun, uyumsuzluklardan paçamızı kurtarabilecek güçte miyiz?

Büyük beynimiz, tarih öncesinin sorunlarını çözebilmek için milyonlarca yıl evrimden geçmiş ilkel bir organizmadır. Küresel ısınmaya doğrudan değer biçebilecek ya da nükleer silah barındıran bir diktatörün tehlikesini sezebilecek kapasiteye sahip değildir. Bunları fark ettiğimizde zaten artık iş işten geçmiş olmaktadır. Kelimenin gerçek anlamıyla insanlığın yok olması yolunda tek bir yanlış adımın atılması yeterlidir (bunu dinazorlara sorabilirsiniz).

Ancak ortadan kaldırılan her uyumsuzluk, otomatik olarak yeni bir uyumsuzluğun ortaya çıkmasına yol açar diye bir şey de söz konusu değildir. Biz insanlar her şeyden önce müthiş yaratıcı bir beyne sahip sosyal bir hayvanız, dolayısıyla hep birlikte daha mutlu ve daha sağlıklı bir hayat sürebileceğimiz, daha yüksek refah düzeyine ulaşabileceğimiz bir toplum oluşturmak zor olmasa gerek. Bu tabii dil kullanmaya başladığımız andan beri üzerinde tartışılan bir konu olsa da evrim psikolojisinin de yardımıyla günümüzde mevcut olan bilgiler sayesinde mekanizmaların özüne inebilmek mümkündür.

Bizim de elimizde size önerebileceğimiz hazır bir nihai çözüm yok ama bunun sosyal paylaşım, empatiye teşvik ve iktidar mücadelesinin memnuniyete dönüştürülmesiyle, herkese yetecek –yetmenin karşı konulması mümkün olmayan bir uyarı olduğu– bir refah düzeyiyle mümkün olabileceğini düşünüyoruz.

Belki söylediklerimizi tarih öncesinden kalma bir özelliğimizin (gelecek söz konusu olduğunda devekuşu gibi başımızı kuma gömme özelliğimiz) yakasına yapışarak hemen pratiğe dökebiliriz. Geleceği inceleyen biliminsanlarına göre insanın kendinde biyolojik değişiklikler yapabilmesini mümkün kılacak bir *genetik devrimin* arifesindeyiz. Doğal seçim yerine suni seçim. Bir düşünsenize, belki genomlarımıza doğrudan müdahale ederek çeşitli uyumsuzluklardan kurtulabilecek, obezite ve kanser gibi hastalıklara ve

depresyon ve uçuş korkusu gibi rahatsızlıklara sebep olan genleri ortadan kaldıracak, partnerimizi gen uygunluğuna dayalı olarak seçebilecek ve Dodo ve Kosta Rika kurbağası gibi nesli tükenmiş hayvan türlerinin DNA'larını kurcalayarak onları yeniden hayata döndürebileceğiz.

Ne var ki bu biyolojik devrim, aynı zamanda yeni uyumsuzluklara, yeni kazalara da yol açabilir. Çiftlere sahip olmak istedikleri çocukların cinsiyet ve karakterini belirleme olanağı verilirse ne olur? O zaman herkesin çocuğu aynı cinsiyet ve kişiliğe sahip olmaz mı? Bu çocuklar arasında kıyasıya bir rekabet oluşmaz mı? Klonlanabileceğini bilen bir insanın risklere yaklaşımı nasıldır? Tehlike ve tehditlere aynı tepkiyi mi gösterir? Peki, büyüme hormonları sayesinde boyu uzayan liderlere veya gen dopingleri sayesinde yeni dünya rekorları kıran atletlere halkın tepkisi ne olacak? Ufak bir genetik müdahaleyle zekânın yükseltilebildiği bir dünyada insan, okulda ya da iş yerinde elinden gelen çabayı göstermeye ihtiyaç duyar mı? Ayrıca tarih öncesinden kalma özelliklerimizin hangilerini DNA müdahalesiyle kuvvetlendireceğiz? Savaşçı yönümüzü mü, yoksa ticari ya da sosyal yönümüzü mü? En azından evrimsel psikoloji ve *Brave New World*'den 1984'e edebiyatın sunduğu görüşler vasıtasıyla ne tür etik sorularla karşılaşabileceğimizi ve bunları toplum olarak nasıl yönlendirebileceğimizi önceden kestirebiliriz, çünkü canımız istese de istemese de bu soruların bir gün karşımıza çıkacakları kesin.

Bu nedenle bu kitabı bitirirken kendi hayatınızı uyumlu hâle getirmenize yardım edebileceğini düşündüğümüz ve hemen uygulamaya alabileceğiniz bir iki öneride bulunmak istiyoruz. Örneğin tarih öncesinden kalma dinsel beyninizin iyi tepki vereceği –“On Uyumsuzluk Emri” diye de adlandırabileceğiniz– şu uyarıyı düşündük:

Anne sütü vereceksin.

Çocuklarının en küçüğüne ilgiyi esirgemeyeceksin.

Çocuklarıyla birlikte doğada eğleneceksin.

Daha fazla sert kabuklu yemiş ve meyve yiyeceksin.

Yönetici değil, yol gösterici olacaksın.

Kendi çöpünü kendin ayıracaksın.

Ünlülere tapmayacaksın.

Diğer insanlarla daha fazla göz göze geleceksin.

Hem kendin hem de çocuklarına daha fazla kitap okuyacaksın.

Bilime inanacaksın.

Ayrıca, bedeninizle beyninizin uyum sağladığı hayata kıyasla yaşam tarzınız ve günlük alışkanlıklarınızın ne derecede uyumlu ya da uyumsuz oldukları konusunda bilgi edinebileceğiniz bir test düşündük. Bu test birtakım sorulardan oluşuyor ve cevap olarak soruların sonundaki iki seçenekten birini seçmeniz gerekiyor. Sol sıradaki seçenekler uyumlulukla, sağ taraftakiler ise uyumsuzlukla ilgilidir. Dolayısıyla sağ taraftan kullanacağınız her seçenek uyumsuzlukların sayısını artıracaktır. Bu arada bu testin herhangi bir bilimsel dayanağı olmadığına, amacımızın eğlenceli bir yoldan uyumsuzlukların hayatınızı nasıl etkileyebileceği konusunda bilgi sahibi olmanızı sağlamak olduğuna dikkatinizi çekmek isteriz. Uyumsuzlukları gençlik, beslenme, yaşanılan yer, ilişkiler, iş, siyaset, din ve doğa gibi alanların altında topladık. Testi bitirdikten sonra, alan başına verdiğiniz yanıtlardan aldığınız puan, yüksek bir uyumsuzluk oranına işaret ettiği takdirde hemen paniğe kapılıp bir doktora, psikoloğa ya da diyetisyene gitmenize gerek yok. Bunu daha ziyade bir uyarı ya da bir çeşit beyin gıdası olarak görmeye çalışın. Aslında bu kitabın tamamını böyle görmenizi istedik.

Uyumsuzluk Testi

Gençlik

Hastanede mi doğdunuz?	Hayır	Evet
Anne sütü emdiniz mi?	Evet	Hayır
Şehirde mi, yoksa kırsal kesimde mi büyüdünüz?	Kırsal	Şehir
Annenizle babanız boşandı mı?	Hayır	Evet
İki ya da daha fazla ağabeyiniz ve/veya ablanız var mı?	Hayır	Evet
Çocukluğunuzda bol bol dışarıda oynadınız mı?	Evet	Hayır
Anne ve babanızla birlikte sık sık çadır tatiline çıkar mıydınız?	Evet	Hayır

Yaşanılan yer

Şu anda şehirde mi, yoksa köyde mi oturuyorsunuz?	Köy	Şehir
Apartmanda mı oturuyorsunuz?	Hayır	Evet
Evde çok bitkiniz var mı?	Evet	Hayır
Ürün satın alırken taze olmalarına özen gösterir misiniz?	Evet	Hayır
Evinizde şömine var mı?	Evet	Hayır
Aynı yerde uzun bir süre kalmaktan rahatsız olur musunuz?	Evet	Hayır

İlişkiler

(Genelde) monogam mısınız?	Evet	Hayır
Eşinizle tanıştığınızda ikinizden biri doğum kontrol hapı kullanıyor muydu?	Hayır	Evet
Çocuğunuz var mı?	Evet	Hayır
Çocuk sayısı ikiden fazla mı?	Hayır	Evet

Size göre evi geçindirmek erkeğin görevi mi?	Evet	Hayır

Porno seyrediyor musunuz?	Hayır	Evet

Eşiniz sizden yaşlı mı?		

— Eşi kadın olanlar	Hayır	Evet

— Eşi erkek olanlar	Evet	Hayır

Beslenme

Mangal yapmayı sever misiniz?	Evet	Hayır

Hiç ava çıktınız mı?	Evet	Hayır

Hiç balık tuttunuz mu?	Evet	Hayır

Her öğün et yer misiniz?	Hayır	Evet

Fazlaca meyve ve kabuklu yemiş yer misiniz?	Evet	Hayır

Bir kâse cipse kolayca hayır diyebilir misiniz?	Evet	Hayır

Seçmek zorunda kalsaydınız birayı mı, yoksa şarabı mı seçerdiniz?	Şarap	Bira

Alışkanlıklar

Bol bol spor yapıyor musunuz?	Evet	Hayır

Çok alkol alıyor musunuz?	Hayır	Evet

Sigara içiyor musunuz?	Hayır	Evet

Fazla kilolu olduğunuzu düşünüyor musunuz?	Hayır	Evet

Arada bir solaryuma girer misiniz?	Hayır	Evet

İş

İşe arabayla mı gidiyorsunuz?	Hayır	Evet

İşiniz sizde stres yaratıyor mu?	Hayır	Evet

Serbest meslek sahibi misiniz?	Evet	Hayır

İş yerinde çok dedikodu yapar mısınız?	Evet	Hayır

Otoriteye karşı duyarlı mısınız?	Hayır	Evet

İş toplantılarından hoşlanır mısınız?	Hayır	Evet

Para sizi mutlu eder mi?	Hayır	Evet

Siyaset ve Din

Batıl inançlarınız var mı?	Evet	Hayır
Oyunuzu (daha çok) sola mı verirsiniz yoksa sağa mı?	Solcu	Sağcı
Siyasette güçlü bir lidere ihtiyaç var mı?	Evet	Hayır
Monarşiden mi yanasınız?	Hayır	Evet
Dua etmek için camiye ya da herhangi bir ibadet yerine gider misiniz?	Hayır	Evet

Çevre

Doğa belgeseli izlemeyi sever misiniz?	Evet	Hayır
Üyesi olduğunuz bir çevre kurumu var mı?	Evet	Hayır
Evde çöpleri ayırır mısınız?	Evet	Hayır
Kullandığınız araba elektrikle mi çalışıyor?	Evet	Hayır

Medya

Sosyal medya kullanmadığınız günler var mı?	Evet	Hayır
Yalnızca Facebook veya Twitter aracılığıyla tanıdığınız arkadaşlarınız var mı?	Hayır	Evet
Partnerinizle internet aracılığıyla mı tanıştınız?	Hayır	Evet
Sık sık selfie çeker misiniz?	Hayır	Evet
Haberlerden uykunuz kaçtığı olur mu?	Hayır	Evet

Sonuç

Öncelikle bu testin bilimsel bir temele dayalı olmadığını ve sadece size birtakım konularda ışık tutma amacını güttüğünü belirtmek isteriz. Sorulan sorulara vereceğiniz yanıtlarda sol sıra 0 puan, sağ sıra ise 1 puan değerindedir.

0-10 puan

Hayatınızda herhangi bir uyumsuzluk söz konusu değil ya da sayısı çok az. Tarih öncesi bir dönemde rahatça yaşayabilirdiniz. Ancak günümüzün bazı önemli teknolojik ve toplumsal gelişmelerini gözden kaçırmamaya da dikkat edin.

11-20

Oldukça kararlı birisiniz. Modern çağ sizin için fazla bir uyumsuzluğa sebep vermese de buna tamamen duyarsız olduğunuz da söylenemez.

21-30

Aralarda bir yerdesiniz. Modern çağın şartlarına uyum sağlıyorsunuz ama her an bir tehlikeyle karşı karşıya da kalabilirsiniz. Uyumsuzluklar pusuda yatmış bekliyor.

31-40

Uyumsuzluk olasılığının yüksek olduğu tehlikeli bir bölgenin sınırları içindesiniz. Yeni teknolojik ve kültürel gelişmelerin sizi yoldan çıkarmasına izin vermeyin.

41 ve üzeri

Uyumsuzlukların sizi esir aldığı ortada. Modern çağın oyuncacı hâline gelmişsiniz. Dikkat etmediğiniz takdirde yaşama sevincinizi kaybedebilirsiniz. Geleceğinizi riske atmayın, bu kitabı bir kez daha okuyun ve uyumsuzluklarla başı dertte olduğunu düşündüğünüz yakınlarınıza da hediye edin.

Teşekkür

İnsanlar, teşekkür etmek gibi eşsiz ve insani bir özelliğe sahiptirler (daha önce de değindiğimiz karşılıklılık prensibi). Biz de bu özelliği pratiğe dökmek suretiyle buradan bu kitabı yazarken yardımını esirgemeyen herkese teşekkür etmek isteriz. Özellikle Mascha Lammes, Hannie van Hooff, Miranda Bruinzeel, Ruud Hollander, Inge Fraters, Jean-Paul Keulen, Stef Menken, Cécile Koekkoek, Bert Natter, Jeroen van Baaren, Anna Brinkman, Hannah Moore, Toon van de Put, Sander Pinkse, Amsterdam Vrije Üniversitesi, Merijn Hollestelle, Willemijn Lindhout, Joost Nijsen, Trisha de Lang, tüm Uitgeverij Podium çalışanları ve çocuklarımıza sonsuz teşekkürlerimizi iletmek isteriz.

Hilversum/Utrecht, Sonbahar 2015

Ronald Giphart & Mark van Vugt

Kaynakça

Birinci Bölüm: Uyumsuzluk Gözlüğü

- Boyd, R. ve J. Silk: *How Humans Evolved*. Norton, 2009.
- Buss, D. M.: *The Handbook of Evolutionary Psychology*, Wiley, 2015.
- Darwin, C.: *The Origin of the Species by Natural Selection*. Murray, 1859. (Türlerin Kökeni, çev. Bahar Kılıç, Alfa Yayınları, 2017.)
- Darwin, C.: *The Descent of Man*. Murray, 1871. (İnsanın Türeyişi, çev. Ömer Ünal, Evrensel Basım Yayın, 2015.)
- Dawkins, R.: *The Selfish Gene*. Oxford University Press, 1976. (Gen Bencildir, çev. Asuman Ü. Müftüoğlu, Tübitak Yayınları, 2004.)
- Diamond, J.: *The World Until Yesterday*. Penguin, 2013. (Düne Kadar Dünya, çev. Cengiz Yücel, Akılçelen Kitaplar, 2016.)
- Dunbar, R., L. Barrett ve J. Lycett: *Evolutionary Psychology: A Beginner's Guide*. Oneworld Publications, 2007.
- Gigerenzer, G.: *Gut feelings. The intelligence of the unconscious*. Penguin, 2007. (Sezgilerin Gücü, çev. Asiye Hekimoğlu ve Filiz Şar, Optimist Yayınları, 2009.)
- Hahn-Holbrook, J. ve M. Haselton: "Is postpartum depression a disease of modern civilization?", *Current Directions in Psychological Science*, 23, 2014.
- Harari, Y. N.: *Sapiens: A Brief History of Humankind*. Random House, 2014. (Hayvanlardan Tanrılara Sapiens & İnsan Türünün Kısa Tarihi, çev. Ertuğrul Genç, Kolektif Kitap, 2015.)
- Marlowe, F.: *The Hadza*. University of California Press, 2010.
- Pinker, S.: *The Blank Slate: The Denial of Human Nature*. Penguin Classics, 2002. (Boş Sayfa & İnsan Doğasının Modern İnkârı, çev. Mehmet Doğan, Boğaziçi

Üniversitesi Yayinevi, 2016.)

Richerson, P. ve R. Boyd: *Not by Genes Alone. How Culture Transformed Human Evolution*. University of Chicago Press, 2004.

Robertson, B. A., J. Rehage ve A. Sih: "Ecological novelty and the emergence of evolutionary traps", *Trends in Ecology and Evolution*, 28, 2013.

Schmitt, D. P. ve J. J. Pilcher: "Evaluating evidence of psychological adaptation: How do we know one when we see one", *Current Directions in Psychological Science*, 15, 2004.

Stringer, C.: *Lone Survivors: How We Came to Be the Only Humans on Earth*. St. Martin's Griffin, 2013.

Stulp, G., T. V. Pollet ve B. P. Buunk: "A curvilinear effect of height on reproductive success in males", *Behavioral Ecology and Sociobiology*, 66, 2012.

Tomasello, M.: *The Cultural Origins of Human Cognition*, Harvard University Press, 2009.

Vugt, M. Van ve A. Ahuja: *Selected: Why Some People Lead, Why Others Follow, and Why It Matters*. Profile, 2010.

Wrangham, R.: *Catching Fire: How Cooking Made Us Human*. Basic Books, 2010.

İkinci Bölüm: Eski Vücutlar, Modern Hastalıklar

Buss, D. M.: *The Handbook of Evolutionary Psychology*. Wiley, 2015.

Campbell, A.: "Staying alive: Evolution, culture, and women's intrasexual aggression", *Behavioral and Brain Sciences*, 22, 1999.

Cronin, H.: *The Ant and the Peacock: Altruism and Sexual Selection from Darwin to Today*. Cambridge University Press, 1993.

Durkheim, E.: *Suicide: A Study in Sociology*. The Free Press, 1897. (İntihar, çev. Z. Zühre İlkelen, Pozitif Yayınları, 2013.)

Geary, D. C.: *Male, Female: The Evolution of Human Sex Differences*. American Psychological Association, 1998.

Gilbert, P.: *Depression: The Evolution of Powerlessness*. Routledge, 2014. (Depresyon, çev. Nur Yener, Kuraldışı Yayınları, 2016.)

- Gluckman, P. ve M. Hanson: *Mismatch: Why Our World No Longer First Our Bodies*. Oxford University Press, 2006.
- Gray, P.: "Play as a foundation for hunter-gatherer existence", *American Journal of Play*, 2009.
- Hahn-Holbrook, J. ve M. Haselton: "Is postpartum depression a disease of modern civilization?", *Current Directions in Psychological Science*, 23, 2014.
- Hawkes, K.: "Human longevity: the grandmother effect", *Nature*, 428, 2004.
- Hertwig, R., J. Davis ve F. Sulloway: "Parental investment: How an equity motive can produce inequality", *Psychological Bulletin*, 128, 2002.
- Hough, R. A.: *Captain James Cook: A Biography*. W. W. Norton & Company, 2013.
- Hrdy, S. B.: *Mothers and Others: The Evolutionary Origins of Mutual Understanding*. Harvard University Press, 2009.
- Kaplan, H., K. Hill, J. Lancaster ve M. Hurtado: "A theory of human life history evolution: Diet, intelligence and longevity", *Evolutionary Anthropology*, 2000.
- Kuipers, R.: *Fatty Acids in Human Evolution: Contributions to Evolutionary Medicine*. Rijksuniversiteit Groningen, 2012.
- Kuipers, R. S.: *Het Oerdieet. De Manier Om Oergezond Te Worden*. Bert Bakker, 2014.
- Moss, M.: *Salt, Sugar, Fat*. Random House, 2014.
- Nelissen, M.: *De Bril van Darwin*. Lannoo, 2015.
- Nesse, R. ve G. C. Williams: *Why We Get Sick: The New Science of Darwinian Medicine*. Vintage, 1996. (*Neden Hastalanırız & Yeni Darwin Tıbbi Bilimi*, çev. Battal Çıplak ve Sinan Emre, Palme Yayıncılık, 2015.)
- Pagel, M. ve W. Bodmer: "A naked ape would have fewer parasites", *Proceedings of Royal Society-B*, 270, 2003.
- Wal, A. van der, A. C. Krabbendam, H. Schade ve M. van Vugt: "Do Natural Landscapes Reduce Future Discounting in Humans?", *Proceedings of the Royal Society-B*, 280, 2013.
- Wansink, B. ve P. Chandon: "Slim by design: redirecting the accidental drivers of overeating", *Journal of Consumer Psychology*, 24, 2014.
- Warinner, C.: *Debunking the Meat Myth* [TEDx talk], 2014.

Üçüncü Bölüm: Aşk Denen Küçük Deli Şey

- Bellis, M., K. Hughes, S. Hughes ve J. Ashton: "Measuring paternal discrepancy and its public health consequences", *Journal of Epidemiology and Community Health*, 59, 2005.
- Bryson, B.: *Shakespeare: Een biografie*. Olympus Pockets, 2011.
- Buss, D. M.: "Sex differences in human mate preferences: evolutionary hypotheses tested in 37 cultures", *Behavioral and Brain Sciences*, 1989.
- Chapais, B.: "Monogamy, strongly bonded groups and the evolution of human social structure", *Evolutionary Anthropology*, 22, 2013.
- Cook, M.: *A Brief History of the Human Race*. W. W. Norton & Company, 2005.
- Dunbar, R., R. Baron, A. Frangou, E. Pearce, E. van Leeuwen, J. Stow, G. Partridge, I. Macdonald, V. Barra ve M. van Vugt: "Social laughter is correlated with an elevated pain threshold", *Proceedings of the Royal Society-B*, 2011.
- Eibl-Eibesfeldt, I.: *Ethology: The Biology of Behaviour*. Holt, Rinehart and Winston, 1970.
- Ellis, B.: "Timing of pubertal maturation in girls: An integrated life history approach", *Psychological Bulletin*, 130, 2004.
- Fisher, F.: *Over de liefde*. Contact, 1993.
- Friedl, E.: "Sex The Invisible", *American Anthropologist*, 96, 1994.
- Gildersleeve, K., M. G. Haselton ve M. R. Fales: "Do women's mate preferences change across the olvaltroy cycle? A meta-analytic review", *Psychological Bulletin*, 2014.
- Giphart, R.: *Het feest der liefde*. Balans, 1995.
- Gomes, C. ve C. Boesch: "Wild chimpanzees exchange meat for sex on a long-term basis", *PloS ONE*, 2009.
- Griskevicius ve ark.: "Environmental contingency in life history strategies: the influence of mortality and socio-economic status on reproductive timing", *Journal of Personality and Social Psychology*, 100, 2011.
- Harcourt, A. H., P. H. Harvey, S. G. Larson ve R. V. Short: "Testis weight, body weight and breeding system in primates", *Nature*, 1981.

- Hooff, J. C. van, H. Crawford, M. van Vugt: "The wandering mind of men: ERP evidence for gender differences in attention bias towards attractive opposite sex faces", *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 2010.
- Hrdy, S. B.: *Mothers and Others: The Evolutionary Origins of Mutual Understanding*. Harvard University Press, 2009.
- Iredale, W., M. van Vugt ve R. Dunbar: "Showing off in humans: Male generosity as mate signal", *Evolutionary Psychology*, 6, 2008.
- Marlowe, Frank: *The Hadza*. University of California Press, 2013.
- Meston, C. ve D. Buss: "Why humans have sex", *Archives of Sexual Behavior*, 36, 2007.
- Meston, C. ve D. Buss: *Why Women Have Sex*. St. Martin's Griffin, 2010. (*Kadınlar Neden Seks Yapar*, çev. Sinem Sultan Gül, Varlık Yayınları, 2011.)
- Rikowski, A. ve K. Grammer: "Human body odour, symmetry, and attractiveness", *Proceedings of the Royal Society-B*, 1999.
- Roberts S. C. ve ark.: "Partner choice, relationship satisfaction, and oral conception: the congruency hypothesis", *Psychological Science*, 25, 2014.
- Thornhill, R. ve C. T. Palmer: *A Natural History of Rape: Biological Basis of Sexual Coercion*. MIT Press, 2000.
- Vugt, M. van ve W. Iredale: "Men behaving nicely: Public goods as peacock tails", *British Journal of Psychology*, 104, 2013.

Dördüncü Bölüm: Bu Böyle Gitmez

- Backer, C. de: *Like Belgian Chocolate for the Universal Mind: Interpersonal and Media Gossip from an Evolutionary Perspective*. Universiteit van Gent, 2005.
- Backer, C. de: *Roddelen, Waarom Roddelen Gezond Is*. Unieboek, 2006.
- Bruin, de, E.: *Vergaderen? Niet doen!* Atlas, 2014.
- Buunk, B. P.: *Oerdriften op de werkvloer*. Prometheus, 2010.
- Colarelli, S. M.: *No Best Way: An Evolutionary Perspective on Human Resource Management*. Praeger, 2003.
- Colarelli, S. ve R. Arvey: *The Biological Foundations of Organizational Behavior*.

- Chicago University Press, 2015.
- Cosmides, L., C. Barrett ve J. Tooby: "Adaptive specializations, social exchange, and the evolution of human intelligence", *PNAS*, 107, 2010.
- Diamond, J.: *Guns, Germs and Steel: The Fates of Human Societies*. Random House, 1998. (*Tüfek, Mikrop ve Çelik*, çev. Ülker İnce, TÜBİTAK Yayınları, 2016.)
- Dunbar, R.: *Grooming, Gossip and the Evolution of Language*. Faber & Faber, 1996.
- Dunbar, R.: "Gossip in evolutionary perspective", *Review of General Psychology*, 8, 2004.
- Frumin, I. ve ark.: "A social chemosignaling function for human handshaking", *E-life*, 2015.
- Hawkes, K. ve ark.: "Why hunter-gatherers work", *Current Anthropology*, 34, 1993.
- Johnson, D. D. P., M. E. Price ve M. van Vugt: "Darwin's invisible hand: Market competition, evolution and the firm", *Journal of Economic Behavior and Organization*, 90, 2013
- Lee, R. B.: *The !Kung san: Men, Women and Work in a Foraging Society*. Cambridge University Press, 1979.
- Nicholson, N.: *Managing the Human Animal*. Texere, 2010.
- Ronay, R. D., K. Greenaway, E. Anicich ve A. Galinsky: "The path to glory is paved with hierarchy", *Current Directions in Psychological Science*, 23, 2012.
- Saad, G.: *Evolutionary Psychology in the Business Sciences*. Springer, 2011.
- Sahlins, M.: *Stone Age Economics*. Aldine Transaction, 1972. (*Taş Devri Ekonomisi*, çev. Taylan Doğan ve Şirin Özgü, BGST Yayınları, 2012.)
- Sapolsky, R. M.: *Waarom krijgen zebra's geen maagzweer?* Het Spectrum, 1995.
- Smith, A.: *The Wealth of Nations*, 1776. (*Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Derin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.)
- Vugt, M. van ve A. Ahuja: *De natuurlijke leider*. A. W. Bruna, 2011.
- Weggeman, M.: *Leidinggeven aan professionals? Niet doen!* Scriptum, 2012.
- Wilkinson, R.: *The Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better*. Bloomsbury Press, 2011.

Beşinci Bölüm: Liderin İzinden Git

- Bass, B. M.: *Bass and Stogdill's Handbook of Leadership: Theory, Research, and Managerial Applications* (3. Baskı). Free Press, 1990.
- Blaker, N. M., I. Rompa, I. H. Dessing, A. F. Vriend, C. Herschberg ve M. van Vugt: "The height leadership advantage in men and women: Testing evolutionary psychology predictions about the perceptions of tall leaders", *Group Processes and Intergroup Relations*, 16, 2013.
- Boehm, C.: *Hierarchy in the Forest*. Harvard University Press, 1999.
- Hare, R. ve P. Babiak: *Snakes in Suits*. HarperBusiness, 2007.
- Hartog, D. N. den, R. J. House, P. J. Hanges, S. A. Ruiz-Quintanilla ve P. W. Dorfman: "Culture specific and cross-culturally generalizable implicit leadership theories: Are attributes of charismatic/transformational leadership universally endorsed?", *The Leadership Quarterly*, 1999.
- Henrich, J. ve F. Gil-White: "The evolution of prestige: Freely conferred deference as a mechanism for enhancing the benefits of cultural transmission", *Evolution and Human Behavior*, 22, 2001.
- Herman, S. ve J. Boer: *Eten, drinken, slapen*. De Librije, 2010.
- Hollander, E. P.: "The essential interdependence of leadership and followership", *Current Directions in Psychological Science*, 1, 1992.
- Kiatpongsan, S. ve M. I. Norton: "How much (more) should CEO's make?", *Perspectives on Psychological Science*, 9, 2014.
- King, Andrew, Johnson, Dominic ve M. van Vugt: "The origins and evolution of leadership", *Current Biology*, 2009.
- Luyendijk, J.: *Dit kan niet waar zijn*. Atlas Contact, 2015.
- Meindl, J. R., S. B. Ehrlich ve J. M. Dukerich: "The romance of leadership", *Administrative Science Quarterly*, 30, 1985.
- Pinker, S.: *The Blank Slate: The Denial of Human Nature*. Penguin Classics, 2002. (Boş Sayfa & İnsan Doğasının Modern İnkârı, çev. Mehmet Doğan, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2016.)
- Rueden, C. von, M. Gurven ve H. Kaplan: 'Why do men seek status? Fitness pa-

- yoffs to dominance and prestige', *Proceedings of the Royal Society-B*, 283, 2010.
- Rueden, C. von ve M. van Vugt: "Leadership in small scale societies: Some implications for theory, research and practice", *The Leadership Quarterly*, 2015.
- Sjögren, K.: "The boss, not the workload causes workplace depression", *ScienceNordic*, 2013.
- Smith, J. E., S. Gavrilets, M. Borgerhoff Mulder, P. L. Hooper, C. El Moulden, D. Nettle, C. Hauert, K. Hill, S. Perry, A. E. Pusey, M. van Vught ve E. A. Smith: "Leadership in mammalian societies: Emergence, distribution, power, and pay-off", *Trends in Ecology and Evolution*, 2015.
- Vugt, M. van ve A. Ahuja: *Naturally Selected: The Evolutionary Science of Leadership*. Harper, 2011.
- Vugt, M. van ve A. E. Grabo: "The many faces of leadership: An evolutionary psychology approach", *Current Directions in Psychological Science*, 2015.
- Vugt, M. van, R. Hogan ve R. Kaiser: "Leadership, followership, and evolution: Some lessons from the past", *American Psychologist*, 63, 2008.
- Vugt, M. van, S. F. Jepson, C. M. Hart ve D. De Cremer: "Autocratic leadership in social dilemmas: A threat to group stability", *Journal of Experimental Social Psychology*, 40, 2004.
- Vugt, M. van ve M. Wildschut: *Gezag: De wetenschap van macht, gezag, en leiderschap*. A. W. Bruna, 2013.
- Waal, F. de: *Chimpanseepolitiek*, 1982.
- Wilkinson, R.: *The Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better*. Bloomsbury Press, 2011.

Altıncı Bölüm: Tanrı Paradoksu

- Atran, S.: *In Gods We Trust: The Evolutionary Landscape of Religion*. Oxford University Press, 2002.
- Atran, S.: *Genesis of Suicide Terrorism*. Science, 2003.
- Boyer, P.: "Being human: Religion: bound to believe", *Nature*, 455, 2008.
- Dawkins, R.: *The God Delusion*. Random House, 2006. (Tanrı Yanılgısı, Kuzey

Yayınları, çev. Kalisto, 2007.)

Diamond, J.: *The World Until Yesterday*. Penguin, 2013. (*Düne Kadar Dünya*, çev.

Cengiz Yücel, Akılçelen Kitaplar, 2016.)

Johnson, D.: "God's punishment and public goods", *Human Nature*, 16, 2005.

Norenzayan, A.: *Big Gods: How Religion Transformed Cooperation and Conflict*.

Princeton University Press, 2013.

Norenzayan, A. ve A. F. Shariff: "The origin and evolution of religious prosociality", *Science*, 322, 2008.

O'Gorman, R. O., J. Henrich ve M. van Vugt: "Constraining free-riding in public goods games: Designated solitary punishers can sustain human cooperation", *Proceedings of Royal Society-B*, 276, 2008.

Poloma, M. ve B. Pendelton: "The effects of prayer and prayer experiences on measures of general wellbeing", *Journal of Psychology and Theology*, 19, 1911.

Skinner, B.: "Superstition in the pigeon", *Journal of Experimental Psychology*, 1948.

Sosis, R.: *Why Aren't We All Hutterites*. Human Nature, 2003.

Vugt, M. Van ve A. Ahuja: *Selected: Why Some People Lead, Why Others Follow, and Why It Matters*. Profile, 2010.

Yedinci Bölüm: Savaşın Ne Faydası Var?

Alexander, R. D.: *The Biology of Moral Systems*. Aldine, 1987.

Batson, D. ve ark.: "Is empathy-induced helping due to self-other merging?", *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 1997.

Campbell, A.: "Staying alive: Evolution, culture, and women's intrasexual aggression", *Behavioral and Brain Sciences*, 22, 1999.

Carneiro, R. L.: "A theory of the origin of the state", *Science*, 169, 1970.

Chagnon, N. A.: "Life histories, blood revenge, and warfare in a tribal population", *Science*, 239, 1988.

Dallek, R.: *Flawed Giant: Lyndon Johnson and His Times*. Oxford University Press, 1999.

Dreu, C. de ve ark.: "Oxytocin and parochial altruism", *Science*, 2011.

- Goldstein, J.: *War and Gender*. Cambridge University Press, 2003.
- Keegan, J.: *A History of Warfare*. Random House, 1994.
- Keeley, L.: *War Before Civilization*. Oxford University Press, 1996.
- Mathew, S. ve R. Boyd: "Punishment sustains large-scale cooperation in prestate warfare", *PNAS*, 2011.
- Mazur, A. ve A. Booth: "Testosterone and dominance in men", *Behavioral and Brain Sciences*, 1998.
- McDonald, M., C. Navarrete ve M. van Vugt: "The male warrior hypothesis", *Philosophical Transactions of the Royal Society*, 367, 2012.
- Moore, M.: *Bowling for Columbine (Benim Cici Silahım)* [film], 2002.
- Navarrete, Carlos D., Daniel M. T. Fessler ve S. J. Eng: "Elevated ethnocentrism in the first trimester of pregnancy", *Evolution and Human Behavior*, 28, 2007.
- Pinker, S.: *The Better Angels of our Nature: Why Violence Has Declined*. Viking Books, 2011.
- Rusch, H., J. M. Leunissen ve M. van Vugt: "Historical and experimental evidence of sexual selection for war heroism", *Evolution and Human Behavior*, 2015.
- Sander, H.: *Befreier und Befreite* [film], 1992.
- Sidanius, J. ve F. Pratto: *Social Dominance: An Intergroup Theory of Social Hierarchy and Oppression*. Cambridge University Press, 1999.
- Taylor, S. E. ve ark.: "Biobehavioral responses to stress in females: Tend-and-befriend, not fight-or-flight", *Psychological Review*, 107, 2000.
- Tooby, J. ve L. Cosmides: "The evolution of war and its cognitive foundations", *Institute for Evolutionary Studies*, 1988.
- Vugt, M. van: "Sex differences in intergroup competition, aggression, and warfare: The male warrior hypothesis", *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1167, 2009.
- Vugt, M. van, D. De Cremer ve D. P. Janssen: "Gender differences in cooperation and competition: The male-warrior hypothesis", *Current Directions in Psychological Science*, 18, 2007.
- Vugt, M. van ve B. Spisak: "Sex differences in the emergence of leadership during

competitions within and between groups”, *Current Directions in Psychological Science*, 19, 2008.

Wilson, M. ve R. Wrangham: “Intergroup relations in chimpanzees”, *Annual Review of Anthropology*, 32, 2003.

Sekizinci Bölüm: Buzların Erimesini Beklemek

Burnstein, E., C. Crandall ve S. Kitayama: “Some neo-Darwinian decision rules for altruism: Weighing the cues for inclusive fitness as a function of the biological importance of the decision”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 1994.

Buunk, A. P. ve M. van Vugt: *Applying Social Psychology: From Problems to Solutions*. Sage, 2013.

Cialdini, R. B.: “Crafting normative messages to protect the environment”, *Current Directions in Psychological Science*, 12, 2003.

Coyne, J.: *Why Evolution is True*. Penguin, 2009. (Evrım Neden Gerçektir, çev. Hasan H. Başbüyük, Palme Yayıncılık, 2016.)

Cuddy, A. J. C. ve K. T. Doherty: “OPOWER: Increasing energy efficiency through normative influence”, *Harvard Business School Case*, N9-911-16, 2010.

Diamond, J.: *Collapse: How Societies Choose To Fail or Succeed*. Allen Lane, 2005. (Çöküş: Medeniyetler Nasıl ayakta Kalır ya da Yıkılır?, çev. Elif Kırıl, Timaş Yayınları, 2006.)

Ehrlich, P.: *Human Natures: Genes, Cultures, and the Human Prospect*. Island Press, 2000.

Frank, R.: *Choosing The Right Pond: Human Behavior and the Quest for Status*. Oxford University Press, 1985.

Gifford, R.: “The dragons of inaction: Psychological barriers that limit climate change mitigation and adaptation”, *American Psychologist*, 66, 2011.

Goldstein, N.J., R. B. Cialdini ve V. Griskevicius: “A room with a viewpoint: Using social norms to motivate environmental conservation in hotels”, *Journal of Consumer Research*, 2008.

Griskevicius, V., J. M. Tybur ve B. Van den Bergh: “Going green to be seen:

- Status, reputation, and conspicuous conservation", *Journal of Personality and Social Psychology*, 98, 2010.
- Hardin, G.: "Tragedy of the commons", *Science*, 162, 1968.
- Kaplan, R. ve S. Kaplan: *The Experience of Nature: A Psychological Perspective*. Cambridge University Press, 1989.
- Lange, P. van, D. Balliet, C. Parks ve M. van Vugt: *Social Dilemmas*, Oxford University Press, 2014.
- Low, B. S.: "Behavioral ecology of conservation in traditional societies", *Human Nature*, 7, 1996.
- Martin, P. S.: *Twilight of the Mammoths: Ice Age Extinctions and the Rewilding of America*. University of California Press, 2005.
- OECD: *OECD Environmental Outlook to 2050*, Fransa, 2012.
- Ostrom, E.: *Governing The Commons*. Cambridge University Press, 1990.
- Penn, D. ve J. Mysterud: *Evolutionary Perspectives On Environmental Problems*. Transaction Publishers, 2007.
- Quammen, D.: *Het lied van de Dodo*. Olympus, 2009.
- Rousseau, Jean-Jacques: *Vertoog over de ongelijkheid*. Uitgeverij Boom, 1983. (Eşitsizliğin Kökeni, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, 2011.)
- Ulrich, R. S.: "View through a window may influence recovery from surgery", *Science*, 4647, 1984.
- Vugt, M. van: "Community identification moderating the impact of financial incentives in a natural social dilemma: Water conservation", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 25, 2001.
- Vugt, M. van: "Averting the tragedy of the commons: Using social psychological science to protect the environment", *Current Directions in Psychological Science*, 18, 2009.
- Vugt, M. van ve V. Griskevicius: "UNESCO World Social Science Report: Changing global environments. Going green: Using evolutionary psychology to foster sustainable lifestyles", *ISSC*, 2013.
- Vugt, M. van, V. Griskevicius ve P. W. Schultz: "Naturally green: Harnessing

- stone age psychological biases to foster environmental behavior”, *Social Issue and Policy Review*, 8, 2014.
- Wal, A. van der, A. C. Krabbendam, H. Schade ve M. van Vugt: “Do Natural Landscapes Reduce Future Discounting in Humans?”, *Proceedings of the Royal Society-B*, 280, 2013.
- Wilson, E. O.: *The Creation: An Appeal To Save Life On Earth*. Norton, 2006.

Dokuzuncu Bölüm: Hayaller Ülkesi

- Barrett, D.: *Supernormal stimuli: How primal urges overran their evolutionary purpose*. W. W. Norton & Company, 2010.
- Boyd, B.: *On The Origin of Stories: Evolution, Cognition, and Fiction*. Harvard University Press, 2009.
- Backer, C. de: *Like Belgian Chocolate for the Universal Mind: Interpersonal and Media Gossip from an Evolutionary Perspective*. Universiteit van Gent, 2005.
- Carr, N.: *The Shallows*. W. W. Norton & Company, 2010.
- Chatwin, B.: *De gezongen aarde*. Other Formats, 2006.
- Dunbar, R., *Grooming, Gossip and the Evolution of Language*. Faber & Faber, 1996.
- Dunbar, R.: “Gossip in evolutionary perspective”, *Review of General Psychology*, 8, 2004.
- Eggers, D.: *The Circle*. Penguin Books, 2014. (Çember, çev. Handan Balkara, Siren Yayınları, 2016.)
- Gigerenzer, G.: *Gut feelings. The intelligence of the unconscious*. Penguin, 2007. (Sezgilerin Gücü, çev. Asiye Hekimoğlu ve Filiz Şar, Optimist Yayınları, 2009.)
- Haselton, M. G. ve D. M. Buss, D. M.: “Error management theory: A new perspective on biases in cross-sex mind reading”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 2000.
- Henrich, J.: *The Secret of Our Success: How Culture is Driving Human Evolution, Domesticating Our Species, and Making Us Smarter*. Princeton University Press, 2015.
- Kanazawa, S.: “Evolutionary psychology and intelligence research”, *American Psychologist*, 2010.

- Kidd, D. C. ve E. Castano: "Reading literary fiction improves theory of mind", *Science*, 342, 2013.
- Mcluhan, M.: *The Medium Is The Message*. John Wiley, 1967.
- Miller, G.: *The Mating Mind: How Sexual Selection Shaped the Evolution of Human Nature*. Doubleday, 2000. (*Sevişen Beyin*, çev. M. Asım Karaömeroğlu, NTV Yayınları, 2010.)
- Mithen, S.: *After The Ice*. Weidenfeld & Nicholson, 2003.
- Mithen, S.: *The Singing Neanderthals: The Origins of Music, Language, Mind and Body*. Weidenfeld & Nicholson, 2005.
- Pinker, S.: *The Language Instinct*. Penguin, 1995
- Pinker, S.: *The Village Effect: Why Face-to-face Contact Matters*. Atlantic Books, 2014.
- Robinson, A.: *The story of Writing*. Thames & Hudson, 2007.
- Rojek, C.: *Celebrity. The Wiley. Blackwell Encyclopedia of Consumption and Consumer Studies*. Wiley-Blackwell, 2015.
- Sontag, S.: *On Photography*. FSG, 1977. (*Fotoğraf Üzerine*, çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, 2008.)

Onuncu Bölüm: Uyumsuzluk Testi

- Harari, Y.N.: *Sapiens: A Brief History of Humankind*. Random House, 2014. (*Hayvanlardan Tanrılara Sapiens & İnsan Türünün Kısa Tarihi*, çev. Ertuğrul Genç, Kolektif Kitap, 2015.)

Dizin

- akrabalık seçilim, 181
- avcı-toplayıcı, 9, 17, 19, 22, 57, 61,
71-4, 76, 94, 104-7, 112, 127-
9, 143, 149, 156, 157, 174, 182,
189, 191, 193, 205, 232, 247,
248, 278, 288, 295, 298, 329,
364, 366
- biyofili, 297
- büyükanne hipotezi, 76, 237
- cinsel seçilim, 29, 30, 70, 81, 132,
249, 259, 260, 330
- Cosmides, Leda, 160, 162, 250
- Darwin, Charles, 26-9, 32, 65, 132,
233-4
- Dawkins, Richard, 30-1, 234, 239,
291
- Diamond, Jared, 60, 228, 230-1, 269
- Dijital Devrim, 9, 13, 62, 170, 360,
365
- DNA, 10, 36, 51, 57, 59, 71, 103,
120, 146, 151, 306, 368
- dodo, 35, 50, 303-7
- doğal seçilim, 9, 26, 28-9, 31-2,
35-6, 39, 49, 58, 110, 140, 290,
310, 367
- DSM (Ruhsal Bozuklukların
Tanısal ve Sayımsal El Kitabı),
104, 171
- Dunbar, Robin, 164-5
- Durkheim, Émile, 106-7
- EEA (Environment of Evolutunary
Adaptedness), 36-7, 41, 285,
297
- ekosistem, 300, 305
- erkek savaşçı etkisi, 248-53
- et efsanesi, 77
- et karşılığı seks, 119
- evrimsel psikoloji, 12, 35-7, 39, 46,
285, 368
- Facebook, 13, 64, 343-4, 355, 361-
2, 372

- Gore, Al, 287, 312, 362
- Hadza, 17, 157, 189, 193
- hafifçe dürtme, 64, 310
- hata yönetimi teorisi, 324-5
- hikâyecî beyin, 338-9
- hile tespiti, 160
- hizmet karşılığı prestij, 189
- Hrdy, Sarah, 73
- ilkel beyi, 9, 151, 174, 299, 303
- ilkel refah toplumları teorisi, 157
- intihar, 55-6, 106-8, 223, 225,
235-7, 250, 278, 338, 350, 353,
359-60
- iş ve özel yaşam arası denge, 173
- karanlık üçlü, 214-8, 219
- karşı konulamayan uyranlar, 42-
5, 67
- karşılıklılık, 160, 313, 375
- kış depresyonu, 105-6
- Külkedisi etkisi, 339
- Kung-San, 17, 143, 157, 189, 229
- Latin kadınlar paradoksu, 62
- liderlik, 19, 25, 46, 63, 129, 184-
222, 270-3
- Miller, Geoffrey 113, 330
- oyun teorisi, 40-2, 125, 250, 251,
292
- pahalı sinyal (costly signal), 102,
249, 257
- Pinker, Steven, 247, 264, 267
- Quammen, David, 305-7
- sahte var oluş, 340, 343, 345
- sanal dünya, 63, 323, 335, 344,
354, 360-1
- Sanayi Devrimi, 8, 13, 62, 83, 88,
97, 157, 169, 170, 207, 297, 300,
309, 312, 364-5
- sembolik beyin, 266
- Smith, Adam, 159, 167
- sosyal beyin hipotezi, 180
- sosyal medya, 90, 219, 329, 323,
352-3, 357, 361-2, 372
- STOP (Güçlü Olanı Alt Etme
Stratejileri), 190
- stres, 45, 50, 62, 84, 89, 91, 104,
105, 173-5, 230, 254, 258, 271-
3, 276, 293, 296, 329, 360, 371
- Tarım Devrimi, 8-9, 13, 22, 25,
50, 62, 71, 77-8, 82-3, 84, 88-
90, 94, 97, 99, 128, 134, 136-7,
143, 157, 167-9, 200, 205, 207,

231-2, 234, 261, 263, 265, 297,
364-5

tavus kuşu kuyruğu, 29, 102, 189,
248, 257, 314, 330-2

terörizm, 235

Tooby, John, 160, 162, 250

Waal, Frans de, 108, 188, 245

Wilson, Edward, 54-5, 91, 304-5

Yanomamö, 123, 248, 278

